



Леонид Титов
У
КАРНАВАЛІ
ІСТОРІЇ



Сучасність 1980

Леонід Плющ
У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

ЛЕОНІД ПЛЮЩ

У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

З додатком Тетяни Житнікової-Плющ

Редакція, вступ і переклад Марка Царинника

ВИДАННЯ ДРУГЕ

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ

1982

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 141

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Leonid Plyushch

HISTORY'S CARNIVAL

With a contribution by Tatyana Zhitnikova-Plyushch

Edited, translated, and with an introduction by Marco Carynnyk

SUČASNIST — 1980

Copyright © 1977 by Editions du Seuil. Ukrainian translation copyright

© 1980 by Leonid Plyushch. Introduction copyright © 1980 by Marco Carynnyk.

Library of Congress Catalog Card Number: 80-70852

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Думка написати таку книжку вперше зринула мені влітку 1968 року, на вечірці в день народження Павла Литвинова. Пізно ввечорі, коли гості розійшлися, я опинився наодинці з Володимиром Дремлюгою, молодим робітником, якого вигнали з Ленінградського університету за «ненадійність». Ми завели типово «російську» розмову про всі «вічні» проблеми. Коли ми зійшли на землю і розповіли один одному про себе, нас обох здивувало, наскільки ми відмінні. Наші характери, наше соціальне походження, наша діяльність у школі і в університеті — усе було відмінне. І ось шляхи зійшлися, і перед нами обома була в'язниця. (Ми навіть не могли уявити, що після ув'язнення ми обоє опинимося на еміграції.)

Ми з Дремлюгою подумали тоді, що було б корисно проаналізувати, якими шляхами йде людина в СРСР до боротьби проти режиму і що об'єднує членів демократичного руху при всій протилежності їхніх поглядів. Я багато думав про це друге питання у дніпропетровській психушці, і тепер відповідь більш-менш ясна мені. Її ілюструє легенда про індуського містика Рамакрішну, який одного разу побачив, як батожили людину по голій спині так сильно, що виступали криваві смуги. Однакові смуги відразу з'явилися на спині Рамакрішни. Отаке оголене, беззахисне сумління не дозволяє людині пристосуватися до оточення або сховатися за хитрою ідеологією, яка заслонює муки ближнього.

Радянські психіатри й кадебісти мають певну рацію, коли вони твердять, що тільки психічно ненормальні люди наважуються виступати проти режиму в СРСР. Оголене, хворобливе сумління, неможливість жити «в брехні» і невміння адаптуватися до суспільства, в якому переважає зло, — це все ознаки, що людина перейшла межі конформізму й міщанства. Не випадково, що в демократичному русі — як і в кожному народному, релігійному або політичному русі — є справжні гістерики, психопати та шизофреніки. КДБ спекулює на психічній хворобі деяких учасників демократичного руху і пробує одержати від них відомості, щоб дискредитувати опозицію. Для вдумливих людей така спекуляція на божевільних свідчить про неморальність радянського режиму.

Він божевільний, кажуть. Божевільний!
Що ж. може бути. Він — це значить я.
Боже — вільний...
Боже, я — вільний!
На добраніч. Свободо моя!

Ліна Костенко, «Ван-Гог»

МАРКСИСТСЬКА МЕТАНОЙЯ

Карнавальні святкування і пов'язані з ними жар-тліві дієства та обряди посідали в житті середньовічної людини велике місце... [Вони] надзвичайно різко, можна сказати, принципово, відрізнялися від серйозних офіційних — церковних і фєвдально-державних — культових форм і церемоніалів. Вони давали зовсім інший, підкреслено неофіційний, позацерковний і позадержавний аспект світу, людини та людських стосунків; вони наче будували по той бік усього офіційного інший світ й інше життя...

Михаил Бахтин, «Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса»

Імлистого, холодного рання 10 січня 1976 року, на дерев'яній залізничній станції в прикордонному австрійському містечку Мархеґґ, серед полів, де австрійці колись воювали проти військ Наполеона, оточений газетярами, які западно підносили магнетофони й фотоапарати, і прикордонниками, які намагалися тримати натовп віддалік, підпертий обабіч дружиною і двома синами, які гладили його руки, немов заспокоювали налякану дитину, зійшов з потяга чоловік з жовтавим, напухлим, увінчаним смушевою шапкою обличчям. «Це був жах!» — утомлено відповідав він на всі питання інтерв'юєрів. Цим чоловіком був Леонід Плющ — «український дисидент-математик Плющ», як прозвала його преса, — і його поява на Заході була розв'язкою довгої та наполегливої кампанії за його звільнення з радянської психіатричної в'язниці, в якій його катували невролептиками два з половиною роки. «У карнавалі історії» — це його розповідь про те, як він опинився в Мархеґґу.

Плющеве змагання з радянською владою мало свій початок задовго до його запроторення. Драконівські суди над опозиціонерами, тобто над кожним, хто вимагав дотримання «соціалістичної законности», і окупація Чехо-Словаччини збройними силами Варшавського договору розвіяли надії на поглиблення післясталінської лібералізації і на очищення суспільства, яке остогидло

всім чесним громадянам. Як і багато інтелігентів, Плющ почав висловлювати свій протест розсиланням листів, добиванням доступу до судів і подаванням відомостей про репресії до самвидавних журналів «Хроніка поточних подій» і «Український вісник». Звільнений з праці в київському Інституті кібернетики і опинившись на чорному списку, Плющ неохоче став професійним дисидентом. «Політика видається мені суєтою, — пише він, — боротьбою з перешкодами, а не розвитком своїх сил. Але забути, відійти набік, заткнути вуха, заплющити очі і мовчати — теж неможливо. І головне, як опозиціонер, я не мусітиму брехати або роздвоюватися на будівника світлого майбуття і опонента хмарного теперішнього часу».

Слідкування, допити, обшуки, арешти і суди над друзями не віднадили Плюща. Він підписував заяви, розповсюджував самвидав і підтримував своїх колег — і в московському демократичному русі, і в українському національному русі — аж до свого арешту в січні 1972 року, коли КДБ, постановивши знищити опір на Україні, залило її хвилею обшуків та арештів. Інших заарештованих влада засудила на ув'язнення та заслання. Плюща вона особливо виділила. Він перебував у слідчому ізоляторі повний рік, хоча закон дозволяє тримати підсудного під вартою не довше, ніж дев'ять місяців, і зазнав трьох психіатричних експертиз, що їх провели призначені владою психіатри.

Перша експертиза, яку виконали лікарі судово-психіатричного відділу Київської обласної лікарні у березні-квітні 1972 року, прийшла до висновку, що Плющ являє собою «психопатичну особистість», але осудний. Друга експертиза, в московському Інституті імені Сербського (де Плющ пробув усього декілька годин!), повідомила, що Плющ хворіє на «шизофренію повільного протікання» і «паранойяльний розлад, який характеризується ідеями реформаторства, розладом емоційної сфери [і] некритичним ставленням до свого стану». Плющ становить соціально небезпеку, вважається неосудним і підлягає скеруванню до спеціальної психіатричної лікарні, тобто тюремної установи для людей, які вчинили тяжкий злочин у стані психічної хвороби. Третя експертиза, що її очолив академік Андрій Снежневський, головний психіатр Міністерства охорони здоров'я СРСР, теж заявила, що Плющ хворіє на шизофренію, але тепер з «розладом емоційно-вольової сфери», і що «стабільна ідея реформаторства трансформувалася на ідею винахідництва в ділянці психології». Цим разом рекомендовано скерувати Плюща на примусове лікування до звичайної психіатричної лікарні.

Судилице над Плющем відбулося, нарешті, у Київському обласному суді 25-29 січня 1973 року. Процес був закритий: ні підсудному, ні його адвокату, ні його родині не дозволено бути присутніми. Свідкам відразу заявили, що Плющ божевільний, і свідчення про його психічний стан давали люди, які ледве знали

його. На прочитання вироку влада дозволила зайти тільки дружині Плюща, Тетяні Житніковій, і сестрі Аді, хоча за радянським законом вирок читається відкрито навіть у тих обмежених випадках, коли сам суд закритий. Зігнавши свою злість на Тетяні, суддя відмовився навіть дати їй копію вироку*.

Обвинувачення інкримінувало Плющеві, за горезвісною 62 статтею Кримінального кодексу УРСР, яка забороняє «антирадянську агітацію та пропаганду», збереження й розповсюдження «Хроніки поточних подій» та «Українського вісника»; виготовлення, збереження та розповсюдження «антирадянсько-наклепницьких» рукописів; підписання «антирадянських» листів до ООН у складі Ініціативної групи оборони прав людини в СРСР; ведення «антирадянських» розмов. Ухваливши, що Плющ учинив ці дії в неосудному стані, суд вибрав суворішу рекомендацію другої експертизи і відіслав його до психіатричної лікарні спеціального типу в Дніпропетровську.

Чому ж влада запроторила Плюща до жовтого дому, а не до виправно-трудового табору? Першою причиною була, либонь, його відмова співпрацювати з кадебістами. Якби вони поставили його під суд, то він міг би перетворити лавку підсудного на політичну трибуну. Подруге, вирокі божевільности корисні тим, що дискредитують опозиціонерів як «психів». КДБ уже деякий час пускало чутки, що Плющ «такий самий божевільний, як і Григоренко». До того ж була небезпека, що Плющ матиме небажаний вплив: у таборі він спілкувався б з нормальними людьми і мав би друзів. Урешті, навіть найдовший строк скінченний, а психіатричне ув'язнення безтермінове. Тут навіть не потрібна гамівна сорочка: кілька ін'єкцій невролептиків «виправлять» найм'ятежніший мозок.

Психіатри-посіпаки ретельно виконували завдання «карати божевільням». Відмовляючися називати свої прізвища дружині Плюща, вони переконували її, що нібито діють у його ж інтересах,

*Тетяна Ходорович обговорює численні порушення закону в справі Плюща в статті «Наказание безумием», яка ввійшла до складеної нею збірки «История болезни Леонида Плюща» (Фонд имени Герцена, Амстердам, 1974), стор. 160-181. В українському перекладі. «Історія хвороби Леонида Плюща» («Сучасність», 1975; друге, доповнене видання, 1976), цю статтю пропущено.

Тут можна згадати, що книжка Ходорович вийшла також англійською мовою: «The Case of Leonid Plyushch», translated by Marite Sapiets, Peter Reddaway and Caryl Emerson (C. Hurst & Co., London; Westview Press, Boulder, 1976). На її підставі зладжено: «L'Affaire Pliouchtch» rassemblé, annoté et traduit par Tania Mathon et Jean-Jacques Marie (Editions du Seuil, Paris, 1976). Цей останній варіант появився і по-німецькому: «Die Affäre Pļjuschtsch. Der Psychoterror in der Sowjetunion» (Verlag Fritz Molden, Wien, 1976).

тримали його, в далеких від медицини умовах, з справжніми хворими і напомпували його ліками, від яких він ставав напухлим, нерухомим і депресивним. Таке «лікування» вбивало Плюща. Не диво, що в заяві на оборону свого друга Аркадій Левін писав, що радянський режим практикує ментицид, а Тетяна Житнікова назвала Андрія Снежневського катом свого чоловіка.

Тетяна Житнікова раз-у-раз посилювала листи й заяви (багато з них наведено в її частині цієї книжки), перше до кожної можливої радянської інстанції, а потім до західної громадськості. Сама аполітична, вона вперто обороняла право свого чоловіка на незалежні погляди й опиралася погрозам, шантажеві, знущанням і звільненню з праці. Не буде перебільшенням сказати, що КДБ боялося Тетяни Житнікової більше, ніж її чоловіка, і що його звільнення — це в першу чергу її заслуга.

Катування молодого вченого викликало широкий відгук за кордоном. Запити й інтервенції напливали до Москви від Американського Червоного хреста, Американської медичної асоціації, Міжнародної Амнесії та українських організацій. Лідери боротьби за права людини в Східній Європі — Павло Литвинов, Юрій Орлов, Іржі Пелікан і Тетяна Ходорович — безперестанку писали листи на оборону Плюща. У відповідь на заяву Андрія Сахарова у лютому 1974 року французькі математики об'єднали свої зусилля для двох ув'язнених колег і створили Міжнародний комітет оборони Юрія Шихановича і Леоніда Плюща. Зворушений ще однією заявою Сахарова, Міжнародний конгрес математиків у Ванкувері в серпні 1974 року поставив вимогу звільнити Плюща. За кілька тижнів «Нью-Йорк таймс», газета, яка супроти українців віддавна виявляє — назвім це м'яко — дивовижну упередженість, зажадав у редакційній статті «Українська несправедливість» звільнення Валентина Мороза й Леоніда Плюща.

«Справа Плюща» набрала ще більшого розголосу, коли французькі математики на спілку з Міжнародною Амнесією влаштували Міжнародний день Леоніда Плюща 23 квітня 1975 року і почали готувати до друку досє документи про нього. А 23 жовтня того року соціалістичні угруповання скликали в Парижі мітинг, в якому взяло участь п'ять тисяч осіб. Побоявшись, що вона втратить підтримку виборців, Комуністична партія Франції заявила за два дні в своєму органі «Юманіте»: «Якщо це правда, що [Плющ] ув'язнений у психіатричній лікарні тільки тому, що він виступив проти деяких аспектів радянської політики або проти самого режиму, то ми можемо тільки якнайчіткіше висловити наш осуд і зажадати, щоб його якнайшвидше звільнили». Наближався кінець кошмару: у грудні 1975 року почали кружляти чутки, що Плющеві та його родині дозволять покинути Радянський Союз. У січні 1976 року Тетяна Житнікова одержала виїзні візи, і ТАРС заявило, що лікування настільки допомогло Плющеві, що його бажання емігрувати до Ізраїлю може бути вдоволене. Приїхавши

до Австрії, Плющ з родиною поселився у Франції*.

Тут не місце писати про дальше життя Плюща: його небуденне значення в західноєвропейській, зокрема французькій політиці, його активізація в українських політичних та культурних справах і його невтомна боротьба за тих, хто продовжує його діло на Україні, насамперед за учасників українського гельсінкського руху, відомі нам з преси. Але тут таки слід згадати, що автобіографія Плюща розійшлася по світу як ні одна книжка українського автора. Написана російською мовою в складних умовах, що створилися для Плюща відразу після його приїзду до Франції, коли він ані не знав іще Заходу, ані не встиг дистансуватися від пережитого, книжка вийшла французькою мовою і відразу потрапила на списки бестселерів. Не абиякий успіх мало й італійське видання, за яке Плющ одержав премію. Англомовне видання, яке появилось і в Сполучених Штатах, й у Великобританії, одержало кількадесят схвальних рецензій. Було російське видання, і є готовий до друку німецький переклад, уривки з якого недавно помістив «Шпигель».**

Пояснюється це досягнення просто: колишні радянські дисиденти написали багато книжок, та й про них є чимало праць, але ні одна з них не подібна до Плющевої. Бо «У карнавалі історії» — це і гостро сформульована політична автобіографія, і кмітлива розповідь про небуденний інтелектуальний розвиток. Плющеві спостереження системи привілеїв для партійної верхівки (одного з наріжних каменів сталінізму), русифікації і національного та релігійного гноблення, його міркування про ролі суспільної підсвідомости в історичних процесах, його думки про психологію ренегатства, непротивлення злу і поведінку радянської інтелігенції — усе це дає соціальному історикові неоціненний матеріал. Християнин у дитинстві, Плющ описує своє навернення до

*Саме коли я пишу ці рядки, в липні 1980, прийшла вістка про те, що радянська влада витягнула останнього пазура з родини Плющів і після чотирьох з половиною років клопотань дозволила матері й сестрі Леоніда Плюща виїхати до Франції.

**Léonide Pliouchtch, «Dans le carnaval de l'histoire. Memoires», traduit par Simon Vincent (Editions du Seuil, Paris, 1977). Leonid Pliusch, «Nel carnevale della storia. Memorie», traduzione di Paola Cusumano e Massimo Parizzi (Arnoldo Mondadori Editore, Milano, 1978). Leonid Plyushch, «History's Carnival. A Dissident's Autobiography», with a contribution by Tatyana Plyushch, edited and translated by Marco Carynyuk (A Helen and Kurt Wolff Book/Harcourt, Brace Jovanovich, New York; Collins-Harvill, London, 1979). Леонід Плющ, «На карнавалі історії» (Overseas Publications Interchange, London, 1980). Годиться зареєструвати й брошуру «Розмова з Леонідом Плющем. Ексклюзивне інтерв'ю редакції "Діялогу"». («Діялог», Торонто, 1976), яку видано й англійською мовою: «An Interview with Leonid Plyushch» (Diyaloh, Toronto, 1976).

атеїзму. Вихований у російському оточенні і захочений режимною політикою бути російським шовіністом і антисемітом, він віднаходить свою українську спадщину, ангажується в українськом русі опору, стає юдофілом і виступає в обороні всіх покривджених. Сталініст, який старанно служить комсомолові і рветься співпрацювати з КДБ, він стає неомарксистом, для якого найважливіші цінності — це справедливість, рівність і гідність.

Як молодий надійний математик у київському Інституті кібернетики, де він спеціалізується в застосуванні математики до вивчення біохімічних процесів (він, мабуть, надто скромно й безцеремонно описує свою працю в цій галузі), Плющ видає кілька статтів про комп'ютерне моделювання біосистем. Але його інтелектуальні зацікавлення сягають далеко поза математику й кібернетику до психіатрії, структуралізму, філософії і передусім етики. Його багато років цікавить сталінізм як історичне та психологічне явище, і всупереч напруженості та непевності участі в демократичному русі він спробує написати кілька важливих творів, між ними «Спадкоємці Сталіна», що є тільки частиною задуманої більшої праці.

Адже Плющ насамперед філософ і політичний мислитель. Радянський Союз стоїть перед багатьма проблемами, але Плющ у своїй громадській діяльності найперше звертає увагу на демократизацію. У країні, де була соціально революція, ще досі нема буржуазної революції, яка забезпечила б кожній людині і кожному народові демократичні умови розвитку. Як вилікувати суспільство, питає Плющ, в якому тиранія настільки перекинула людські стосунки, що неморальність стає нормою, сливе взірцем громадської чесноти? І як не спускати з очей співвідношення мети й засобів? Як створити суспільство, в якому прогрес визначатиметься розвитком людської свідомості, а не економічною потребою (до того потребою, диктованою згори, а не усвідомленою знизу)? Черпаючи з Толстого, Сент-Екзюпері і Пришвіна, Плющ розробляє свою теорію людських взаємин. Він починає розуміти справжній комунізм, як боротьбу з хамським суспільством, яке охамлює все людське.

Російська інтелігенція — «расейська», сказав би Плющ, щоб підкреслити її імперський характер, — відіграла важливу роль перше у встановленні радянської влади, а потім у створенні опозиції до неї. Але ані радянський комунізм, ані спроби реформувати його не мали успіху. Якщо чехо-словацькі та польські опозиціонери (ось де годиться це слово: їх ніяк не назвеш «дисидентами»!) спромоглися хоча трошки поліпшити умови в своїх країнах, то демократична радянська інтелігенція такого успіху не має. З суто політичного погляду демократичний рух шістдесятих років зазнав поразки. (Опозиційні рухи, на які ми сьогодні звертаємо увагу, фундаментально відмінні. Вони теж перейшли метаною). Надія, що вдасться переконати радянську

владу в тому, що треба шанувати конституцію, закони й міжнародні договори, виявилася ілюзорною.

Але з морального погляду демократичний рух здобув незмірну перемогу. Радянські демократи показали, що в державі «дабл-току» можна бути чесним, і нагадали нам (як легко ми тут на Заході забуваємо це), що свобода — це головне питання, до якого ми мусимо звертатися. Позитиви, які виявляються на кожній сторінці Плющевого автопортрета — це щирість, сумлінність і турбота за людину. Це і є позитиви демократичного руху, і в Плющеві ми маємо їхнє найповніше втілення. Ціною чотирьох років у лавах гнаних «відступників» і чотирьох у в'язниці та психіатричній катівні Леонід Плющ здобув унутрішню свободу.

Як і англomовний варіант цієї книжки, українське видання спогадів Леоніда Плюща охоплює тільки яку половину того, що він написав. Намагався я виконати це скорочення не коштом цілих розділів чи пасажів, а конденсацією викладу й усуненням другорядних прикладів. У деяких місцях я доповнив думку автора уривками з його промов і статтів. Поділ книжки на розділи, заголовки розділів і, часто, розміщення матеріалу в межах розділів належать мені. Для української версії я зберіг деякі деталі про українські справи, які не ввійшли до англomовного видання. Натомість я не помістив своїх приміток до цього останнього, гадаючи, що для українського читача вони зайві. Переглядаючи зі мною свій машинопис для англійського перекладу, Плющ уточнив деякі деталі. Коли ж я показав йому український текст, він відмовився міняти навіть одну фразу. «Навіщо виправляти минуле?» — спитав він. Отож за всі мої скорочення, перероблення та доповнення автора аж ніяк не можна винуватити.

Марко Царинник

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Думка написати таку книжку вперше зринула мені влітку 1968 року, на вечірці в день народження Павла Литвинова. Пізно ввечері, коли гості розійшлися, я опинився наодинці з Володимиром Дремлюгою, молодим робітником, якого вигнали з Ленінградського університету за «ненадійність». Ми завели типово «російську» розмову про всі «вічні» проблеми. Коли ми зійшли на землю і розповіли один одному про себе, нас обох здивувало, наскільки ми відмінні. Наші характери, наше соціальне походження, наша діяльність у школі і в університеті — усе було відмінне. І ось шляхи зійшлися, і перед нами обома була в'язниця. (Ми навіть не могли уявити, що після ув'язнення ми обоє опинимося на еміграції.)

Ми з Дремлюгою подумали тоді, що було б корисно проаналізувати, якими шляхами йде людина в СРСР до боротьби проти режиму і що об'єднує членів демократичного руху при всій протилежності їхніх поглядів. Я багато думав про це друге питання у дніпропетровській психушці, і тепер відповідь більш-менш ясна мені. Її ілюструє легенда про індуського містика Рамакрішну, який одного разу побачив, як батожили людину по голій спині так сильно, що виступали криваві смуги. Однакові смуги відразу з'явилися на спині Рамакрішни. Отаке оголене, беззахисне сумління не дозволяє людині пристосуватися до оточення або сховатися за хитрою ідеологією, яка заслонює муки ближнього.

Радянські психіатри й кадебісти мають певну рацію, коли вони твердять, що тільки психічно ненормальні люди наважуються виступати проти режиму в СРСР. Оголене, хворобливе сумління, неможливість жити «в брехні» і невміння адаптуватися до суспільства, в якому переважає зло, — це все ознаки, що людина перейшла межі конформізму й міщанства. Не випадково, що в демократичному русі — як і в кожному народному, релігійному або політичному русі — є справжні гістерики, психопати та шизофреніки. КДБ спекулює на психічній хворобі деяких учасників демократичного руху і пробує одержати від них відомості, щоб дискредитувати опозицію. Для вдумливих людей така спекуляція на божевільних свідчить про неморальність радянського режиму.

Отож перед вами не сповідь і не біографічна повість, а розповідь про ще один шлях до свободи, опис Радянського Союзу очима людини, яка пройшла шлях від фанатичної віри в радянську владу до боротьби проти її брехні й терору. Я спробував також показати, за що змагаються мої товариші в СРСР і як їх переслідують.

Я не хотів би, щоб мої свідчення про дійсність «соціалізму» послужили як «моральне виправдання» усякій фашистській наволочі, оскільки ворог мого ворога не завжди мій приятель. Адже не має значення те, яким кольором підфарбоване звірювання. І не хотів би я, щоб мою книжку використовували як речовий доказ на суді тих людей, що лишилися в СРСР. Тому я позсував деякі події, змінив деякі імена і в кількох випадках приписав одній людині те, що сказала або вчинила інша. Моя дружина зробила це саме у своїй частині книжки. Одначе у цьому новому виданні я виявив псевдоніми деяких людей, які померли, виїхали за кордон або стали «відкритими». Деяких негідників і боягузів я також назвав, ідучи за закликком Солженіцина, що «батьківщина повинна знати своїх стукачів».

Я збирався завершити свою розповідь враженнями від Заходу. Але як можу я сказати щось серйозне, навіть після того, як так багато побачив, коли я досі не володію іноземними мовами? Я переконався тільки в одному: можливість бачити світ своїми очима — це одна з найважливіших свобод для кожної нації. Коли дивився доброзичливо на чужу країну, то краще розумієш позитиви й негативи своєї. Мені дуже хочеться, щоб наші люди там побачили і це «пекло», яке зовсім не схоже на пекло радянської пропаганди, і цей «рай», про який багато з них мріють із протесту проти рідного «раю».

Тут, на «вільному» Заході (лапки тільки для західнього читача, бо він знає, що тутешня свобода дещо сумнівна), я бачу лишень один позаособистий обов'язок: свідчити, немов на суді, про марксистське пекло, що його я, як марксист, бачив на батьківщині — на неньці Україні, в рідній мачусі Росії і в інших республіках. Таким свідченням я хочу боротися проти всіх нелюдських дій всіх урядів на Заході і на Сході, разом з Міжнародною Амністією і з усіма чесними людьми, партіями, профспілками і церквами.

Гуманістам, пролетарським і непролетарським, я хотів би присвятити цю книжку. Я не переконаний, що вони переможуть, але тільки в їхній боротьбі виявляється сенс людського життя в двадцятому сторіччі.

Л. П.

Нью-Йорк
18 березня 1980

I

ВИРЯДЖАННЯ

САНАТОРНЕ ДИТИНСТВО

Народився я 1939 року в Нарині, в Киргизькій республіці. Мій батько, шляховий майстер за фахом, загинув 1941 року на фронті.

Під кінець війни мати переїхала зі мною і моєю молодшою сестрою Адою із міста Фрунзе до містечка Борзна, на Україні, щоб жити з бабою, матір'ю мого батька. Що ж я можу розповісти про тодішнє життя? Усе населення, за винятком бюрократичної верхівки, голодувало. У Фрунзе, 1943 року, мати віддала мене з сестрою, здорових дітей, до лікарні, щоб ми хоч трошки їли, бож їжі не було, йшла війна, а батько пропав безвісти. Ми їдемо з мамою, евакуюємося. Літаки з чорними хрестами. Мама хапає мене і ховає в кущі. Деревя, кущі, земля летять угору. Грім. Мені два роки, і це перший мій спогад: земля летить угору, а в небі німці.

Баба розповідає мені, шестирічному:

— І приснився мені сон. Іван, твій батько, на білому коні приїхав. До смерті, значить. Або приїде. Уранці прибіг. Він лійтінантом був. Їх у дісанти якісь пускали. «Мамо, мамо, чому ти їх в ікуацію відпустила? Там же бомблять німці все!» А потім прийшли німці. Були італійці, румуни, угорці. Найкращі італійці. Німці нічого, тільки курей крали.

Голодний 47-ий рік. Півроку борщ із буряків, півроку юшка з квасолею. Ходили на поле збирати колосинки, які лишилися після жнив. Дітям можна, а дорослим ні — засудять за крадіж колгоспного майна. Лазили на баштан красти помідори, огірки, кавуни і дині. Баштанник стріляв сіллю, але не попадав. Баба приносила дрова з лісу на плечах. Видко, що їй важко, якщо й мені було важко тягнути. Усі боялися об'їждчика — оштрафує за крадіж державного майна. Але чим топити піч узимку? Торф не горить без дров.

Ось усе містечко заговорило, що хтось повернувся із англійського полону. Казали, що англійці забрали всіх наших полонених із німецьких таборів і послали в свої табори, в Африку. А як хтось тікав, то його прив'язували до дерева і африканські мурашки з'їдали його, лишаючи одні кістки. Баба плакала й проклинала англійців за те, що й батька отак з'їдять мурашки. Я чітко бачив його скелет — недавно знайшов скелет ящірки в

мурашнику. Я почав ненавидіти англійців більше, ніж німців. «Треба їх розбити так, як німців розбили!» Ось і моє перше обвинувачення проти влади. Товариш Сталін закинув батька з пістолетиком проти німецьких танків, а потім пустив чутки про англо-американські табори, що тримають наших солдатів.

Баба моя глибоко вірувала. Віруючими стали і ми з сестрою. Я пам'ятаю, з яким тріпотінням я прочитав у шість років дитячу книжечку про Ісуса Христа. Мати пробувала переконати нас, що Бога немає. Усі її докази розбивалися об наш власний досвід. Баба була шептуха. Вона промовляла особливу молитву над дитиною, яка хворіла на «немовлячу хворобу» (тепер я розумію, що це щось невротичне), переляк і пристрій. (Оце мені й досі незрозуміле. З'являється ця хвороба від погляду людини «з небезпечними очима».) Мати висміювала медицину баби, але нічого не могла сказати проти наявного факту: майже всі діти справді видужували, і лікарі в лікарні, де працювала мати, навчилися пізнавати «бабусині хвороби» і посиляли таких хворих до баби.

У другій класі, коли мені було вісім років, я захворів на туберкульозу кісток. Мати написала листа Микиті Хрущову з проханням послати мене до туберкульозної санаторії тому, що місцеві лікарі не могли допомогти. Я одержав путівку до санаторії, і мати досі вдячна Хрущову. Я не дуже: у країні, де медична допомога безплатна, спрямування до санаторії повинне бути нормою.

Перебування в санаторії мало поганий початок. Привели мене в палату в обідню пору. Подавали борщ, картопляне пюре і виноград. Після напівголодного сільського життя обід виглядав розкішним. Я вперше бачив виноград і тому кинувся на нього, потім почав поглинати борщ. Раптом у мою тарілку впав шматок хліба, за ним другий. Я розгублено розглянувся за ворогом. Хліб кидало багато дітей, і коли я нарешті знайшов ворога, то переліз до нього на ліжку і почав бити його. Що міг зробити мені, сільському хлопчиськові, роками прикутий до ліжка хлопчина?

Прибігла медсестра і потягнула мене до ізолятора. Я зайшовся плачем і пояснив їй, що не винен. Вона вилаяла обох нас і відійшла. З усіх ліжок почало долітати слово «темна». Я відчув у ньому погрозу і попросив хлопчика з найбільш симпатичним обличчям пояснити його. Він сказав, що вночі прийдуть старші хлопці з інших палат, накриють мене ковдрою і почнуть бити милицями тому, що я «сексот».

— Що це таке?

— Ябеда.

Це слово я знав. Я почав доводити, що це несправедливо, що інші винні. Він терпляче пояснив, що дорослі завжди проти дітей і не можна допомагати їм карати дітей. Я з цим погодився, але наполягав, що оскільки я про це не знав, то мені можна простити. Він цього не прийняв.

Увечорі я з жахом чекав на ніч. Єдиний рятунок я бачив у тому, щоб сховатися під ліжку. Але поки я встиг залізти туди, до палати вдерлися великі хлопці — років одинадцять-дванадцять — з милицями. Замість іти до мене, вони пішли до хлопця, який найбільше вимагав «темної». Вони жартівливо покалатили його милицями і відійшли. Мої перемови з хлопцем з симпатичним обличчям мали успіх. Що означає слово «сексот», я довідався у дорослому віці. Це скорочення словосполучення «секретный сотрудник» — таємний співробітник міліції або КДБ.

У санаторії велася інтенсивна атеїстична пропаганда. Тому що більшість з нас була з села, ми майже всі вірили в Бога. Нам попався розумний вихователь, який приходив до нас після лекцій, щоб пояснювати, чому нема Бога. Усі швидко визнали, що він має рацію. Я не входив у суперечки з ним, але після його відходу розповідав про різні чуда, включно з бабусиними. Під час наступної бесіди вихователь бачив, на превелике диво, що всі знову вірять у Бога і наводять нові аргументи. Нарешті він зрозумів, що я його головний супротивник. Він швидко знав мій опір щодо чуд із життя Христа і чуд «обновлення» ікон. Але з бабою моєю йому важко було дати раду. Він відходив, обіцяв пояснити те чи інше явище наступного разу. Тепер я розумію, що він ішов почитати відповідні книжки. Кінець-кінцем він розбив усі мої аргументи за допомогою теорії навіювання і гіпнози. Але піддаватися в суперечці неприємно. Я довго думав і нарешті придумав новий аргумент. Моя баба лікувала і немовлят. Я спитав вихователя, як можна щось навіяти дитині такого віку. Він розгубився і пообіцяв пояснити пізніше. Пройшло багато днів, поки він виконав обіцянку. У таких випадках, заявив вихователь, навіювання діє на матір дитини. Мати починає вірити, що дитина видужає, і від цього її молоко стає кращим. У наслідку дитина і видужує.

Так я став атеїстом. Бабі я послав дипломатичного листа, в якому пояснив, що Бога немає, і попросив її простити мені мій новонароджений атеїзм. Баба мріяла передати свою чародійну молитву саме мені, але тепер їй довелося передати молитву моїй тітці, яка зовсім не збиралася стати чаклункою.

Життя в санаторії було нецікаве: туга за рідними, мрії про волю, розмови, книжки, навчання. Це було наче в'язниця, але з добрим харчуванням і ласкавим ставленням персоналу до ув'язнених. Наше виховання було «інкубаторне», і ми пізнавали світ через книжки і розмови з учителями. Тому слова, думки, ідеї відігравали важливу роль у нашому розвитку. Ідеологія, в якій нас виховували, була гуманна. Ми сприймали її в чистому вигляді тому, що вона не стикалася з життям. Я не бачив суперечностей між моральними принципами мого християнського дитинства і новими.

На початку сьомої класи я вперше закохався. Дівчаток із сусідньої палати привезли на ліжках побавитися з нами. Ми грали в

«пошту» і посилали одне одному листи, не виявляючи свого ім'я. Той, хто одержував листа, теж відповідав анонімно. Щоб спрямувати на себе увагу, я писав дівчатам грубощі, на які у відповідь також ішли грубощі. Особливо завзятою виявилася Маша. У неї я і закохався. Я запропонував їй «дружити». Вона погодилася. У Маші була туберкульоза кульшового суглоба. Ми жаліли таких дівчат навіть більше, ніж горбатих, бо знали, що вони ніколи не родитимуть.

Під кінець сьомої класи мене прогнали з санаторії, і я став жити далеко від неї. Я писав листи Маші, але вона не відповідала. Я вирішив поїхати до неї трамваєм, хоч і не знав, як це зробити. Я мав три карбованці, але не уявляв, чи цього досить на квиток і де той квиток купити. Я йшов пішки і проклинав письменників. Чому ніде в книжках не написано, як купувати квиток на трамвай? Аджеж нас учили, що література — підручник життя.

Коли я прийшов до санаторії, я викликав Машу. Вона довго не виходила, але нарешті з'явилася і спустила на нитці записку, в якій вона розповіла, що одна дівчина недавно одержала листа від хлопця. Вихователька перехопила листа і в присутності всіх поглузувала з дівчини за «любов». Маша прохала мене більше не писати їй і не приходити. Я вернувся додому, проклинаючи лукавство дівчат.

Священництво в статевих питаннях інтимно зв'язане з політичним священництвом офіційної ідеології. У другій або третій класі я задумався над питанням дітей у вождів революції. У Леніна була дружина, але не було дітей. Значить, Ленін добрий. У Сталіна були діти — вихователька розповіла нам про них. Це значить... страшно подумати. Я намагався знайти виправдання для Сталіна, але не міг. Тільки в сьомій класі простив я товаришу Сталінові цей неподобний гріх.

Моє перебування в санаторії завершилося вигнанням. У моїй класі був двадцятирічний парубок, який мав великий вплив на дітей. Він крутив романи з санітарками і розповідав нам подробиці. Ми вислуховували його з захопленням і мріяли якнайшвидше вирости. Санітарки приносили йому вино, яким він частував нас. Під його впливом дисципліна в класі розхиталася до тієї міри, що один учень кинув чорнильницю в учительку. Сам я ніколи не хуліганів, але на моє нещастя ми вивчали Конституцію СРСР. Коли я довідався, що всі громадяни мають право на свободу слова, то почав здійснювати це право на практиці. Як тільки вчитель допускався, на мій погляд, помилки, я підносив руку і ввічливо виявляв його помилку. Чіпляючись за кожний неточний вислів учителя, коли він кричав на хуліганів, я систематично послаблював дисципліну в класі.

На шкільних зборах ухвалено знизити мою оцінку з поведінки за «грубість у звертанні до обслуговуючого персоналу», а хлопцеві,

який кинув чорнильницю, винести догану. Непропорційність кари обурила мене, і я почав іще нахабніше поводитися. У цей час до санаторії приїхав новий головний лікар, у якого була настирлива ідея про швидке вилікування туберкульозу. Він почав робити одну за одною операції, після яких хворий суглоб лишався нерухомим. (Кілька років пізніше новий головний лікар завів діаметрально протилежний спосіб лікування — постійний рух суглоба.) Мені поставлено питання про операцію. Вибір здавався простим: або ще кілька років санаторії, або каліка на все життя, проте на волі. Багато років пізніше мене поставлено перед подібною дилемою: або ще кілька років у психушці на батьківщині, або воля поза межами батьківщини. Цим разом я вагався багато довше.

Кілька місяців після операції мені дозволили ходити. П'ять років я не був на ногах і тому відразу вирішив вийти з санаторії. У санаторії була карантена, і нам забороняли виходити на двір. Медсестра спіймала мене на сходах і повела до головного лікаря. Саме тоді до неї приєдналася вихователька, яка поскаржилася, що я граю з дітьми в карти і розбещую їх. Лікар вислухав обох і сказав, що я вилікуваний і можу забиратися з санаторії.

Характеристику видали мені погану: здібний, але ледачий, недовірливий і грубий. З цією характеристикою я пішов до нормальної школи. Завуч сказав, що в нього досить поганих учнів і що він мене не прийме. Я пояснив, що дали мені таку характеристику за вимоги свободи слова. Завуч порадив мені робити зауваження вчителям наодинці, після лекцій, щоб не підривати авторитет учителя. Я на це погодився, і завуч прийняв мене до школи.

У Фрунзе, на початку п'ятдесятих років, хлопці й дівчата не могли вільно ходити по вулицях увечері. Усі гуртувалися в зграях. Староста кляси і комсорг належали до злодійської ватаги. Організуємо зграю і ми, п'ятеро друзів. Озброюємося одним кинджалом. Збираємося звернутися до міліції тому, що в мене думка створити ватагу проти злодіїв і хуліганів. Мене звичайно призначають комісаром нашої ідейної-безідейної зграї.

Я староста зоологічного гуртка Палацу піонерів. Ловимо мишей у полі взимку. Із кучугури стирчить рука. Біжу до міліції. Один за одним відділи міліції відмовляються їхати з нами: «не наш район». Врешті їдуть з міського відділу. Згвалтування з убивством. Поблизу шатра циганів. Начальник, який приїхав з нами, відразу показує на них. Я вірю йому. Аджеж усі знають, що цигани злодії, ошуканці і убивці.

Я вірю розповідям про чеченців, інгушів, курдів, кабардинців і інші малі народи, що живуть навколо Фрунзе. Вони зрадили батьківщину на користь німцям, і тепер їм заборонено не тільки жити в місті, але й з'являтися в ньому. Як тільки міліціонер піймає когось з них, то посадить. Усі діти — та й дорослі теж — вірять, що ці

«зрадники» вбивають російських і українських дітей. Ми з друзями йдемо в гори, озброєні мисливською рушницею.

У школі нас примушують вивчати киргизьку мову. Я спершу гордо відмовляюся. Я ставлюсь з презирством до вчительки-киргизки і сміюся з киргизенят. Навіщо мені їхня мова? Але згодом я вивчаю граматику. Я знаю тільки п'ятнадцять киргизьких слів, проте легко відповідаю на питання з граматики, і тому в мене «4», а в деяких киргизьких дітей «2». Мене ніхто не виховує у душі презирства до місцевого населення, але це носиться у повітрі. У той час киргизів і узбеків «зверьками» ще не називали, але півміста — це росіяни та українці. (Українці, колишні розкуркулені, більше на околицях міста.) Вони грамотніші і мають кращі посади. Вони носії передового, прогресивного, культурного.

Ось цього я теж не прошу владі: з українського пацана мене переробляли на російського шовініста, пригноблювача чеченців, курдів і киргизів, білого расиста, осліпленого своєю місією культуртрегера. І сьогодні, коли «місцевий» націоналізм підносить голову в Киргизії, усі мої симпатії по його боці, навіть тоді, коли він вибухає як ненависть до російських колонізаторів. Особливо жалюгідна тут місія українців. У той час, коли Україна все більше русифікується, українці русифікують Киргизію.

Я ледве оговтався у новій школі, коли надійшла страшна вістка: 5 березня 1953 року помер вождь. Учителька й учні ридали. Я розумів жахливість події і думав про те, як ми тепер будемо жити в капіталістичному оточенні. До цих мук додалися докори сумління: усі плакали, а я не міг видушити з себе ані одної слізюньки. Соціальний стан моєї родини та інкубаторне виховання створювали роздвоєність у сприйманні дійсності. З одного боку, я розумів, що живу в найкращій країні світу, яку очолює геніяльний Сталін. З другого — я жив на соціальному низу. Моя мати працювала куховаркою в санаторії в Одесі, де вона одержувала тридцять карбованців на місяць. За таку суму теоретично неможливо жити. Але практично можна. Мати не могла утримувати і мене і сестру, і тому Ада жила з родичами матері у Фрунзе, і я її майже не знав. В Одесі ми з матір'ю тупилися на одному ліжку в жіночому гуртожитку. Увечорі до дівчат приходили матроси й міліціонери і лишалися спати з ними. Мати даремно намагалася заглушувати неприємні звуки так, як в СРСР заглушують закордонні радіостанції. Навколо себе я бачив подібну злиденність, але в деяких шкільних товаришів було навіть гірше. Адже я міг ходити до матері в їдальні і їсти недоїдки хворих.

Існувала кричуща суперечність між ідеологією і навколишнім життям. Але взяти під сумнів книжки й вчителів я не міг. Лишалось шукати проміжний вихід. Як живуть наші державці, народ не знає, тому що це державна таємниця. Проте ми стикалися з верствою населення, яка жила краще. Це були продавці (заробляли вони

мало, але крали), вчителі, лікарі і курортники. В Одесі на той час основну масу цих заможних людей становили євреї. Природно було стати антисемітом. Сліпий національний або соціальний протест часто призводить до антисемітизму. Енгельс назвав антисемітизм «соціалізмом для дурнів».

Учився я зразково і вважав, що всі погані учні ледарі, і що з ними треба боротися. Боролися ми, активісти кляси, подвійно. На комсомольських зборах я виймав записну книжку і вичитував прізвища учнів, які підказували, користувалися шпаргалками або списували в сусідів. Погані учні прозвали мене «жандармом школи». І я пишався цим прізвиськом. Деякі учні насмілювалися кидати мені докори прямо в обличчя. Тоді на комсомольських зборах я доводив, чому моя поведінка правильна, і вимагав, щоб мої опоненти довели протилежне. Вони мовчали, а я глузував з їхньої боязливості. Рішення зборів приймалися майже одногосно. Крім того, я лишався після лекцій з відсталими учнями і допомагав їм у математиці.

Похвали вчителів запаморочили мені голову. Розвинулися гординя й шанобство, посилені тим, що вчителі були переважно неймовірно дурні: за десять років я з любов'ю і вдячністю згадую тільки трьох учителів. Я вважав, що краще розумію предмет, ніж вони, і мріяв учинити переворот у математиці і філософії. Усі свої мрії я виклав у щоденнику. КДБ вилучило його 1972 року, і мої дурні юнацькі мрії послужили підставою заявити, що в мене з юности «маячня місянства». У країні панував культ вождя — сильних людей і геніїв, які ведуть народ до сяйних висот комунізму. Тому не випадково моїми кумирами були Робесп'єр, Держинський, Кармалюк і чомусь Наполеон, а не Петро Перший.

У школі моїми улюбленими письменниками були Микола Островський, Олександр Фадєєв і Максим Горький. Вершиною художньої творчості здавалася прозова поема Горького «Людина»; близькими мені були також його «Пісня про Сокола», «Пісня про Буревісника» і легенда про Данка. Товариш Сталін сказав, що «Дівчина і Смерть» значніший твір, ніж «Фавст» Гете. «Фавста» я не читав, але якщо товариш Сталін так сказав, то так воно й було. Проте «Дівчина і Смерть» здалася нудною. Розбіжність смаків з генієм усіх народів і часів пригноблювала мене, але я розраджував себе тим, що доросту до розуміння глибини думки в цьому творі.

Кажу «думки» тому, що нічого іншого в літературі нам не показували. «Художні особливості» письменників, про яких нам розповідали на лекціях, зводилися до тих чи інших раціональних способів викладати думку і були не цікавіші, ніж класифікація силіогізмів у логіці. Епітети, метафори й синоніми наближалися до математичних понять, але в них не було завдання, яке треба розв'язувати. Без завдання класифікація «художніх особливостей» висіла в повітрі і здавалася непотрібною. У літературі я шукав

тільки думки, і то думки математично ясної, «простої» — словами Маяковського — «як мукання».

Бувши у дев'ятій класі, я поїхав до баби в Борзні. Я знову побачив, як вона лікує дітей, і попередні проблеми ще раз стали переді мною. Я пригадав теорію особливо цінного молока і взявся читати книжки про навіювання та гіпнотизувати своїх товаришів. Але навіювання і гіпноза не могли пояснити вилікування немовлят. На першому курсі університету я натрапив на дореволюційну книжку про телепатію. Бабусин феномен почав прояснюватися. Я захопився телепатією, а потім і йогою.

Прочитавши Дідро, я прийшов до висновку: «Геть сором у статевих стосунках!» Мораль треба раціоналізувати, викинувши з неї формальні звичаї та забобони. Але природний сором перешкодив мені впровадити нову мораль у щоденне життя. Мої моральні пошуки диктувалися не тільки прагненням математизувати мораль, але й протестом проти святенництва дорослих.

У кінці дев'ятої класи однокласниця народила дитину. Ми довідалися про це на початку нового навчального року. Усі подруги перестали відвідувати її і з обуренням обговорювали її «провину». Я запропонував скликати комсомольські збори. На цих зборах звичайно присутній класний керівник, але я заявив йому, що він не потрібний, бо тільки перешкодить чесній розмові. Взагалі я дуже нахабно поводився з учителями, але вони прощали мені як найкращому учневі.

На зборах я розповів про поведінку подруг злочинниці. Секс — це особиста справа; дівчина, звичайно, повелася нерозумно, але їй треба допомогти. Більшість учениць нашої класи уникли подібної долі тільки випадково. Вони самі поводилися досить вільно з матросами. Збори ухвалили рішення допомогти молодій матері.

Енергії у мене було багато. Не поглинали її навчання, читання і комсомольська діяльність. До цього часу я міцно засвоїв ленінську аксіому, що комуніст повинен кидати всі свої сили на головну ланку в суспільстві. Одеса — прикордонне місто, і природно було прийти до думки ловити шпигунів. У цей час існували «Бригади сприяння прикордонникам», в які входила молодь. Вони вночі патрулювали кордон, тренувалися ловити шпигунів і стріляти. Це було трошки нудно, але відповідало моїм поглядам на завдання в житті.

Кінчилася моя участь у бригаді сумно. Одної ночі в листопаді 1955 року нас викликали на заставу і повідомили, що сподіваються висадження шпигуна. Нас розташували між прикордонниками на віддалі видимості. Проїшло кілька годин. Раптом ми побачили три постаті. «Стій! — гукнув я. — Хто йде?» Два прикордонники покинули свої пости і вели п'яного начальника застави. Перша реакція — донести на начальника; друга — сумніви про доцільність бригади. Остаточо я порвав з бригадою після того, як начальник цинічно

розповів про сексуальні пригоди Лаврентія Берії, його гвалтування жінок-політв'язнів. Остогидли мені і Берія, і начальник застави.

Кілька місяців пізніше до нас зайшов один мічман, який сказав, між іншим, що Ленін дуже добра людина, а Сталін значно гірша. Я вибух і заявив, що повідомлю куди треба, якщо він говоритиме подібне. Незабаром після цього я написав прохання прийняти мене в школу КДБ. Ціль була проста. Головна ланка — війна. З огляду на туберкульозу я не зможу воювати, але боротися з шпигунами можтиму.

Мене викликали до КДБ. Я довго пояснював, що я відмінник і активний комсомолец і хочу бути слідчим. Мені відповіли, що слідчих приймають тільки після військової служби. Оскільки я туберкульозник, то моє бажання нездійсненне. Я відповів, що готовий на все, аби служити КДБ: працювати шифрувальником, наприклад, оскільки маю математичні здібності, або перекладачем, оскільки маю «5» з німецької. Мені відповіли відмовою, посилаючи знову на туберкульозу. Тепер я розумію, що їм було не до мене. Ішов 1956 рік, і всі вони думали тільки про те, як не потрапити в тюрму за свої злочини. Аджеж могли вони запропонувати мені стати сексотом. Гадаю, що я з задоволенням погодився б.

Центральний для мого внутрішнього розвитку момент стався цього ж року. Після лекцій одного дня до мене підійшла моя близька подруга, донька прикордонного начальника і моя «соратниця» в усяких комсомольських заходах. Вона хотіла розповісти мені щось дуже важливе й таємниче: Хрущов прочитав секретну доповідь на Двадцятому з'їзді КПРС. Вона не переказала і десятої частини того, що сказав Хрущов, але навіть цього було досить, щоб моментально повалити фундаменти моєї ідеології — віру в геніяльність і безмежну доброту товариша Сталіна.

До вечора ходив я схвильований вулицями, потім викликав товариша і розповів йому те, що почув. Він теж був високоідейний, і тому йому можна було все сказати. Ми прошвендяли всю ніч, обговорили все з усіх боків і дійшли до висновку, що «всі вони негідники». Якщо вони знали і мовчали, то вони боягузи, а не комуністи. І якщо Сталін мерзотник, то треба було мовчки виправити те, що він заподіяв, і не говорити про це вголос. Згодом я зустрів чимало дорослих кретинів, які твердили це саме.

Під кінець десятої класи я взяв участь в обласній математичній олімпіаді. Найкращими, найбільш освіченими учасниками були єврейські хлопці. Я зблизився з ними тому, що мій антисемітизм був соціальний, а не зоологічний. Тісні стосунки з одним з них зробили перший пролом у моєму антисемітизмі. Я почав протестувати, коли інші виявляли антисемітське наставлення. Подаючи документи в університет, я почув розмову між дівчатами, які приймали

документи: «Українка? З пики видно, що єврейка. Не пощастить їй сховатися. Провалимо на іспитах!» Ці слова глибоко вразили мене. Ті, хто керував країною, — антисеміти. Собі, як приватній особі, я дозволяв бути антисемітом, але вони, комуністи, не мали такого права.

КАВАЛЕРИСТИ Й ПРОСТИТУТКИ

Учитися в університеті було легко, і після лекцій лишалося багато вільного часу. Комсомольська праця, обмежена кампаніями за успішність і колективним відвідуванням театру й кіна, не задовольняла. Ми, кілька студентів, прочитали про математичний гурток у Московському університеті і почали вимагати від наших професорів, щоб і в нас заклали такий гурток. Заклали. Очолювала його досить дурна жінка, яка давала нам завдання з підручників. Гурток занідів і розпався.

До комсомолу я ставився в цей час негативно, протестував проти демагогії, ура-оптимізму і того, що перебування в комсомолі зводиться до оплати членських вкладок. Але один з моїх друзів переконав мене, що треба не критикувати комсомол, а власною діяльністю переробляти його. Таку діяльність він бачив у «Легкій кавалерії». Складена з студентів і молодих робітників, кавалерія ловила проституток, злодіїв і спекулянтів. Особливу увагу звертала вона на «стиляг» — молодих людей з довгим волоссям, крикливими сорочками, вузькими штанами і товстими підшвами. Піймавши стильягу, кавалеристи умовляли його. Якщо це не допомагало, то йому стригли волосся, розрізували штани й відрізували підшви. Я зневажав стильяг за душевну порожнечу, але протестував проти розправи над ними. У цьому я добився свого: кавалерія перестала ловити їх.

Піймавши спекулянта, ми ховали його товар у сейф і передавали спекулянта міліції. Забирати товар ми не мали права, але міліція підтримувала нас у цьому. Якщо спекулянтові вдавалося замести сліди, то його вели до штабу, в бомбосховищі, і били. Той, хто мав слабші нерви, виходив з кімнати, вмикалася сирена, і починалося биття. Бити ми теж не мали права, але міліція радила бити, якщо не було прямих доказів. Дехто з членів штабу протестував проти биття, але більшість дуже логічно доводила, що ми гнилі інтелігенти і що цих мерзотників треба бити. Нам стало соромно за слабкі нерви.

Я керував торговельним сектором. Ми заходили до їдальні і замовляли їжу й напої. Потім примушували офіціанта зважити подані ним порції. Звичайно виявлялося, що вони значно менші, ніж

встановлена норма. Ми складали протокол. Директор або кухар викликали нас до іншої кімнати і пропонували нам горілку, закуски або навіть свій годинник. Ми, як ідейні комсомольці, записували і його пропозиції. Директора проганяли з праці.

Найбільше нам доводилося боротися з спекулянтами. Я запропонував повісити в штабі плякат з цитатою Леніна: «Спекулянт — ворог народу». Віра в магічну силу слова була така велика, що я гадав, що спекулянти, прочитавши слова самого Леніна, відразу зрозуміють глибину свого падіння і виправляться.

Після Московського фестивалю 1957 року в Одесі з'явилось чимало негрів, арабів та інших чужинців. Нашу кавалерію кинули на боротьбу з проституцією, яка різко підвищилася. Ми ходили по парках і виловлювали парочки під кущами. Було дуже соромно, але що зробиш? Таке було завдання. Піймавши одну дівчину, ми повели її до райкому комсомолу. Секретар райкому прочитав їй громову промову про честь радянської дівчини, з натиском на те, що вона підривала престиж країни. Дівчина вперто наполягала на тому, що її статеві органи належать тільки їй і що утилізація їх не справа комсомолу. (Висловлювалася вона, звичайно, грубіше.) Але після погрози ув'язнення вона піддалася і визнала свою вину.

Був у нашій групі робітничий парубок, який краще від усіх умовляв злочинців. Якось ми піймали студентку, яка розважалася в парку з солдатом. Наш оратор повів її набік, щоб поговорити про дівочу честь і гордість. Ми слухали за дверима і вмирили зі сміху — таке це все було книжне й банальне. Але дівчина гістерично розплакалася. Опісля ми попередили її, що у випадку повторення злочину ми повідомимо технікум і її звідти виженуть. Вона заприсяглася, що ніколи більше не буде цього робити.

Мій друг піймав на гарячому трьох чоловіків, які крали будівельний матеріал, і двох з них привів до міліції. Міліція пообіцяла послати слідчого на будову, але слідчий приїхав аж за місяць. Крадежу він звичайно не знайшов.

Моя праця в кавалерії дійшла до кульмінації, коли моя подруга стала секретарем штабу. Одного разу начальник штабу і його заступник запропонували їй імпорتنі черевики і натякнули, що постачатимуть їй цінніші речі. Вона, звичайна річ, відмовилася. Ми почали слідство, яке виявило, що начальник і його заступник спекулювали речами, що їх вони конфіскували в спекулянтів. Боячись, що моя подруга виявить їхні операції, вони запропонували їй хабар.

Надійшла іспитова сесія, і ми перестали ходити до штабу. Раптом ми дізналися, що начальник і заступник затагли до штабу проститутку і згвалтували її. Щоб не розпустилися чутки, райком комсомолу розв'язав штаб. Ні одного, ні другого гвалтівника не притягнуто до судової відповідальності. Моїй вірі в можливість

боротися з мерзотністю в нашому суспільстві завдано сильного удару.

Незадовго до Тринадцятого з'їзду комсомолу ми, кілька комсомольців факультету, написали листа з'їздові, в якому описали формалізм у комсомольській праці і поскаржилися, що більшість комсомольців своїм особистим життям знеславлює звання комсомольця. Наша основна пропозиція зводилася до відкритої і немилосердної чистки комсомолу від міщанської погані і підвищення вимог при вступі до комсомолу. Далі йшли всякі дурні пропозиції знайти для комсомолу справжні, захоплюючі завдання, між ними й збірку засобів на будову космічної ракети.

Ми схвильовано чекали відповіді від ЦК комсомолу. У відповіді нам сказано, що лист буде обговорений на з'їзді. Але з'їзд навіть не порушив проблем, які ми поставили. Як і на всіх інших з'їздах, усе заглушував барабанний бій з приводу досягнень комсомолу на цілині. Від товаришів, які їздили туди, ми вже знали, що газетні звідомлення про цілину — це суцільна демагогія.

Викладач історії КПРС запропонував обговорити рішення з'їзду комсомолу. Я встав і заявив, що це був «з'їзд шелихвостів». Після семінара викладач відвів мене набік і пояснив, що за такі слова я можу мати великі неприємності. На це я гордо відповів, що тепер не сталінські часи і що кожний має право говорити все, що хоче. Викладач тільки знизав плечима.

Під впливом Двадцятого з'їзду КПРС і угорської революції 1956 року по всіх великих університетах пройшла хвиля вільнодумства. У Московському, Ленінградському й Київському університетах з'явилися підпільні або напівпідпільні організації. Але ми, студенти Одеського університету, про них не знали і про події в Угорщині робили висновки на підставі газет. Вільнодумство серед наших студентів виявилось у формі стінної газети «Мисль» з девізом «Когіто ерго сум». Газета обговорювала джаз, Єсеніна (про вірші якого ми вперше довідалися тоді) і футуристів. Вийшло двоє чисел газети, які викликали велике зацікавлення. Я приготував статтю до третього числа, але до нас дійшли чутки, що партійне бюро факультету засудило газету за буржуазну ідеологію. Одним із аргументів проти газети було нещасне гасло. «Чому цей ідеалістичний афоризм замість „Пролетарі всіх країн, єднайтеся“?» — питали партійні члени. Я схвильовано поставив секретареві комсомольського бюро вимогу пояснити, за що заборонили газету. Він відповів, що редактори газети стиляги і що в них зв'язки з спекулянтами. Я задовольнився таким поясненням. На старших курсах відбулися комсомольські збори, на яких редакторів газет викинули з комсомолу, отже й з університету.

На третьому курсі мене вибрали секретарем комсомольської організації курсу. Я майже нічого не встиг зробити на цьому посту, проте в мене з'явилось чимало цікавих друзів, між ними й донька

Якова Сікорського, мого колишнього вчителя логіки. Він кинув учителювати і став членом Спілки письменників. Твори його бездарні, а погляди його являли собою суміш українського націоналізму й офіційної демагогії. Націоналізм — я вперше з ним зіткнувся — шокував мене, хоча тепер я розумію, що дещо Сікорський казав справедливо. Офіційна демагогія ще більше відштовхувала. Але Сікорський усе ж таки був розумний, і я з ним захоплено сперечався. Одного разу я розповів йому про друга, який розумівся на ідеалістичних філософіях. Нам так погано викладають філософію, сказав я, що ми не спроможні дискутувати з ідеалістами. Треба в інститутах викладати не тільки марксизм, але й ідеалізм. Іншим разом я висловив Сікорському сумніви про Ленінове визначення матерії в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» і про Енгельсове визначення життя.

За місяць мене викликали до відділу кадрів університету. Завідувач відділу кадрів — це звичайно колишні кадебісти, але я цього не знав тоді, — тепло прийняв мене і почав розпитувати про мої плани на майбутнє. Не розуміючи, чого він хотів, я відповів сухо. Нарешті я навпростець спитав його, чому він мене викликав. Він відповів, що всі мої викладачі з таким захопленням розповідали про мене, що він захотів познайомитися зі мною. Це була явна неправда, і я насторожився.

Завідувач перейшов до моїх поглядів. Я відповідав стримано, хоч і не бачив небезпеки для себе: я вірив, що часи Сталіна безповоротно минули. Нарешті завідувач спитав, чи маю друзів-ідеалістів. Усе моментально стало ясно. Сікорський, єдиний, хто знав про мого друга, доніс на мене. Я зідхнув полегшено. Прізвища мого друга Сікорський не знав. З'ясувалась і моя тактика — грати роль гонористого дурника й балакуна. Я почав велелюбно переповідати все, що прочитав з марксизму. Завідувач робив вигляд, що захоплений моєю ерудицією, але навідними питаннями постійно спрямовував мене до того, що цікавило його. Згодом він знову заговорив про друзів. Я пояснив, що так поринув у математику, що не мав часу на них.

— Алеж напевно є люди, з якими ви розмовляєте про філософію. Серед них, мабуть, є й розумні. Я хотів би з ними познайомитися.

— Будь ласка. У мене є знайомий письменник, Сікорський. Ми з ним часто зустрічаємося і сперечаємося.

Завідувач записав від мене адресу Сікорського, а тоді спитав, які проблеми ми обговорюємо.

— Чи є життя на Марсі. Сікорський твердить, що нема, а я навпаки. — Я багатомовно пояснив, що мій погляд марксистський. Завідувач погодився. Тепер я гадаю, що повівся тоді погано тому, що не був зовсім певний, що Сікорський доніс.

Завідувач спитав, чи не пробував я зустрічатися з відомими людьми. Я вирішив поглузувати з нього і розповів про свою поїздку до Гліба Максиміліяновича Кржижановського, друга Леніна, який виступав проти Сталіна; я хотів довідатися, як лєнінець пояснює сталініяну. Коли я приїхав до Кржижановського, двері відчинила стара жінка, яка сказала: «Я їхня покоївка. Гліб Максиміліянович важко хворий і лежить у кремлівській лікарні». Мене так уразив факт, що в лєнінца прислужниця, що я зовсім перестав думати про зустріч з ним.

Про те, що Кржижановський дружив з Леніном, я завідувачеві не сказав. Його очі засяяли задоволенням, і він попрохав мене дати адресу й прізвище. Коли він усе записав, я невинно повідомив його, що Кржижановський старий більшовик. У завідувача на мить прохопилося розчарування. Він зрозумів, що я безпечний дурник, і поспішив кінчити розмову. Ми стояли на порозі і сердечно тиснули один одному руки. Так відбувся мій перший допит. Я спробував знову заграти в дурника 1964 року, але цим разом слідчі були розумніші, і номер не вийшов.

Друга історія з Сікорським теж цікава. Я прочитав його нову повість, у якій він розповідав, як звичайний радянський парубок став семінаристом і почав морально деградувати. На превелике диво мені, я пізнав себе в цьому семінаристові. Чимало ідей, які я проповідував Сікорському, тепер проголошував його персонаж. Але обурило мене те, що Сікорський з'єднав мої слова з протилежними. Донька Сікорського сказала мені, що її батько був переконаний, що я наведуся до релігії і зйду на ніщо. (Я саме тоді зацікавився сенсом життя, а тодішня офіційна література вважала це питання суто релігійним.)

Якось я пішов на доповідь священників, які відrekliся від церкви. Вони розповідали про навчання в семінарії і службу панотцями. У центрі доповіді були сексуальні пригоди біблійних святих і сьогоденних священників. Скабрєзність відступників обурила мене. Особливо огидна була реакція жінок у публіці. Вони хитиво хихикали в усіх пікантних місцях.

Після доповіді я підійшов до Сікорського, щоб завести розмову про його повість. Нам перебила молода жінка, яка заявила, що пізнала себе в семінаристові. Навівши кілька цитат своїх слів Сікорському, вона обурено вказала на ті думки, яких ніколи не проповідувала. Я розреготався і пояснив їй, звідки ці ідеї. Сікорський виправдовував себе мовою про інтимний процес творчості і про «синтезний образ» семінарїста. Ми з дівчиною заявили йому, що змішування протилежних ідей — це примітивний спосіб дискредитувати противника. Сікорський напроорокував нам похмуре майбутнє. Цікаво, що тепер з тією дівчиною?

СІЛЬСЬКЕ ВЧИТЕЛЮВАННЯ

Кінчивши третій курс, я задумався над майбутньою працею. Думка з десятої класи про головну ланку лишилася в мене без зміни. До цього я додав думку про те, що кожний повинен чесно виконувати свою працю на своєму місці. Яка ж ланка була найважливіша? У той час було багато мови про відсталість сільського господарства. Я сам бачив злиденне життя колгоспників. Стан викладання теж був поганий. Жебрацька платня і відсутність творчості відстрашували молодь від учителювання. У місті хоч якась частина вчителів енергійна й розумна, але на село їхали тільки пасивні й дурні. У мене були математичні здібності й енергія, і я швидко вирішив: треба їхати до сільської школи і підносити рівень селян. Я пішов до обласного відділу народної освіти і попросив послати мене до сільської школи. Завідувач подивився на мене, немов я ідіот, але спрямовання видав.

Маленьке село лежало шістдесят кілометрів від Одеси. До школи в ньому ходили й учні з сусіднього села. Раніше школа була чотирирічка, тепер була шестирічка, а згодом мала бути восьмирічка. Я викладав арифметику, геометрію і фізику в п'ятій і шостій класах. Платня становила п'ятдесят карбованців, з чого половину я віддавав своїй господині за їжу. За ліжко в хаті платив колгосп.

Мене відразу вразила злиденність селян. Третина з них — туберкульозники. У деяких селян були власні корови, але все молоко вони віддавали колгоспові. У моєї господині була донька років шести, яка майже ніколи не пила молока. Мушу сказати, що після 1964 року життя селян значно поправилося: у них з'явилися телевізори, а в деяких навіть автомобілі. Це, мабуть, єдине досягнення хрущовських часів.

Директор школи частенько приходив на лекції п'яний. Ми з учнями чистили кукурудзу одного дня, коли побачили вдалині директора на вельосипеді. Він падав. «Бардюг знову п'яний», — коментували учні. Він часто втручався у виклади і вимагав, щоб навіть найгіршим учням ставити добрі оцінки. З колегами мені було нудно. Чоловіки говорили про чаркування, а жінки про одяг і городи, які призначував їм колгосп. Цікавою була тільки Алла Михайлівна, вчителька німецької та російської мов. Вона закінчила

педагогічний інститут і, як і я, викладала перший рік. Ми сходилися вечорами, балакали про літературу, учнів і дикий лад у школі.

Восени нам зривали навчання, коли учнів забирали на поле допомагати збирати врожай. Дисципліна була погана. На лекціях панував крик і гамір. Деякі учні приходили п'яними, і майже ніхто не звертав уваги на вчителя. «Я тобі другу ногу переламаю!» — заявив мені учень п'ятої класи у відповідь на якесь зауваження. За відсутність дисципліни відповідав і я. Не зумівши знайти міру суворости й ласки, я вважав, що треба впливати тільки на розум дітей і давати їм можливість вільно розвиватися. Вони любили мене за гумор на лекціях, але майже не слухалися.

У кожній класі сиділи переростки. У п'ятій, наприклад, була дівчина років вісімнадцяти, у шостій — хлопець і дівчина по дев'ятнадцять років. (Мені було двадцять.) Обоє переростків у шостій класі туберкульозні; дівчина у п'ятій була просто ледача й дурна. Одного разу, коли класа писала контрольну працю, вона встала і подала чистий аркуш паперу. «Леоніде Івановичу, я ні... не розумію!» Я почервонів і взявся вивчати класний журнал. Класа завмерла. Врешті я нерівним голосом попрохав дівчину вийти з класу. Вона відмовилася. Я почав виштовхувати її. Вона зухвало всміхнулася і спробувала торкнутися до мене своїми грудьми.

У школі не було жадного приладдя. Я вимагав, щоб його купили, але директор і вухом не повів. Одного разу мені треба було розповісти дітям про сполучені посудини. Для прикладу я показав на шістнадцятирічного хлопця, який часто приходив до школи п'яний. Він сходить у льох, встромляє в бочку кишку і п'є вино. Оцей хлопець і бочка і являють собою сполучені посудини. Учні в захопленні від такої фізики. Після лекції колега потішив мене. «Ось бачите, ви даєте раду без приладдя».

Після першої чверти я в п'ятій класі поставив п'ять двійок. Учителька російської мови поставила десять. На диктанти з російської мови було страшно дивитися, і деякі учні робили по сімдесят, а то й більше помилок. Ми з Аллою Михайлівною говорили нашим колегам про потребу змінити порядок у школі, але з дев'ятох учителів лишень четверо підтримало нас. Тоді ми написали листи до райкому партії і районного відділу народної освіти з поясненням справ у школі. Довідавшись про листи, директор заявив, що за наші заяви тільки ми потерпимо, але що ще не пізно забрати їх. Одного ранку господиня розбудила мене. «Увечорі до Бардюга приїхали з району і цілу ніч пили вино». Стало ясно, що ми програли.

Комісія прийшла на лекції не до інших учителів, а до нас і звеліла Аллі Михайлівні провести диктант. Увечорі ми сіли вдвох перевіряти його. Якщо в диктанті сімдесят-вісімдесят помилок, то одна людина не помітить усіх. Спершу зошит переглядала вона, тоді я, тоді знову вона. Не зважаючи на цей потрібний фільтр, деякі

помилки ми проочили, за що вину звалено на Аллу Михайлівну. Наступного дня скликано вчительську нараду. Нас було тільки двоє; усі інші або дотримували нейтралітету, або виступали проти нас.

Основне обвинувачення проти нас — недотримання методики викладання. Супроти мене це було почати несправедливе. Я не вивчав методики в університеті, і чимало методичних вказівок, які давав мені директор, здавалися мені безглуздими. Супроти Алли Михайлівни обвинувачення було фальшиве. В інституті за пробні лекції їй завжди ставили «відмінно». На закінчення нарада ухвалила мені, Аллі Михайлівні і директорові догану з записом в особистій справі. (Згодом я довідався, що догана директорові лишилася усна.)

Алла Михайлівна умовляла мене, щоб ми покинули школу. Я доводив, що ми не маємо морального права покидати учнів, але вона їх ненавиділа тепер майже так, як і вчителів. Вона була вагітна, і їй важко було переживати безлад на лекціях. Кінець-кінцем вона відїхала. Коли я відвідав її згодом в Одесі, то на неї було страшно дивитися. Дитина народилася мертва — лікарі пояснювали це нервовим напруженням — і Алла Михайлівна стала мізантропом. Її приклад дечого навчив мене — не можна скидати вину за суспільні умови на людей. Коли я опинився в психушці, я пригадав їй і поставив собі завдання не розлютитися.

Після від'їзду Алли Михайлівни її лекції розділили між учителями. Директор запропонував мені фізкультуру. Я пояснив, що в школі був звільнений від фізкультури. Тоді він запропонував військову справу, спів і малювання, з розрахунком, що я стану поступливішим, якщо зароблятиму більше. Я відмовився і від цих предметів. Нарешті директор запропонував мені німецьку мову. Я погано знав її, але інші вчителі знали ще гірше. Ради дітей я і погодився. Раптом до вчительської вдерлася учителька ботаніки і закинула мені, що я забираю в неї лекції. Директор ухвалив Соломонове рішення: їй три лекції німецької мови в шостій класі, мені дві лекції в п'ятій.

Я дав кілька лекцій німецької, коли вчителька ботаніки запропонувала мені помінятися і попрохала мене допомогти їй підготуватися до першої лекції в п'ятій класі. Я пішов до неї додому. Вона поставила пляшку вина на стіл, і ми взялися готуватися до лекції. Виявилось, що в школі вона вивчала німецьку мову, а в інституті англійську і внаслідок не знала ні одної, ні другої. Я давися сміхом, коли побачив, що з німецької абетки вона знала тільки а, е, і, о. Тоді вона російськими літерами написала німецькі слова, а під ними переклад. Я люблю анекдоти, і тому попрохав дозволу бути присутнім на її лекції.

На лекції я слухав, як учителька читала текст. Помилки одна за одною. Кращі учні почали виправляти її. Лекція перетворилася на

цькування вчительки, і навіть найгірші учні поправляли її, як хотіли. Хлопець поруч мене штовхнув мене під бік. «Таж вона нічого не знає!» Я кинув на нього суворий «педагогічний» погляд, але відповіді не міг. Я сподівався, що після такої невдачі вчителька віддасть мені німецьку мову. Нічого подібного. На перерві вона спитала мене: «Ну як?» Я остовпів від такої незворушної дурноти і пробелькотів: «Та на перший раз нічого. Ось тільки незручно, що учні виправляють учителя».

— Що ж мені робити?

Я завагався.

— А ви скажіть їм, що навмисне робите помилки, щоб перевірити їхні знання.

Наступного тижня на перерві до мене підійшли п'ятиклясники і хором повідомили мене, яка хитрюща їхня вчителька і як вона викручувалася.

Після від'їзду Алли Михайлівни стало зовсім нестерпно. Лекції займали дві-три години на день, а підготовка до них — півгодини. Книжок майже не було (на двадцять п'ять карбованців багато не купиш), і ні з ким було говорити, поки до колгоспу не приїхали два молоді спеціалісти — зоотехнік і агроном. Вони зустрічалися після праці, дуже втомлені, і обговорювали грандіозні пляни перетворення колгоспу. Я заздри в втомі їхній і плянам. Вони сміялися з моєї безпорадності в школі. У цей час вийшла повість Василя Аксьонова «Колеги», в якій молоді спеціалісти наражаються на всякі перешкоди, але мужньо переборюють їх. Мої нові друзі посилалися на книжку і соромили мене за намір утікати з села.

Я також здружився з учнем десятої кляси, який цікавився багатьма питаннями. Знання в нього було мало, але він залюбки слухав мене і навіть сперечався. Я розповідав йому про математику, філософію, телепатію і літературу і навчав різних ігор. Уся його родина, та й він теж, хворіла на туберкульозу легенів. Він приятелював з моєю ученицею з шостої кляси. Це була дев'ятнадцятирічна дівчина, яка через туберкульозу не могла систематично вчитися. Ми зустрічалися у неї вдома і проводили вечори за іграми й розповідями.

Я порадив дівчині швидкісними методами вивчити предмети з сьомої кляси і скласти іспит в сусідній школі, щоб у новому навчальному році вступити до технікуму. Я почав диктувати їй тексти з російської мови. Спершу вона робила по двадцять помилок, потім по дві-три. Підготував я її з алгебри й геометрії. Вона склала всі іспити на «добре».

Під кінець навчального року вчителька, з якою я був посварився за лекції німецької мови, дала своїм учням контрольну працю, яка мала піти до районного відділу народної освіти. Директор, мабуть, здогадувався, які будуть наслідки, і попросив мене допомогти перевірити іспит. Це був жах. У кожному більшому

слові було по дві-три помилки, і навіть найкращі учні допустилися багатьох помилок — певна ознака того, що це помилка вчителя. Усі іменники, наприклад, писалися з малої літери, хоч у німецькій мові вони пишуться з великої. Коли я пояснив це директорові, він наказав повторити іспит. Підозріваю, що цим разом учителька написала диктант на дошці, а учні списали.

Як міг я погодитися на таку підробку, якщо я почав з протесту проти завищення оцінок? Минув цілий навчальний рік, і я встиг приглянутися до становища в школі й директора. Я переконався, що директор не зовсім винний. Ми вимагали, наприклад, вигнати з п'ятої класи двох старших хлопців тому, що вони розкладали інших. Але в класі лишилося б дев'ять учнів, і її закрили б. За цим прийшло б і закриття школи. Дітям довелося б ходити до школи за десять кілометрів від нашого села, як ходили учні від сьомої до десятої клас. Колгосп відмовлявся призначити авто, щоб возити дітей, і вони по дорозі билися, палили, частенько взагалі не доходили до школи. Для малюків від першої до шостої класи все це було б дуже погано. Якби оцінки ставилися справедливо, то нас усіх розігнали б за погані успіхи учнів. Прибули б нові вчителі, але вони були б однаково кепські, і нічого не змінилося б.

Сам директор смертельно нудився; у нього вже давно не було ілюзій про зміни. Родину він забезпечував головне власним городом. Його пияцтво було спробою втекти від нерадісного й безглузлого життя. Ні, не директора треба було міняти, а всю систему освіти, яка побудована на демагогії, замилуванні очей і процентоманії. Освітню систему неможливо поліпшити без зміни суспільства, але я не бачив тоді людей, які намагалися б змінити суспільство. Я все більше розумів вади своєї освіти, вузькість свого підходу до мистецтва й філософії. Знаючи, що це втеча, я вирішив повернутися до університету. За рік зоотехнік і агроном теж утекли від, словами Маркса, «ідіотизму сільського життя».

КРИШТАЛЕВИЙ ПАЛАЦ

Кінчивши свою педагогічну кар'єру, я одружився, переїхав до Києва і вступив на четвертий курс університету. Виклади математики в Київському університеті велися на вищому рівні, ніж в Одеському, і тому було цікавіше. Викладач діалектичного матеріалізму виявився розумною людиною і викладав не з книжок, з акцентом на діалектику, і цим посилив моє захоплення філософією. На семінарі політекономії капіталізму перші розділи «Капіталу» Маркса були дуже цікаві, але згодом мені стало нудно тому, що викладач був дурний, а самостійно вивчати «Капітал» мені не хотілося. На семінарі політекономії ми, кілька студентів, постійно фрондували — ставили каверзні питання, проводили паралелі між капіталізмом і тим соціалізмом, в якому ми жили.

Я хотів вивчати йогу й телепатію і тому поїхав на місяць до Москви, де дістав від знайомих квиток до бібліотеки імені Леніна. Там я знайшов величезні багатства, між іншим і з питань, що цікавили мене. Містикією я швидко переситився. Людська фантазія досить обмежена, а відсутність критеріїв істини в містичних писаннях позбавляє їх ґрунту. Відтоді в мене лишилося зацікавлення тільки до мистецького боку містичних творів. Книжки про ясновидіння і телепатію в більшості виявилися ненауковими, але від йогоїв я довідався про підсвідомість (якої радянська павловська психологія зовсім не згадує), зрозумів дещо про психологію щоденного життя і відкрив для себе витончену аналізу стосунків людини з собою, з іншими людьми і з Богом. Дуже важливою видалася думка про те, що психіку треба розвивати, що нею треба керувати. Відразу напрохався зв'язок з марксистською ідеєю про необхідність створити суспільство, в якому прогрес визначається свідомістю людей, а не механічними законами політекономії.

Практична йога — гата-йога, фізкультура й медицина — не цікавила мене. Я почав був вправлятися в зосередженні за правилами раджа-йоги, але після двох тижнів помітив на лекції, що я так зосереджувався на одній думці, що тратив зв'язок з дійсністю. Я перелякався і зрозумів, що без досвідченого керівника можу зіпсувати свою психіку. Теза йогоїв про те, що тіло — це храм духу і що тому слід уважно ставитися до тіла, суперечить традиційній

християнській зневазі до тіла. Хоча за своїм характером я стою ближче до християнства у цьому відношенні, йоговське ставлення до тіла здається мені ближчим до науки.

Моє зацікавлення йогою і науковою фантастикою — Аркадій і Борис Стругацькі, Рей Бредбері, Станіслав Лем — призвело до знайомства з одним інженером. Він захоплювався абстрактним малярством. Мені воно було незрозуміле, але я до того часу навчився шанувати погляди й уподобання інших людей і захопився Врубелем, Реріхом, Чюрльонісом і пізнім Ван-Гогом. Я нарешті усвідомив, що думка йде вслід за інтуїтивним осягненням і що спроби збагнути красу за допомогою тільки думки приречені на провал.

Відповідно до занурення в літературу про телепатію поглиблювалося і моє зацікавлення паранормальними явищами. Ми з групою товаришів запропонували на кафедрі психології закласти гурток телепатії. Викладач психології сказав нам: «Що ж, захоплення телепатією краще, ніж деякі інші захоплення студентів», — і пообіцяв допомогти нам. Щоб притягти до нашого гуртка спеціалістів різних профілів, я прочитав доповіді про телепатію в кількох інститутах. На цю пору в радянській пресі з'явилися перші статті про телепатію, і я довідався, що в Москві живе Бернард Кажинський, який провадив телепатичні експерименти в двадцятій тридцяті роки. Я зв'язався з ним і поїхав до нього. Кажинський гостинно зустрів мене, бо бачив у мені молоду людину, яка зможе продовжити те, що зроблено в телепатії до війни.

За столом сиділо нас четверо — Кажинський, його дружина, молодий медик Едвард Наумов і я. Вибравши відповідну хвилину, Наумов запропонував, щоб я допоміг йому в псевдотелепатичному експерименті і підштовхував його ногою. Я погодився. Кажинський пробував виявити обман, але нам пощастило обдурити його, і він серйозно повірив, що це телепатія. Моє зацікавлення Кажинським відразу зникло, і я прийшов до висновку, якого згодом завжди дотримувався в парапсихології: дослідник повинен ставити експеримент так, щоб обман був неможливий.

Іздив я також у Ленінград, до парапсихолога Леоніда Васильєва, який розповів мені про цікаві досліди, що їх він вів до війни, і про розгромлення радянської парапсихології за Сталіна. Я спитав його про телепатичні експерименти на американському підводному човні «Навтикус», які згадувала радянська преса. Васильєв відповів, що західні журналісти видумали ці повідомлення, але він уважав за доцільне покликатися на них. Якщо влада довідається, що американські військовики взяли за телепатію, то вона обов'язково закладе телепатичні лябораторії. І, справді, згодом створено кілька засекречених лябораторій.

Під кінець 1961 року чеський парапсихолог Мілан Ризл написав мені, що приїде до Києва на три дні, і хотів би прочитати доповідь і

обмінятися поглядами на парапсихологію. Секретар комсомольського бюро курсу, якому я згадав це, збентежився і запропонував мені поговорити з партійним організатором факультету. Парторг теж розгубився і подзвонив до райкому партії. Там, видно, також не знали, що сказати, і подзвонили до КДБ. Ці вже достеменно знали.

Мене викликали до ректорату, де я зустрівся з кадебістом Юрієм Павловичем Никифоровим. Він розпитував мене про листування з Ризлом, а тоді пояснив, що хоча Чехо-Словаччина соціалістична країна, Ризл усе ж таки іноземець і може виявитися темним типом. Никифоров попросив мене не відходити від Ризла ні на крок усі три дні його перебування в Києві і щодня дзвонити йому, Никифорову, щоб повідомляти, де ми перебуваємо і про що Ризл говорить. Переказувати розмови я, звичайно, не збирався, але дзвонити погодився. Мої моральні принципи тоді були ще «соціалістичні».

Перші слова Ризла мені були: «Я тут тільки три дні і хотів би, щоб ми весь час були разом». Я нишком усміхнувся: КДБ, Ризл і я мали однакове бажання. Ризл виявився симпатичною людиною, закоханим у парапсихологію і зовсім не зацікавленим політикою. Я заводив політичні розмови, але він був глухим на них. У мандрях по Києву, пригляданні до архітектури й розмовах про парапсихологію промайнули три дні.

Випадково я помітив, що ми постійно натикалися на одну людину. На вокзалі, коли я проводжав Ризла, я знову побачив її. Це був перший у моєму житті шпиг. Я трохи хвилюювався, почував себе немов у детективі. Наступного дня Никифоров вислухав мою розповідь про Ризла — парапсихолог, який говорить лишень про свою ділянку, — і спитав, чи я не помітив чогось підозрілого в ньому. Мені захотілося поглузувати з цього йолопа, і я відповів йому, що хтось слідкував за нами весь час; я підозрівав, що це англійський або американський шпигун. Никифоров сказав, що мені це, мабуть, привиділося, і запропонував мені написати доповідну записку про парапсихологію для КДБ. Я погодився. Врешті Никифоров спитав, чи я не знаю такого то студента. Я здогадався, що він пробував завербувати мене в сексоті, і твердо відповів, що не знаю. Він спитав про іншого студента. Я дав однакову відповідь. Никифоров зрозумів мою позицію і кінчив розмову.

У доповідній записці я спробував описати стан парапсихології, негативно оцінив ясновидіння й телекінез. Особливий наголос я поставив на можливе військове застосування телепатії. На цю пору я розумів, що живу в поганому суспільстві, але гадав, що існує небезпека війни з боку імперіялістичних держав і що тому треба скріплювати військову силу держави. Тепер я з радістю думаю, що всі мої ідеї про військове застосування телепатії нереальні. У «Репортажі з заповідника імені Берії» Валентин Мороз розповідає

про те, як капітан КДБ мріяв навчитися читати думки політв'язнів. Дякувати Богові, телепатія не допоможе в цьому.

Я листувався з Ризлом кілька років після нашої зустрічі. Він завідував парапсихологічною лабораторією в Празі й одержав премію американського парапсихологічного товариства за опрацювання методи тренувати телепатичні здібності. Але уряд не давав фондів для праці і втручався в його досліді. 1966 року московські парапсихологи повідомили мене, що Ризл утік до США. На Різдво я одержав листівку від нього, але я вже розповсюджував самвидав і не хотів відповіддю стягнути на себе увагу органів безпеки. Не відповідав я також на листи американських та індійських парапсихологів. Якби ці листи надійшли після 1968 року, то я відповів би на них, бо вже почав одверто виступати.

На п'ятому курсі я вивчав політекономію соціалізму та історичний матеріалізм. Політекономія вразила мене своєю ненауковістю — ні статистики, ні глибоких постулатів, ні принципових, логічно обґрунтованих законів. На семінарах ми фрондували ще більше, ніж попереднього року. До нас приєднався племінник Миколи Булганіна, який розповідав нам про життя партійної верхівки. Він якось спитав дядька, для чого йому такі розкішні квартири й дачі. Булганін відповів, що йому гидко від розкошів, але треба показувати іноземним гостям, що й ми цивілізовані.

Ми вивчали «Державу й революцію» Леніна. Звичайно дають завдання законспектувати той чи інший розділ. Який же студент прочитає більше, ніж завдано? На попередніх курсах я читав Леніна без задоволення. Мене дратували постійні повтори, відхилення, партійні чвари та увага до дрібниць. Але на четвертому й п'ятому курсах я полюбив стиль Леніна. Напосідливе повторення думки дозволяє її всебічно розглянути й діалектично розвинути. Український критик Євген Сверстюк порівняв Ленінів спосіб викладати думку з спіралею, яка угвинчується в мозок читача. Ленінові вдавалося таким робом доносити до масового читача дуже складні ідеї. Сталін — а Мао Цзе-дун іще більше — змінив цю методику на простенькі силогізми, які утокмачуються, мов гіпнотичні формули.

Маркс і Ленін показують, який глибокий зв'язок між думкою і формою її викладу. Коли я згодом прочитав «Економічно-філософські рукописи 1844 року» Маркса, я був приголомшений його художньою глибиною. Марксів діалектичний стиль принципово відмінний від алегоричного стилю Христа або Ніцше, який теж має мистецьку глибину. У Маркса рухомість, багатозначність слова віддзеркалює діалектичну рухомість думки, що своєю чергою віддзеркалює діалектику природи й суспільства. Наприклад, радянська атеїстична пропаганда розшифровує формулу «Релігія — це опіум народу» як таку, що стосується тільки наркотичної функції релігії. Така інтерпретація безперечно має підложжя. Лев

Толстой прийшов до подібного висновку про церковну релігію: він говорив про хлороформ. Проте опієм діє і як засіб знеболювання. Маркс розвинув свою думку і сказав, що релігія — це «серце безсердного світу», але радянська ідеологія цей аспект ніколи не згадує.

Коли я прочитав «Державу й революцію» кілька разів, то найбільше вразила мене вимога платити чиновникам не більше, ніж середній заробіток робітника. Тоді я не оцінив політичну важливість цієї вимоги для соціалістичної держави, але сама вимога так різко розходилася з радянською практикою, що я постійно згадував її на семінарах політекономії. Викладач уникав дискусії на цю тему, і єдиним його аргументом була порада не приймати всі думки Леніна за абсолютну істину.

Виклад історичного матеріалізму був на ще нижчому рівні, ніж політекономія соціалізму, і я відвідав лишень кілька лекцій та семінарів. Якось викладач піймав мене в коридорі і спитав, чому я не відвідував його лекції. Я відповів, що історичний матеріалізм такий важливий, що я не міг примиритися з профанацією його. На іспитах викладач поставив мені оцінку «незадовільно». Я відповів йому на всі питання квитка і на додаткові, але спіткнувся на питанні про держави «національної демократії». Тези наради робітничих і комуністичних партій я читав, але визначення пропустив повз вуха. Відповідав я на підставі назви і, як потім побачив, назагал правильно. «За що?» — спитав я, коли викладач поставив мені двійку. «Треба було відвідувати лекції та семінари».

Довелося знову складати іспити. Питання були однакові. Відповів я так, як і раніше, і одержав оцінку «добре». Але стипендії мене позбавили. Це для мене був удар тому, що дружина одержувала шістдесят карбованців, із чого тридцять ішло на кімнату, яку ми наймали в приватному будинку. Так я переконався у важливості матерії для зрозуміння марксизму.

На п'ятому курсі я прочитав кілька доповідей про телепатію в різних інститутах, між ними й в Інституті кібернетики АН УРСР. Це дало мені можливість познайомитися з такими вченими, як Віктор Глушков, Микола Амосов і Кирило Іванов-Муромський (який згодом відіграв велику роль у вигнанні мене з Інституту кібернетики і виступив свідком обвинувачення на моєму процесі).

На цьому ж курсі виникло питання про дипломну працю. Математики в Інституті фізіології, з якими я був знайомий, запропонували мені писати про математичні методи діагностування психічних хвороб. Заступник завідувача лабораторії математичного моделювання порадив мені опрацювати математичний модель створення понять. Ми тоді збудуємо кібернетичну машину, яка створює поняття, і станемо руйнувати ту чи іншу ланку машини, щоб вивчати причини помилок у поняттях. Це й буде модель психічно ненормального створення понять. Порівняння машинних хвороб з

людськими дозволить нам знайти механізм психічного захворювання. Я тоді майже нічого не читав про кібернетику, але був уражений фантастичним задумом. Аджеж спорудження відповідного моделю створення понять вимагало б багаторічної праці цілого інституту.

Але тема зацікавила мене, і ми, троє математиків, пішли до психіатричної лікарні імені Павлова, щоб на власні очі побачити, як ставляться діагнози. Професор Яків Фрумкін, людина розумна й чесна, запропонував нам бути присутніми на засіданні комісії, яка встановлює діагнози.

Спершу нам розповіли історію хвороби лікарки-гінеколога, яка багато років працювала в цій лікарні. Рік тому хворі жінки почали скаржитися на те, що вона ставить їм непристойні сексуальні пропозиції. Лікарі відкидали ці скарги як маячіння, але коли число їх збільшилося, то перевірили їх і виявили похмуру картину. Крім сексуальної патології, жінка хворіла й на маїю переслідування. Вона твердила, що її сусіди — це шпигуни, які з доручення англійських імперіялістів підкидали їй до квартири блакитних блощиць з довгими хвостами.

Тоді привели хвору. Обличчя її було виснажене, і вона виглядала перелякана й розгублена. Лікарі попрохали її пояснити, чому вона перебуває в лікарні. Вона відповіла, жалібно всміхаючись, що працювала в цій лікарні, потім здоров'я погіршало, і колеги вирішили, що їй треба відпочити. Навіть нам, математикам, було видко бажання уникнути питання і сховати неприємний факт психічного захворювання. У відповідь на питання лікаря, чому її примістили саме в психіатричній лікарні, вона сказала, що до санаторії важко потрапити, а колеги були такі добрі, що допомогли їй влаштуватися в «Павловці». Лікар попрохав жінку розповісти нам про своїх сусідів. Вона дала коротенький, але прихильний відгук. Тільки в психушці я побачив, що хворі часто інтуїтивно відчувають, чого не можна казати лікарям, щоб не давати їм фактів для діагнози.

Фрумкін попрохав хвору пояснити прислів'я «за деревами лісу не бачити». Вона без вагання пояснила, що коли підійдеш надто близько до дерева, то воно заслонить інші дерева. Тільки згодом я довідався, що таке пояснення свідчить про «конкретність мислення», але й без цього було видно, що це симптом хвороби. Далі хворій поставили загадку «вугільний мішок, але білий». Ми знову презирнулися — ніхто з нас не міг розгадати це. Хвора відповіла, що не знає. Опісля ми спитали Фрумкіна про розгадку. Виявилось, що це мішок з-під борошна. Один з нас пошепки висловив підозріння, що самі психіатри дещо ненормальні. У психушці це мені часто спало на думку.

Хвору попрохали відняти тринадцять від вісімдесяти одного. Поки ми віднімали подумки, вона правильно відповіла. Тоді від результату вона мала знову відняти тринадцять. Знову вона

правильну відповідь дала швидше, ніж ми, математики. Третій раз вона відмовилася віднімати, бо їй обридло.

Хвору відвели, і лікарі почали дискусію. Фрумкін сказав, що це типова шизофренія. Я читав про шизофренію в популярному журналі і тому знав, що є багато видів шизофренії. Заявити, що людина хворіє на шизофренію не вистачає для призначення методи лікування. Наступний лікар заперечив Фрумкінові і доводив, що перед нами типовий випадок маніякально-депресивного процесу. Третій лікар доводив, що це прогресивний параліч. Фрумкін підбив підсумки: «Ось бачите, в якому стані сучасна психіатрія». Ми розуміли, що вибрано особливо складний випадок, щоб заохотити математиків зайнятися психіатрією. Проте враження від експертизи було похмуре. Чи міг я подумати тоді, що сам попаду в руки психіатрів, до того ж менш освічених і сумлінних, ніж ці?

Лева Толстого я в той час не любив: зубріння і дурні твори про позитивних і негативних персонажів відштовхують учнів від письменників, яких вони вивчають у школі. Але коли мені попалося його «Сповідь», то мене вразила його немилосердна критика сучасної науки, мистецтва, релігії та промисловости і його блискучий підхід до проблеми сенсу життя. Я прочитав багато його інших філософських творів, і моє захоплення ним як філософом зросло. Для мене постало питання, чому Ленін, який захоплювався художніми творами Толстого, згідно поставився до нього як філософа. Перечитавши статті Леніна про Толстого, я побачив, що вони непереконаливі. Для мене ж дуже близьким було порівняння Толстого до системи, до точности визначень, до створення етики, побудованої на розумі і відразі до містики.

Захоплення Толстим тривало яких три роки. Поступово на перше місце вийшло те, що в Толстого мені не подобалося. На непротивлення злу насильством я спершу не звернув уваги, але коли я почав вивчати питання, то переконався, що Толстой фактично не відповів на основні заперечення противників. Цей принцип має певний сенс, якщо зло звернене до мене особисто. Але що робити, коли бачу, як хтось б'є жінку? Я умовляю його. Він лає мене. Я продовжую умовляти його. Він відштовхує мене й далі б'є жінку. Міліціонерів поблизу нема, але й не було б гарно кликати їх на допомогу: хулігана покарають ще більшим насильством, ніж якби я побив його. До того ж, «не судіть!» Скільки разів я ставив це питання толстовцям, вони нічого переконливого відповісти не могли.

Значно ближчою мені була позиція індуського філософа Вівекананди, який також проповідував непротивлення злу насильством, але визнавав конечність насильства у виняткових випадках. Які мирні засоби були можливі супроти фашистської Німеччини?

Тільки насильство або погроза насильства. Згодом мене дуже вразила ідеологічна нетерпимість Толстого, яка нагадувала нетерпимість середньовічних християн. Шокувало мене й ставлення Толстого до сексуальних проблем. Він так несамовито нападав на розпусту і використовував такі цинічні образи у викриванні сексуальних вад, що ставало неприємно читати його. Коли я пізніше познайомився з психоаналізом, то зрозумів, що лють і цинізм у боротьбі за сексуальну чистоту — це ознаки намагання подолати підсвідому розпутність. З вимогою поставити сексуальним потребам моральні перепони, табу, я був і є в згоді, але виступи Толстого навіть проти статевих актів ради народження — у «Кройцеровій сонаті», наприклад, — виглядають як потворний етичний максималізм.

Нарешті є питання про Бога, який для Толстого фактично не існує. Є тільки заповіді Христа, а Бог — порожнє слово. У Толстого є етика, але нема релігії. З цим тісно зв'язана раціоналістична тенденція його філософії. Толстой — один з останніх могоківців просвітництва, коли люди вірили, що суспільство схилиться на бік добра й краси, якщо освіта буде основана на раціональних принципах.

На першому курсі я прочитав був Сергія Єсеніна, якого недавно було визнано радянським поетом. Він зробив перший пролом в моєму прагненні чіткої, ясної думки в літературі. Єсенінові борсання, нерозуміння дійсності, туга за істиною були близькі моєму поколінню, яке входило в життя з розбитою вірою в наше суспільство. Коли були опубліковані перші твори Еріха Марії Ремарка, майже всі ми жадібно накинулися на них. Втрачене покоління Заходу простягло руку нам, втраченому поколінню Радянського Союзу. Відразу до державної моралі і політики і бажання бачити такі елементарні аспекти життя, як несвященницька любов, дружба, хвороба й смерть, очищені від словесної луски, — усе це було нам дуже близьке й знайоме. Проте Гемінгвей, за винятком повісти «Старий і море», був для мене надто складний, і я сподобав його тільки в Київському слідчому ізоляторі КДБ 1972 й 1973 років.

На початку шістдесятих років з'явилися перші оповідання Василя Аксьонова та п'єси Віктора Розова. Вони правильно зображували моє покоління, але мене в цих творах притягнув тільки один аспект — скалічена, насичена жаргоном російська мова молодих персонажів. Мене ця хвороба майже не зачепила, але більшість друзів перехворіли цим. Хвороба ця пояснювалася просто: протест проти облудної літератури й преси набрав форми протесту проти мови, якою висловлювалася ця брехня. Такі слова, як «кохання», «дружба», «соціалізм» і «патріотизм», здавалися наскрізь фальшивими і замінювалися блатними. За грубим

ставленням до друга чи улюбленої ховалося цнотливе бажання оберегти свої почування від бруду й фальшу оточення.

На тлі радянської літератури зовсім новим здався Костянтин Паустовський. Від бойової романтики Горького я перейшов до романтики витонченішої. Соціалістичний романтизм більш мистецький, ніж соціалістичний реалізм. Реалістичне мистецтво вимагає адекватного віддзеркалення дійсності. Романтика не зобов'язує такі жорстокі вимоги. Він має волю вибирати з дійсності особливо яскраві явища й образи і вводити казки, легенди і належне замість дійсного. Соцреаліст відображує дійсність двовимірно, пристосовує її до свого задуму і вносить до неї те, що їй не властиве. Двовимірні й нереальні образи викривлюють дійсність і заходять у суперечність з мовою і реалістичними елементами твору. Проте романтик піднімає всі елементи свого твору над щоденне життя. Логіка й пропорції можуть бути нереалістичні, але вони задовольняють закони правдоподібності тому, що всі елементи узгоджені між собою за особливими правилами романтичного мистецтва. Узгодження з дійсністю присутнє, але не з усім життям, а лишень з його романтичними гранями. Соцреалістам щастить написати задовільні твори тільки тоді, коли вони відображують героїчну дійсність («Як гартувалася сталь» Миколи Островського або «Молода гвардія» Олександра Фадєєва), але в цих випадках вони стають на позиції романтизму. Не випадково Ленін не злюбив перші твори соцреалізму і докоряв Горькому за ідеалізацію інтелігенції (слід додати — і робітників).

Коли ж черга прийшла на Олександра Гріна, я чіткіше побачив добрі й погані риси Паустовського. Романтика Паустовського книжна, і тільки деякі його оповідання вдалі. Інші його твори знівечені тим же негармонійним поєднанням вигадки і дійсності. Тематика в Гріна та сама, що в Ремарка: прості людські почування й стосунки. Обидва відкидають усе, що стоїть над людиною, — ідеологію, державу, Бога. Грін довго був кумиром радянської молоді, і в багатьох містах створено клуби «Червоні вітрила». (Так називається його найпопулярніший роман.) Для багатьох молодих людей любов до Гріна означає перший свідомий або несвідомий протест проти брехні дорослих. Грін для них — це дитинство, чудом перенесене в життя дорослих.

Іван Світличний подарував мені «Маленького принца» Антуана де Сент-Екзюпері. Книжечка лишилася найближчою на все життя. Я перечитував її десятки разів і кожного разу бачив нову думку, новий шар. Деяких місць я досі не розумію. Я сприймаю сумну красу відходу маленького принца на свою планету, наприклад, але перекласти цю красу мовою думки я не можу.

Особливо глибокою здається мені сцена приручення лиса маленьким принцом. У такому примітивному понятті, як приручен-

ня, ховається глибока думка про психологію любови й дружби. Згодом, у Лефортовській тюрмі, я прочитав «Жень-шень» і «Капання» Михайла Пришвіна і був уражений його підходом до ідеї приручення. Пришвін протиставить прирученню привласнення. Привласнення — це звичайний стосунок людини до іншої людини або до речей. Привласнюючи річ, людина позбавляє її цінності і робить з неї механічний придаток. У російській казці «Царівна-жаба» жаба скидає свою шкурку ради любови до царевича і перетворюється на дівчину. Царевич спалює шкурку, тобто втручається в самостійне існування царівни-жаби. Він втрачає царівну тому, що не може приручити її своєю любов'ю. Приручення — це тривалий процес, при якому людина поступово виходить із своєї шкури і входить у духовий світ того, хто приручує, але не тратить своєї суті та індивідуальності. Приручивши Інше або Іншого, людина збагачується за рахунок духового зближення з прирученим; людина виходить поза межі свого Я і стає до певної міри тим Іншим, як й Інше стає Моїм, частиною мого Я. Привласнюючи Інше і цим самим позбавляючи Інше цінності, людина лишає тільки утилітарну вартість Іншого. Вона не збагачує свою душу, а тільки поширює своє неорганічне буття.

Друга ідея «Маленького принца», яка мала великий вплив на мої погляди, це спостереження лиса: «Найголовнішого очима не побачиш». Я зрозумів це як твердження, що треба шанувати нескінченність всесвіту і потенційну нескінченність духовного життя людини. Це не відмова від створення раціоналістичних схем або моделей цієї нескінченності, але ми мусимо бути скромні і повинні розуміти, що наші моделі охоплюють тільки грубі утинки дійсності; вони наближаються до істини, але не являють собою саму істину. У зустрічах з технічною інтелігенцією я бачив, що величезні досягнення точних наук породили певну гординю в технічних спеціалістів. Нашим формулам і нашим машинам усе приступне, геть ідеологію, ми розв'яжемо всі світові проблеми за допомогою математики й техніки! Нема сумніву, що людство мусить поставити свій розвиток на раціональну наукову базу. Але роля таких іраціональних речей, як мораль і етика, мусить зростати. Маркс говорив про те, що в майбутньому повинна розвинутиися натуралістична наука про людину і людська наука про натуру і що обидві повинні зіллятися в одну науку.

Міркування про Екзюпері йшли паралельно міркуванням про Біблію. Толстой примусив мене прочитати Євангеліє; притчі індуських йоґів приготували мене до євангельських притч. Я прийшов до висновку, що соцреалізм неправосильний частково тому, що література в своїй природі алегорична. В історії фіксуються тільки ті художні образи, які несуть у собі численні значення. Кожне покоління знаходить у цих образах те, що йому

відповідне, і може навіть знайти такі значення, про які сам автор не підозрівав.

Радянська атеїстична пропаганда постійно спекулює на суперечностях Біблії. Якщо звертати увагу тільки на них, то треба прийти до висновку, що наші предки схилилися перед абсурдною й алогічною книгою. У Біблії і в християнстві є глибокі суперечності, які віддзеркалюють діалектику природи й суспільства. Особливо притягла мене притча про хлібини, які роздавав Христос. Суперечність з життєвою практикою така очевидна тут, що диву дивуєшся: хіба наші предки, серед яких були й такі глибокі мислителі, як Тома Аквінський, не бачили абсурдності оповіді? Як міг Христос нагодувати кількома хлібинами тисячі людей? Це ж кричить порушення законів збереження. Я прийшов до висновку, що треба шукати в природі явище, до якого не стосуються закони збереження. Таким явищем є інформація. Коли професор читає лекцію студентам, вони набувають нову інформацію, а він не тратить передану їм інформацію.

Суттєвішу суперечність знаходимо в Євангелії від Матвія, коли Христос каже: «Не подумайте, ніби я руйнувати Закон чи пророків прийшов, — Я не руйнувати прийшов, але виконати». Але в цьому ж розділі Христос починає порушувати Закон Мойсея: «Ви чули, що сказано: «Око за око, і зуб за зуба». «А Я вам кажу не противитись злому». Оскільки ця суперечність трапляється в межах одного розділу, не міг Матвій (або хтось із упорядників чи редакторів) не побачити її. Тобто, він бачив і розв'язання. Я довго бився над цією проблемою, поки не знайшов для себе відповіді. Християнство виникло в момент, коли Римська імперія зазнавала розкладу. Моральні та соціальні зв'язки розривалися. З'явився нестримний егоїзм і зв'язане з ним прагнення насолоди ради насолоди, якому грішний розум відкривав усе нові шляхи до задоволення. Усі класи загнили й розклалися, і ні одна з них не могла відродити суспільство зміною продуктивних стосунків. Потрібна була нова мораль, яка могла б дати загальнозначущий сенс життя і загнуждати егоїзм. Така нова мораль не могла виникнути з порожнього; вона діалектично заперечувала попередню мораль. Нову мораль принесло християнство так, як на Сході нову мораль принесли буддизм та іслам. Ці три релігії суттєво відмінні одна від одної, але мають вони і спільне: це системи моральних табу, накладених, мов ланцюги, на людський егоїзм. Інше питання, наскільки реалістична була нова мораль і як вона давала раду з своєю соціальною функцією.

Коли кінчилися державні іспити в університеті, мене призначили викладати математику в середній школі. Я аж ніяк не хотів повертатися до вчителювання і почав шукати працю в науково-

дослідних інститутах. Мені пощастило. На одній з моїх доповідей про телепатію, я був познайомився з кандидатом технічних наук Антомоновим, начальником лябораторії пристосування математичних і технічних метод у біології та медицині. Він запропонував мені влаштуватися в нього, обіцяючи свободу у виборі тематики моєї праці і підтримку в організації телепатичних дослідів у вільні години.

Під час розмови про моє влаштування на працю я помітив, що Антомонов чомусь вагається. Я відверто спитав, чи справа не в п'ятій рубриці. (У п'ятій рубриці пашпорту записується національність.) Він ніяково потвердив мій здогад. Я запевнив його, що в мене ані краплини єврейської крові, і ми пожартували з антисемітизму адміністрації. Коли я вже працював у лябораторії, то частенько натрапляв на подібні випадки. Приходить улаштуватися на працю людина з єврейським обличчям. Начальник, людина ліберальна, не наважується заглянути до пашпорту і тому пропонує кандидатові вернутися за тиждень. Опісля всі пробують угадати, чи він єврей. Якщо вирішать, що він єврей, то за тиждень повідомляють його, що нема місця. Я висловлював обурення цією практикою, але більшість гадала, що хоча це й негарно, треба миритися з вказівками начальства.

Праця в лябораторії виявилася мені нецікавою. Ми опрацьовували математичні дані про баянс цукру в крові, біопотенціал у китайських точках (це точки, в які встромлюють голки при терапії чжень цзю) і розпізнавання голосів за допомогою спеціального приладдя. Що більше я знайомився з цими темами, то більше розчаровувався. Математика має тільки обмежене застосування в біології та психології. Візьмімо, наприклад, диференціальні рівняння зміни рівня цукру в крові. Не кажучи вже про грубість оцінок рівня цукру, самі рівняння вибираються емпірично, в оперті на примітивні біологічні ідеї. (Складніші ідеї не піддаються математичному опрацюванню.) Ми писали в наших статтях про поставлення лікування діабету на математичну базу, але я бачив, що це несерйозно. Таке ж невелике теоретичне значення цих праць. Спершу треба розібратися в явищі; тільки тоді можна формалізувати одержані дані. Так розвивалася фізика, і таким повинен бути розвиток кожної науки. У кібернетиці частенько роблять навпаки: довільно створюють формули, а потім припасовують до них експериментальні дані. Коли я згодом познайомився з економічними кібернетиками, то довідався, що в економіці справа ще гірша. Більшість праць з біології і психології західних кібернетиків, які я читав у перекладі, мало чим відмінні від радянських праць. Наприклад, методами теорії інформації вираховують інформаційний обсяг кори великих півкуль, опираючися на число нейронів і на число станів нейрона. Але ніхто не має поняття, як нейрони поєднуються або яку роль в передачі інформації відіграють

електричні розряди. Замість кропіткого електрофізіологічного дослідження, в основу формули кладуть довільні теоретичні моделі, і ніхто не знає, який стосунок цих моделей до справжньої праці мозку.

Перший рік моєї праці в Інституті кібернетики був рік Двадцять другого з'їзду КПРС. На з'їзді відверто мовилося про сталінізм, і ми вперше довідалися про чимало фактів з трагічної історії Жовтневої революції. Багатьом людям стало ясно, що на Троцького, Бухаріна, Зінов'єва, Каменєва та інших соратників Леніна зведено наклепи. Офіційна історіографія досі позначена цим абсурдним протиріччям. З одного боку, Ленін був непримиренним до ворогів, з другого — майже всі його соратники — антикомуністи, ревізіоністи та опортуністи.

Розвінчання банди Молотова — або «антипартійної групи», як її м'яко називали — було відрадним, але те, що з нею розправилися нишком, не давши їй можливості обстояти свої погляди в пресі, свідчило, що внутрішні методи партії мало в чому змінилися. Я ще в Одесі почув про «антипартійну групу». Я не знав, за що цих людей прогнали з усіх постів, але в душі сперечання став по боці групи. Щобільше, коли я вперше пішов на вибори, я вирішив скреслити з бюлетеня невідомі мені прізвища і поставити прізвище Молотова. Опісля я спитав знайому, яка перевіряла бюлетені, чи не було ніяких пригод на виборах. «Ні, — відповіла вона, — за висунених кандидатів голосували одногolosно».

За місяць знайомий історик розповів мені в подробицях про діяльність Молотова за часів Сталіна. Я зрозумів, що участь у виборах дурна: треба знати, за кого голосуєш; треба мати можливість організувати голосування за свого кандидата (а таку організацію оцінять як антирадянську); треба мати можливість контролювати реєстрацію виборців. Після того я ніколи не ходив голосувати за або проти «б'юку комуністів і безпартійних».

Обурило мене й те, що на Двадцять другому з'їзді говорили про загибель видатних діячів партії та держави, але ні словом не згадали загибель мільйонів невинних простих людей. Концепція «культу особи» здавалася зовсім немарксистською. Сталініяну неможливо пояснити ані особистими якостями вождя, ані такими «об'єктивними причинами», як ізоляція країни і необхідність боротися з опозицією. Сталінізм явно був не просто культом, а відродженням самодержавства на новій класовій та економічній основі. Потрібно було шукати класове коріння переродження революції, а не окремі перекирвлення в керуванні партією і народом. Конечно було опрацювати гарантії дотримання конституції і принципи нової конституції.

На з'їзді було проголошено, що в СРСР не диктатура пролетаріату, а загальнонародна держава. З позицій класичного ленінізму це нонсенс, і треба було дати марксистську аналізу

такого принципово нового поняття. Адже держава — це машина в руках одної класи для придушення інших клас. Загальнонародна держава — це круглий квадрат.

Перші політичні твори з'явилися в самвидаві 1962 року. Одним із перших, що я його прочитав, був «Відкритий лист Сталінові» адмірала Федора Раскольника, в якому згадувалися факти, про які офіційна преса мовчала. Найбільше вразила мене думка Раскольника про те, що голод 1933 року був штучно створений, і я почав шукати свідків голоду. Мій дід розповідав мені, що він бачив гору трупів в одному селі найбагатшої області України. Коли робітники спитали про померлих свого начальника, латиського стрільця з часів громадянської війни, той байдуже відповів: «Це куркульська демонстрація».

Знайомий, який проводив у ті роки колективізацію в Сибірі, приїхав на Україну 1933 року. Населення рідного села майже зовсім вимерло, і його хата стояла порожня. З печі зліз молодший брат, який розповів, що ті, хто лишився живим, їли кору, траву, лободу й диких кріликів. «А що ж ви будете робити, коли кріликів не стане?» — спитав мій знайомий. «А мама сказала, щоб ми їли її, якщо вона помре». Цей же знайомий розповів мені про кілька випадків людоїства, на які він натрапив у той час, але вони такі страшні, що в мене немає сили переповісти їх. Голод почався ще 1931 року, розповів він, коли середняки й куркулі не хотіли йти в колгоспи. Партія щодня скликала збори, на які силоміць зганяли селян. На цих зборах ставили питання так: «Хто проти колгоспу, той проти радянської влади. Проголосуємо. Хто проти колгоспу?» Сміливців майже не було, і дев'яност відсотків вступили до колгоспів.

Знаючи, що їм доведеться здавати колгоспові коней і корів, селяни почали різати тварин. Чимало селян шкодували коней і пустили їх у поле. По всій Україні бігали здичавілі голодні коні. У відповідь влада посилила економічний та поліцейний натиск. Крім загального державного податку, влада ввела додатковий податок, який визначали сільради. Голова сільради частенько обкладав податком своїх особистих ворогів, не зважаючи на їхню заможність. Якщо селянин не здавав зерна, то до нього приходили активісти і проводили обшук. Коли знаходили зерно, то руйнували комин на хаті на знак, що тут живе куркуль або підкуркульник, який саботує заходи радянської влади. Податком могли обкладати одну людину по кілька разів, поки у неї не заберуть усе зерно. Зібране збіжжя зберігалось в спеціальних сховищах, які охороняло військо. Якщо голодні селяни намагалися пробитися до сховищ, то в них стріляли. Багато збіжжя зігнило, а багато експортували. 1933 року до цих причин голоду додалися посуха й неврожай. Голодні селяни кинулися до міст і до інших республік. На кордонах України стояло військо і не пропускало голодуючих. У містах хліб видавали малими порціями, щоб мешканці не могли допомогти голодним селянам.

Чимало мешканців міст співчувало селянам, але деякі зловтішно нагадували їм громадянську війну, коли міста голодували, а селяни або взагалі не давали хліба, або обмінювали його за дорогоцінні речі. Писати про голод було заборонено, а люди, які згадували про голод у листах, часто попадали до тюрми за антирадянську пропаганду. Посилки на Україну нерідко поверталися.

Коли почався голод, українські письменники роз'їжджали по селах, щоб описувати квітуче життя селян у колгоспах. Побачивши дійсність, чимало з них перейшло в ряди опозиції. Інші ж так перелякалися, що стали попутниками (по-українському точніше: «поплентачі»), а згодом і активними «будівниками соціалізму». Відомий командарм Йона Якір поїхав до Москви вимагати, щоб зібране збіжжя роздали селянам. Сталін сказав йому, що не справа військовика втручатися в політику.

Відомості про голод, які я зібрав 1962-63 року, були такі приголомшливі, що перед ними зблідло знищення майже всієї партії більшовиків, керівників радянської влади, профспілок і армії ленінського періоду. Ніхто не знає достеменно, скільки людей загинуло від голоду. Партійні члени називають цифру п'ять-шість мільйонів, тобто стільки, скільки євреїв загинуло від рук гітлерівців; інші говорять про десять мільйонів жертв. Правда, мабуть, посередині. На початку шістдесятих років з'явилася цинічна приказка: «За що боролись, на те й напоролись». Помилки ленінського періоду вирости в злочини сталінських і післясталінських часів. Знищені більшовики все ж таки були винні перед народом. Але за що гинули мільйони зовсім невинних людей? Мільйони від голоду, мільйони на війні, мільйони в таборах і тюрмах. Загибель однієї людини страшна. Нерівність $1\ 000\ 000 > 1$ не має стосунку в етиці, але думка про мільйони занепащених виходить поза межі жаху. Про це повинні пам'ятати ліві тут, у капіталістичному світі; вони мусять думати про засоби, якими вони збираються будувати те, що Достоєвський назвав «кришталевим палацом».

АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ

Як члена бюро комсомольської організації Інституту кібернетики, мене призначили бути пропагандистом і керувати філософським семінаром. Пропагандист має завдання вести політінформації про внутрішні й міжнародні події. Я взявся за цю невдячну працю тому, що для пропагандистів Академії наук читають спеціальні лекції професійні пропагандисти, лектори ЦК, професори історії і закордонні спеціалісти. На таких лекціях згадують чимало фактів, про які не прийнято писати в газетах. На своїх сесіях політінформації я ніколи не коментував фактів, про які довідався з лекцій. Мої слухачі були достатньо грамотні, щоб робити висновки, а коментарі могли тільки правити за привід обвинуватити мене у ворожій пропаганді.

На філософських семінарах найсмішніше було те, що я єдиний обстоював матеріялістичний погляд на етику й естетику. Єдиний член партії на семінари не ходив тому, що наші суперечки нудили його, а інші учасники проповідували веданту або толстовство або просто ставили питання. Головною темою семінарів був сенс життя, але ми також розглядали естетику і філософські проблеми моделювання життя і мислення.

У вільні години ми з товаришем розвивали, за допомогою гіпнози і метод Мілана Ризла, телепатичні здібності. Важко було знайти добровольців. Кількох із них удалося довести до глибокої стадії гіпнози. Проте вони швидко тратили зацікавлення сеансами тому, що сподівалися чуда, а чуда не було. Ми хотіли платити гіпнотикам, але засобів не мали — ми ж не були державна група. Офіційні дослідні групи з'явилися в кількох містах, але незабаром вони всі були засекречені. Спершу ми теж хотіли одержувати матеріяльну підтримку від держави, але згодом зрозуміли неморальність цілей держави в цій галузі.

Газети в цей час славили вождя радянського народу Микиту Сергійовича Хрущова. Славослів'я Хрущова досягло апогею у фільмі «Наш дорогий Микита Сергійович». Хрущова зображено і як помічника Сталіна, і як рятівника від нього. Він і воєначальник і надхненник перемог на трудовому фронті. Новий культ особи зростав з кожним днем. Менш кривавий, ніж попередній, новий

культ був однаково бридкий. Стало ясно, що культ особи — закономірність цього суспільства. Почався він з віри народу в «добрих царів», захисників від свавільних поміщиків. З стенограми з'їзду КПРС, який відбувався перед смертю Леніна, я довідався, що майже всі партійні керівники славословили Леніна. Обожнення вождя, яке почалося тоді, проторувало шлях культові Сталіна. Тільки Троцький і Сталін шанували себе і не плазували перед Леніном. Я ненавиджу Сталіна, але мушу визнати, що його формальне ставлення до вмираючого вождя на цьому з'їзді було пристойне.*

У червні 1963 року було багато ознак, що врожаю не буде. Улітку була посуха. Мій знайомий, український письменник, поїхав у рідне село. Його здивувала байдужість колгоспників до неврожаю. Коли він спитав про це колгоспного парторга, той відповів, що 1962 року був добрий врожай, але держава забрала майже все збіжжя. Тому селянам було байдуже до наслідків своєї праці: їм однаково майже нічого не лишилося. Під кінець року почали продавати кукурудзяний або змішаний з горохом житній хліб. Білий хліб видавали тільки на рекомендацію лікаря або «по блату» (тобто завдяки зв'язкам з продавцями). Борошно вже багато років було важко дістати. На свята борошно продавали в установах. Інші продукти треба було купувати разом з залежаними — рибними консервами, наприклад, — яких ніхто не хотів. На свята додавали помаранчі або оселедець. І це було в Києві. На провінції з хлібом було багато гірше, і його часто взагалі не продавали. Тільки в Москві майже нічого не змінилося, але й москвини бурчали. У газетах трошки зменшилося захоплення мудрим керівництвом партії в сільському господарстві, але про справжній стан не було ані слова. З західного радіомовлення ми довідалися, що уряд почав купувати зерно в Канаді. Було і сумно і смішно: країна, яка вивозила збіжжя за кордон до революції, тепер імпортувала його.

У духовному житті все більше місця займав журнал «Новый мир». Художній рівень був не надто високий, але було трошечки правди і справжньої літератури. Після десятиріч соцреалізму поворот до реалізму сприймався як крок уперед. Величезне, але суперечливе враження справила на мене повість Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича». Вихований на радянсько-християнському святенництві, я був уражений «фуяшками» — злегка завуальованими матюками. Але важливішим було те, що Солженіцин вибрав головним героєм повісти Івана Денисовича, а не капітана Буйновського. Адже Шухов і до таборів жив, як коняка, і для нього мало змінилося. Його очима, мені

* Кажу «формальне» тому, що з документів, опублікованих у п'ятому виданні зібраних творів Леніна, видно, що Ленін помітив небезпеку Сталіна для революції і створив бльок з Троцьким проти Сталіна. І Сталін знав це.

здавалося тоді, неможливо побачити всю трагедію Жовтня. Натомість Буйновський був справжній комуніст, інтелігент і борець за справедливість, який міг усвідомити розвиток революції і сказати читачеві про причини сталінізму. Це була реакція інтелігента і комсомольця, який був вихований у душі сталінського презирства до «маси», але який зберігав елементарні людські якості.

Була ще одна причина протестувати проти галасу в пресі навколо Солженіцина. До публікації «Івана Денисовича» розгромлено Володимира Дудінцева за повість «Не хлібом єдиним». Дудінцев критикував сталінізм з партійних позицій, в ім'я ідеалів Жовтня, і давав надію на майбутнє. Я невиразно відчував, що після «Івана Денисовича» можливий тільки песимізм. Солженіцин — антирадянець. Він виявляв брехливість основ радянської влади, а не її спотворення Сталіном. Дивно було слухати похвали Солженіцинові і лайку в бік Дудінцева. Я хотів був написати листа до «Литературной газети» про цей парадокс офіційної критики. Досі радію, що не зробив цієї помилки, бо вже наступного року частково зрозумів мистецьку глибину «Івана Денисовича».

«Новый мир» опублікував «Щоденник Ніни Костеріної». Ніну вбили фашисти під час війни. Її батька, комуніста Олексія Костеріна, засуджено як «ворога народу» 1938 року. Нам була зрозуміла Нінина чиста віра в своє суспільство, страждання в зв'язку з арештом батька і готовість, не зважаючи на жахливий злочин супроти батька, героїчно померти за собою. Кілька років пізніше я прочитав самвидавні статті Олексія Костеріна про сталінізм і виселення кримських татарів. Приїхавши до Москви влітку 1968 року, я почув чимало подробиць про його життя, які посилили мою повагу до нього. Зінаїда Михайлівна Григоренко запропонувала поїхати до Костеріна в гості, та я вибрав ділові зустрічі, гадаючи, що ще встигну зустрітися з ним.

Але в листопаді я почув про смерть Олексія Костеріна. Я поїхав на похорон. У крематорії зібрався гурт людей. Чинownik підганяв нас з похороном: стояла черга, немов за хлібом або пивом, з іншими мерцями. Нас оточували шпиги. Я ще не вмів пізнавати їх, але друзі показали їх. Шпиги, як це не дивно, усунули гнітючу атмосферу похоронного закладу: ворог відновив значущість хвилини. Петро Григорович Григоренко виступив з хвалебним словом. Його патос не різав вухо саме тому, що навколо були агенти КДБ. Чинownik завмер — країна давно відвикла від щирих революційних слів. До нього підбіг шпиг, і чинownik крикнув, щоб ми звільнили місце для наступного похорону.

Опісля дехто з нас поїхав до Григоренків, де промовляли чеченці, євреї та росіяни. Чеченський письменник Халід Ошаєв розповів про боротьбу Костеріна в партизанському загоні під час громадянської війни в Чечено-Інгуській АРСР. Удова Костеріна

сиділа за столом і плакала. Мене представили їй як людину «з України». Було незручно, що мене сприймають як представника українців, а не просто як людину.

За рік я познайомився з донькою Олексія Костеріна, Оленою. Вона розповіла мені про смерть батька. Він дуже переживав напад на Чехо-Словаччину і послав до ЦК свій партійний квиток; усі його надії на відродження партії зникли. Коли Олена сказала про це матері, та заявила, що він цього не перенесе. За тижднів Костерін помер. Я питав Олену, чи це був фанатизм. Ні, відповіла вона, але коли під кінець життя усвідомлюєш, що твої ідеали зазнали поразки, то стає нестерпно. Костерін зберіг віру в здорові сили партії навіть у таборі, але відродження сталінізму розвіяло останні ілюзії.

На початку шістдесятих років з'явилося чимало статтів і книжок з критикою часів Сталіна. Велике враження на мене справила книжка «Роки, люди, життя» Іллі Еренбурґа, яка блискуче показала знищення діячів культури, партії та державного апарату. «Архіпелагу Гулаґу» тоді ще не було, і спогади Еренбурґа поширили наше уявлення про часи, які евфемістично називали «періодом культу особи». Еренбурґ писав, що «ми знали, але мовчали». Це не зовсім моральна позиція, проте в ній було чесне визнання. Офіційні викривачі культу в більшості або колись підтримували культ, або сиділи в норах, і майже ніхто з них не визнав своєї провини.

Інтелігентні кола обійшла розповідь про те, що Еренбурґ несе моральну відповідальність за репресії проти діячів єврейської культури під час антисемітського погрому 1947-52 років, коли громили «космополітизм» приблизно так, як сьогодні громлять сїонізм. Розповідали, що, опублікувавши статтю про конечність євреям асимілюватися, Еренбурґ одержав масу листів протесту. Усіх авторів цих листів запроторено до тюрем і таборів. Я спробував з'ясувати, наскільки обвинувачення справедливе, і прийшов до висновку, що сам Еренбурґ не передавав цих листів до НКВД, а їх перехопили на пошті. Індивідуальне боягузтво Еренбурґа в той час було загальним явищем, і його не можна суворо засуджувати.

«Комсомольская правда» опублікувала статтю «Куди веде хлестакощина» про «ячество» і відхід від партійності Євгена Євтушенка. Я роздобув самвидавну «Автобіографію» Євтушенка, яка викликала таке обурення газети. Ячество і хлестаковщина справді були в ній, але була й щирість, яку він утратив під кінець шістдесятих років, коли став офіційно визнаним «опозиціонером» і почав їздити за кордон, щоб допомогти КДБ доводити свою ліберальність супроти опозиції.

У газетах з'явився виступ Леоніда Ільчова, секретаря ЦК партії з питань ідеології. Ільчов накинувся на формалізм, абстракціонізм і чужі радянському народові ідеї в поезії Олександра Єсеніна-

Вольпіна. У повітрі знову запахло полюванням на відьом. У мене до того часу з'явилися знайомі серед письменників, і я від них почув про подробиці погрому.

8 березня 1963 року Хрущов виступив з промовою, в якій він, між іншим, закинув письменникові Вікторові Некрасову два гріхи. У розповіді «Обабіч океану», про подорожі до Франції і Сполучених Штатів, Некрасов описав розмову з американцем, який порадив йому не малювати Америку тільки чорним кольором. «Пишіть „фіфті-фіфті“, — запропонував журналіст. — Покажіть і чорне і біле в американській дійсності». Теорія «фіфті-фіфті» обурило Хрущова своєю безпартійністю. «Некрасов, але не той», пожартував Микита Сергійович, маючи на увазі дореволюційного поета Миколу Некрасова.

У своїй розповіді Некрасов похвалив чудову сцену у фільмі Марлена Хуцієва «Застава Ільїча». Син бійця, який загинув на війні, бачить привид батька і питає його, що робити. Замість відповідати, батько питає сина, скільки йому років. Відповідь: «Двадцять три». Батько тоді каже: «А мені було двадцять». Навіть найбільш неосвіченому глядачеві стає ясно, що батько радить синові шукати свій шлях, свою відповідь. Хрущов нічого з цього не зрозумів і гнівно заявив, що навіть собаки вчать своїх щенят. Невігластво партійного керівника, його нахабне втручання в мистецтво обурило інтелігенцію.

Українські керівники ступили у слід Москви. Микола Підгорний, тодішній перший секретар ЦК КП України, також накинувся на Некрасова.* Інші напали на Івана Драча, Віталія Коротича і Миколу Вінграновського. Ми з дружиною майже нічого не знали про нову українську поезію і тому були вдячні партійним критикам за вказівку, що і в українській культурі з'явилось щось свіже й чесне. Ми прочитали всіх критикованих поетів і не були розчаровані. Драч видався мені набагато талановитішим, ніж мій кумир Євтушенко.

На фоні погрому культури висунення Солженіцина на Ленінську премію видавалося зловісним жартом. Особливо обурили мене слова про Івана Денисовича як справжнього народного героя і про патос рабської праці. Головною пружиною мого протесту проти вихваляння Солженіцина було те, що його сподобав Гриша Распутін (саме так я сприймав Хрущова тоді). Тільки рік пізніше зрозумів я свою помилку, і відтоді я пробував не підходити ані до життя, ані до мистецтва з позицій сьогоденної політичної ситуації.

В Одесі, після переїзду до Києва, в мене лишилися кілька друзів. Один з них — назв'ям його Колєю — був деякий час

* Коли я писав це про т. Підгорного, то він іще був усемогутнім володарем. Але як і всі вони, він виявився тимчасовим правителем, каліфом на годину. За якісь невідомі гріхи поділив долю своїх попередників.

найближчим мені. Коля виріс у ще більших злигоднях, ніж я, і був набагато непримиренніший до радянської буржуазії. У дев'ятій та десятій класах він допомагав матері тим, що працював нічним сторожем у рибальському колгоспі. У десятій класі він виявив і допоміг піймати справжнього шпигуна. Ми разом належали до «Легкої кавалерії», вчилися в університеті і переживали «зраду» друзів, які відходили від громадської діяльності в навчання або родинне життя.

Улітку 1964 року ми з дружиною поїхали до Колі в Одесу. Коли ми почали обговорювати хрущовіану, Коля боронив Хрущова і вказував на його досягнення у піднесенні цілини. Закуп збіжжя за кордоном він пояснював тільки посухою. Чимало теплих слів було сказано про поновлення ленінізму. Коли пішла мова про Євтушенка, Коля закинув йому хлестаковщину, непартійність і формалістичні викрутаси, які перекручують зміст. З хлестаковщиною я погодився, але підкреслив значення Євтушенкових спроб повернутися на позиції поезії двадцятих років. Знаючи, що Коля любив Маяковського, я нагадав йому про вплив футуриста Велемира Хлебнікова на Маяковського. Непомітно суперечка перейшла до значення Бриків у житті Маяковського, а тоді й до євреїв.

Коля наводив приклади користолюбства, корупції, спекуляції і хабарництва євреїв. Я визнав, що такі випадки бувають, але пробував показати, наскільки Коля наблизився до фашизму. Адже і фашисти обігравали окремі випадки. У Києві комсомолки, українки та росіянки, прийшли на місце єврейських продавців. Вони швидко почали красти й обважувати покупців. До якоїсь міри стало навіть гірше. Попередні продавщиці обманювали ввічливо; нові були нахабні. Піди скажи расово чистій комсомольці-продавщиці, що вона недодала продукту. Вона зчинить такий скандал, що кинешся навтіки. «Ти ж марксист, — казав я Колі, — і повинен знати, що причини корупції й крадіжки соціальні, а не національні. Продавцям платять так мало, що вони не можуть не красти. Їхнє злодійство — заслуга Микити».

Суперечка загострювалася з кожним днем. Коли ми розпрощалися, я назвав його радянським фашистом, а він мене радянським дрібним буржуа. Я дуже мучився розривом і пробував пояснити для себе причини. Соціальні джерела нашої дружби були однакові, і антисемітизм наш мав однакові соціальні основи. До третього чи четвертого курсу університету шляхи наші збігалися: протести проти офіційної брехні, спроби боротися зі злом у рядах комсомолу. І ось він став апологетом режиму і лишився антисемітом, а я став противником режиму і юдофілом.

Я пригадав перші роки дружби з ним. Я любив Лермонтова і «Лісову пісню» Лесі Українки, він — Маяковського. Наші суперечки в поезії кружляли навколо «грубої чесноти й відвертості» (його

позиція) і «краси», навколо «сухотних пльовків» старого світу, які вилізував Маяковський, і мого протесту проти рекламних віршів і агіток Бедного і Маяковського. І от тепер інверсія: я за антисталінські (з натяком, що вони й антихрущовські) агітки Євтушенка, Коля за повернення до «пенінських норм». Але лишилось і дещо з попереднього. Я підкреслював мистецьку вартість деяких «викрутасів» Євтушенка, а Коля вимагав «правильного» змісту.

Наші естетичні суперечки притихли на рік або два. Коля закохався, полюбив Єсеніна, Гріна та Сент-Екзюпері. Тоді Коля розійшовся з дівчиною і дуже зворушливо, зовсім не пролетарському переживав це. І раптом він вернувся до попередніх позицій: зневаги до етики, естетики й інтелігентських «балачок». Світогляд його базувався на бракові культури, сліпому соціальному протесті, невмінні думати діалектично і вульгарному матеріялізмі. Після падіння Хрущова я спробував відновити дружбу з Колею. Адже факти доказували мою правоту. Гай-гай, Коля визнав політичні «помилки» Хрущова, але лишився антисемітом, хоч і пробував протестувати проти бюрократії і навіть взявся вивчати Гегеля, щоб зрозуміти філософські засновки сталінізму й хрущовізму. У нього були неприємності з парткомом університету, і справа мало не кінчилася насильним приміщенням у психушці. Але він викрутився, бо кинув філософствувати і займатися комсомольською працею і став ще більшим юдофобом.

Соціальний протест низів часто перетворюється на апологію існуючого ладу. У мене був дуже розумний і чесний вчитель, який постійно конфліктував з дирекцією школи. Учителі-євреї, яких до 1965 року зібралося в школі особливо багато, цькували мого вчителя і кінець-кінцем прогнали його з школи. Коли я знову зустрівся з ним, він ненавидів євреїв. Я нагадував йому, що він член партії і комуніст, але це не допомагало. «Євреї винні за спотворення влади», — казав він. Я звернув йому увагу на те, що «єврейська кліка» в його школі цькувала і вчительку російської мови, єврейку. «Тільки тому, що вона зрадила єврейство і любить російську культуру, — відповідав мій вчитель. — Я ж не обвинувачую всіх євреїв. У мене є друг-єврей, який теж не любить одеських...»

Суперечка кінчилася, як і з Колею: обміном наличок. Я дуже любив і люблю цього вчителя, але обом нам стало важко втримувати попередні стосунки. Його донька Марія теж потерпіла від «єврейської кліки» в школі, коли їй почали занижувати оцінки. Батько був примушений погрозити кліці судом і колективним листом батьків до ЦК партії. Кліка відступила.

Під впливом цієї історії Марія теж стала антисеміткою. Я часто сперечався з нею тому, що вона була щира й розумна дівчина, і мені хотілося переконати її. Я пояснив їй причини появи «кліки»: духовна атмосфера в країні, низький моральний рівень чиновників освіти,

сталінські методи боротьби за теплі місця. На відміну від батька, Марія частково розуміла мої пояснення, але пробувала опертися на випадках хабарництва при вступі до Одеського медінституту. «Аджеж і твоя сестра не поступила до медінституту тільки тому, що вона бідна і не єврейка», — казала вона. Я звернув увагу на подібні випадки і в інших університетах, куди важко потрапити і євреям і бідним. Марія розповіла про єврейську солідарність, корупцію і непатріотизм. Я обережно спитав її, чи не чула вона про всесвітню єврейську змову. Ні, не чула, але й не виключала таку можливість. Я розповів про фальшивку російських фашистів, «Протоколи сіонських мудреців», де ця ідея добре опрацьована. Але навіть паралеля з фашизмом не мала належного впливу на Марію, і юдофобські емоції в неї лишилися. Я вирішив удатись до емоцій. В одній розмові Марія сказала, що я нечесний. Я бороню євреїв тому, що моя дружина напів-єврейка. Саме тоді в колісці заплакав мій син. «Ах, ти, жидівська пико! — крикнув я на нього. — Знову гадиш російському народові? Жиденя пархате!» Марія заплакала. Кому ж хочеться признаватися в близькості до фашизму? Заспокоївшись, вона докорила мені за жорстокість і нечесні методи полеміки. Я відповів, що з фашистами не можна говорити ввічливо. Я лишу це Сталінові, Хрущову і Брежневу. Наші суперечки примусили Марію думати. Вона стала науковцем, зіткнулася з офіційним антисемітизмом і дещо зрозуміла. Махнувши рукою на євреїв і владу, вона замкнулася в чистоті фізичних формул.

Ще 1961 або 1962 року «Литературная газета» опублікувала листа «Геть муху-цокотуху». Мова йшла про казку Корнія Чуковського, в якій муха виходить заміж за комара. Павук пробує вбити й з'їсти муху, але комар рятує її, і всі комахи радіють. Як і інші казки Чуковського, це одне з краших досягнень радянської дитячої літератури. Автор листа розповів, що він побачив, як його син читав «Муху-цокотуху», і що він жахнувся, коли перевірів, що діти читають за порадою вчителів. Країна боролася з мухами тому, що вони переносять інфекцію, а тут у Чуковського муха як позитивний герой, не кажучи вже про комара, який п'є людську кров і поширює малярію. Крім того, автор натякнув (радянські люди про такі страшні речі вголос не говорять), що шлюб мухи з комарем неприродний і може навчити дітей чогось дуже поганого. Чуковський відповів, що спершу сприйняв лист як невдалий фейлетон, але тоді інші читачі підтримали протест проти героїзації рознощиків зарази.

Здавалося б, що ця дискусія вказує тільки на те, що дурні на землі російській (як і на всіх інших землях) не перевелися. Але кілька місяців після дискусії в «Литературной газете» Міністерство освіти УРСР обговорювало нову програму для дитячих садків. Моя

дружина працювала в той час методистом з питань дошкільного виховання в методичному кабінеті міністерства і займалася вибором художніх творів для дітей. В розмові про рекомендовані книжки для дітей дошкільного віку працівниця міністерства сказала, що, на жаль, казки оспівують сільсько-господарських шкідників — мишей, зайців, ховрахів і навіть вовків, які вбивають худобу. Викладачі педагогічного інституту підтримали її, і розпалася дискусія. Незначною більшістю голосів шкідники відстояли право існувати в казках, але втрати вони зазнали: було рішено зменшити їхню долю в казках і збільшити натомість долю маленького Володі і великого Леніна.

За деякий час «Литературная газета» помістила статтю незадоволеного читача, який побачив, що син його зачитується «Пригодами Тома Соєра» Марка Твена, в яких вихвалюється хуліган Том і висміюється його брат, сумлінний учень Сід. Пильний сторож літературної моральності в кінці статті питає: на яких прикладах виховуються наші діти? Редакція відповідає гумористичною статтю. Запалена прикладом читача, вона перевірила світову літературу і переконатася — який жах! — що від давніх греків до Пушкіна всякі неморальні типи виступають як позитивні герої.

Уже 1969 або 1970 року в газеті «Литературная Россия» з'явилася стаття «Про що співає Висоцький?» Автор статті, партійний спец з культури, писав, що відомий актор і співець Володимир Висоцький глузує з російського народу (у нього є пісня про російський дух, який вилазить з пляшки горілки) і оспівує хуліганів, злодіїв і алкоголіків. Цим разом було надто небезпечно відповідати наглядчаві за порядком у культурі. Зовсім недавно засуджено Синявського і Данієля, і прокуратура ототожнила їхні погляди з поглядами їхніх сатиричних персонажів.

Ці смішні історії яскраво ілюструють соцреалістичні вимоги до мистецтва. Соціалізму в країні немає, але в літературі мусить бути. Так, існують окремі хиби, але це або пережитки старого, або впливи гнилого Заходу, культу чи волонтаризму. Не важливо, як письменник пише; важливо, що він пише. Література мусить бути народна, тобто загальнодоступна. Література мусить бути партійна, тобто мусить слідкувати за вказівками провідників. Література мусить учити на прикладі позитивних героїв, тобто мусить створювати культ героїв і гвинтиків у державному механізмі. Врешті, література мусить зображувати життя в його революційному розвитку, тобто мусить показувати те, що існує в газетах, але не в дійсності.

Треба, однак, відрізнити теорію від практики соцреалізму. Якщо ми відставимо надмірний раціоналізм і відсутність естетичної характеристики нового мистецтва, то побачимо, що теорія не така вже погана. Аджеж, якщо зміст новий, то й естетична форма повинна бути нова. У двадцяті роки чимало людей розуміло це, за

що й побили їх у тридцяті роки. У широкому розумінні література завжди партійна; тобто вона віддзеркалює сподівання, свідомість, підсвідомість і естетику певної нації, класи або групи. Проте прямої відповідності між груповою приналежністю автора і тим, що він зображує, нема. Відомі слова Маркса про Бальзака, який, сам цього не хотівши, завдяки своєму генієві, віддзеркалював і висловлював психоідеологію частини буржуазії. Немов передбачаючи дурноту своїх послідовників, Маркс писав, що поет, як соловейко: його не можна садовити в золоту клітку, якщо ми хочемо, щоб він співав.

Теза про народність літератури теж не така вже дурна тому, що відбиває той факт, що кожний великий письменник шукає надхнення не тільки в собі, але й в рідній мові, історії та навколишньому житті. Тобто він висловлює не тільки себе, але й щось загальне для свого народу. Але він *не мусить* бути народним; якщо він справді талановитий, то він не може бути ненародним. Подруге, він висловлює не прості, всім зрозумілі думки, а нові, оригінальні думки. Він висловлює народну душу через «магічний кристал» своєї душі.

Радянська вимога реалізму, який на практиці зводиться до підлакованого натуралізму, суперечить глибокому зрозумінню реальності. Театр абсурду реалістичний тому, що він адекватно віддзеркалює абсурдні сторони світу. Але це не заперечує реалістичності вищого натуралізму Солженіцина. Вимога позитивного героя назагал безглузда тому, що в деяких жанрах — у сатирі, наприклад, — позитивного героя не може бути; деяким письменникам властиво зображувати тільки негативні явища; в деякі епохи не видно позитивного напрямку розвитку суспільства. Показова невдача Гоголя з другою книгою «Мертвих душ»: він намагався видумати позитивного героя тому, що не бачив такого в житті. При іншому баченні світу він міг би видумати казкового, утопійного героя. Ранній Гоголь зобразив казкового героя тому, що були сліди його в українському народному житті. У чиновницькому Петербурзі Гоголь не міг побачити оптимістичну казку, а песимістична казка уже не казка.

Тема казки нагадує мені подію, яка мала найбільший вплив на мене й мою дружину Таню. Ми познайомилися з Іриною Авдієвою. У двадцяті роки вона була актриса в театрі «Березіль» геніального українського режисера Леся Курбаса. Росіянка національністю, вона дуже любила Україну, українську культуру і українське відродження двадцятих років. Але її зацікавлення були інтернаціональні, бо любила вона і французьке і японське мистецтво і розумілася як на примітиві, так і на абстракціонізмі. Але я підкреслюю саме український аспект тому, що завдяки їй моє зацікавлення моїм народом, мою національною культурою вийшло поза межі любови до українських пісень, Тараса Шевченка і Лесі Українки. Завдяки Авдієвій я не тільки усвідомив великий

духовний потенціал українців, але й довідався, що цей потенціал частково виявили поет Павло Тичина, драматург Микола Куліш, кінорежисер і сценарист Олександр Довженко і художники Федір Кричевський, Анатоль Петрицький, Михайло Бойчук та Іван Падалка.

Політикою і навіть філософією Авдієва зовсім не цікавилася, але її естетичну потребу поглиблював проникливий інтелект і навіть — не боюся цього слова — мудрість. Приголомшило мене довідатися, після виходу з психушки, що КДБ уважало, що Авдієва виховує молодь, зокрема мене й Таню, в антирадянському дусі. Якщо любов до краси, до українського та російського народів уважати за вияв антирадянського духу, то КДБ звичайно має рацію. Супроти нас — не зовсім, тому що ми з Танею ще до зустрічі з Авдієвою почали розуміти красу і значення народної культури навіть для найвитонченішого, елітарного мистецтва. Авдієва була тільки каталізатором нашого духовного розвитку; вона допомогла мені швидше розірвати кайдани заяложеного, бездушного раціоналізму.

II

ПЕРЕЛІМ



ЛИСТ ДО ЦК

У жовтні 1964 року, на пленумі ЦК КПРС, скинуто Микиту Хрущова. З радости я прийшов на працю підпилий. «Дурень, — зауважив співпрацівник, — я думаю, що буде гірше».

— Можливо, але що частіше вони скидатимуть один одного, то швидше завалиться режим.

Та ба, я ще раз переконався у безглузді пророкування. Мій співпрацівник угадав правильно тому, що Кассандра частіше має рацію, ніж оптиміст.

Нас, пропагандистів, скликали на лекцію про Хрущова у Вищій партійній школі. Узявши під увагу, що ми науковці, лектор говорив головне про втручання Хрущова в наукові справи. Він, наприклад, накидав космічному центрові терміни запуску ракети тільки з огляду на політичну кон'юнктуру. Лектор натякнув, що загибель трьох космонавтів лежала на сумлінні Хрущова тому, що політ не був підготований. Хрущов хотів також позбавити Академію наук автономії (немов вона мала цю автономію до чи після Хрущова) і підтримував Трохима Лисенка проти генетиків. Радянський уряд турбувався, щоб учені були матеріально забезпечені і всю свою енергію віддавали науці, а Хрущов хотів скасувати набавки за кандидатські та докторські ступені і звання академіка.

Оскільки в залі було багато українців, лектор підкреслив, що на пленумі ЦК Петро Шелест закинув Хрущову, що він грабував Україну, особливо колгоспників, випомповуючи все зерно для Росії. Тоді лектор торкнувся панського життя Хрущова: у нього було тридцять три дачі, і то аж ніяк не скромні. Я послав лекторові записку з двома питаннями. Чому зародився новий культ, і чи нема в цьому закономірності? І чому в газетах нема пояснення причин звільнення Хрущова? Я даремно чекав відповіді.

Приблизно в цей час Шелест викликав до себе Віктора Некрасова і висловив йому співчуття з приводу нападів на нього Хрущова. (Про напади Підгорного Шелест забув.) Некрасову запропоновано написати статтю про Хрущова. Некрасов відповів без вагання: «Мертвих я не чіпаю». Тоді була розмова з Василем Козаченком, секретарем партійної організації Спілки письменників України. Коли парторганізація хотіла вигнати Некрасова з партії,

заявив Козаченко, то всі, зрозуміла річ, у душі були по боці Віктора Платоновича. «Але ти ж розумієш...»

Я написав листа до ЦК партії. У першому розділі, під заголовком «Досить», я заявив, що уряд уже досить зганьбив країну. Ми мали досить культів, волюнтаризму та антисемітизму. У другому розділі, «Ми вимагаємо!», я поставив вимогу платити урядовцям не більше, ніж пересічному робітникові, припинити русифікацію неросійських солдатів і ввести територіальний принцип побудови армії, щоб не повторився страйк у Новочеркаську, коли солдатів з Середньої Азії та Закавказзя примусили стріляти в робітників після того, як російські та українські солдати відмовилися стріляти. Усе це були дореволюційні вимоги більшовиків. Написавши в кінці листа дописку — «Додай або відними, що хочеш. Якщо вважаєш за більш доцільне, то можемо поширити як непідписану прокламацію в університеті та політехнічному інституті», — я передав листа через знайому моєму другові Едвардові Недорослову, який мешкав в Одесі.

За три або чотири тижні я одержав телеграму від Едварда: «Нічого не роби. Подробиці листом». Наступного дня в лябораторії з'явився всміхнений Юрій Никифоров, мій старий приятель з КДБ. Серце неприємно стиснулось. Але я теж усміхнувся і спитав його, чому він тут. Никифоров попросив мене вийти і поговорити. Я відповів, що за п'ять хвилин кінчу працю, і він вийшов. Я швиденько сховав самвидав, над яким працював. На вулиці з двох боків підійшли товариші в цивільному і з усмішкою провели мене до авта. У ньому чекав Никифоров. Коли я спитав його, про що буде розмова, то він почав розпитувати мене про працю і про експерименти з телепатії. Серце тьохнуло — вирішили, нарешті, закласти секретну лябораторію. У будинку республіканського КДБ мене завели до кабінету. Зайшов іще один чоловік. «Леоніде Івановичу, розкажіть про ваші пляни, про проблеми, які цікавлять вас».

Я почав з телепатії. Кадебісти швидко занудилися і почали питати про мої філософські зацікавлення. Я розповів про семінар, але вони знову занудьгували. Вони поставили навідне питання про Толстого. Я зрадів: хтось доніс про моє захоплення філософією Толстого. Я в подробицях розповів про те, що важливого бачу в Толстому, а критику свою промовчав. Кадебісти спитали, які вади я бачу в радянській молоді. Я згадав зріст злочинності і свої припущення про причини: збільшення вільного часу, ідеологічний вакуум, нудна пропаганда і брак культурних вартостей. Про соціальні причини злочинності я волів мовчати і тільки звернув увагу на те, що моральний розклад особливо зачепив дітей заможних чиновників. Кадебісти попросили мене навести факти. Я згадав кілька справ, які набрали розголосу в Києві, але які преса обійшла мовчанкою. У ході розмови я помітив, що мій палець

тремтів. Це було неприємно тому, що на рівні свідомости я був переконаний, що в кадебістів не було вагомих даних проти мене.

Після двох годин мене перевели в інший кабінет і поставили питання про платню урядовцям і робітникам. Я зрозумів: лист у них. Палець відразу перестав тремтіти, і голос зміцнів. Реальна небезпека лякає менше, ніж непевна небезпека. Я процитував Леніна: платня урядовця не повинна перевищувати середню платню робітника. Никифоров відповів, що не все, що казав Ленін, правильне. Я, природна річ, погодився з цією сміливою заявою співпрацівника таємної поліції, але відрізав, що Ленін підкреслив важливість платні урядовців для держави. Це створює матеріальну гарантію проти гонитви за чинами, теплими місцями і проти бюрократизації соціалістичної держави. Кадебіст розсміявся. «Алеж це наївно — хотіти, щоб куховарка одержувала більше, ніж міністер».

Серце стиснулося від задоволення: зараз я видам цьому «охоренцеві соціалізму-ленінізму»!

— «Зниження платні вищим урядовцям здається „просто” вимогою наївного примітивного демократизму. Один з „основників” новітнього опортунізму, колишній соціал-демократ Едвард Бернштайн, не раз вправлявся в повторенні вульгарних буржуазних клин з „примітивного” демократизму». — Я не втримався від глузування: — Ось в яку сумнівну компанію ви попали.

Никифоров припинив розмову і поклав мого листа на стіл.

— Це ви написали?

— Так.

— Чому?

— Я думав послати ЦК.

— Тільки ЦК?

— Ні. Якщо б мій друг уважав це дурним, то я розповсюдив би серед студентів.

— Чому?

— Я пояснив це в листі. Доки ви будете знущатися з народу, з ідеалів комунізму?

Никифоров перейшов до окремих фраз у листі. «Про який розстріл робітничої демонстрації ви пишете?»

— Про новочеркаський.

— Як ви знаєте про це?

— Мої знайомі їздили туди і чули про це від очевидців.

— Що саме вони розповідали?

— В усій країні підвищили ціни на м'ясо. А на новочеркаських заводах знизили платню робітників. Вони вийшли демонструвати, а обком партії вислав гарнізон проти них. Командир гарнізону подзвонив Хрущову і спитав, чи можна не підкоритися обкому і не стріляти в демонстрантів. Хрущов наказав йому стріляти. Командир застрелився. Російські та українські солдати й офіцери відмови-

лися стріляти. Тоді викликали солдатів азіятів і кавказців. Вони й розстріляли демонстрацію, а незабаром заарештовано призвідників.

— Хто це вам розповів? — спитав Никифоров.

— Знайомі.

— Які?

— На це питання я не хочу відповідати.

— Ви ж математик. Як ви можете вірити тому, що *хтось* сказав?

— Не я винен, що преса або не описує, або фальсифікує такі важливі події. У таких випадках я пробую одержати інформацію від різних людей, з різними поглядами. Мені треба працювати, і я не маю грошей, щоб поїхати до Новочеркаська. Можливо, що деякі мої факти невірні, але про розстріл мирної демонстрації знає вся країна.

— Але ви подумайте. Чи можна писати до ЦК на підставі неперевірених фактів?

— Я наполягаю, що розстріл був і що російські та українські солдати відмовилися стріляти. Я тільки про це писав у своєму листі.

— Ось тут ви пишете про відсутність свободи преси. Алеж ви знаєте, що преса в нас партійна, народна і не може друкувати антирадянські статті.

— Ленін писав, що за соціалізму кожний може говорити й писати все, що заманеться, без найменшого обмеження свободи слова й преси.

— Ви начитанець, Леоніде Івановичу. Ви вирвали з контексту одну фразу Леніна і не прочитали його статтю про партійність літератури.

Мені стало весело. Цю партію я теж виграв, і зараз кадебіст опиниться на лопатках.

— Справа в тому, що я процитував вам саме цю статтю.

— Як же так? Аджеж навіть назва статті говорить про протилежні погляди Леніна.

— Ви не зрозуміли цю статтю. Поперше, Ленін писав, що будь-яка книжка, з будь-яким змістом, є партійна, тобто віддзеркалює погляди тієї чи іншої групи, класу або нації. Подруге, Ленін писав, що ти не можеш проповідувати в своїх книжках антикомуністичні погляди, якщо ти член компартії. Але якщо ти не член партії, то ти маєш право писати все, що завгодно. Це зафіксовано й у Конституції.

Никифоров перейшов на іншу тему: «Де ви бачили антисемітизм?»

— Коли поступав до університету. Згодом, в інституті, мені говорили про це знайомі викладачі університету. Мої знайомі, молоді і здібні євреї, не могли поступити на Україну в інституті.

— Леоніде Івановичу, адже ми живемо на Україні і мусимо думати по те, щоб євреї не мали переваги в інститутах. — Тут

Никифоров перервав розмову і заявив, що робочий день у КДБ кінчився і що я повинен прийти наступного дня. Він попередив мене, щоб я нікому не розповідав про нашу розмову.

Удома я довідався, що Таню також возили до КДБ. Її питали, чи вона знала про мій лист і підтримувала намір написати його.

— Ні, — відповіла вона, — такі листи не можуть принести користи.

— Чи ви погоджуєтеся зі змістом листа?

— З деякими думками, так. Культ Хрущова не повинен повторитися. Антисемітизм я теж бачила. Але політика мене не цікавить, і тому про погляди мого чоловіка нічого сказати не могу.

Наступного дня мене розпитували про те, хто допомагав писати листа і хто знав про нього. Я говорив тільки про тих, кого вони вже знали — про Таню, про Едварда в Одесі і про дівчину, яка передала листа. Тоді кадебісти почали розпитувати мене в подробицях про мої погляди на існуючий лад. Я охоче відповідав, як і майже всі новачки в КДБ. Важко повірити, що людина, яка всміхається тобі, зовсім дурна або підлотна. Здається, що її можна перекопати, якщо не в своїх поглядах, то в своїй чесності і у відсутності антирадянських поглядів.

Кадебісти почали вимагати, щоб я статистичними даними довів свою тезу про погане матеріяльне становище робітників і селян. Я відповів, що статистичні дані засекречені в нашій країні.

— А ви шукали їх?

— Шукав.

— Де?

— У бібліотеці Академії наук.

Кадебіст твердив, що я погано шукав статистичних даних.

— Як дивно! Ви математик, а не хочете подавати числа про стан економіки.

— Так допоможіть мені знайти ці дані.

— У нас і без цього багато праці. Радимо вам не спішити з висновками і не писати нічого, поки не вивчите статистику.

Як математикові, мені довелося погодитися з порадою. Але хоч і скільки я шукав, так і не знайшов потрібних даних або знаходив узагальнені числа, які не давали можливості вивчати різниці в платні урядовців, робітників і селян. Дещо смішне про методи радянської статистики я все таки виявив. У Сполучених Штатах, наприклад, знизилася виробництво цукру. Я довідався, що числа правильні: американці досягли потрібного для задоволення потреб населення рівня. Темпи виробництва паротягів у СРСР набагато вищі, ніж на Заході, але тільки тому, що на Заході перейшли на тепловози, електровози і автомобільний транспорт. Коли радянські статистици говорять про зменшення злочинності, то вони, мабуть, подають правильний відсоток зменшення, але за вихідний пункт вони приймають післявоєнні роки, коли панував, зовсім природно,

високий рівень бандитизму, крадежу, спекуляції та хуліганства. Статистики подають тільки відсоток, а не справжнє число злочинців. Однак готуються два варіанти даних: один для ЦК, Верховної Ради, Ради Міністрів, КДБ і МВС, а другий для народу і закордону.

Після моєї розмови з КДБ відбулися збори в лябораторії. Мої колеги не доводили, що я не мав рації, а говорили про безглуздість таких листів і про небезпеку для лябораторії. Кожний повинен турбуватися своїми професійними справами і не лізти в галузі, де він дилетант. Я підніс питання про семінар і політзаняття.

— Алеж ти не виступаєш як пропагандист проти влади? — відповіли колеги. — Ми будемо вимагати, щоб ти лишився пропагандистом.

Усі вони бачили парадокс, що я, єдиний марксист у лябораторії, був і єдиним ненадійним. Розумніші співпрацівники сміялися з ситуації. Дурніші дивувалися: чого мені треба, якщо я визнаю офіційну ідеологію?

За кілька днів приїхала «зв'язкова» з Одеси і розповіла, як КДБ попало на мене. Едвардова мачуха не любила його за те, що замість інституту він поїхав на цілину, а потім працював на заводі.

— Де Едвард? — спитала мачуху наша зв'язкова. — Я привезла йому листа.

— Я йому передам.

— Ні, я сама.

Зв'язкова дала листа Едвардові в руки. Він прочитав його і засунув до кишені. Мачуха перешукала його речі, знайшла листа і передала батькові, офіцерові в прикордонному війську. На вимогу своєї дружини батько Едварда поніс листа до КДБ.

Кадебісти допитували Едварда два дні, по сім годин. Питання ставили майже ті самі, що й мені. Телеграму Едвард мені не посилав. Кадебісти так боялися, що я встигну розповсюдити нашого листа до ЦК, що самі послали телеграму.

Після цієї історії я вирішив ретельніше писати на політичні теми — перевіряти факти, збирати статистику і вивчати партійну історію і марксистську філософію. І писати для самвидаву тільки під псевдонімом. Я почав з того, що перечитав «Державу і революцію» Леніна. Спершу здавалося, що для соціалістичної держави основний економічний принцип — це оплачування за виконану працю. Основний політичний принцип — це гарантії проти бюрократії: виборність, змінність, платні не вищі, ніж платня середнього робітника, свобода критикувати уряд і поступове відмирання держави. Я пробував хоча приблизно підрахувати, скільки грошей зжирала партійна верхівка, і прийшов до висновку, що сума не велика. Куди ж іде додаткова вартість? На розширене відтворення, пропаганду (у формі космічних успіхів), поліційний

апарат, великі будови з низькою продуктивністю праці і нерентабельні виробництва.

Я звернувся до Маркса. В його статтях я знайшов найпереконливіші аргументи про потребу свободи слова, преси, спілок і зборів. Стало ясно, що ці свободи можуть служити як політична гарантія проти переродження соціалістичної революції. Марксові «Економічно-філософські рукописи 1844 року» з'ясували мені, що все, що людина створює, має тенденцію виходити з її влади, ставати чужим і ворожим їй. Це відчужені ідеї, праця, продукти праці, людські організації і врешті держава. Коли Ленін говорить про державу як машину, якою одна кляса придушує іншу, то він бачить тільки найбільш наочну функцію експлуаторського суспільства. Маркс і Енгельс краще розуміли державу, ніж Ленін. Маркс звертав увагу на епохи, коли держава здійснюється над клясами і стає більш-менш автономною. Вона балансує над клясовими суперечностями і спирається на кількох ворожих клясах.

Моя перша праця для самвидаву, «Листи приятелю», була підписана прозорим псевдонімом «Лоза» і складалася з десяти листів або розділів. Одинадцятого я не дописав, бо прийшов до висновку, що розглядати всі проблеми радянської держави в одній праці значить давати поверхову аналізу. Мої основні тези були: демократія конечна для соціалізму; радянська держава — це абстрактний капіталіст; в економіці СРСР — це державно-капіталістичне суспільство; формою СРСР є ідеократія, яка переходить в ідолократію; бюрократи — не нові експлуатори, а тільки слуги абстрактного капіталіста, тобто держави, яка розділює з ними свої прибутки.

Не мавши під рукою даних про платні вищих урядовців, я звертав увагу на неофіційні прибутки й пільги наших володарів. Вищі урядовці мають доступ до «розподільників» — схованих від населення крамниць, в яких «слугам народу» продають високоякісний товар по вдвоє чи втроє нижчих цінах, ніж у звичайних крамницях. У моєї дружини були дві співробітниці, які користувалися такими розподільниками тому, що їхні чоловіки працювали в Раді Міністрів УРСР. Одна заздрила другій, бо чоловіки мали доступ до розподільників різних категорій.

Професор фізіології, з яким я був знайомий, якось випив і почав переді мною нарікати на свою долю. Він був учнем видатного павловця і завдяки цьому працював у спеціальній клініці для ЦК партії, Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР. Вистачало йому попрохати пацієнта — «слугу народу» — і він міг мати майже все, що хотів, — автомобілі, дачі і доступ до розподільників і курортів. Але в радянській фізіології точилася боротьба між двома учнями Павлова. Один з них був ортодоксальний, а другий не зовсім. Другий, учитель мого приятеля, програв. Над моїм приятелем зібралися хмари. Врятували його пацієнти. Щобільше, він пішов

вище і одержав доступ до таємного борделю для ЦК партії. («Поїдемо? — перервав він тут розмову, — Кляса-баби!») Леле, це його й занастало. Одна з цих дівчат ЦК завагітніла, і мого приятеля попрохали прийняти на себе батьківство. Він гордо відмовився тому, що її чарами не користувався. Жертва «слуг народу» була полька. Перехопили листа мого приятеля, в якому він назвав її «польською шльондрою». Вона поскаржилася Ванді Василевській, офіційній письменниці і дружині «зірки» української літератури, Олександра Корнійчука. Завелася справа про шовінізм та ідеологічні диверсії у фізіології. Але часи були ліберальні, і справу обмежено усною доганою. Досі чую п'яні коментарі мого приятеля:

— Та для чого той бордель їм? Усі баби до їх послуг. Правда, сили в них на бабів мало, і їм доводиться вживати закордонні збудники. Особливо міцний збудник бірманський. Колосальні гроші платять. Не свої, звичайно. Хочеш, дістану тобі. Я одержую чотириста карбованців. Я розумію тебе. Я теж ненавиджу буржуазію. Вони купують мене. Срати я хотів на їхні гроші. Я пропиваю їх. Аджеж у мене теж є сумління.

У мене й Тані була знайома, вихователька в московському дитячому садку для дітей «слуг народу». Урядовці діляться на «чадолюбних» і «нечадолюбних». Останні віддають своїх дітей і онуків до цілодобових садків і забирають їх лишень на суботу й неділю. Наша знайома працювала в садку для «чадолюбних» батьків, куди дітей віддають тільки на вісім годин. Кожна група в садку мала свій автобус, і дітей возили до музеїв і на природу. Щодня для них привозили літаками з Криму свіжу садовину й городину. Забавок, звичайно, ряснота. Словом, мікрокомунізм для дітей борців за комуністичний рай на землі.

Наша знайома могла користуватися цими пільгами, але платила за них постійним напруженням. Діти розуміли своє значення в житті країни. Онук міністра закордонних справ Громика піднімав крик, якщо йому робили зауваження: «Мій дідусь посадить тебе в тюрму!» Одного разу хлопчик, чиї батьки стояли на нижчій ранзі, придушив дверима палець громиченка. Зірвавсь крик і плач. Приїхала баба і повезла онука до одного з найкращих лікарів. Той нічого не виявив, але приписав лікування. Зависла грізна хмара над усім персоналом, але відкараскалися: звільнено тільки одну виховательку.

Моя дружина їздила по всій Україні, перевіряючи працю дитячих садків. У Тернопільській області їй показали будинок, де ховається дім розпусти для обласного начальства. Приїжджало до нього частенько й начальство з Києва. Місцеве населення знає про цей «дім відпочинку від державних справ», і неважко уявити, що воно думає про радянський уряд.

Одного разу Таня поїхала до дитячого садка при кондиторській фабриці, що його Міністерство освіти нагороджувало медалею за

відмінну працю. Після офіційної частини був бенкет, на якому керівники фабрики подали «товаришам з міністерства» призначені для уряду цукерки. Етикетки були ті самі, що й на продуктах у крамницях для простолюддя, але якість була значно вища. Навіть мед для «слуг народу» збирається з пасік у садах і полях, де не бризкають хемікаліями.

У Миколаєві, 1970 або 1971 року, відбулася республіканська нарада у справі дитячих садків у сільських місцевостях. Участь брали представники ЦК, Міністерства освіти, заступники голів обласних рад трудящих і голови колгоспів. Миколаївську область вибрали тому, що там найкращий стан дитячих садків. Коли скликали нараду, то виявилось, що майже в усіх садках бракувало устаткування. Його швидко замовили в сусідніх концтаборах. В'язні й тут допомагали будувати потьомкінські села соціалізму. Ці та інші факти дали мені підставу для висновку, що в Радянському Союзі створено нову форму експлуататорського суспільства.

Самвидав на початку шістдесятих років був переважно художнім і філософсько-релігійним, і моя перша праця не була широко розповсюджена. Кілька років пізніше я довідався, що когось піймали з моєю статтею і дали за неї строк, тому що в ній були гострі вислови. В усіх наступних працях я пробував убирати навіть гострішу критику в евфемістичні слова. Навіщо писати, що Андропов бандит і що Нюрнберг тужить за ним, коли можна сказати, що його організація антиконституційна та антирадянська? Значення те саме, але читачеві, якого піймають з таким твором, можливо, дадуть менший строк.

В Інституті фізіології я познайомився з професором, який вивчав біопотенціал китайських точок. Він виявив, що при захворюнні внутрішнього органу зв'язана з ним точка показує різке підвищення потенціалу. Опрацьовуючи методу діагностувати хворобу, професор натрапляв на постійні перешкоди. Потенціал у точках залежав від магнетних бур на сонці. Професор попросив мене статистично довести, що існує такий зв'язок. Я почав з того, що спробував установити, чи «чакри», центри енергії в теорії йогів, не являють собою різновиди китайських точок, і таки виявив на хребті дванадцять точок з підвищеним потенціалом. Професор дав мені дані про магнетні бурі і про потенціали в різних точках. Я порівняв їх і побачив, що між ними є чіткий зв'язок.

Саме в цей час корейський науковець прислав інституту брошуру. Під керівництвом мудрого Кім Ір-Сена, написано було в брошурі, корейські вчені об'єднали давньокорейські і сучасні наукові успіхи і таким чином пояснили терапію чжень-цзю. За допомогою гістологічних зрізів, автор брошури встановив, що, крім нервової, кровоносної і лімфатичної системи, існує четверта система, яка зв'язує енергетичні центри організму. Я захопився і намовляв професора перевірити корейські дослідження, щоб ми могли

спертися на нових даних у наших дослідженнях давньої китайської та індуської медицини. Він відповів, що брошура на низькому науковому рівні. «Тим більше ви повинні перевірити її», — сказав я.

Незабаром професор поїхав на всесоюзну конференцію у справах терапії чжень-цзю. Він повернувся в гумористичному настрої. Найновіші досягнення корейської соціалістичної фізіології виявилися ще одним блефом. Фотографії, які подавалися в брошурі як докази, нічого не показували. Треба було одягти діалектично-матеріалістичні окуляри, щоб помітити четверту провідну систему. Конференція кінчилася сміхом, але партія заборонила публікувати висновки, щоб не пошкодити корейсько-радянським стосункам.

За рік прийшла нова брошура корейського науковця, цим разом англійською мовою («Він гадає, що по-англійському це буде науковіше», — пожартував професор), з новими доказами існування четвертої системи. Корейський науковець вводив у китайські точки радіоактивні елементи, а потім робив фотографії, які показували траєкторії мічених атомів. Траєкторії приблизно збігалися з лініями на давньокитайських зображеннях людського тіла. Професор здивовано заявив, що ця брошура була на значно вищому науковому рівні. Я наполягав, щоб ми перевірили корейські експерименти, але професор боявся, що колеги засміють його, якщо він потвердить корейську теорію. Після першої брошури всі були переконані, що це все дурниці.

У цей час поруч нас з'явилася суворо засекречена біокібернетична лябораторія під керівництвом Кия і Колесникова. У них була ідея зняти біопотенціал з якогось здорового органу і передати на відповідний орган хворої людини. Таким робом можна буде вилікувати імпотентність або паралізовану ногу. Кий і Колесников навіть мріяли ввести електроди в мозок і за допомогою радіосигналів керувати людиною. Я прочитав якось про подібні експерименти американського вченого і показав це Києві. Він з Колесниковим показав статтю в ЦК і пояснив, що американці можуть винайти спосіб радіокерування масами людей. Радянський Союз не може відставати, і секретар ЦК видав відповідний наказ. Серйозні вчені в інституті пробували вгамувати молодих ентузіастів і скласти обережний, науково обґрунтований плян праці. Але Кий і Колесников, маючи підтримку ЦК, так сильно натискали, що вони одержали автономію. Вони почали інтригувати проти співробітників, і навіть велася боротьба за туалети. Величезні суми попали їм, а не всьому відділові. Врешті вдалося прогнати їх з відділу, але вони заклали самостійну лябораторію, яка була оповита таємницею. Навіть їхні прості техніки майже не говорили з нами. Якось по інституту розійшлася чутка, що скликано комісію, щоб перевірити працю лябораторії Кия і Колесникова. Мій шеф, Юрій Антомонов, увійшов до комісії. Виявилось, що лябораторія

уклала договір з Міністерством оборони і під чесне слово купила величезну кількість дорогого приладдя. Один прилад, суперсучасний спектроскоп, за який заплачено неймовірні гроші в ФРН, згодом перекочував до нас. Я питав співробітників Колесникова, для чого потрібний цей спектроскоп. Купили його на всякий випадок: була думка досліджувати якісь випромінювання тіла, але ніхто не знав, які саме.

Комісія ствердила, що, користуючися секретністю, Кий і Колесников писали дурні статті, переповнені воєнними мареннями. Ці статті читали тільки офіцери. Марення про війну вони розуміли, а науку вони лишали виконавцям. Після перевірки скликано профспілкові збори обох лябораторій. Про висновки комісії нам не сказали. Представник партбюро інституту підсумував усі наші обвинувачення і запропонував об'єднати обидві лябораторії. «А тепер проведемо закриті партійні збори, — заявив він. — Комуністам лишитися». Усі ледве не розсміялися. Лишилися тільки ті, кого щойно громили. Кінчилося все це тим, що Кия і Колесникова прогнали з лябораторії за «авантюризм у науці».

Я зблизився з кількома колишніми співробітниками Колесникова. Один з них розповів мені про лад, який панував у них. Колесников викликав його і сказав: «Ось ти часто зустрічаєшся з цим жидом. Хіба в тебе нема друзів серед росіян і українців?»

— А яке значення має його національність? Він цікавий науковець.

— Євреї працюють тільки на себе. Навіть у Айнштейна не було своєї наукової школи.

Колесников служив після війни у війську НКВД і брав участь у боротьбі проти бандерівців. (Радянська пропаганда не розрізняє між різними течіями націоналістичного руху на Україні. Бандерівцями називають і тих, що були з фашистами, і тих, що боролися проти фашистів, і тих, що ні з ким не боролися і нікого не підтримували.) Випивши, Колесников розповідав про тактику енкаведистів. Їм давали список партизанів у даній місцевості. Вони вривалися в хату і питали: «Іван удома?»

— Ні, я його брат.

Брата розстрілювали, а в списку проти ім'я Івана ставили хрестик: ворога знищено. Іноді «Івана» знищували по три-чотири рази.

Парадоксальне, однак, те, що Колесников ненавидів радянську владу, комуністичну ідеологію і робітників та селян, яких він називав «бидлом». Але жив він згідно з своїм улюбленим прислів'ям: «З вовками жити, по-вовчому вити». Мій шеф, Антомонов, людина до якоїсь міри чесна, пробував переконати Колесникова, що його методи в боротьбі з науковими конкурентами не зовсім чесні, але він завжди відповідав цим прислів'ям.

Незадовго до мого арешту я довідався, що Колесников улаштувався в одному з біологічних інститутів, а Кий перейшов до іншого відділу в Інституті кібернетики. Вони далі були вірні генеральній лінії партії. Я не хочу очорнювати радянську інтелігенцію і мушу визнати, що в більшості вона розумніша й чесніша, ніж Колесников. Але не випадково, що серед академіків майже ніхто не підтримав Сахарова, а серед письменників — Солженіцина.

ПАМ'ЯТАЮЧИ МИНУЛЕ

Останніми роками радянська інтелігенція все частіше відмовляється брати участь у злочинах держави. Чесні, думаючи вчені намагаються не брехати в науці, не допомагати военній промисловості. Сумлінні педагоги воліють викладати точні науки, бо вони вимагають менше брехні, ніж література або історія. Таня з задоволенням перейшла з кабінету дошкільного виховання до кабінету ігор і іграшок, бо їй здавалося, що тут не треба буде брехати: шахи й ляльки поза ідеологією. Заклик Солженіцина «жити не по лжи» («жити не в брехні») став принципом демократичного руху.

Але в Радянському Союзі майже неможливо дотримуватися цього принципу в щоденному житті. Опанувавши теорію та практику ігрового виховання в дитячих садках, Таня переконалася, що й іграми можна брехати. Донедавна радянські педагоги обмежували военні іграшки — рушниці, танки й гармати, але тепер вони проповідують «воєнно-патріотичне виховання» і на лекціях у школі, і через гри та забавки. Для радянських ідеологів патріотизм став майже синонімом мілітаризму. Вони висміюють воєнізацію шкіл у Китаї і велику кількість воєнних іграшок у Сполучених Штатах, і в той сам час проводять воєнну гру «Зарниця» по всій країні. Старі педагоги за звичкою відкидають воєнні іграшки, але їх картають за консерватизм і неправильне уявлення про виховання грою. Малим дітям постійно підсувають ідеологічно насичені гри — «Широка страна моя родная», «Октябрьская революция», «Герой войны». Розумніші педагоги пробують пояснити, що дітям майже всі ідеї нецікаві і складні. Їх перше треба навчити елементів моралі, логіки й естетики. Тільки тоді можуть вони вивчати історію і говорити про ідеї. Але влада приймає такі рекомендації за ознаку, в найкращому випадку, ідейної незрілості.

Потреба брехати приводить багатьох людей до думки про втечу до лісу, на село, за кордон або до Бога, якнайдалі від царства брехні, страху й ідіотизму. «Спокутування» Юлія Данієля висловлює мрію радянського інтелігента:

Ох, забути «все, що було — не було», відійти, втекти за халабудую кочовою... Ох, мрія мила серцю! Ось так і підвівся б з місця російський інтелігент, ось так і пішов би, здійснюючи порох, лаковими чобітками, зморщеними у гармошку! Ох, Стеші, Груші й Параші! Не забути передплатити Еренбурґа, холодильник за три дні купити треба — знову гроші позичати...

Отвечаю я цыганкам: «Мне-то по сердцу
К вольной воле заповедные пути,
Да не двинуться, не кинуться, не броситься,
Видно, крепко я привязан — не уйти».

Мишка майже плакав під гітару. Всі всміхалися сором'язно й сконфужено. А справді, гарно було б — а куди подінешся? Навколо профторги, парторги, Мосторги — ех!

Я хотів утекти в науку і філософію. Після китайських точок мене перекинули на вивчення кривої руху цукру в крові. Наші біологи вибрали з книжок гіпотези про працю печінки, підшлункової залози, нирок і інших частин тіла, пов'язаних з регуляцією цукру в крові. Вони створили модель, який записали у формі математичних рівнянь. Математика мусіла встановити, чи ці рівняння віддзеркалюють справжню працю організму. Для цього біологи «ссали кров», за їхнім висловом, у кріликів і креслили графіки. Математики зображували свої рівняння на аналоговій машині, а потім маніпулювали електричними схемами й одержували на осцилографі криву, подібну до кривої біологів. Це називалося моделюванням. Спершу мені здавалося, що це і є наука, але що далі, то більше розчарування. Якщо підшукаєш відповідні параметри для машини, вона потвердить протилежні гіпотези. Ми просто відтворювали теорії біологів. Якщо ці теорії добрі, то й наші формули добрі; якщо ж теорії погані, то й моделі наші нікудишні. Біологія ще й досі в багатьох галузях тільки стає наукою. Якщо не вивчено зміст, то що зображують формули? Ленін писав про «математичний ідеалізм», в якому матерія зникає за формулами. Цей «математичний ідеалізм» пронизує радянську біокібернетику. Кібернетика перетворюється на словесність, і з'являється багато колокібернетичних наук. Філософ Копнін пустив шпильку: «Немає тільки чемоданології». Загальна ідеологічна неправда впливається в «кіберіяду». Чимало людей трансформує мрію про Бога в примітивну математично-фізично-технократичну мітологію, у віру в чарівний прутік кібернетичних машин і заклинань.

Захоплення йогою і парapsихологією — це тільки крайній вияв мрії про наукову містику. З деяким спізненням — Радянський Союз завжди відстає від моди — з'явилися уфісти. (Це від англійського скорочення «УФО»: «непізнані літаючі об'єкти».) Я познайомився з видатними вченими-уфістами. Як дивно, що навіть розумні люди

так хочуть чуда, що забувають про науковий скепсис, обережність і логіку фактів і висновків. Особливо багато уфістів серед математиків, фізиків і астрономів, людей «точного» мислення. (Математикам іще можна простити: вони рідко мають до діла з матеріальним експериментом.)

Фізик, який за сполученням був і парапсихолог і уфіст, сказав мені: «Є шанси телепатично зв'язатися з літаючою тарілкою. Вони вже давно спостерігають землян і, видно, не хочуть втручатися в нашу історію. Ти знаєшся на політиці. Ми тебе зв'яжемо з ними, і ти від імени Землі поговориш з ними».

— Передайте їм, щоб вони магнетними променями добили наглядачів у таборах і тюрмах, — відповів я з серйозним виглядом.

— Оце ідея! Але знаєш, вони, мабуть, гуманні і не підуть на це.

— Гаразд. Може хай вони тоді поприсипляють наглядачів.

Смішно? Не дуже, бо навіть академіки-кібернетики так думають. Віктор Глушков, наприклад, проповідує створити єдину всесоюзну автоматичну систему управління (АСУ). Підтекст цієї ідеї: машини заступлять дурний уряд. А ще глибше: він, Глушков, керуватиме кібернетичною державою. Годі нам таких ідіотів і вождів. Глушков вважає себе марксистом (щиро, мабуть), але він не розуміє, що існують економічні та історичні закони, кляси, соціальні групи і психоідеологія цих груп та індивідів. Долю суспільства вирішуватимуть ці базисні та надбудовні фактори, а не панове кібернетики. АСУ коритимуться не тільки розумові технократів, але й їхнім пристрастям і порахункам. АСУ плюватимуть на людей, а ті їй собі обманюватимуть їх і, може, бунтуватимуть проти них, якщо кібернетично-соціалістичний рай стане надто пекельним.

Кібернетичний міт усе більше витискає міт соціалістичного раю в СРСР. Чи це прогрес? Спершу люди схилилися перед каменями, тоді предками й тваринами, тоді Афродітою і Зевсом і врешті Христом. Згодом вони прийшли до висновку, що не потрібно ні перед ким схилитися, і почали схилитися перед прогресом, робітничою клясою, вождями, а тепер перед формулами й машинами. Спочатку була висхідна лінія до Христа, а потім низхідна лінія до поганства й магії. Не випадково схилання перед формулами частенько переплітається з традиційним окултьтизмом, який черпає ідеї з давньої магії та кабали.

Приклад цьому — професор ботаніки Михайло Клоков, з яким ми з Танею познайомилися. Це був цікавий дідусь, який приваблював нас своїм парадоксальним мисленням. Марксизм він зараховував до містики, хоча до інших різновидів містики він ставився позитивно. Діалектику він пропонував замінити «полі-ялектикою», але коли я пробував з'ясувати значення цього терміну, то Клоков відповідав метафорами. У той час існування генетики в

СРСР було zagrożене Трохимом Лисенком, і я спитав Клокова, як він, ботанік, ставиться до лисенковізму.

— Я не психіатр, — відповів Клоков, — і на цих хворобах не розуміюся. Недавно в Академії наук захищав дисертацію один ботанік. Я пояснив присутнім, що я свого часу вивчав чорну і білу магію. На мою думку, доповідач справді сказав щось нове, але не в ботаніці, а в магії.

На початку наших суперечок з Клоковим ми з Танею тільки починали знайомитися з історією радянської науки, і парадокси професора розважали нас. Він любив розповідати анекдоти про Лисенка, міркувати про важливість категорії цілі у фізиці і критикувати Айнштейна з позицій теософії. Непогано знав Клоков українську історію і літературу. Після зустрічі з ним я познайомився з кількома теософами в Києві. Розумні серед них — а їх було мало; загалом це були недоладні постаті — давали мені привід міркувати про проблеми, яких раніш я не знав. Але відштовхувало мене від теософів те, що в більшості вони сприймали дійсність як щабель до теософічного раю. Вислухавши одного разу мої гнівні тиради про переслідування української культури, дружина Клокова розповіла притчу.

— Диявол побачив, як селяни обробляють землю. Із заздрощів до їхньої солідарності в праці він розкинув каміння по полях. За намовою янгола, який з'явився до них на полі, селяни позбирали каміння і побудували з нього храм Божий. Так люди навіть сатанічне зло перетворюють на добро.

— Ви забули продовження, — сердито розсміявся я. Двадцятьох українців відправлено в цей час до таборів, і мій оптимізм зменшився. — Побудувавши храм, селяни зайшли до нього і заспівали хвалу Богові. Серед співу почули глумливий регіт янгола. Це був сатана. Селяни кинулися на нього з кулаками, але двері храму були замкнені. Вони побудували храм-тюрму!

— Льоню, як ви можете жити з таким апокаліптичним песимізмом? — спитала мене дружина Клокова. Вона зрадила таємницю своєї теософії: треба ховатися від гидоти нашого часу за ідеологічними галюцинаціями. І люди використовують християнство, теософію, марксизм, кібернетику й інші досягнення людської думки, як рожеві окуляри, а у вухах у них фільтри й трансформатори, які перетворюють зойки ближніх на «музику сфер».

Але не солодкава філософія Клокова остаточно відчужила мене й Таню від нього. Він якось дав нам почитати свої вірші. Виявилось, що він здавна пише українські вірші під псевдонімом Доленго. Вірші являли собою мішанину соцреалізму і теософсько-українського патосу. Але справа не в художньому фальші: Доленго був одним з катів української культури в двадцяті і тридцяті роки, разом з Іваном Микитенком і Володимиром Коряком. Микитенко загинув на бойовому посту: кінчив самогубством, коли відчув, що

прийдуть і за ним. Коряк зник, мабуть, у сибірських таборах. Найрозумнішим виявив себе Доленго. Зрозумівши, що небезпечно бути навіть поплентачем, він перетворився на ботаніка Клокова. Але й нова професія була сумнівною. Після війни відновилася атака на генетику, і Клоков урятувався тільки тим, що відійшов від «гарячих точок» науки. Сьогодні він може думати що завгодно (у вузькому колі знайомих). Поліалектика звільняє його і від потреби думати про ближніх (він добре знав Євгена Сверстюка) і від гризот сумління за власні злочини проти українського народу.

Я пишу про це тому, що мало хто хоче пам'ятати минуле, особливо в СРСР. «Батьківщина повинна знати своїх стукачів», писав Солженіцин. І катів, звичайно, теж. Для патріотичної молоді імена Микитенка й Коряка овіяні тепер ореолом «мучеників України». Про професора Клокова, тобто поета Доленго, майже ніхто не знає, а ті, що знають, шанують за антимарксистські погляди. Молодь у цьому не винувата: вона шанує мучеників і не знає їхньої історії. Серед «мучеників» чимало дурнів, а то й мучителів. Муки не заслуга і не показник розуму, чесности або відваги.

У травні 1962 року відбувся у Києві вечір пам'яті Анатолія Петрицького, художника українського відродження двадцятих років. Заля була набита молоддю, яка оплесками вітала кожний натяк на мерзоти сталінізму. Я сам плескав би, але поруч сидів учасник відродження, який коментував промови.

Майже всі оратори, «друзі» Петрицького, або байдуже дивилися на його трагедію, або допомагали його гнобителям. Актор Василь Василько найбільше говорив «крамолу», і йому найчастіше апльодували. Він гнівно таврував і байдужих і гнобителів Петрицького. А я вже знав, що він, колишній актор геніяльного режисера Курбаса, відрікся від Курбаса і брав участь у цькуванні Курбаса й Миколи Куліша. Поруч сиділа дружина Петрицького, зворушена до сліз посмертним визнанням заслуг її чоловіка перед українською культурою. Я пригадав слова Івана Карамазова про матір, яка простила катові своєї дитини. Не треба катам прощати, хоча б тут, на Землі, а то надто легко буде їм жити і приплумлювати докори сумління. І не в цьому навіть головне: їм легше буде почати нове коло злочинів, коли ми реабілітуємо їхню участь у «колі першому».

Майже ніхто з письменників — «інженерів людських душ» — не покався публічно в співучасті в сталінізмі. Я можу пригадати тільки аварського поета Расула Гамзатова, який у книжці «Мій Дагестан» покався перед народом і перед Шамілем, керівником кавказців проти російських загарбників, у тому, що брав участь у наклепницькій кампанії проти Шаміля. Сосюра перед смертю не кааявся, але прочитав прилюдно уривки з поеми «Мазепа». Люди не хочуть каятися тому, що гризе сумління, але тільки таке каяття

звільняє людину від тягару вини і від залежності від думки інших. А то замість каяття приходить алкоголізм або самогубство.

Коли розпач від навколишньої байдужості став зовсім нестерпним, у самвидавці раптом з'явився виступ Івана Дзюби на вечорі пам'яті Василя Симоненка, поета українського опору шістдесятих років. Ми з Танею довідалися, що за три квартали від нас жила людина, яка відверто говорила те, що думала. Суспільство має звичку: поки живе самобутній талант, про нього не знають або постійно його переслідують; тільки помер — і з нього роблять ікону. Від імени справжніх шанувальників і друзів Симоненка Дзюба сказав, що Василь «не ваш, і вам не вдасться вбити його любов'ю». Я пішов до Дзюби додому і зустрів розумну, скромну, аполітичну своєю вдачею людину. Останнє трошки засмутило мене. Нам потрібні були «політики», які ширили б самвидав і свідомо розповсюджували б інформацію.

Одна річ, коли читаєш про злочини Сталіна та його поплічників. Зовсім інша річ — психологічний вплив очевидця. Одним таким очевидцем був Карл Іванович Шальме, латиш, який за громадянської війни втік від батьків, попав до Червоної армії, а потім до ВЧК. Він твердив, що ніколи не вбивав невинних. У 1937 році почали забирати його начальників і друзів.

— Що діється? — спитала його дружина одного вечора. — Учора заарештували Івана Івановича. Хіба ж він не справжній більшовик?

— Якщо органи беруть, то знають за що, — відповів Шальме. — Невинний — розберуться. — Він не встиг кінчити думку, коли в двері постукали і зайшли троє. — На якій підставі? — спитав Шальме.

Удар в обличчя був відповіддю. — Ось підстава! — Перевернули квартиру, побили посуд, порвали подушки, вкрали всі гроші і відвели Карла Івановича. У камері було так тісно, що всі стояли.

— За що? — відразу спитали.

— Не знаю. Я не винен.

— Прізвище, ім'я, по-батькові?

— Шальме, Карл Іванович.

— Фашистський шпигун! Десять років таборів.

Шальме вирішив, що він у руках запеклих ворогів радянської влади. Треба мовчати, а то довідаються, що він чекіст, і вб'ють. Промовчав він двадцять років у таборах. Дружина бідувала тому, що ніхто не приймав її на роботу, і двоє дітей завжди були голодні. Коли прийшли німці, сусіди порадили їй повідомити, що чоловіка забрали більшовики. Вона не пішла і бідувала ще більше. Німці погнали дітей на роботу до Німеччини. Після війни вона шукала дітей і чекала на чоловіка. Тепер вони були тут зі мною і з Танею. Карл Іванович пристрасно любив скрипку і казав нам, що має власного Страдіваріуса. Ми не дуже вірили в Страдіваріуса, але

вірили, що страждання очистило його. Не даремно він любив музику.

Карл Іванович попрохав мене принести йому Шопенгауера, і я позичив йому «Афоризми й максими». Коли я прийшов забрати книжку, Карл Іванович з блаженним виглядом вичитував усі жінконенависницькі та дітоненависницькі афоризми. Я пробував заперечити їх, але Карл Іванович наводив сотні прикладів людської мерзоти в таборах. Мені й Тані стало дуже незручно, але ми виправдували Карла Івановича тим, що він пережив. Кожного разу, що ми гостювали в нього, він обривав наші інтелектуальні суперечки і вибігав на балькон, щоб лаяти сусідів, які струшували порох, або дітей, які галасували. Ми почали усвідомлювати, що любов до дітей, які загинули, породила ненависть до інших дітей.

У сусідстві з'явилася зграя хлопців, які пили, ображали й били перехожих і вночі вломлювалися до квартир. Вони навіть залізли через балькон до квартири, де жив паралізований чоловік, і на його очах нахабно повелися з його дружиною. Карл Іванович намовляв мешканців подавати скарги, але всі вони боялися, а міліція без свідків нічого вдіяти не могла. Після одної дискусії ми з Танею і Карлом Івановичем побачили п'яних хлопців і дівчат, які гуляли коло будинку. Карл Іванович почав бурмотіти про розбещену молодь. Я обступився за них і сказав, що вони нікому не шкодять.

Раптом один хлопець підійшов до Карла Івановича:

— Чого виліз, старий? Нема чого робити?

Я попрохав його бути ввічливим з старшими.

— Ти, засранець, заткнися, я не з тобою говорю!

— Тут жінка. Прошу не лаятися.

Хлопець розмахнувся і вдарив мене. Мені багато не треба, щоб я впав. Коли я встав, навколо була юрба. У нестями я кинувся на хулігана. Карл Іванович обняв мене. «Заспокойтеся», — шепнув він. — Ним займеться міліція».

Підбігла старенька мати хулігана і почала благати його не хуліганити. Він вилаяв її. Врешті всі заспокоїлися і розійшлися.

Наступного дня Карл Іванович почав умовляти мене подати до суду. Я відмовився тому, що після «Легкої кавалерії» не відчував симпатії до міліції. Тоді Карл Іванович почав наполягати, що це єдиний спосіб пристрашити групу, яка тероризувала мешканців. Я погодився написати скаргу.

Слідчий викликав мене й Таню і записав наші свідчення. Він був вельми ласкавий, і я забув, що це лягавий. Тоді була ставка віч-на-віч з хуліганом. У нього була жалісна, підслеслива усмішка, і він ледве не плакав. Я повторив свої свідчення, але трошки зм'якшено. Хлопець потвердив усе, крім того, що він лаяв матір: «Я її люблю. Я єдиний син у неї».

Слідчий дав підписати протокол. Я підписав, не дивлячись. Вони ж таки не будуть брехати? Хлопець завагався і почав читати протокол. «Годі, все й так ясно», — підганяв його слідчий.

Дочитавши, хлопець сказав докірливо: «Алеж я сказав, що матір не лаяв!» Слідчий неохоче додав його слова до протоколу.

Коли я знову прийшов до Карла Івановича, він твердив, що я дав слідчому неточні свідчення. Треба було заявити, що було групове хуліганство. Який же сенс подавати до суду на одного хлопця? Його посадять, а інші будуть на волі. Подруге, майор КДБ у цьому ж будинку бачив усю сцену і чув дзенькіт металу. Він гадав, що в когось був кастет. Я спокійно пояснив, що групового хуліганства не було і що майорова версія теж непереконлива.

На суді ми з Танею повторили наші свідчення. Карл Іванович розвинув свою версію групового хуліганства і заявив, що бачив кастет у одного хулігана. Стало ясно, що хлопцеві загрожував великий термін. Ми з Танею почали з'якшувати свідчення і категорично заперечили кастет і групове хуліганство. Адвокат зрозуміла нашу тактику і почала примушувати нас признатися, що ми майже все видумали. Суддя, яка досі кричала тільки на підсудного, почала кричати й на мене. Довелося grimнути на неї: «Будьте ввічливіші! Ви мене покищо не судите!» Це подіяло.

Прокурор почав обвинувальну промову з останніх постанов партії. Тоді він зв'язав хуліганство з політичними злочинами і врешті зажадав семи років. Ми з Танею здригнулися. Карл Іванович засявав. Адвокат доводила, що було неприємне непорозуміння, але не злочин, і зажадала виправдання. Коли суд відійшов на нараду, хлопець заплакав. Його мати підійшла до нас і вибачилася за його провину. Ми теж мало не зайшлися плачем. З нашої вини хлопець одержить сім років.

У вироці було сказано: один рік умовного ув'язнення. Протягом року в хлопця забиратимуть двадцять відсотків його платні, а якщо його засудять за щонебудь за цей рік, то до нового строку додадуть рік у таборі. Ми з Танею полегшено зідхнули. Вийшовши з будинку суду, ми засоромлено дивилися одне на одного. Слідчий, суддя, прокурор і Шальме — всі вони бандити. Супроти них хуліган — ягна. А ми були з бандитами проти ягнати. Ми зрозуміли, що й тепер легко повторити всі фальсифіковані процеси. Три мерзотники домовляться між собою, і влада може посадити небажану людину. Якби ми потвердили кастет і групове хуліганство, то хлопець одержав би великий термін «для добра населення».

Я зустрів Карла Івановича після 1968 року, коли мені самому загрожувало ув'язнення. Він докоряв мені, що я не приходив до нього. Я пояснив, що не хотів бачити тих, хто допомагає владі фальсифікувати процеси.

— Значить, хай хуліганять і вбивають?

— Ні. Винна в цьому влада, ті, хто мучив вас і вашу дружину.

Перш за все треба боротися з причиною хуліганства — кадебістами та міліцією, — а потім з хуліганам.

За півроку я довідався, що Карл Іванович опинився в психіатричній лікарні. Діагноза — паранойя.

Ще сильніше вплинула на мене й Таню історія єврейської письменниці Н. До революції вона дружила з Вірою Гедройц, ученицею славного лікаря Ру в Швейцарії. Ру намовляв Віру лишитися з ним, але вона поїхала до Росії і стала завідувати царським шпиталем. Вона дружила з останньою імператрицею і до кінця життя зберегла до неї пошану й любов. За громадянської війни її одного разу вивели на розстріл за дворянське походження, але врятував її начальник ЧК, який впізнав у ній лікарку, яка ховала його в шпиталі від царської охранки.

Віра Гедройц дружила з багатьма письменниками й революціонерами. Під псевдонімом Сергій Гедройц вона написала три невеличкі томи спогадів. Тоді до неї звернувся з проханням Костянтин Федін: він захворів на туберкульозу легенів і хотів поїхати до Швейцарії на лікування. Гедройц написала своїм швейцарським друзям, і Федіна влаштували в санаторії. Його вилікували, і він повернувся до Росії. Готувався до друку четвертий том спогадів Гедройц. Федін прочитав спогади, не схвалив їх і заборонив.

За кілька років Гедройц одержала запрошення очолити лікарню Ру. У листі було написано, що вона найкращий хірург світу і могла б чимало зробити для науки, якби жила в Швейцарії. Але Гедройц не хотіла покидати батьківщину, навіть таку, якою вона була в ті роки. Умираючи, вона попрохала Н. і її чоловіка зберегти листа. «Прийде час, коли любов до Росії не буде вважатися ганебною. Цей лист буде визнанням досягнень російської науки. Дайте мені слово, що збережете листа».

Коли прийшли по Н. 1938 року, то знайшли листа Гедройц. Чоловіка Н. заарештували як «міжнародного шпигуна». Лист з Швейцарії — значить міжнародний шпигун. Допитували двадцять чотирьох свідків. Тільки один з них, двірник, дав погані свідчення. Він розгортав сніг, коли чоловік Н. пройшов повз нього і сказав: «Яка важка у вас праця!» У НКВД двірник інтерпретував ці слова як антирадянську пропаганду. На допитах чоловік Н. тримався мужньо і не дав ані одного свідчення. Співкамерники назвали його «Христосиком». Усі радили йому зізнатися: безглуздо було мовчати під тортурами. «Христосиком» звали його навіть слідчі. На допити вони приходили п'яними, розважали себе тим, що кидали на його голову пляшки з-під вина й горілки. Врешті його звільнили: був тільки один свідок, а підслідчий не признався. Попередили підслідчого, щоб мовчав.

Чоловік Н. прийшов додому виснажений. Дружина кинулася до нього за поясненням, але він пальцем показав на стіни й степю і

ввесь день мовчав. Уночі вони накрилися ковдрою, і він розповів. За тиждень Н. нагадала йому про обіцянку Вірі Гедройц. Він благав її забути. Вона примусила його подзвонити до НКВД тому, що при звільненні йому пообіцяли повернути всі папери. Слідчий перервав йому на півслові: «А... твою матір Христосову! Знову захотілося до нас?» Н. нарешті зрозуміла свою жорстокість. Її чоловік десять років умирав від пролому черепа.

Скільки таких родин ми з Танею зустрічали за ці роки! Здавалося, що в кожній родині один член служив у таємній поліції, а другий відсиджував. Такі люди, як Шальме, виконували обидві ролі. Спершу ми ненавиділи таємну поліцію за те, що вона знищила революцію. Згодом наша ненависть поглибилася і перетворилася на ненависть до всіх катів народу. За що загинули мільйони неревольюціонерів? За те, що хотіли жити трошки краще, або не хотіли лізти до раю, або хотіли іншого раю, або взагалі нічого не хотіли від добродійників?

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ Й ВІДЧУЖЕННЯ

Року 1965 я поїхав до Віктора Красіна в Москві. Таня, яка їздила туди раніше, випадково познайомилася з ним і, на своє велике щастя, одержала від нього роман Пастернака «Доктор Живаго». Ми взамін передали йому самвидавний текст «Цитаделі» Сент-Екзюпері. Красін учився в університеті за сталінських часів. Його батька, професора Київського університету, розстріляно 1937 року. Віктор з кількома друзями заклав гурток, щоб вивчати філософію Ганді. За це їх засудили і заслали до таборів.

Красін розповів мені, що заарештовано двох письменників, Синявського й Данієля, які публікувалися за кордоном під псевдонімами. Я почав розпитувати всіх знайомих москвинів про книжки заарештованих. Один з них — він учився в Синявського — відразу подзвонив телефоном: «Принеси мені щось Синявського».

Я очманів від його зухвальства.

— Куди ти дзвонив?

— До обкому комсомолу. Там приятель мій працює.

По Києву розійшлася чутка про арешти серед української інтелігенції. У кінотеатрі «Україна» 4 вересня 1965 року пройшла прем'єра фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Іван Дзюба привітав творців фільму від імени киян. Після кількох слів привітання Дзюба обернувся до глядачів і повідомив їх про арешти двадцяти культурних діячів. Наближається 1937 рік, сказав Дзюба. Директор кінотеатру почав вихоплювати мікрофон. На допомогу Дзюбі прийшов Параджанов: «Не заважайте йому говорити!» Коли мікрофон перестав працювати, молоді люди в залі почали підтримувати Дзюбу.

Закордонне радіомовлення повідомило, що Дзюбу заарештовано. Я пішов до нього на працю. До нього дзвонили ввесь день з Києва і навіть зі Львова, щоб перевірити вістку. «Мабуть, поплутали мене з Світличним», — посміявся Дзюба.

23 березня 1966 року я довідався від товариша, який мав зв'язки з міліцією, що за два дні буде суд над Олександром Мартиненком, Іваном Русином і Євгенією Кузнєцовою. Я повідомив Дзюбу, але він не повірив мені, бо нікого з родичів і свідків не викликали ще до суду. Довго довелося переконувати його, що відомості вірогідні.

Уранці 25-го коло будинку суду зібралось осіб п'ятнадцять. Між ними були Ліна Костенко, Іван Драч, Любов Забашта, Євген Сверстюк, Олесь Бердник і дружина Івана Світличного, якого теж заарештовано 1965 року, але чомусь іще не поставлено перед судом. При дверях стояли міліціонери, які нікого не впускали. Почалася суперечка. Яке право вони мали не пускати нас до залі, коли за законом суд відкритий? Міліціонери покликалися на рішення суду.

П'ятеро або шестеро нас пішло до прокурора республіки. Приймальня була набита людьми. Дзюба пояснив секретарці, що ми з Спілки письменників і що нам треба попасти на суд над нашими товаришами. Секретарка широким жестом запросила нас до себе поза чергою. Аджеж ми письменники, інженери людських душ.

— Ваші товариші вбили когось? — спитала вона співчутливо.

— Ні, — відповів Дзюба.

— Згвалтування малолітньої?

— Стаття 62 Кримінального кодексу.

Секретарка підшуквала статтю. Усмішка змінилася на холодний гнів:

— Антирадянська агітація і пропаганда?

Ми пояснили, що обвинувачення фальшиве. Таке ж було в тридцяті роки. Згідно з законом, суд під такою статтею не може бути закритим, і ми маємо право бути присутніми. Секретарка попрохала нас вийти: вона подзвонить начальству.

Поки ми стояли коло парадного входу, Любов Забашта почала докоряти мені за російську мову. Я терпляче пояснив, що жив у Киргизії, Одесі та Києві, де українську мову майже не чути, і тому мені важко говорити нею.

— Алеж ви українець?

— Так.

— Тоді ви повинні говорити українською мовою!

— Але не це головне. Головне — боротьба з переслідуванням за думку.

Суперечку перервала секретарка прокурора. Суд закритий згідно з законом, заявила вона, і прокурор зайнятий. Ліна Костенко саркастично нагадала нам про «Процес» Кафки.

Ми підійшли до будинку суду. Міліціонери стояли тільки при дверях до залі, де розглядаються судові справи. Ми сікнулися по сходах до обласного прокурора. Підбігли два міліціонери. «Громадяни, куди ви? Тут присутствені місця!»

Фраза «присутствені місця» пахла царськими часами. «Ось скоро міліція називатиметься жандармерією, а КДБ — охранкою», — прокоментував я.

Дзюба сказав міліціонерам, що нам заявили, що вхід до обласного прокурора завжди вільний. Міліціонери потупцювали, тоді чомусь показали на мене: «Є вказівка вас не пускати».

— А у вказівці є моя фотографія? Звідки ви знаєте, що саме мене не можна пускати?

— Вас усіх наказано не пускати.

Проте ми прорвалися до прокурора.

— Чому є вказівка не пускати нас до прокурора? — спитав Дзюба.

— Як це так, не пускають? Чому ви обманюєте? До нас усіх мають пускати.

У двері заглянув міліціонер.

— Он він говорить про вказівку не пускати. Хіба ні?

Міліціонер потвердив.

— Це, мабуть, вказівка з іншого відомства. Що ви хочете?

— Нас не пускають на суд під статтею 62. На якій підставі суд закритий?

— Згідно з законом.

— Але в законі сказано, що суд закритий тільки в трьох випадках: якщо є небезпека розголошення державної таємниці, якщо підсудний — підліток, або якщо справа в сексуальній розпусті. Чому ж закритий цей суд?

— У законі сказано, що рішення про закритий характер робить суд.

— Але тільки на підставі закону, тобто тільки в трьох випадках. На якій підставі...

— На підставі закону!

— Але в законі сказано...

— На підставі постанови суду!

Раптом Забашта гістерично заверещала. «А чому ви говорите з нами російською мовою?»

— Я росіянка.

— Алеж ви на Україні. А Ленін сказав...

— Господи, ось з такими дурепами доводиться мати до діла, — прошепотів мені Дзюба.

Я кивнув головою. Забашту хвилювало питання, якою мовою розгортається цей абсурд, а нас — доля людей. Розгорілася суперечка про українізацію адміністративного апарату.

Врешті нас попрохали вийти, і ми зібралися коло входу. Дзюба й інші товариші далі вимагали, щоб нас пустили на суд, але міліціонери відповідали, що заля мала й переповнена. Згодом, однак, вони заявили, що п'ятеро осіб могли зайти. Ми почали сперечатися про те, хто мав іти. Поки шукали Сверстюка, минав час. Пішло четверо. П'яту особу не пустили. Ліна Костенко взялася записувати слова підсудних, суддів, прокурора й адвокатів, але міліціонери забрали в неї бльокнот. Не думаючи довго, вона кинула підсудним букет квітів. Судовики й міліціонери пригнулися, немов це була бомба.

Опісля стали відомі подробиці цього та інших процесів. При читанні вироку суд названо «відкритим». Мартиненко одержав три роки, Русин — рік, а Кузнєцова — чотири роки суворого режиму. Я спитав Дзюбу, чому деякі підсудні визнавали вину і навіть видавали товаришів. На пальцях можна порахувати тих, хто поведився мужньо. Інші відгороджувалися і говорили один на одного все, що завгодно. Дзюба відповів, що погано поведуться ті, у кого під ногами нема твердого ідейного ґрунту і чий протест головним чином емоційний. Я погодився з ним.

Після суду зміцніли мої контакти з українськими патріотами. З'явилися перші українські протести проти незаконних арештів. Один з цих листів підписав відомий авіаконструктор Олег Антонов. Я вирішив написати подібного листа і зібрати підписи серед російської та єврейської інтелігенції. Коли я показав листа двом ученим, вони схвалили його, але порадили мені перше зібрати підписи академіка Глушкова і професора Амосова. «Тоді буде легко зібрати підписи багатьох менш відомих учених».

Глушков на годину спізнився на побачення.

— Ви в якій справі? — спитав він сухо, коли побачив мене.

— Знову судять людей за переконання. Я хотів би, щоб ви підписали лист протесту.

— Так, ви маєте рацію, — сказав Глушков, прочитавши листа. — Суд над Синявським і Данієлем наніс удар престижеві країни. Але я вже говорив про це в ЦК. Вони зі мною згодні. Треба було судити за кримінал. Мені казали, що вони займалися валютними операціями. Про які київські процеси ви пишете?

— Тиждень тому був суд над українськими патріотами.

— А, це ті, що хуліганили в кінотеатрі? Якийсь Дзюба виступав там, а його молодчики не випускали з кінотеатру тих, що злякалися. Вони з кулаками кинулися на боягузів. Боятися погано, але які ж це борці за свободу, якщо вони заважають іншим боятися?

— Я знаю Дзюбиних молодчиків, — відповів я. — Це худенькі інтелігентні хлопці й дівчата, які не тільки не хочуть, але й не вміють битися.

— А ви там були? — спитав Глушков.

— Ні.

— Який же з вас математик, якщо ви не ґрунтуєтеся на фактах?

— А ви там були? — відпарив я.

— Ні, але мені розповів співробітник Президії, який все це бачив.

— А мені розповідали з десяток людей, між ними й такі, що ненавидять або бояться українських патріотів. Ви член партії і повинні розуміти, що класовий стан може викривляти бачення фактів. Мої факти вірогідніші, бо й свідків по моєму боці більше, і дехто з них проти українських патріотів.

— Ми обоє не були там, тож не варто продовжувати суперечку. Ви знаєте, що таке ОУН?

— Організація Українських Націоналістів.

— Так, бандерівці. Вони спільно з фашистами винищили тисячі росіян і євреїв.

— Не всі вони йшли з фашистами. Більшість українських селян виступали проти Сталіна тільки тому, що пам'ятали голод на Україні. Побачивши Гітлера, вони повстали й проти фашистів.

— Ви або не знаєте історії, або підтасовуєте її. Я сам з Дону і знаю, що голод був і там, і на Кубані, і в Сибірі. Цей голод спричинили куркулі.

— Але на кордонах України стояло військо і не пускало голодуючих до Росії. Про це мені розповідали люди, які проводили колективізацію.

— У мене нема більше часу. Про українські процеси я зберу всі деталі і, якщо треба буде, покличу вас.

Після Глушкова, я показав лист співробітникам Амосова. «Не йди до нього, бо він відразу подзвонить до КДБ, — порадили вони. — Аджеж він член Верховної Ради».

— А якщо я прийду з Ліною Костенко?

— Тоді, може, підпише. Він прагне слави серед гуманітарної і технічної інтелігенції.

— Хто з вас підпише?

Вони переглянулися. Нарешті найсміливіший сказав: «Якщо підпише Амосов, то й всі ми підпишемо. А так лячно».

Щоб пояснити, хто такий Амосов, вони розповіли історію. Співробітниця відділу біокібернетики переводила досліди в барокамері. Вибухла пожежа, і двері з барокамери заклинилися. Жінка подзвонила телефоном, але він не працював. Так вона й згоріла. Слідство обвинуватило Емілія Голованя в недбальстві. Він пішов до Амосова. «Адже ми всі винуваті, і ви теж. Я прохав вас добитися ремонту всіх приладів, а ви були заняті...»

— У мене депутатська недоторканість, — відповів Амосов. — Розплутуйтеся самі.

Голованя врятувало те, що слідчий встановив «алібі». Отакий то прогресивний, лівий Амосов. Ця характеристика з боку його улюблених переконала мене, що не варто ризикувати. Прикро вражений, я повернувся до тих, хто радив одержати підписи босів науки.

— Мерзотники! — вигукнув один з них, вислухавши мене. — Але хіба й ми не достойні? Навіщо нам страхуватися? Підпишемо й без них.

Врешті я зібрав підписи сімох учених. Наступного дня один з цих сімох признався мені, що його дружина піднесла бучу за те, що він підписав. «Але я все таки лишу підпис», — додав він з винуватим

виглядом. Я побачив, що він смертельно боявся: з одного боку, сумління, а з другого — дружина.

— Гаразд, я спляю лист, бо й так мало підписів, — сказав я.

Він полегшено погодився з моїм рішенням.

Я розповів Дзюбі про свої «підписантські» пригоди. Він дуже шкодував, що не пішов до Глушкова, щоб поговорити про «молодчиків». З тим, що мало підписів, він не погодився. Справа не в кількості. КДБ треба показати, що не всі будуть мовчати.

Люди, які повернулися з Москви, привезли уривки з стенограми процесу Синявського й Данієля. Відчуття кафкіяни зростало. Кафка в цей час став дуже популярним серед молоді. Кілька його новель з'явилося в журналах, і вийшов том з «Процесом» — тиражем у дев'ять тисяч примірників, з чого шість тисяч пішло за кордон. Уразила мене глибина, з якою Кафка відображує абсурд. Смішно було читати радянських критиків про співця відчуження в гнилій феудально-капіталістичній Австро-Угорщині. Якщо ми пізнаємо в цьому відчуженні своє, то який же світ у нас, за соціалізму?

Філософські праці про відчуження виникали наче гриби після дощу. Спершу філософи писали, що вони вивчають раннього Маркса, до того як він став марксистом. Згодом вони твердили, що буржуазні філософи нібито кажуть, що ранній Маркс гуманіст, а пізній — антигуманіст. У «Капіталі» розкопали місця, які чітко доводять, що й пізній Маркс думав про відчуження, але дозріліше. Знайомий філософ розповів мені, що попередні переклади «Капіталу» були на низькому рівні. Вони майже не передавали слів про теорію відчуження. Тепер здійснювався новий переклад. Мій знайомий також сказав, що, готуючи «Капітал», Маркс написав багато рукописів. Спершу він уклав філософську частину, філософське риштовання, з чого майже нічого не лишилося в книзі. Мій знайомий був захоплений цим риштованням. «Для сучасної філософії, — сказав він, — частина, яка не ввійшла до „Капіталу“, цінніша, ніж „Капітал“». Де воно тепер, оте риштовання «Капіталу»?

Теорія відчуження все більше пов'язувалася для мене з сучасною західною літературою. Коли з'явилися переклади «Носорога» Йонеско і «Чекаючи на Годо» Беккета, всі мої друзі, серед них і я, захопилися театром абсурду. Це ж і є справжній реалізм; критичний реалізм неспроможний відобразити абсурдність двадцятого сторіччя. Тоді з'явилися автобіографія Сартра «Слова» і його п'єси. Моїм друзям не дуже сподобалися п'єси; мені ж деякі здалися чудовими. Камю, якого теж видано в перекладі в цей час, мав навіть більший вплив.

Наситившись новими літературними напрямками, я почав помічати негативні явища і в своїй свідомості, і в навколишніх людей. Побільшали песимізм, скептицизм, нігілізм і цинізм. У мене з'явився мазохізм. Найбільше задовольняли мене твори, в яких герої глузують з себе й своїх ідеалів, в яких ідеали перетворюються

на свої протилежності і за святими словами ховається мерзенна дійсність і в яких герої гинуть без героїзму, а якщо й є героїзм, то тільки абсурдний. Улюбленим моїм словом у філософії стало «дермо», радянський варіант біблійної «суєти».

Трошки допомогли мені пісні Володимира Висоцького та Олександра Галіча. У Висоцького сподобалося кілька пісень, які відтворювали атмосферу духовного розкладу суспільства, але відштовхувало мене його падіння до світу блатних, до блатного жаргону заради жаргону. До Галіча привабило мене те, що на перший погляд він пише про песимізм радянської інтелігенції. Але слухаючи його пісень день-у-день, мазохістично насолоджуючися трагедією революції та глузуванням з усіх «святих» слів, я повернувся до віри в просте і людське, до того, що я так уподобаву Ремарка і Гайнріха Белля: шматок хліба, віра в людину, природа, мистецтво.

Коли Галіч використовує арго і мотиви блатних пісень, то він відображує те, що вся країна пронизана таборами й тюрмами. Уся країна перебуває під поліційним наглядом, і стосунки кожного громадянина з міліцією і КДБ такі, як стосунки злодія з міліціонером. Але це тільки поверховий шар пісень Галіча. Під ним лежить філософське значення блатних мотивів. Якщо він не покидьок, кримінальник у тюрмі або таборі думає про елементарні вартості, на яких будуються витончена культура й духовність: воля, пошана до себе і товаришів, жінка. Кримінальник у таборі поза законом, але тим самим він і поза умовностями та офіційною брехнею. У таборі все оголено: ось пригноблювачі, ось пригноблені, а ось стукачі. Я не хочу перебільшувати достоїнств табірної життя. Тут теж є брехня і рабська праця. Але тут легше відійти від соціального фальшу, знайти товаришів, які не продадуть тебе. Якщо ти людина, то всі твої достоїнств випинаються. Те, що в тобі людське, виявляється і в найменших вчинках.

Зростаючий скептицизм, нігілізм і розпач перетворили мою любов до Євангелія в зацікавлення Книгою Екклезіяста, а згодом і Об'явленням святого Івана Богослова. Зацікавлення останнім, щоправда, довго не тривало: щось патологічне бачив я тоді в ньому. Врятувало мене від поглинення апокаліптичним баченням світу те, що я знайшов, нарешті, тему, яка зв'язувала мої математичні і філософські зацікавлення. На семінарі в Інституті кібернетики Антомонов обговорив критерії самоорганізації, що їх запропонував американський кібернетик. Я звернув увагу на надмірний схематизм і формалізм цих критеріїв. У ході полеміки мені довелося виставити своє визначення організації і свою програму дослідження організації. Вихідною для мене була теза, що філософія має право існувати тільки, якщо її можна розвинути до рівня науки. Інакше це буде схоластика.

Дискусії з Антомоновим тривали з місяць. Поступово я зформулював свої основні тези про організацію та інформацію. Головний гандж багатьох кібернетичних теорій полягає в тому, що відношення між математичними апаратами і змістом теорії обернено догори ногами. Природничі науки йдуть від опису явища до теорії. Формалізація і математизація вводяться тільки тоді, коли теорія достатньо опрацьована. Математичну теорію інформації опрацьовано на підставі систем зв'язку, і вона говорить головним чином про якісний бік інформаційних процесів. Я не знаю ні одного плідного застосування теорії інформації у вивченні живих систем. Спираючись на теорію відображення, натяк на яку дав Дідро і яку трошки розвинув Ленін, а потім і на філософів-кібернетиків, я пов'язав поняття інформації та організації і подивився на інформаційні процеси з іншого погляду. Суперечки з Антомоновим дозволили мені формалізувати й математизувати деякі мої ідеї про організацію та інформацію. Мені зокрема пощастило вивести нову формулу кількості інформацій, яка змістом своїм принципово відрізнялася від клясичної, а з чисто математичного погляду була узагальненням її. На підставі цієї формули мені пощастило математизувати ряд змістовних моделей організації та інформаційних процесів.

Антомонов дуже зацікавився моєю працею, і ми домовилися спільно написати напівфілософську, напівматематичну книжку про теорію організації та інформації (обидві теорії злилися для нас в одну). Я випадково прочитав критику ідей філософа Олександра Богданова, якого Ленін розгромив у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Богданов написав книжку «Тектологія: Загальна організаційна наука». Пройшов рік, поки я дістав книжку. Філософський аспект книжки не сподобався мені тому, що він був надто механістичний. Проте я побачив, що Богданов визначив наперед деякі постулати кібернетики і що дещо може бути корисним у моїй праці. З його книжки я зробив один дуже важливий для себе висновок: якщо філософ оригінальний і розумний, то хоча яка далека була б його філософія, у ній завжди можна знайти таке, що дасть поштовх власній думці.

Спершу моя праця йшла дуже добре. Були дискусії з Антомоновим, доповіді й статті. Але тоді трапилось перше непорозуміння з Антомоновим. Не спитавши мене, він запросив журналіста, який запропонував написати про мене й про мої праці в розділі «Трибуна молодих учених». Я вибухнув і різко сказав журналістові, що науково-популярні журнали профанують науку. Журналіст розгубився; довелося попрохати вибачення і спокійно пояснити, що працю я не довів до кінця і що тому покищо популяризувати її не можна. Коли журналіст відійшов, Антомонов заявив мені, що жадна тема не може бути опрацьована до кінця і що моя чесність приведе тільки до того, що я взагалі нічого не писатиму.

Другим аргументом було добро лябораторії: статті в популярних журналах допомагають здобути значення в суспільстві тому, що наукові журнали читають тільки спеціалісти. Я уїдливо нагадав йому про Амосова, який зневажає журналістів, але постійно заманює їх. Коли у відділі кібернетики очікують журналіста, то до кімнати, в якій він буде проводити інтерв'ю, переносять найскладніші машини, щоб вплинути на його фантазію: ось, мовляв, який рівень техніки в нас, не те, що в звичайних біологів. Антомонов сміявся зі мною, але запевняв мене, що його підхід до газетярів неблефовий.

Саме в цей час у пресі розгорілася дискусія між «телепатами» й «антителепатами». Аргументи з обох боків були схоластичні і спиралися на діалектичний матеріалізм. У вічі впадала ненауковість мислення і одних, і других: одні хотіли чуда, а другі не хотіли. Подібне було й в суперечках про життя на Марсі і про пришельців на Землі. Послідовники академіка Тихова доводили, що існує життя на Марсі й Юпітері. Послідовникам академіка Фесенкова думка про життя на інших планетах здавалася такою блюзнірською, що вони зводили життя до «білкових форм» і доводили, що ці існують тільки на Землі. Тихов виявляв своєрідний гілозоїзм, Фесенков — своєрідний антропоцентризм. Ці суперечки переконали мене, що бракує тверезого скептицизму навіть у природничих науках. Його замінила віра.

У Радянському Союзі люблять говорити про те, що діалектика являє собою базу для зльоту наукової думки. Але з кінця тридцятих років у СРСР не створено ані одного принципово нового напрямку, який можна порівняти з кібернетикою або структурною аналізою. У двадцяті роки — задовго до західного структуралізму — з'явилися праці Володимира Проппа. У тридцяті роки були праці Лева Виготського і Дмитра Узнадзе в психології і Миколи Вавилова і Миколи Кольцова в генетиці. Це стосується і до мистецтва і до літературознавства. Двадцяті роки дали нам філософа й літературознавця Михайла Бахтіна й авангардну літературну групу «Оберю», до якої входили Олександр Введенський і Данило Хармс. Перемога діалектичного матеріалізму призвела до механістичного й волюнтаристського лямаркізму Лисенка, механістичної діалектики Сталіна і заяложеного соцреалізму. Якщо не говорити про філософів, які тільки прикриваються марксистською фразеологією, і про молодомарксистів, які з'явилися після Двадцятого з'їзду, то у філософії за три чи чотири десятиріччя не було жадної свіжої ідеї.

Як же тоді пояснити успіхи в космосі, у фізиці і в математиці? Адже в цих галузях радянська наука не відстає від західньої. Причин на це багато. Ломоносов жив у відсталій, варварській країні. Якби його не навчали західні науковці, то він, ясна річ, не став би великим ученим. Найвидатніші радянські фізики вчилися в

дореволюційних або західних фізиків. Аджеж і до революції працювали без «діалектичної бази» Менделєєв, Бутлеров і Лобачевський. Успіхам радянської космонавтики підготували ґрунт дореволюційні праці містично наставленого Ціолковського. Технічний бік успіхів пояснюється перевагами державної власності, яка дозволяє фокусувати розвиток економії в одному напрямі. Навіть під «мудрим керівництвом Сталіна» воєнна промисловість наздогнала німецьку за кілька років. Петрові Першому вдалося перетворити варварську країну на могутню державу завдяки концентрації сил і втручанню в економіку.

Інша причина радянських успіхів у теоретичній фізиці та математиці — це те, що математика базується на формальній логіці. Діалектика входить до неї у формалізованому вигляді. Хто ввів діалектику до математики? «Буржуазні» вчені — Ньютон, Ляйбніц, Кантор, Лобачевський і Рассел. А що діалектичне внесли до математики марксисты? Дехто з них глузував з математичної логіки, яка намагалася вийти поза межі Арістотелевої логіки. Теоретична фізика ближча до природи, ніж математика, і тому мусить бути діалектичніша, але в основі теоретичної фізики лежить математика, тобто формальна логіка. Діалектику співвідношення між експериментом і теорією найбільше опрацювали саме західні фізики. Теорія відносності і квантова теорія — це теж досягнення «буржуазних» західних фізиків.

Майже повний збіг моїх наукових і філософських зацікавлень з працею в інституті 1966 і 1967 років ошчасливив мене. Але в середині 1967 року я натрапив на математичні труднощі: я ніяк не міг довести важливу для моєї дисертації теорему. Я бився над нею півроку. Антомонов нервувався і намовляв мене опублікувати наслідки, але мені здавалося несумлінним видавати намітки, і наші взаємини погіршали. Усе такі я почав готуватися до захисту дисертації і склав кандидатський іспит з філософії. Для цього треба було написати реферат. Коли філософ, який приймав іспити, прочитав мій реферат, він запропонував мені захистити дисертацію з філософії. Я розповів йому про свій намір опрацювати питання сенсу життя, відштовхуючись від теорії розвитку, теорії відображення і деяких кібернетичних понять. Він за освітою був фізик і тому не вважав себе компетентним оцінити мої погляди на етику. В Інституті філософії є прогресивні молоді філософи, які вивчають подібні проблеми. Він назвав прізвища трьох з них. Одного я знав раніше: він займався самвидавом, щоправда, не політичним.

Цим філософам я й прочитав свої тези. Вони поцікавилися, але сказали, що це філософія, а не наука. «Чому в тебе нема посилань на Фрейда?» — спитали вони.

Я відповів, що не вважаю Фрейда за серйозного науковця.
— А Павлова, якого ти цитуєш?

— Він, звичайно, завдав шкоди психології, але в неврофізіології його досягнення безсумнівні.

— У тебе дуже багато посилань на Енгельса. Хіба нема нічого новішого, Вітгенштайн, наприклад? Читав?

— Так, але проблеми, які він розглядає, і підхід його до філософії мене не цікавлять.

Молоді філософи почали доводити, що марксизм — містичне вчення. Я, звичайно, сперечався, але в душі сміявся: самвидавник доводить офіційним радянським філософам розумність марксизму. Такі парадокси ідеології, яка розкладається, немов за часів, коли папи були атеїсти.

Хоч я зустрів «марксистів», які фактично були сартристи або теософи, та найчастіше я зустрічав логічних позитивістів. Їх підтримує зростаюча роль науки, зокрема математики. Ховаються вони дуже просто. Якщо вони хочуть розвинути думку Сартра, наприклад, то вони б'ють поклін основоположникам (однієї цитати вистачить), а тоді громлять Сартра. При цьому їм не треба лицемірити: кожний тямущий послідовник у чомусь з учителем не погодиться. Про це вони ніби й пишуть, але паралельно розвивають інші думки Сартра. Зовні цей розвиток виглядає як спростовання.

Це одна езопівська мова. Інша метода — вдаватися до незрозумілих слів, які знають тільки деякі спеціалісти. Але досвід показує, що «езоп» не завжди дає бажаний наслідок: не вміючи думати самостійно, партійні філософи не вловлюють крамолу в змісті, але відчувають відхилення в стилі викладу і в мові. Я познайомився з видатним радянським філософом, який розпитав мене про самвидав, демократичний рух і моє ставлення до марксизму. «Дивно, що серед молоді лишилися марксист!» — вигукнув він, коли я виклав свої погляди. Він завжди вважав себе неокантіанцем, але тому що в марксизмі і кантіанстві є спільні елементи, то він міг писати «марксистські» праці, майже не кривлячи душею. Розумніші партійні філософи підозрівали його в ересі, але не могли нічого довести. «Аджеж їх не цікавить сенс, — пояснив філософ, — аби були цитати з Маркса, Енгельса й Леніна».

Уже після 1968 року я розмовляв з київським позитивістом, який описав сучасний стан радянської філософії: «Тепер у нас є майже всі течії філософії, від релігійних до марксистських. Є і невеличка течія партійних філософів, тобто цитатників, які лишень слідкують за останніми вказівками. Усі зневажають їх, але майже ніхто не боїться їх, бо вони нічого не розуміють. Влада б'є тільки молодомарксистів. Так вам і треба. Може, ви тепер зрозумієте. Б'ють вас тому, що тільки ваша філософія своїм змістом революційна. Інші філософи теж можуть бунтувати, але їхній бунт не впливає з їхньої філософії».

ЗОНИ МОВЧАННЯ

У Радянському Союзі, в усіх соціальних і гуманітарних науках і в багатьох галузях життя, є зони мовчання, теми, про які не заведено говорити. Довгий час такою темою були статеві стосунки. Про секс писали під заголовком «любов і дружба» і розглядали тільки рівність чоловіків і жінок, материнство, виховання дітей, допомогу чоловіків жінкам, а про самі статеві стосунки сором'язливо мовчали: незручно признатися, що не тільки буржуазія цим грішить. Сексуальна святенність була продовженням ідеологічної. Тотальна ідеологізація суспільства спричинила ідеологізацію статі, і люди кидаються між сексуальним розкладом і неврозою чистоти. Обидві крайності доповнюють одна одну і взаємоперетворюються.

Коли я вивчав гіпнозу, я попросив відомого в Києві сексолога підшукати серед своїх пацієнтів сомнамбулів і запропонувати їм узяти участь у моїх експериментах. Один пацієнт захопився телепатією і з рік ходив на експерименти. Коли ми краще познайомилися, він розповів мені, що вони з сексологом робили. Більшість хворих становили гістерички й невротички, які терпіли від вимушеного дівочтва. «Ти піклуєшся пролетарями й селянами, а ми бабами, — гордо пояснив мені цей пацієнт. — Ми даємо їм те, чого суспільство не забезпечує». Така філантропія розсмішила мене. Мотиви цих філантропів аж ніяк не гуманітарні, але що я міг сказати? Толстой не має рації частково й тому, що він не бачить, що зло теж може принести добро, не дуже велике й не дуже чисте, але добро. Леле, і добро може принести зло. Це не значить, що мотиви людської діяльності однакові. Життя таке складне, що немає прямих шляхів до добра і зла, і кожний мусить шукати свій шлях, керуючись своїм розумом і сумлінням, історичним досвідом, заповідями Христа й Будди і теорією Маркса.

Одна знайома призналася мені, що вона п'ять років терпить від того, що її чоловік не може... Їй було так соромно, що вона не могла пояснити. Обережно розпитавши її, я довідався, що вона навіть не знає про статевий акт. Коли вона нарешті зрозуміла свою родинну драму, я порадив їй або примусити свого чоловікавилікуватися, або зрадити його, або розвестися з ним. «Але він такий розумний і чистий, — скрикнула вона. — Він подумає, що я паскудна й брудна».

— Не такий він уже розумний і чистий, якщо він не потурбувався тобою і бодай не почитав відповідних книжок, — відповів я. (Але такі книжки було майже неможливо дістати тоді. Дозволено було писати тільки про платонічну «любов і дружбу».) — Ти нормальна жінка з нормальними потребами. Ми обоє науковці і могли б науково обговорити цю проблему з твоїм чоловіком.

Трагедія революції лишила глибокі сліди в суспільстві, і в майже кожній родині я бачив сексуальну, вікову, професійну, кримінальну або алкогольну драму. Багато людей, не конче близьких знайомих, відкривали мені інтимні трагедії. Навіть дівчата, які соромилися говорити про свої проблеми з товаришками, зі мною були одверті. Господи, скільки гістеричок, неврастеничок і дуреп! Але чоловіки ще гірші. Якщо жінка міщанка, то вона дурепа. Проте чоловіки фальшивіші в своїй гонитві за «хорошим життям» і більше брешуть і собі й іншим. Типова родинна драма: він у подушку прокладає радянську владу, але пояснює, що на його плечах дружина й діти. Вона зневажає його за боягузтво і мріє про сміливого принца. У радянському суспільстві Єва частіше незадоволена Адамом і своїм життям, будь воно ситим чи вбогим. Коли вона падає, то падає нижче, ніж Адам, і її статеве життя брудніше й більш рафіноване супроти його поверхового бруду. Проте, коли жінка усвідомлює себе як людину, вона швидше звільняється від ілюзій, гордині й брехні.

Родинні драми чомусь завжди виростали із або перетворювались на сексуальні драми. Я довго не міг зрозуміти, в чому справа. Очі мої відкрив Борис, алкоголік, який смертельно боявся жінок. Почалися п'яні відкриття про Фрейда і продимлені пісні Булата Окуджави. І Фрейд і Окуджава були настільки пов'язані з п'яним маренням Бориса, що вони стали мені осоружні. Я почав сприймати Окуджавин світлий, чудовий смуток як духовний розклад, радянський декаданс. Навіть магнетофон став осоружний.

Я прочитав Фрейда, щоб зрозуміти Борисову драму, але схопив небагато. У дитинстві Борис усвідомив, що з чисто фізіологічних причин жінки йому недоступні. Його шкільні друзі теж довідалися і сміялися з нього. Йому довелося змінити школу і ховати свій гандж від товаришів і родини. Але глузування звучало в душі. Він почав усе більше пити. Як і завжди буває, це тільки посилило першопричину і створило замкнене коло, в якому причини й наслідки злилися в єдине ціле. Я спробував розірвати коло, вишукавши найслабшу ланку, і намовив Бориса поїхати до санаторії, щоб вилікуватись від алкоголізму. Там він зустрів грубість лікарів і кпини хворих. Він утік і витворив супроти мене ненависть, страх і надію, які стали новими ланками в ланцюзі. Знайома вирішила розірвати коло в іншому місці, довівши Борисові, що він жінкам потрібний. Вийшло ще гірше.

Друга зона мовчання — це національне питання. Якось партком попрохав мене зайти і розповісти про семінар, яким я керував. Я подумав, що хтось доніс про мої методи пропагандиста. У парткомі спитали, чому я не веду семінар за загальним пляном. Я відповів, що неможливо щороку розглядати ті самі проблеми — це відштовхує слухачів. Усі ми вивчали стандартні теми в інститутах і на попередніх семінарах. Тому я вибрав теми з етики й естетики, які не вивчаються, але які цікавлять науковців. «Аджеж ми боремося за всебічно розвинених людей», пояснив я. («За духовних кастратів», додав я про себе.) Демагогічна фраза заспокоїла партійних наглядачів, і вони пропонували мені розповісти про мої принципи й методи пропагандистської праці на нараді пропагандистів Академії наук. Я уважно обдумав свій виступ. Брехати і не хотілось і було небезпечно: наглядачі можуть довідатися, що я веду семінар не так, як розповідаю.

На нараді, яка відбулася в будинку райкому партії, пропагандисти розповідали про відсотки відвідування, підвищення ідейності вчених після політзанять і інші нісенітниці. Я почав з того, що після розвінчання культу, після нудних лекцій з філософії в інститутах молоді вчені виробили презирство до філософії та політики. (Заля одностайно закивала.) Треба змінити форми пропагандистської праці. Свою працю я ґрунтую на таких засадах. Перше, відвідування мусить бути вільне. На початку воно може зменшитися, але якщо семінар цікавий, то згодом воно збільшиться. Друге, не можна науковцям давати ту саму програму політосвіти, що й людям з початковою або середньою освітою. Третє, треба шукати нові теми. Четверте, потрібні не доповіді, а дискусії. І п'яте, така тема, як «У чому суть мистецтва?», неминуче провалиться, бо вона тільки для професіоналів. Її можна зформулювати у вигляді питання «чи марсіяни мають мистецтво?» Та сама тема, але подана незвично, викличе дискусію і дозволить заглянути в суть проблеми.

Тут я зиркнув на керівника наради. Вона сяяла, захоплена моїми новаторськими ідеями. Я набрав відваги і підкинув «крамолу». «На жаль, усі пропагандисти натрапляють на „зони мовчання“, теми, про які не прийнято говорити, або які можна згадувати тільки загальними фразами. Приклад цьому — національне питання». Тут я шкірою відчув, як жახнулася заля. Секретарка райкому навіть пригнулася: всі сподівалися повторення слів Дзюби. Але я не мав такого наміру. Кому я міг тут пропагувати Україну? Три або чотири особи мовчки погодяться зі мною. Мені треба було рятувати семінар.

— У національному питанні, — продовжив я, — тільки повторюють слова Леніна. Ленін, як відомо, обстоював українізацію України. Але часи не ті. Чи потрібні критикувати Леніна чи розвивати його ідеї? Нам, пропагандистам, постійно ставлять такі питання. — Напруження в залі зросло. — Видко, потрібні спеціальні

семінари з національного питання для пропагандистів. Треба розбити «зону мовчання». — (Одною причиною мого вторгнення в цю «заборонену зону» було бажання одержати інформації про справжні настанови ЦК КПУ у національному питанні. На таких семінарах кажуть більше правди, і я мав би для самвидаву нові дані про великодержавний шовінізм КПРС.)

Секретарка райкому знову всміхнулася: минула небезпека крамольної промови. Доповідач наївний, але відданий партії. Опісля вона тепло подякувала мені за «сміливий, свіжий виступ» і запропонувала мені написати статтю про «нові методи пропагандистської праці». Я погодився.

За тиждень або два мені подзвонили з парткому і попросили прислати автобіографію для ЦК. Під секретом повідомили, що ЦК хоче видати мені премію та почесну грамоту і вивісити мою фотографію на міській дошці пошани як найкращого пропагандиста Києва. Дзюба й інші «ненадійні» реготали, коли я розповів їм історію. Ми з Танею уявляли, як КДБ прийде з обшуком, а ми покажемо грамоту від ЦК. «Кого ви обшукуєте?» Ми недоцінили КДБ. Воно повідомило ЦК, хто я такий, і про грамоту я більше ніколи не чув.

Хоча я глузував з «легалістів», я робив і інші спроби легалізувати крамолу, бо вважав тоді, що легальна крамола журналу «Новый мир» корисніша для розвитку думки в СРСР, ніж увесь самвидав. Події довели, що мої надії на езопівську літературу і на легальну опозицію були необґрунтовані. Влада дуже хоче оживити свою мертву ідеологію, але не може, бо сама складається з мерців. Оживити за допомогою молоді вона і боїться (а що як з цього вийде ухил?) і не може, бо творча молодь не з нею. Страх завжди перемагає. Офіційний радянський марксизм — це найбоягузливіша ідеологія.

Як пропагандист я частенько зустрічався з діячами комсомолу й партії. Першим цікавим діячем був член парткому Інституту кібернетики. До культурної революції він проповідував мені маоїзм. Чимало з його розповідей були цікаві і говорили на користь КПК. Коли почалася культурна революція, я спитав його про її значення, але він не міг пояснити, бо було мало інформації. Покаянний лист Го мо-жо переконав його, що КПК по-сталінському придушує культуру, і він визнав себе переможеним.

Якось на комсомольських зборах я посварився з партійним діячем з інституту і назвав його демагогом і провокатором. Він запропонував, щоб ми зустрілися й поговорили. Я погодився, і ми почали часто зустрічатися. Його основна теза була: «Жовтневу революцію виконали хами. Треба прогнати лобасів з керівництва. До влади мусить прийти технічна інтелігенція. Досить нам куховарчиних дітей». Я пригадав йому слова Дмитра Мережковського про «грядущого хама».

— Ну й що ж? Він правильно передбачив, — відповів мій співрозмовник.

— Але потім Мережковський кинувся в обійми хамів Муссоліні й Гітлера!

Він відповів, що це не перекреслює справедливості його думки про робітничо-селянську революцію.

За місяць він сказав, що говорив про мене з партійними тузами Академії, і запропонував мені вступити до партії. «Ти вмієш паякати їхньою мовою і знаєш усі догми, — сказав він. — Ми зможемо зробити тобі кар'єру. Такі, як ти, потрібні для боротьби з бюрократами. Не виключено, що нам пощастить поступово захопити владу в ЦК, вигнати дурнів і замінити їх розумними людьми».

Дискусія розтягнулася на місяці. Я доводив, що влада технократів аж ніяк не буде краща, ніж бюрократична. Утопічно мріяти, що чесна людина може стати членом ЦК і не стати негідником. Я давав своєму знайомому весь самвидав, що мав. Нарешті, він піддався. «Гаразд, що мені робити?» — спитав він.

— Один із принципів демократії — це самостійне мислення. Знайди собі до вподоби діяльність у самвидаві.

Він занудьгував і почав відмежовуватись і від мене і від партійної праці. Таким людям дуже хочеться не думати, дуже хочеться вождів і фюрерів, хай і «демократичних».

Другий партійний бос з доручення ЦК ЛКСМУ керував молодіжною культосвітньою працею. Після розігнання Ключу творчої молоді, з якого вийшла більшість видатних київських патріотів-опозиціонерів, він обмежив свою діяльність до свого інституту і там влаштував цікаві культурно-політичні заняття. Познайомившись з ним, я використовував його зв'язки в партійних і комсомольських колах для поліпшення культурної праці в моєму інституті. Цей бос дуже цікавився Дзюбою, Світличним й іншими учасниками українського руху. Я давав йому самвидав, а він мені приносив рідкісні книжки.

Потім ми не бачилися кілька років і зустрілися 1969 року, коли я вже не працював. Він був дуже п'яний, але пізнав мене і відразу почав лаяти. «Такі, як ти, Дзюба і Світличний, потрібні Україні. ЦК КПУ захищає Дзюбу й Світличного від арешту, а ви лізете на рожен. Я можу познайомити тебе з секретарем ЦК Овчаренком. Він мій друг. Ти пообіцяй не галасувати, і він влаштує тебе на вигіднішу працю».

— Овчаренко падлюка, — відповів я. — І взагалі, я зовсім не збираюся відмовлятися від своїх поглядів.

Партійний бос посміявся з моїх марксистських ілюзій. «Я керую трьомастами комуністами. Це барани. Їм потрібний батіг і сильна рука. При владі повинні стояти математики й фізики. Тільки таким чином Україна стане самостійною».

— Батіг і сильна рука — це гітлерівська ідея, — відповів я.

— А хіба Гітлер був дурний? Не все, що він казав, дурне.

Суперечка стала безглуздою.

— Що ж, прощай, утопісте, — сказав партійний бос. — Пам'ятай, що ми хочемо вам допомогти.

Це був перший партійний націоналіст-технократ, з яким я познайомився. Згодом мені розповідали про подібного партійного боса, але з маоїстським ухилом.

У 1967 році Антомонов зібрав усіх працівників лябораторії і заявив, що дирекція інституту вважає нашу працю неактуальною (в цьому вона мала рацію) і збирається розпустити лябораторію. Але є вихід. Президії Академії наук доручено розвинути досліди в космічній медицині, біології та психології, і вона запропонувала їх нашому інституту. Глушков не хоче мати з цим справи і пробує обмежити участь інституту в цій темі до одної лябораторії. Антомонов прочитав плян праці. Це був плян для цілого інституту, і він охоплював завдання, які неможливо розв'язати при теперішньому рівні науки. «Треба запросити Станіслава Лема, — пожартував я. — У нього багато ідей».

Антомонов запропонував іншу розв'язку: перейти до Інституту фізіології і взятися за медицину. Отже, тут психологія, там фізіологія. Психологія пройшла невеликою більшістю.

Тематика виявилася секретною. Звернулися до відділу кадрів за допусками. Антомонов дав про мене хвальну характеристику, але допуску я не одержав. Він тоді запропонував мені працювати «негром»: розв'язувати певне завдання, не знаючи його конкретно-го змісту. Почався період переорганізації і вивчення літератури з психології сприймання, пам'яті, емоції, уваги й волі. Я запропонував, щоб ми взяли на працю психолога. «Ви ж знаєте, що психологи нічого не знають, — запротестував Антомонов. — Ви зовсім добре дасте раду з ролею психолога. Аджеж ви математик».

Перше завдання Космічного центру було написати книжку про стан психології і про інженерну психологію. Розділи поділили між працівниками. Мені попали сприймання, пам'ять і увага. Часу було багато, і, як звичайно буває, ми взялися вивчати питання за тиждень до здавання. Не будучи спеціалістами в психології і не уявляючи, що важливе для космонавтики, ми навмання вибирали матеріал з гори дослідів і теорій.

Коли ми здали завдання, прийшло нове, майже однакове, але з вимогою математизувати й поглибити попередню працю. Поглиблювали ми тим же способом — виписували з книжок, придумували гіпотези і подавали їх за теорії. Математизувати я не хотів і за це посперечався з Антомоновим. Він визнав, що наші досліди несерйозні, але доводив, що треба рятувати лябораторію. Я відповів, що не можу брати формули з повітря. Кожна нова формула мусить бути наслідком кропіткого психологічного

досліді. Антомонов порадив мені приліпити мою формулу інформації. Мені було огидно від брехні, але аргумент, що це для добра лябораторії, подівав, і я приліпив свою формулу. Центр був задоволений.

Врешті нам дали ще одне завдання: вивчити складність даної праці для оператора — шофера, пілота або космонавта. Я спробував використати свої попередні праці про інформацію, і один товариш на моє прохання побудував прилад для експериментів над складністю. Я придумав формулу складности, яка годилася тільки для вузького кола дій оператора. Майже всі ми розуміли, що ми допомагали медикам і біологам Космічного центру обдурювати Академію, яка обдурювала ЦК, який обдурював народ.

Завдяки зв'язкам нашої лябораторії з центром нам стали відомі деталі радянської космонавтики. Нашій лябораторії, наприклад, дали розпорядження придумати біологічне або психологічне завдання, для якого була б потрібна електронно-обчислювальна машина в ракеті, тільки щоб першою ЕОМ у космосі була радянська. Ми довідалися також, що загибель трьох космонавтів лежала на сумлінні уряду: він вимагав запуску ракети, коли надійність систем не була перевірена. Науковці протестували, але в Радянському Союзі наука партійна і тому править за засіб реклями й демагогії.

Довідавшись про багато прикладів космічного абсурду, я почав казати Антомонову, що ми допомагаємо брехати і беремо участь у підготові нових катастроф. Антомонов оборонявся слабо, бо знав навіть більше, ніж я: у нього був допуск, а мені розповідали далеко не все.

На нараді керівників космічних дослідів обговорювалося радянське відставання в космонавтиці. Один учений звернув увагу на відставання в електроніці та інших технічних науках. Неможливо перегнати американців в одній галузі, якщо відстають інші. Концентрація сил на одній ділянці дає тільки тимчасові наслідки, якщо інші ділянки не розвинені. Інший вчений як причину відставання подав втручання неосвічених людей. (Усі розуміли, що він мав на увазі Центральний Комітет.) Стенограму наради послали до ЦК, але реакції жадної не було.

Якось приїхали товариші з центру, щоб перевірити працю і обговорити проблеми. Майже всі інші працівники роз'їхалися, і товаришам довелося розмовляти зі мною. Я попередив їх, що не маю допуску. Вони спитали, чому.

— Політична ненадійність.

Вони розпитали мене, висловили співчуття і полаяли за наївність. Я почув від них розповіді про їхні експерименти, з яких одна глибоко потрясла мене. Добровольцям для дослідів з космонавтики платять величезні суми, і тому їх не спекаєшся. Одна жінка сиділа в камері сімдесят днів. На шістдесят восьмий або шістдесят дев'ятий день вона побачила, як спускається на неї стеля.

Жінка, природна річ, перелякалася. Її реакції записували електроенцефалографи, електрокардіографи й інші прилади.

— Навіщо такий експеримент? — спитав я.

— Як, навіщо? Щоб вивчити реакцію на небезпеку. Леонов і Беляєв страшенно боялися, коли проводили свій експеримент у космосі.

— Але перед кожним експериментом пропонують альтернативні робочі гіпотези. Експеримент відкидає деякі з них. У вас були такі гіпотези? Що ви перевіряли?

— Нічого. Ми просто вивчали реакцію.

— Але жінка могла від страху одержати неврозу або розрив серця.

— Ми перевірили її серце. До того ж, науки без жертв не буває.

Ми перейшли до керування емоціями. В усіх космонавтів був дуже сильний страх, до чого частина з них і призналася. Страх перешкоджає в керуванні кораблем. Я сказав, що західня психологія, наскільки я знаю її, ще не розв'язала цю проблему, але раджа-йога має методи керування підсвідомістю, і я порекомендував літературу. Там, де йога, там і телепатія. Товариші з центру розповіли, що американський космонавт успішно провів експеримент над телепатичним зв'язком. Тоді вони спитали: «А чи було б можливо, щоб наша ракета підлетіла до американської, причепила міну і відлетіла, а американці нічого не помітили б?»

Мрія вчених приголомшила мене своєю дурнотою і мерзенністю. Але про телепатію я спокійно сказав, що навіть якщо телепатичний зв'язок можливий, то потрібний рівень буде досягнений тільки за сотні років. Вони пообіцяли поклопотатися про створення секретної телепатичної лабораторії. Врешті я не витримав і почав закидати їм, що вони хочуть працювати на війну.

— Американці переженуть нас, якщо ми не будемо скріплювати свою потугу!

— Але американські вчені теж так думають. озброєння з обох боків зростатиме, і зброя кінець-кінцем буде використана.

— Ми ж не можемо здаватися перед ними!

— Треба робити все можливе для обоїльного роззброєння. Тепер так багато зброї, що загинуть обидві сторони, а з неутралів лишаться хіба папуаси.

Товариші з центру закинули мені утопізм.

— Але на Заході деякі вчені бойкотують військові дослідження, — відповів я. — Чому наші цього не роблять? Тому що ми за мир?

За кілька місяців ми з товаришем одержали запрошення закласти парапсихологічну лабораторію при морському відомстві. Ми зрозуміли, що треба вибирати — або цікаву працю, або сумління, і від запрошення відмовилися.

На дискусії про телепатію в одній установі я сказав, що вивчав телепатію багато років і переконався, що немає телепатичних явищ.

Телепати Києва сприйняли мою заяву як зраду, але згодом зрозуміли мене і припинили експерименти. Пізніше закрилися ленінградська, московська та Новосибірська лябораторії.

Втрата надії знайти чесну й творчу працю штовхала мене до дальших роздумів про суть радянської держави. Самвидавна література давала мені історичний матеріал і виявляла психологію суспільства. Я чітко пам'ятаю величезну естетичну насолоду, що її дав мені «Раковий корпус» Солженіцина. Перші сторінки були важкі, і мені довелося відкласти книжку. Я спробував зрозуміти, чому важко читати «Раковий корпус», і вирішив, що справа в мові. Вона видалася мені якоюсь неросійською. Але коли я знову взявся читати, відчуття неправильної мови зникло, і лишилося тільки життя. Лишень під кінець книжки зрозумів я свою першу реакцію. Ми наситилися белетристикою, в якій гладкі, стандартні фрази входять у свідомість і так же легко виходять з неї, мов вода крізь пісок. Шорсткість мови «Ракового корпусу» «дряпає» свідомість і примушує читача зосереджуватися на кожному слові. Подібна шорсткість і в Достоєвського. Його кострубаті речення ще важче сприймати, але вони напружують увагу читача, і коли він дасть раду з цією трудністю, то Достоєвський всмоктує його в свій страшний світ і заворожує його, майже магнетично, до тієї міри, що зникають мова та ідеї (вони повертаються згодом як власні) і лишається тільки життя героїв.

Художня глибина «Ракового корпусу» спершу заступала мені думки Солженіцина. Нарешті відродилася російська література і досягла височини Гоголя, Достоєвського і Толстого. До Солженіцина натуралізм видавався мені нехудожнім, а в деяких випадках навіть патологічним, тому що він торував шлях своєму антиподові — декадансові. А ось цей особливий натуралізм, алегоричний, тому що вся наша історія — велика алегорія.

Згодом я зустрів людину, яка знала лікарню, що її описав Солженіцин. Ця людина казала мені, що опис Солженіцина такий точний, що вона навіть пізнала лікарів. Висновок з цього вона зробила негативний: «Раковий корпус» — це лишень фотографія. Дурний, звичайно, висновок. До прочитання книжки я теж так думав. Але ненатуралістична і, на мою думку, неуспішна п'єса Солженіцина «Свіча на вітрі» показує, що в нього є особливе бачення світу: він не дає волю мистецькій фантазії, а радше через реальні явища проникає до духовного змісту цілого світу і створює алегорію або притчу. Це потверджують і інші неуспіхи Солженіцина: Сталін у романі «У колі першому» і Ленін у книжці «Ленін у Цюріху». Є, щоправда, й інша причина неуспіху цих творів: ненависть. Справжньому мистцеві, видно, потрібна ненависть, як і інші сильні емоції, але вона не сміє затьмарювати йому зір. Якщо мистець не перетворить емоцію, то вона дасть тільки гротеск або

крик розпачу. Гротеск може бути художнім, але він не властивий генієві Солженіцина.

Чимало суперечок у моєму колі друзів викликали жіночі образи «Ракового корпусу», особливо Веґа. Мені здавалося тоді, що тут Солженіцин не на рівні свого генія, але тепер я так не думаю. Так, Веґа позбавлена рис, які зробили б її живою жінкою. Але в ув'язненні чоловіка переслідують роздвоєний образ жінки: вона далека й чудова, пов'язана з усім дорогим для нього, і водночас баба, самиця, позбавлена всіх рис, крім одної. Не випадково Веґа — назва зорі з особливою мелодією. Веґа — це втілення мрії зека, і Солженіцин майстерно вхопив це.

Велике значення для мого духовного розвитку мала думка Шулубіна: «...саме для Росії, з нашими каяттями, сповідями й заколотами, з Достоевським, Толстим і Кропоткіним, є тільки один правильний соціалізм: моральний». Вирвана з контексту, думка відразу тьмяніє, але в повісті вона продовжує те, що мені дав раніше Толстой. Одна причина поразки Жовтня — моральна. Нехтування моральними цінностями, яке виплило з абсолютизації клясовости, призвело до етичного релятивізму в теорії і нелюдськості на практиці. Цей розділ у «Раковому корпусі» не менш важливий для мене, ніж суперечка Івана з Альошею в трактирі в «Братах Кармазових» Достоевського.

Місяцями після прочитання «Ракового корпусу» в свідомості моїй раптом виринули слова Шулубіна про доктрину ідолів Бекона. Я розумів значення мітів у радянському суспільстві і до читання Солженіцина, але тепер мої думки пішли ще далі в цьому напрямі. Я почав уважніше дивитися на ролі мітів в історії. Міти про партію, володарів, про найкращий в світі лад, про фашиста Троцького, гестапівського агента Тіто, «народи-зрадники», прогресивних царів, Єрмолова, пригноблювача Кавказу, як напівдекабриста, про «зрадників» Шамілія й Мазепу і тисячі інших великих і малих мітів завдали незмірної шкоди.

«Ідоли театру — це авторитетні чужі погляди, якими людина любить керуватися, коли вона тлумачить те, чого сама не пережила», — каже Шулубін. У пам'яті вириваються один за одним ідоли. Марр, який здушив мовознавство до марризму; Сталін, який знищив усіх мовознавців, разом з марристами; Лисенко, Павлов, кляски марксизму-ленінізму-сталінізму; Маяковський, Пушкін і Шевченко як поліційні кийки в літературі — усе це ідоли. Справа не в тому, хто став ідолом. Єрмілов, який цькував Маяковського, використовував його як ідола, як фільтр думок. Геніяльний Павлов і Шевченко, талановитий Марр і нікчемний Лисенко перетворюються на ідолів, коли ухвалено схилитися перед ними. Діалектику перетворено на словесну еквілібристику, і революційна партія стала жандармом тому, що вона спробувала монополізувати владу і знищити діалектику суспільства. Неправильно вважати радянську

державу ідеократією, бо ідея вмерла, а труп ідеї, ідол, приховує поняття, які далеко відійшли від первісного значення. Ідея вмерла тому, що її розвиток припинено і всі інші ідеї заборонено.

Толстой вивчав методи боротьби церковної бюрократії з учителями. Бюрократія оголошує всі ідеї вчителя абсолютно правильними, поза критикою. Тоді вона на перше місце висуває помилки або другорядні думки вчителя, а головні його ідеї промовчує. Між учителем і паствою ставляться спеціалісти в тлумаченні премудрости. Богослови, пропагандисти, філософи й секретарі в справах ідеології маніпулюють святими текстами і легко доводять, що з любови до ближнього треба спалити його на вогнищі; «єднання робітників з селянами» означає насильне перетворення селянина на колективізованого кріпака; свобода сумління означає переслідування уніятів і баптистів; а інтернаціоналізм означає антисемітизм і депортацію цілих народів.

Читаючи про ідолів у Солженіцина, бачиш, що міти затьмарюють зір і перекручують досвід від початку історії. «Істина мусить бути конкретна». За допомогою метафізичної «діалектики» цей догмат марксизму перетворено на схоластичний. Сьогодні — це відмова від будь-якого принципу марксизму («змінилася дійсність», проголошують ідеологи); а завтра — ігнорування фактів, які заперечують генеральну лінію партії. Загальна брехня використовує і правду і неправду, абсолютне і відносне, геній Маркса і нікчемність Хрущова, щирість молоді і користолубство буржуазії. А над усім цим звисають хмари страху. Радянська держава — це логічний розвиток татарської кормиги, параної Івана Грозного й Петра Великого, одержавленої церкви, автократії та опріччини.

БАПТИСТИ, ЄВРЕЇ І НАЦІОНАЛІСТИ

Після «Ракового корпусу» я прочитав «Великодню процесію» і «крихітні оповіді» і відкрив новий аспект мислення Солженіцина — його християнство. Воно виявляло себе навіть у виборі слів і побудові речень. Солженіцин переборював фальш мови словами й зворотами, які, здавалося, назавжди відійшли, і свідоміше вдавався до алегоричності. Незадовго до прочитання розповіді ми з Танею бачили, як молоді головорізи знущуються з вірних під час процесії до Володимирського собору в Києві. Тому, коли ми прочитали опис хуліганів-атеїстів у Солженіцина — «Воїстину: обернуться колись і розтопчуть нас усіх!» — ми знали, наскільки це точно й натуралістично.

Ще раніше я попав на збори баптистів, мабуть, прокоф'євців. Співпрацівник у лябораторії розповів мені про нову знайому, яка була баптистка. Вона несподівано процитувала йому такого Маркса, про якого він і не чув. «Вона все говорить про молодого Маркса, — сказав мій колега. — Як ти думаєш, бреше вона в цитатах чи ні?» Я потвердив вірогідність цитат. У Радянському Союзі навіть противники Маркса не можуть обійтися без цитат з святого письма.

Баптистка запросила мого колегу на службу Божу в лісі, за Дарницею. Я вирішив поїхати. Досі я гадав, що сектанти більш затуркані й неграмотні, ніж вірні Православної Церкви, а тут сектантка цитувала молодого Маркса, про якого навіть не всі офіційні філософи знають. Що більше дивувало, вона розуміла цього Маркса, який особливо складний через залишки гегелівсько-фоєрбахіянської мови.

Зійшовши з електрички й поринувши в ліс, я побачив міліціонерів, які залягли в кущах. Збори десь поблизу. Я почув спів і, наблизившись до нього, побачив гурт людей — простих селян з немовлятами на руках. Майоріли й тонкі інтелігентні риси. Не видно було ані святенництва, ані затурканости. На деревах висіли релігійні плякати. Здивувало мене те, що мелодії світські, деякі навіть з знайомих радянських пісень. У словах не було нічого особливого; це були знайомі християнські ідеї про любов, братерство й співчуття.

Трошки віддалік стояла група молоді, яка сміялася й палила. Я підійшов до них, бо захотілося покурити, а баптисти не палять. Я прислухався до розмови. Хтось спокійно матюкався. У групі були дівчата, і я інстинктивно здригнувся, але дівчата не звернули уваги. Один з групи мав сиве волосся й нервово, інтелігентне обличчя. Я почав розуміти, що це студенти з викладачем. За дорученням обкому, мабуть.

— Не курять, не п'ють, — сказав викладач грайливо. — От є секти, де відразу після молитви парочками по кушах. От туди і я вступив би.

Хлопці заіржали, а дівчата ледь збентежено хихикнули. Спершу я з симпатією слухав їх — нормальні, веселі хлопці й дівчата, свої. А ті інші якісь чужі, незрозумілі. Як дико вірити в Бога, хреститися й мимрити молитви в двадцятому сторіччі. Бентежили мене тільки матюки й цинізм, але я вже давно емансипувався в справах статі і сам сміявся з залишків власного моралізму.

Ватажок атеїстів наблизився до баптистів, за ним його паства. Вони почали кепкувати з добродурости сектантів. Навіть ці добродушні жарти образили баптистів. «Чому ви заважаєте нам? — питали вони. — Не куріть тут. Ліс великий. Відійдіть. Ми вас не чіпаємо». Жарти стали насмішками, і чути було брудні натяки на красу тієї чи тієї богомолки. Гурт розбився на групи суперечників. І одні і другі не слухали аргументів. Але у вірних жаль до атеїстів і покривджені почуття, а в атеїстів ніяких почувань, крім настирливої сексуалізації аргументів.

Побачивши, що я перестав палити (мені соромно бути з атеїстами), до мене підійшла баптистка з тонкими, надхненними рисами. Вона спитала, хто я, чому я тут і чи вірю. Я відповів. Вона розповіла про себе. Училася в технікумі, рік тому захворіла, приголомшена болісною смертю матері. Усі її кинули. Тоді прийшли баптисти, допомагали в господарстві й потішали.

— Красиво у них і дружно, — сказала дівчина. — Усі піклуються один одним. Я співаю в хорі і малюю плякати.

— Але вам, мабуть, нудно. Це ж усе таке несучасне, примітивне.

— Так, буває нудно. Але це від мене залежить. У нас багато книжок, і в хорі багато молоді.

— А чому мелодії світські? Аджеж старовинні церковні мелодії ближчі до духу релігії і красивіші.

— Мені ці більше подобаються. І слова такі гарні. Мій товариш сам komponує і музику, і слова.

Раптом баптисти створили півколо, і «брат з Одеси», молодий хлопець, схвильованим голосом промовив до них. Чимало братів і сестер сиділо в тюрмах. Баптисти зверталися до Мікояна й Косигіна. Мікоян обіцяв звільнити ув'язнених, якщо вони не винні. Гнівні слова промовця межували з обвинуваченням влади. Але причепитися було б важко: обвинувачення було в підтексті і в тоні.

Виступив другий промовець. «Незабаром почнеться новий навчальний рік. Наші молоді брати й сестри підуть до школи. Там їх чекають образи й погрози. Помолимося, щоб Господь послав їм витримки й сили».

Я до цього часу не чув про переслідування за релігію, і промови баптистів були відкриттям.

Знову виникла суперечка. Атеїсти ще більше розперезалися. До провідника підійшла стара жінка і ласкаво пояснила, що баптисти нічого поганого не робили. Навпаки, вони боролися з пияцтвом і розпустою. Тоді вона прочитала свої простенькі, але зворушливі вірші. Я не люблю сантиментальности, але проти безбожних аргументів ці вірші здалися дуже близькими мені. Викладач відповів віршами в стилі агіток Маяковського.

Я не витримав. «Хто ви такий?» — спитав я викладача.

— Я російський поет. Володимир Сталь.

Ненавість до цієї самозадоволеної свині порснула з мене, і я, заїкуючись і плутаючись у словах, скалямбури: «Видко, що сталініст. А я російський математик і кажу вам, що всі ви негідники й хама. Чого ви тут?»

Сталь розгубився. Мені стало соромно за патос, заїкування і невлучний калямбур. Баптисти перелякано дивилися на несподіваного захисника. Вони намагалися не дратувати ворога, а я спровокував скандал. Я швидко відійшов на станцію.

Довідавшись про все це від мене, знайома співробітниця розповіла свою історію. За дорученням парткому вона їздила атеїзувати іншу групу сектантів. Їй наговорили про бузувірство й фанатизм секти. Побачила вона таку картину, як і я. Коли вона спробувала агітувати сектантів, то натрапила на спокійну впевненість і прості переконання. Її наукові аргументи були безсилі перед вірою цих забобонних людей. Вона почала ходити на їхні збори. Побачивши її толерантність, сектанти стали запрошувати її додому на чай. Вона полюбила кількох із них, а вони її. Коли одну родину почали переслідувати, вона допомогла батькам влаштуватися на працю і доглядала дітей. Я прохав її познайомити мене з родиною, але нічого не вийшло. Видко, вона боялася, що я наведу КДБ.

«Крихітні оповіді» Солженіцина полонили мене й іншими гранями його генія. Я вихований в душі клясової ненависти і ніколи, мабуть, не звільнюся від неї. Тому мене особливо зачепила оповідь «Озеро Сегден». Усе в ній знайоме, але як переконливо змальовує Солженіцин «слуг народу»: «Лютий князь, харцизник кривоокий, захопив озеро: он дача його, он купальні його. Харцизенята ловлять рибу, б'ють качок з човна». Але думка неповна без останніх слів оповіді: «Озеро пустельне. Миле озеро. Батьківщина...»

Страшна історія батьківщини встає перед тобою, і ти бачиш тотожність злих ханів, князів, царів і сьогодennих володарів. Як дивно, що тепер скидають усю вину на ідеологію! Адже у татаро-

монгольських ханів, православних царів і більшовицьких пастирів народу ідеології різні, а суть дуже близька. Коли читаєш історію держави російської, «возз'єднання» України з Росією і самвидав про Росію ґулаґу, то так і рветься з тебе крик. «Озеро пустельне. Миле озеро. Батьківщина...»

Солженіцин дивиться на тих, хто робить ранішню гімнастику. Здається, що вони моляться, такі вони зосереджені і так ритуально рухають вони руками. Вони схилиються перед тілом. Але чому не перед духом? Ось те, що давно вже мерехтіло в свідомості. А тут воно сказане лаконічно й прозоро: головний ґандж нашої цивілізації — її буржуазність. Солженіцин навряд чи погодиться з таким тлумаченням, але геній є геній тому, що він відображує життя ширше й глибше, ніж можна було б сподіватися від його свідомости та ідеології. Кожний читач бачить у великих творах те, що він бачить у житті, і кожна епоха по-своєму розуміє Євангеліє, «Фавста» й «Кобзар».

У політичному розумінні Достоєвський був, словами Леніна, «архиреакціонер»: антисеміт, антиполяк і прихильник слов'яно-фільського захоплення нових територій. Але його політичні погляди не на першому місці. Як мистець, він показав Росію над проваллям. У пасквілі на революціонерів, «Бісах», він передбачив «бесовщину» сталініяни. І це тільки маленька частина його проникнень. Навіть у найреакційніших його ідеях були зерна гуманізму. Тільки поверховість художнього мислення і партійні окуляри не дозволили революційним демократам та їхнім наслідникам побачити цю правду.

До «Ракового корпусу» в журналі «Москва» з'явилася «Повість про пережите» Бориса Дьякова, в якій наведено нові факти садизму табірнього начальства. Але було щось страшне в підході Дьякова, «справжнього комуніста», до табірної тематики. Головна ідея — справжніх, твердокам'яних комуністів оточили вороги, власовці, бандерівці й білогвардійці. Табір мусить бути суворий, і садизм наглядачів виправданий, але тільки супроти винних. Серед зеків проводять передплату на державну позику. Вороги не хочуть, а справжні радіють: у них вірять, їх уважають за радянських людей. Один «справжній» не має грошей і страшно переживає. Командир Тодоров, учасник громадянської війни, радіє, що здобув «Короткий курс історії ВКП(б)». (Від Хрущова ми знаємо, що цю фальсифікацію історії партії і славослів'я Сталінові написано під керівництвом Сталіна.) Тодоров читає про одинадцятий з'їзд партії і майже плаче з розчулення: на цьому з'їзді Ленін похвалив книжку Тодорова. Білогвардійський офіцер зауважує, що комуністи мов карасі на сковороді: їх смажать, а вони з радістю стрибають. Я жакнувся від усвідомлення того, як міт може перекрутити людські почуття, не кажучи про ідеології. Комуністи бачили садизм катів супроти ворогів своїх і виправдовували його. Жертви були ближчі до катів,

ніж до братів у нещасті, тому що з катами вони мали спільну ідеологію.

Подібну незламну віру в генеральну лінію партії описано в самвидавній повісті Євгенії Гінзбург «Крутий маршрут». Гінзбург, сталіністка, їхала на каторгу в столиціпінському вагоні 1937 року. Почалася суперечка між «щирими» і ворогами. «Щирі» не витерпіли антирадянщини і, щоб заглушити ворогів, заспівали «Широка страна моя родная». (Ось звідки походить глушення закордонного радіо!) У пісні є слова «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек». Вони їхали на каторгу і раділи, мов карасі на сковороді, своїй свободі. «Гвозди бы делать из этих людей», сказав Микола Тихонов. Ось воно: це не люди, а залізо. Зверху стояли «залізні» Дзержинський і Єжов, а внизу — «твердокам'яні, незламні гвинтики». Це не мої слова в лапках, це слова, якими комуністи самі себе називали, точно окресливши свою нелюдськість. Супермени зверху до низу.

Людське для цих «справжніх» — «абстрактний буржуазний гуманізм», інтелігентська слизота і буржуазні забобони. Ця слизота коливається, сумнівається, жаліє, рефлектує і — о святий Сталіне! — спроможна покохати клясово чужу жінку. А гвинтики, за терміном Сталіна, карбують «пролетарський крок» («Кто там шагает правой?левой!левой!» — командував Маяковський) і йдуть пробоем до сяйних висот таборів, в'язниць і психушок, щоб там досхочу погорджувати інтелігентами в окулярах.

Дивує тільки одне. «Справжні» не те, що стогнали, а дико репетували, коли товариші-чекісти знущалися з них, не з болю чи ненависти до катів, а з презирства до себе і своїх спів'язнів. Вони ридали над своїми уявними злочинами проти Йосифа Віссаріоновича і мудрої партії, над своєю зрадою революції й народу, над своєю шпигунською діяльністю. Залізо виявилось плаксивим. Воно обплъовувало й зраджувало все на світі. А «гнилий, дрібнобуржуазний, абстрактно-гуманістичний „поэтишка-жидишка”» Осип Манделъштам ударив у пику п'яного ката, написав вірші проти оберката Сталіна і загинув у таборі, читаючи вірші Петрарки.

Скільки ж було таких протиборств духу з мітом про залізо! Ось українець, інтелігент Лесь Курбас, який був за революцію, поки вона несла визволення Україні і робітникам. Але коли революція перетворилася на контрреволюцію, ті, хто стояв, як «скеля непорушна» (вираз Тичини), по-рабському пішли за генеральною лінією партії. Геніальний Тичина гартувався своїм «сталінням» і перетворився спершу на поплентача, а згодом на політичного покидька і поетичного нікчому. Тим часом «м'якотілий» Курбас став непокірним, незламним і загинув, не зрадивши нікого і ні одної з своїх ідей.

Курбас заклав новаторський театр «Березіль». Більше, ніж театр, це був початок академії української культури. Як режисер

Курбас не копіював ані клясика Станіславського, ані новатора Меєрхольда, а в нових естетичних формах висловлював український дух. Що більше наближався голод і знищення революції, української культури, то далі відходив він від революційно-контрреволюційної партії. Приклад Курбаса відкрив мені очі на Україну, на значення рефлексії, сумнівів і культури для сили духу. Поступово я почав усвідомлювати себе українцем.

На третьому курсі Одеського університету в 1959 році був черговий спалах партійного українофільства. Викладачів намовляли читати лекції українською мовою, але всі вони були інтернаціоналісти і вперто трималися мови, якою, словами Маяковського, «розмовляв Ленін». Тільки парторг факультету Лібман розмовляв ламаною українською мовою. Я підвівся і глузливо попрохав його не калічити чудову українську мову. Мені було абсолютно байдуже до рідної мови, але мій «інтернаціоналізм» не терпів, щоб якийсь жид навчав мене української мови, яка відмирала під натиском мови комуністичного майбуття. Я був космополітом, тобто вважав, що національні проблеми нікому не потрібні, що їх видумали вузькі націоналісти, що треба якнайшвидше привести світ до одної мови й одної культури — до російської чи англійської, це не мало жадного значення. Але навіть у ці мої антисемітські й інтернаціоналістські роки щось українське жевріло в мені. Я любив «Лісову пісню» Лесі Українки і «Кобзар», і від пісень українських з'являлися в очах сльози. Та це було тільки слабеньке жевріння, яке з кожним роком згасало.

У Києві я довідався про молодого Тичину, примітивними пізнішими віршами якого нас мучили в школі. Для мене відкрилося щось дуже глибоке в українській культурі — загадковий оптимізм, несльозлива ніжність і глибока, суто українська релігійна думка. Україна, я побачив, мала два поетичні полюси, Шевченка й Тичину, які зливалися в своїх початках і висотах. Вершини свого генія Тичина досяг у збірці «Соняшні клярнети», яку він видав 1918 року. Далі він падав, перше до не завжди вдалої формальної витонченості, тоді до естетичного й політичного самозаперечення, і врешті він перетворився на мінус-Тичину в антикультурі соцреалізму. Я пригадую смішний випадок, коли я сказав товаришеві, що до школи моїм улюбленим віршем був «А я у гай ходила». «А, Тичина!» — сказав він. Я був приголомшений його браком відчуття до мови й стилю поета. Хіба нікчемний Тичина міг написати такого вірша? Ми побилися об заклад. Я програв і до прочитання «Соняшних клярнетів» ніяк не міг зрозуміти, як Тичині вдався навіть один вірш.

Які були психологічні та соціальні причини деградації генія Тичини та й тисяч інших письменників? У статті «Феномен доби» Василь Стус обговорив падіння Тичини. Стус пише, що «слава генія, змушеного бути пігмеєм, блазнем при дворі кривавого короля, була заборонена. Слава ж пігмея, що став паразитувати на тілі генія, була

забезпечена величезним пропагандистським трестом... Поетів геній обернувся проти нього прокляттям, став йому за найбільшого ворога, з яким треба було постійно боротися, щоб не виявити свій найбільший „гріх” перед добою». Одначе повне психологічне дослідження цієї проблеми ще чекає на свою чергу.

Тичина, Куліш і українські мистці двадцятих років відхилили для мене двері до потенційного багатства української культури, проте я далі вважав себе росіянином. Але після процесів 1966 року в самвидаві з'явилася праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» До того, як ми прочитали її, нам з Танею здавалося, що за винятком антисемітизму й депортації малих народів КПРС вела правильну національну політику. Тепер ми довідалися, що Ленін говорив про потребу «українізації українських міст». Ленінська теорія не тільки дозволяла самовизначення, але й наповняла на потребі розвивати українську культуру. Ми зрозуміли, що те, що проповідується в Радянському Союзі, не марксизм і не ленінізм. Дзюба довів нам, що ленінська національна політика двадцятих років не має нічого спільного з тим, що діється сьогодні. Він пояснив, як були знищені «українізатори» в КПУ, і навіть масу прикладів свідомого й несвідомого російського шовінізму. Деякі приклади приголомшили нас. Дзюба писав, приміром, що «недавно святкували навіть 450-ліття, здається, „добровільного приєднання” Казані, тої самої, яку вирізав до ноги Іван Грозний».

Інші факти Дзюби здавалися спершу перебільшенням, наприклад, його твердження, що людині, яка розмовляє українською мовою, скажуть говорити «по-человечески», тобто по-російському. Але ось під впливом книжки Дзюби я почав розмовляти рідною мовою. Говорити було важко, бо мій активний запас слів був бідний і всі навколо говорили по-російському. Якось я українською мовою попросив молодого чоловіка подати мені книжку. «А по-человечески ты не умеешь говорить?» — відповів він. Кров бухнула в голову, і ось тут я остаточно став українцем, як радянські євреї усвідомлюють, що вони євреї під впливом «антикосмополітичної» або «антисіоністської» пропаганди. Згодом такі зауваги вже не ображали мене, бо в мене з'явилася національна гордість..

Прочитавши Дзюбу, моя дружина Таня, напів-єврейка й напівросіянка, зрозуміла, що вона єврейка, поки існує антисемітизм, хоча вона зовсім не знала єврейської культури й мови, за винятком Шолом-Алейхема й Переца Маркіша. Але вона любила Шолом-Алейхема та інших єврейських письменників так, як і я, і так, як вона любила російських, французьких і англійських письменників.

В одному місті України вчителька історії, єврейка, розповіла своїм учням про те, що діялося в країні, — про процеси, про брехню соцреалізму і про деградацію суспільства. Але коли учні спитали її про національне питання, вона відіслала їх до офіційних джерел. За

кілька місяців вона прочитала Дзюбу. На наступній лекції вона попрохала вибачення в учнів. «Я нічого не розуміла в національному питанні», — сказала вона і переповіла учням працю Дзюби.

29 вересня 1966 року мене запросили прийти на мітинг у Бабиному Яру. Ми з Танею ледве знайшли місце, де збиралися люди. Їх було чотириста чи п'ятсот, і нові постійно підїжджали. Навколо лежали кучугури сміття й попелу. Хтось сказав, що це попіл спалених жертв німців. Мене здивувала його дурнота, але щось у цих купках попелу таки нагадувало трагедію Бабиного Яру. Міліціонери оточили юрбу й спокійно придивлялися.

Юрба розбилася на купи. Стара жінка ридала, що тут розстріляли її дітей. Одна група почала зростати. Віктор Некрасов говорив про те, що влада не хотіла поставити пам'ятника жертвам Бабиного Яру. Згодом Дзюба виступив в іншому місці. Натовп навколо нього був такий великий, що до мене долітали тільки окремі слова. Суть його промови — протест проти антисемітизму й намагання влади посіяти ворожнечу між українцями й євреями і заклик до всіх народів спільно боротися за свої національні права.

Почувши українську мову Дзюби, один дідусь розхвилювався: українська мова в Бабиному Яру свідчила, що виступав антисеміт. Це обивательське уявлення не було тоді винятком: євреї Києва пам'ятали погром 1947-52 років, коли Корнійчук та інші шановані українські письменники таврували «космополітизм».

— Що він каже? Хто він такий? Яке він має право? — спитав старий.

— Він про пам'ятник говорить, — відповів я, ледве стримуючись.

— Гарзд, скажіть ви. Чому нема пам'ятника? — спитав він здивовано.

— Антисемітська держава не може ставити пам'ятник євреям, — кинув я сердито. Старий поточився назад. — А це друга причина відсутности пам'ятника, — кинув я йому навздогін, — бо ви боїтеся!

Після Дзюби Борис Антоненко-Давидович розповів, як група українських письменників добилась заборони антисемітської книжки Трохима Кічка «Юдаїзм без прикрас». «Хрущов хотів українськими руками переслідувати євреїв», — пояснив Антоненко-Давидович. Він додав сумно, що, не зважаючи на формальну заборону, книжка Кічка далі продавалася в книгарнях.

До Дзюби підбігла стара жінка. «Мене тут розстрілювали! — закричала вона. — Я два дні лежала під трупами. Моя квартира поруч — з вікна видно Яр. Я не можу жити тут, мені страшно! Я роками пишу владі, добиваюся нової квартири. Допоможіть мені!» Вона розповіла, що вона один з небагатьох свідків, які врятувалися. Вона ходила до Спілки письменників і прохала, щоб записали її свідчення, але там не хотіли. «Запишіть ви», — благала вона Дзюбу. Він обнявся з старою і дав їй свою адресу. Потім я питав Дзюбу, чи вона приходила до нього. Ні, не приходила.

На пагорб стрибнув єврейський парубок. Антисемітизм — це різновид «антигуманізму», заявив він. Оскільки переслідування людини часто починається з переслідування євреїв, то євреї мусять бути першими в боротьбі за гуманізм і не сміють думати тільки про себе. Як приклад справжнього гуманізму він навів «казку з країни Ганса-Крістіяна Андерсена». Коли фашисти наказали євреям одягти магендавид, король і королева, а за ними й все населення одягли жовті зірки. Фашисти розгубились, бо такого не сподівалися, і євреїв пощастило вивезти з Данії. Цю історію я тоді вперше почув. Згодом вона стала широко відома.

Після мітингу Дзюба й Сверстюк поїхали покласти вінок на могилу Михайла Грушевського. 29 вересня — це його день народження. За кілька днів до Сверстюка на працю прийшов полковник КДБ. (Після прогнання з Інституту педагогіки за виступи проти дискримінації української культури Сверстюк працював редактором «Українського ботанічного журналу».)

— Куди ви їздили 29 вересня після Бабиного Яру? — спитав кадебіст.

— На Байкове кладовище, щоб скласти квіти на могилу Грушевського.

Кадебіст почав говорити про контрреволюційну діяльність Грушевського. Сверстюк спокійно витягнув з стола «Літературну Україну». «Прочитайте, що тут пишуть про наукові заслуги Грушевського».

— Та як вони посміли!

Після цього я не зустрічав у радянській пресі ні одного доброго слова про Грушевського.

Я все більше знайомився з українським рухом опору. З політичного погляду людей у цьому русі можна поділити на патріотів, націоналістів та шовіністів. Патріоти люблять свій народ і свою культуру, але водночас дбають про інші народи, бо розуміють, що доля кожного народу залежить від долі людства. Патріоти підтримують усі політичні й правозахисні вимоги демократичного руху, але також звертають увагу на специфічні національні проблеми, яких демократи не бачать. Націоналісти зосереджуються на національному питанні і зовсім не розглядають соціальні питання, які, на мій погляд, дуже важливі. Шовіністи — на Україні це не рух, а одиниці — повторюють помилку націоналістів і ненавидять інші народи, особливо росіян і євреїв.

З культурного погляду український рух можна поділити на «культурників» і «хуторян». Культурники — це мистці, музики, літератори, артисти й режисери, які збирають фолклор, влаштовують хори й відновлюють старовинні обряди. Приклад цьому — скульптор Іван Гончар, який вдома зібрав велику колекцію народного мистецтва, начиння, рушників, картин, ікон, писанок і козацької зброї. Місця в нього мало, і він може розмістити тільки

частину своєї колекції. Коли приходять гості, Гончар ставить їм прослухати народні пісні й козацькі думи. На столі книга відгуків — я бачив три томи — з записами українців, німців, японців, росіян, євреїв і кримських татарів. Чимало експонатів Гончара немає в офіційних музеях, і вони роблять чудове враження.

Хірург Ераст Біняшевський зібрав кілька тисяч писанок. Звичай зв'язаний з дохристиянськими українськими мітами, і колись в кожній області і в кожному селі була своя традиція розписування яєць. Але сьогодні на Східній Україні писанок усе менше, і малюнки поступово стають міщанськими, соцреалістичними. На Західній Україні мистецтво писанок теж падає, але досі можна знайти високохудожні писанки з давніми мотивами. Біняшевський добився видання альбома писанок. Більшість тиражу вислано за кордон: урядові потрібна валюта й пропаганда розквіту української культури за радянської влади. Біняшевський мріє видати другий альбом з додатковими візерунками, але КДБ перейшло в наступ і проти культурників, і йому навряд чи пощастить.

Формально до культурників пристають «хуторяни» або «галушечники» (аналог російським «квасним патріотам»). Їхній патріотизм виявляється в ношенні форми українця — козацькі вуса, вишита сорочка — і в співанні українських пісень. Вони бояться таких, як Сверстюк і Мороз. Чого дратувати владу, стягати на Україну гнів Москви? Чимало з них ненавидять інші народи через свій страх і комплекс неповноцінності.

Одна хуторянка, Ірина Стешенко, нащадок великоможних українських родин, майже з Юриковичів. Для багатьох патріотів вона була символом старої України. Невдовзі після процесів 1966 року Стешенко розповіла мені зворушливу історію. Її, Оксану Іваненко і ще кількох старих письменників запросив міністер торгівлі УРСР, який виголосив революційну промову.

— Товариші! Приїжджає до Тбілісі чужинець і їсть шашлик грузинський. У вірменії він п'є коньяк. А в Києві він їсть і п'є те, що й в Москві. Алеж є українська національна кухня! Пропонуйте, що тут можна зробити.

Зворушені українізатором кухні, патріоти почали виступати не менш революційно. Оксана Іваненко скритикувала назви кондиторських виробів. «Що це таке: „Дайте мені триста грамів 'Чапаєва' або двісті грамів 'Мечть'»? Дехто пішов навіть далі: «Ресторан „Поплавок"! Хіба нема відповідної української назви?» Були пропозиції побудувати ресторани «Вітряк», «Хата» і ще якісь. Дещо з цього згодом здійснено, і то непогано.

Ірині Стешенко запропонували навчити кухаря в ресторани «Столичний» українських рецептів. Вона сяяла з радощів, що добилася нарешті поступок від влади. Я дивився на неї і думав, якою ціною? Того року двадцять осіб пішли в табори й тюрми. Щоб

заспокоїти патріотів, влада кинула їм кістку — часткову українізацію ресторанів. І вони були задоволені перемогою!

Коли ми вперше познайомилися, Штешенко добре ставилася до мене. Але коли я почав розмовляти українською мовою, вона раптом розгнівалася. Я помітив, що деякі патріоти, яких я шанував, уникали мене. Потім я довідався, що, за словами Штешенко, я агент КДБ і намагаюся здобути довір'я в українців. «Та й дружина в нього єврейка!» — сказала вона.

Не випадково саме хуторяни й шовіністи найчастіше зраджують своїх друзів кадебістам. Не уникала цього й Штешенко 1972 року. Головні риси таких людей — дурнота й різні комплекси, і КДБ уміє використовувати ці риси. Лібералізм, боягузливе мислення, бездіяльність і непослідовність — це тільки одна причина політичної мовчанки або зради; друга причина — зневіра й песимізм. Моя свідомість цього почалася з суперечок навколо Достоевського, зокрема «Бісів». До двадцять шостого року життя я не міг читати Достоевського: відштовхували мене його сентиментальність, емоційна й сюжетна плутанина і важкі періоди. Кафка, Йонеско і сюрреалісти приготували ґрунт для сприйняття Достоевського, і моя любов до нього прийшла раптово. Я почав читати його книжки як наркоман.

Мої найближчі друзі теж захопилися Достоевським. Спершу наші дискусії зводилися до обміну захопленнями і до аналізу тієї чи іншої ідеї. Тоді розгорілися суперечки навколо «бісів» революції і контрреволюції. Якщо Бога нема, то все дозволено. Якщо треба простити катам, якщо до царства Божого треба пройти по муках тисяч людей, то я відмовляюся від того царства. Якщо кришталевий палац майбутнього треба будувати навіть на одній сльозинці дитини, то я відкидаю це майбутнє. На перший погляд, ці ідеї гуманні, хоч, може, й утопійні. Але коли я почав читати «Щоденник письменника», то побачив ту реакційність, на яку звернув увагу Ленін. Вона присутня й в художніх творах, але прихована генієм мистця і образами принижених і покривджених. У «Бісах» винні за все «біси» Верховенські, жида, поляки, лібералізм й «Інтернаціоналка», тобто чужинці. В інших творах Достоевський звинувачує католицизм, який породжує матеріалізм і соціалізм. Усьому цьому протистоїть боговибрана російська людина, тобто вселюдина. (Радянські шовіністи уподобали ідею, що російський націоналізм — це інтернаціоналізм.)

Коли я звернув увагу своїх друзів на ці реакційні ідеї в Достоевського, вони обурено обвинуватили мене в заяженому сприйманні мистецтва, в марксистському недоумстві і в математичному засушенні сприйняття. Я відповідав, що слід розрізнити ідеологію письменника і його художнє бачення світу. Я люблю Достоевського як глибокого мислителя й мистця, але не як політика. Як політик він заперечує власне християнство. Відразу

виникає питання: як із гуманістичних принципів і співчуття до понижених і покривджених прийшов Достоевський до антисемітизму, до підтримки лицемірно слов'янофільської політики царату і до дружби з такими опорами ладу, який спричинював приниження й голод, як Катков, Мещерський і Победоносцев? Відповідь на це дає сам Достоевський, коли він розглядає «шигальовщину»: вимога абсолютної свободи веде до абсолютного деспотизму.

Це стосується і до «достоевщини», тобто системи політичних поглядів Достоевського. Як і його антипод Шигальов, Достоевський — моральний максималіст, хоча основні моральні цінності в них різні. Але й Достоевський приходить до поглядів, протилежних вихідним. Боротьба за краще суспільство не сміє спричинити страждання, але неможливо, щоб яканебудь діяльність не зачіпала інтереси інших людей і не приносила їм страждання. Ставши на позицію етичного максималізму, ми або засудуємо себе на неплідність і байдужість («Ти не холодний, ані гарячий. Якби то холодний чи гарячий ти був!» сказано в Об'явленні святого Івана про байдужих), або підтримуємо ту чи іншу нелюдську ідеологію.

Мої друзі протестували, що я накидаю всім свою ідеологію. Коли ж я попросив їх дати альтернативу, вони пропонували толстовство і відмову від усякої ідеології. Я виставив аргумент, що в Толстого не любов до ближнього, тобто активна доброта, намагання допомогти людям, а просто доброта, невчинення зла, що зводиться до байдужості. (Сам Толстой був вищий від толстовства, бо активно боровся проти смертного вироку й нелюдськості науки, техніки й промисловости.)

Достоевський спростовує відмову від ідеології: «Якщо Бога нема, то все дозволено». Під Богом ми розуміли духовну основу життя й моралі. Якщо життя не має сенсу, то все дозволене і всі людські вчинки безглузді, абсурдні. Протягом року або двох мій головний противник прийшов до висновку, що «все було, є і буде „дерьмо“». Це була людина надзвичайної сили духу, але мало хто може бути повним песимістом без того, щоб не скотитися до ідеології розпачу і підтримувати антигуманну позицію. Суперечки з кожним днем напружувалися. Мій друг передбачав, що я стану на шлях «бесовщини». А я передбачав, що він закінчить зрадою. Кожна суперечка кінчалася пізно вночі обміном цитатами з Достоевською. «Якщо Бога нема...» — гукав я на прощання.

Ця думка здавалася мені особливо важливою і з теоретичних міркувань і через її наслідки в щоденному житті. З кожним роком зростала злочинність. Преса спершу мовчала про неї, а тоді почала писати про злочинність на Заході. Деякі книжки й статті про злочинність у Сполучених Штатах були дуже цікаві і фактами, й аналізою. Велике враження на мене зробила книжка Трумена Капота «Звичайне вбивство» тим, що вона виявила якісну тотожність злочинності в Сполучених Штатах і Радянському

Союзі. Збігалися навіть деталі. У Сполучених Штатах, наприклад, два солдати зупинили автомобіліста і застрелили його. Подібне трапилось й коло Києва. В обох випадках причина — нудьга. «Паскудний цей світ», — сказав Латам у Капоте. А його спільник Йорк додав: «Як когось уб'єш, то зробиш йому прислугу». Це просте народне висловлення думки Достоевського.

Отака відсутність емоцій і видимої мотивації є новою якістю, яка виникла в наш час. У Києві два школярі зв'язали співученицю, обклали її папером і підпалили. Спокійно покурюючи, вони чекали на її смерть, а тоді відійшли, навіть не замівши слідів. Ця байдужість до кари теж є якістю прогресу й злочинності: хлопцям було однаково і до чужого життя, і до свого. Я розпитав людей, які читали психіатричні дослідження цих хлопців. Діагнозу поставлено їм, що вони нормальні.

З наміром написати статтю про злочинність і причини на неї, я поговорив з доктором Н., видатним спеціалістом у жіночій злочинності. Вона дала мені прочитати протоколи допитів малолітніх проститутток. Один з цих протоколів рельєфно окреслив специфіку модерної злочинності. Дівчині, яка приїхала з села до міста вчитися в технікумі, однокурсник запропонував переспати з ним. Вона відмовилася. За тиждень після пиятики вона віддалась йому. Наступного дня він привів товариша, і вони вдвох переспали з нею. Потім щодня приходило по п'ять, шість або сім чоловіків. Слава про її «витримку» розійшлася по технікуму, а тоді й по місту. Почало до неї ходити по дванадцять-п'ятнадцять чоловіків. Приїхала до міста футбольна команда, і всі гуртом відвідали рекордсменку. Врешті вона занедужала на статеві органи. У лісі до неї пристала група десяти або дванадцяти хлопців. «Мені болить, не треба», — попрохала вона. «Що, слабо?» — розсміялися хлопці. Друга, менша група врятувала її і прогнала більшу групу. Дівчина запропонувала задоволити їх іншими способами. Відтоді вона нікому не відмовляла. У неї розладналася нервова система, і статеві органи все більше боліли. Вона пішла до лікарні, а лікарі покликали міліцію. «Для чого тобі це було потрібне? Хіба це так приємно?» — спитав слідчий. «Не дуже», — відповіла дівчина.

Н. пояснила, що ця дівчина зовсім не німфоманка. Вона так поводитися тому, що їй було нудно, і тому, що вона хотіла встановити рекорд. Хто далі плюне, хто більше з'їсть, хто частіше переспиться? Цей спорт рекордів теж від духовної порожнечі.

Я спитав Н. про причини зростання злочинності в Радянському Союзі. «Статистики й наукової аналізи злочинності у нас нема, навіть у мене, спеціаліста, — відповіла вона. — Але за моїм спостереженням у розпусу найчастіше кидаються дівчата без батька або матері».

— Це несерйозне пояснення, — я заперечив. — Безбатьківство може пояснити тільки незначний відсоток злочинності. Мусять

бути загальніші причини. Ви — марксистка і повинні шукати соціальні причини, враховуючи якісну totoжність існування злочинності в Сполучених Штатах і Радянському Союзі.

— Ні, причини в американців інші. Я не думаю, що соціальні причини пояснюють радянську злочинність.

За якого півроку «Новый мир» опублікував статтю, яка розглядала різні західні теорії злочинності. Кожний розділ відкривався відповідною цитатою з «Вини і кари» Достоевського. Авторка блискуче доводила, що кожна теорія пояснювала тільки часткові випадки, а не загальний зріст злочинності. Мене здивувало, що авторка не навела головної думки Достоевського: «Якщо Бога нема, то все дозволено». Мені здається, що це і є основна причина зростання злочинності в усьому світі. Ніщє сказав, що Бог помер, але вістка дійшла тільки до жменьки інтелігентів за його часу. Сьогодні вістка проникла в народні гуці. Бог помер, і нічого достойного Бога не створено.

У СРСР деякий час ідею Бога замінила для мас ідея «побудови комунізму». Тепер у неї або зовсім не вірять, або вірять за звичкою, цілком поєднуючи її зі своїм аж ніяк не соціалістичним життям. Є, звичайно, й інші причини: фальш моральних закликів керівництва, нерівність у розподілі споживчих товарів, дрібнобуржуазна психологія і хамська, тобто напівосвічена культура. Маса заздрять верхівці і сліпо протестують проти пригноблення, безглуздої, рабської праці і відсутності цікавих розваг. Ще один фактор — це зростання алькоголізму, наркоманії і психічних хвороб. Але всі вони мають в основі одну причину — брак засади для моральних табу.

Я часто сперечався з молодими хлопцями про те, що можна і чого не можна. Було майже неможливо довести їм, що певне табу має сенс. Деяких людей рятує моральне виховання раннього дитинства. Але напівосвіта, яка поширена в суспільстві, дозволяє розумові руйнувати табу, які спираються на моральній інтуїції. Для більшості людей мораль основана на страху перед карою: Бог є поліцей. Одначе цього страху не досить, щоб припинити зростання злочинності. Хлопець, який попадає до табору за дрібну провину, найчастіше виходить свідомим злочинцем. Табори й тюрми — це школи злочинства, наркоманії й розпусти, і тому зростає число рецидивістів.

Зростання злочинності правило мені за головний аргумент і тоді, коли я твердив, що треба мати ідейну позицію і брати активну участь у самвидаві, і тоді, коли я сперечався з апологетами існуючого ладу. Останнім я підкреслював паралельність процесів злочинності в СРСР і на Заході, яка свідчить про єдність радянської і капіталістичної системи і підтверджує, що це два різновиди одної форми суспільства.

Розчарування становищем у країні привело мене до рішення систематично вивчати історію, зокрема історію партії, і аналізувати причини загибелі революції та сучасний стан у СРСР і на Заході, з метою опрацювати програму дій. Ці завдання вимагали тісних зв'язків з українськими і російськими самвидавними колами і друкування й обміну самвидавом. Мені ніяк не хотілося швидко потрапити в руки КДБ, і мені здавалося, що непомітна праця в самвидаві буде продуктивніша й триваліша.

У травні 1967 року ми з друзями одержали з Москви «Лист Четвертому Всесоюзному з'їздові Спілки радянських письменників» Солженіцина. Його емоційна сила і незаперечна логіка проникли, мов сліпуче світло, крізь щільну опону партійної демагогії. На деяких інтелігентів цей лист зробив більше враження, ніж художні твори Солженіцина. Незабаром з'явилися відгуки. Вісімдесят чотири письменники послали з'їздові колективного листа на підтримку Солженіцина, а Георгій Владімов написав з'їздові надзвичайного особистого листа. З'явилася надія, що інтелігенція, бодай гуманітарна, прокинулась і не буде більше мовчати. Не розвінчав ці надії і сам з'їзд письменників, хоча було ясно, що влада не дозволить прочитати й обговорити лист на з'їзді.

У листопаді, в п'ятдесятріччя Жовтня, ми довідалися, що в Прилуці був бунт робітників. Я познайомився з жінкою, яка була в місті на початку листопада, а брат якої працював на прилуцькому заводі. Вона докладно розповіла про бунт.

На заводі в Прилуці працював хлопець, який недавно повернувся з війська. Дотепний і добрий, він користувався любов'ю всіх знайомих. Одного вечора він пішов на танці і попав на зграю хуліганів, які чіплялися дівчат. Хлопець заступився за дівчат. Маючи велику силу, він, не озброєний, примусив хуліганів сховати ножі. Наспіла міліція, і хулігани швидко зникли. Міліціонери скрутили хлопцеві руки, втягнули його до авта і повезли до відділу. Там вони його так побили, що проламали череп. До ранку він помер. Міліційний лікар заявив, що він помер від розриву серця. Ніхто в цю версію не повірив, бо на трупі були видні сліди побиття, коли його видали родичам.

Увесь завод вийшов на похорон. Процесія посувалася повз відділ міліції, в якому вчинено вбивство. На своє нещастя, саме тоді вийшов начальник. Його поява спричинила вибух. «Геть радянських есесівців!» — крикнула якась жінка. Її підтримали інші жінки. Натовп кинувся до будинку, розтросив усе, що попало під руки, і побив міліціонерів. Робітники інших заводів приєдналися до бунтівників. Міська влада вислала проти них невеличку військову частину, яка стояла в містечку. Приїхали пожежні машини, щоб облили бунтівників. Заарештовано п'ятеро осіб. Робітники підпалили машини.

Три дні страйкували всі підприємства. (Брат моєї знайомої був єдиним страйколомом на заводі: він приходив і стояв бездіяльний коло верстата, бо боявся і робітників, і адміністрації.) Начальство міста втекло. Робітники спробували захопити в'язницю, де сиділо п'ятеро заарештованих, але побоялися штурмувати її. (Характерно, що коли вони вдерлися до відділу міліції, то зброю міліції поламали, а не взяли з собою.) Бунтівники послали листа ЦК партії з вимогою видати їм вбивців, випустити заарештованих і звільнити весь партійно-радянський апарат міста. Прилучани погрожували висадити газопровід, який проходить через місто, якщо влада вишле військо. Вони також нагадали Брежневу, що прилучани прогнали фашистів з Прилуки голими руками, і заявили, що місто знову повстане, якщо їхні вимоги будуть задоволені тільки на словах. У відповідь на лист з Москви прилетів генерал. Він виступив перед натовпом, зірвав погони з начальника міліції і потоптав їх під ногами. (Які чудові актори ці слуги народу!) Тоді генерал дав наказ звільнити заарештованих і прогнав міське начальство, але вбивцю видати не погодився, бо це, мовляв, був би самосуд. У нас суворі закони проти вбивства, заявив він, і вбивця буде покараний згідно з законом.

Вислухавши цю розповідь, я звернувся до Дзюби: треба було поїхати до Прилуки і точнісінько описати всі події для самвидаву, бо найменша помилка загрожувала б і авторові репортажу, і читачам. Я туди не міг поїхати тому, що нікого в місті не знав, а в Дзюби або його друзів були зв'язки з багатьма містами України. На жаль, ніхто туди не поїхав. Згодом я чув розповідь про ці події від кількох партійних керівників, але не в таких деталях.

Під кінець листопада 1967 року по самвидавному ланцюжку прийшла вістка, що 12 грудня буде п'ятдесятіріччя Солженіцина. Усі мої знайомі почали укладати привітальні листи й телеграми. Хотілося точно, не банально висловити любов до письменника, який повернув російську літературу на її попереднє високе місце, до людини великого сумління, яка мужньо й чесно піднесла болючі проблеми країни. Один мій друг одержав від Солженіцина дуже теплу відповідь з допискою для тих, хто прислав привітання. Відповідь була великою потіхою для всіх нас. Ми раділи, що культура знову існує і що їм не вдасться ще раз знищити її.

III

СЕРЕД ВІДСТУПНИКІВ

Обречены мы запомнить все
и рассказать другим.

Юлий Даниэль, «Стихи из неволи»

ПРАЗЬКА ВЕСНА Й МОСКОВСЬКЕ ЛІТО

Шістдесят восьмий рік почався щасливо. Ми з друзями слухали у радіо новорічні звернення до народу керівників і весело сміялися з них. Земля хиталася під ними, і з Чехо-Словаччини линув запах весни.* Молодий поляк, який гостював у Києві, розповів, що інтелігенція та молодь у Польщі почали вимагати демократизації. Владислав Гомулка, секретар польської компартії, вдався до старого й випробуваного засобу і пустив антисемітську пропаганду серед робітників. Кампанія дала деякі наслідки і частково ізолювала жидівську й «зажидовілу» інтелігенцію.

У Чехо-Словаччині, під тиском чеських інтелігентів і словацьких патріотів, деякі партійні керівники виступили проти диктатури Антоніна Новотного і замість нього на пост першого секретаря партії висунули Олександра Дубчека, хоча Новотний далі був президентом. (У «соціалістичних» країнах керівник партії має більше значення, ніж президент або прем'єр-міністр, які формально репрезентують весь народ. У ЧСР 1968 року цей антидемократизм допоміг демократизації.) Новотний теж удався до антисемітизму, але робітники не клюнули, і він тільки пошкодив собі. Тоді генерал Ян Шейна спробував здійснити військовий переворот проти ЦК партії. Не здобувши підтримки офіцерів і солдатів, він утік до Сполучених Штатів. (Він розумів, що людина, чия карта бита, не зацікавить Брежнєва і що той міг би передати його Дубчекові.)

Щоранку в лабораторії я розповідав останні вісті з іраги. Усі з зацікавленням слідкували за подіями. «Шейна забив кіл у могилу Новотного, — заявив я, коли довідався про втечу Шейни. — Він довів, що сталіністи продають комунізм на кожному кроці. Новотному не бути президентом». Дальші події підтвердили це. Застрелився генерал Янко, заступник міністра оборони, зв'язаний з Шейною. Новотний втратив усю владу.

* Замість того, щоб використовувати весь матеріал про чехо-словацькі події, що його я тепер маю, я пишу тільки про те, що ми знали в той час у Києві. Москвини знали значно більше, ніж ми, але й вони диспонували неповними інформаціями. Люди в СРСР мають мало можливостей перевіряти відомості, і неточні вістки часто мають сильний вплив.

Нашу радість з приводу празької весни захмарювали чутки про те, що готується процес над Олександром Гінзбург'ом, Юрієм Галансковим, Вірою Лашковою й Олексієм Добровольським. Ми одержали листа Лариси Богораз і Павла Литвинова «до світової громадськості», в якому вони описали протизаконність і зфабрикованість процесу. Водночас до нас дійшли чутки, що Павло Радзієвський, наш давній приятель з Києва, виявився провокатором. Я його добре знав і чуткам не вірив, тому вирішив поїхати до Москви, щоб докладніше довідатися про Радзієвського і про процес.

Красін був схвилюваний чехо-словацькими подіями і судом. Він дав мені кілька чехо-словацьких газет, у яких була мова про скасування попередньої цензури і посилення ролі профспілок та робітничих рад. Красін, який ледве витримував навіть мій марксизм, задумливо прокоментував ці статті: «Дубчєкові, здається, пощастить довести, що комунізм може існувати на практиці...»

Красін дав мені й кілька самвидавних статтів і книжок, між ними «Фантастичні оповідання» Синявського, «Спокуту» Данієля і «Об'явлення Віктора Вельського». Начитавшись самвидаву, я попрохав Красіна розповісти мені про Радзієвського. Він пояснив, що Радзієвський вийшов після трьох місяців у Лефортовській тюрмі і почав хвалити КДБ і картати своїх спільників. Завдяки Радзієвському попався Добровольський, а потім Гінзбург, Галансков і Лашкова. Красін навів деякі свідчення Радзієвського про товаришів, але докази провокаторства не переконали мене: надто багато логічних аргументів і надто мало фактів.

Я поїхав до Радзієвського і, вдаючи, що нічого не знаю, розпитав його про слідство. Він у подробицях розповів, як його піймали, як він поводився на допитах, і як Петро Якір закинув йому стукацтво. Добровольський приніс був Радзієвському кілька самвидавних статтів, у папці з прізвищем «Добровольський», і попрохав його передрукувати їх на праці.

— Тут нема нічого небезпечного? Я не ручуся за друкарів, — сказав Радзієвський.

— Ні, це матеріяли засідання старих більшовиків.

Ідучи на працю, Радзієвський кинув оком на статті. Одну, що виглядала небезпечною, він відклав, а решту дав передрукувати. За тиждень прийшли кадебісти, знайшли папку з прізвищем Добровольського і обох заарештували. Радзієвський висловив підозріння, що провокатором був Добровольський. «А може, він просто божевільний. У нього не все гаразд з головою», — додав Радзієвський.

Розповідь про допити в тюрмі показала мені, що Радзієвський допустився кілька несуттєвих помилок. Але всі підсудні, навіть такі, що мають досвід з КДБ, допускають помилки. Добровольський, наприклад, передав Галанскову записку, в якій прохав його взяти

вину на себе, тому що йому, Добровольському, не можна сідати тепер. Галансков, «князь Мишкін» демократичного руху, як казали про нього друзі, прийняв на себе зв'язки Добровольського з НТС і цим допоміг КДБ зфабрикувати процес. На суді він заперечив свої свідчення, але було пізно: він одержав сім років таборів, Гінзбург — п'ять років, Добровольський — два роки, Лашкова — один.

Коли Радзівєвського звільнили, він усім розповідав про слідство і про свої враження від слідчих: «Ввічливі, всміхаються на допиті. Тільки один раз наглядач кричав на мене. Вони змінилися з сталінських часів». Це був наївний підхід, але не підстава звинувачувати його в зраді.

Я попрохав Радзівєвського познайомити мене з Петром Якіром. Ми зайшли до кількох людей. Дехто не хотів нас приймати; дехто казав, що не знайомий з Якіром. Я вже був вирішив звернутися до Красіна, коли Якір сам подзвонив і призначив побачення. Спершу він підозрівав мене в якійсь негарній грі, але згодом він перестав підозрівати мене в зв'язках з КДБ. Під кінець розмови він спитав:

- А з ким ви знайомі в Москві?
- З Красіном.
- А, з християн. Ви теж?
- Ні, марксист.
- Член?
- Ні.
- Ну, я теж трошки марксист.

Коли я знову заїхав до Красіна в лютому, то застав у нього Павла Литвинова. Було приємно, що нащадки старих більшовиків, як і деякі старі більшовики, були з нами. Литвинов показав численні відповіді на звернення до світової громадськості, що їх одержали він і Боґораз. Тільки один лист таврував їх.

Повернувшись додому, я порадився з друзями. Я хотів писати для самвидаву, перебуваючи в тіні. Підтримувати протести здавалося недоцільно. Але бачити відновлення сталінізму і мовчати було неможливо. Врешті, незважаючи на умовляння деяких друзів, перемогли емоції. 8 березня я написав листа до «Комсомольской правды» у відповідь на одну з багатьох наклепницьких статтів про процес Гінзбурга. У мене ще були ілюзії про судові процедури, і я базувався в цій статті тільки на вірогідних фактах, які легко можна було б перевірити, якби задумали судити мене за наклеп. Перш ніж відправити листа, я показав його Тані: вирішувалося питання про дальшу долю її і дітей, і не було сумніву, що в кінці шляху, який я обрав, — ув'язнення. Таня вважала такі листи даремними, але сказала, що я мушу йти за сумлінням.

За місяць або два я почув, що з ініціативи співпрацівника Інституту кібернетики, кандидата фізико-математичних наук Віктора Боднарчука, написано лист протесту проти процесів між

1965 і 1968 роками. З цього листа я довідався, що 1967 року був засуджений журналіст В'ячеслав Чорновіл за книжку «Лихо з розуму» про тих, кого судили на Україні 1965-66 року.

У середині травня до нас попало перше число журналу «Хроніка поточних подій», яка описувала обшуки, арешти, суди і інші переслідування «інакодумців». Перший випуск розглядав процес над Галансковим, Гінзбургом і Лашковою і репресії супроти «підписантів» (відразу виникло нове слово). З першого випуску «Хроніка» стала важливим джерелом інформацій про події в країні, методи КДБ, різні опозиційні течії і місце перебування людей, чий погляд були близькі до наших.

Ми також одержали з Москви книжку Анатолія Марченка «Мої свідчення», в якій описані післясталінські концтабори. Ми довідалися, що вони знову почали наповнюватися політв'язнями не після процесу Синявського й Данієля, а ще 1956 року, і що в таборах панував нелюдський лад. Перед жахіттям, описаним Марченком, збліднув для нас навіть «Один день Івана Денисовича». Я купив машинку і цілий місяць передруковував «Мої свідчення».

20 травня мене викликали до парткому Інституту. Там чекав на мене заступник секретаря парторганізації, кандидат біологічних наук Кирило Олександрович Іванов-Муромський, якого я знав від 1961 року, коли ми наймали суміжні кімнати в одній квартирі. Алькоголік і наркоман, він пив тому, що шістнадцятирічним хлопцем попав на фронт і бачив багато горя й підлоти. Він марнував величезний талант: у школярському віці він читав лекції з фізіології студентам, а на початку війни брав участь в удосконаленні якоїсь зброї. Після війни він працював секретарем райкому партії в Одеській області і вивчав електросон. До Інституту кібернетики він прийшов відразу після його організації. Амосов спершу цінував його, але згодом розчарувався і прогнав його з свого відділу. Ми з ним часто пили й сперечалися. Він завжди глузував з моїх «комуністичних ілюзій». Іванов-Муромський почав з слів:

— Я шаную твої патріотичні почуття, але раджу тобі не йти до пам'ятника Шевченкові 22 травня.

Українська інтелігенція ще до революції відзначувала 22 травня, дату перевезення тіла Шевченка з Петербургу до Канева через Київ. У шістдесяті роки громадськість Києва, головне студенти Київського університету, збиралися в цей день коло пам'ятника Шевченкові, щоб співати українські пісні та читати і свої, і Шевченкові вірші. 1967 року міліція затримала чотирьох або п'ятьох осіб, які виступали коло пам'ятника. Зібрані пішли до будинку ЦК партії. Там їх обливали водою, але це не подіяло. До натовпу вийшов член ЦК і почав намовляти людей розійтися. Стара жінка заявила, що всі прийшли до пам'ятника, щоб ушанувати пам'ять Шевченка. Чому п'ятьох осіб затримано? Зібрані почали вимагати звільнення заарештованих.

— Гаразд, я подзвоню до міліції, і якщо затримані не вчинили злочину, то їх випустять, — заявив член ЦК. — А ви розійдіться.

— Ні, поки їх не випустять, ми не розійдемося.

Натовп пішов до міського відділу міліції. Затриманих звільнили.

Я сам ніколи не ходив до пам'ятника, і тому порада Іванова-Муромського здивувала мене. «Чому ж мені не можна йти туди?» — спитав я його.

— Там буде антирадянська демонстрація. По місту розкинено метелики з закликком до антирадянської демонстрації. Якщо ти з'явишся там, то це буде оцінено як антирадянська акція з твого боку.

— Якщо це так, то само КДБ розповсюджує метелики. Я не вірю, що це зробили патріоти.

— Я сам читав метелик, знайдений в Голосіївському парку. Там було написано: «Браття! Зійдімся до пам'ятника Шевченкові 22 травня і скажимо — Геть москалів і жидів з України!»

— Я знаю українських патріотів і не зустрів серед них нікого, хто так думав би. Це провокація.

— Ні, не раджу тобі йти. Утратиш працю.

— Я поскаржуся до ЦК партії.

Іванов-Муромський глузливо розсміявся. Я скипів.

— Якщо це не допоможе, то напишу до ООН про дискримінацію українців.

— Подумай все таки. У тебе дружина й діти.

— Гаразд, я сьогодні ж довідаюся про демонстрацію. Я й не збираюся йти, якщо вона буде шовіністична. Мені ніяк не хочеться, щоб з України виганяли мою дружину й дітей.

У Євгена Сверстюка я довідався, що багатьох попередили не йти до пам'ятника. У деяких установах усім заборонили йти, в інших — тільки окремим особам. У третіх — в Інституті педагогіки, наприклад, — усіх зобов'язали йти. Метелики були, і на стінах університету з'явилися два чи три русофобські написи. «Але де ж нема дурнів?» — прокоментував Сверстюк. В університеті висіло оголошення про те, що студенти запрошені на Фестиваль дружби народів коло пам'ятника Шевченкові 22 травня.

Іванов-Муромський подзвонив мені 21-го, спершу подзвонивши моїй дружині, щоб вона мене не пустила: «Це буде розглядатися як антирадянська пропаганда». Дружина відповіла, що не розуміє, чому я не маю йти.

— Ну, що ти вирішив? — спитав він тепер.

Я розповів йому про фестиваль.

— Якщо підеш, то пошкодуєш.

— Це шантаж і дискримінація моїх прав.

— Як хочеш.

Уранці 22-го мене викликали до Віктора Глушкова. Його не було, і зі мною говорив його заступник, академік Георгій Пухов. Я зухвало розмовляв у парторганізації, сказав Пухов, і збираюся брати участь у антирадянській демонстрації. Почалася суперечка, і Пухов виклав козир:

— Ваш завідувач був у мене сьогодні. Він сказав, що ви поганий працівник і нічого не зробили в кібернетиці. Він прохав вас звільнити.

— Я зовсім недавно одержав премію за відмінну працю. Антомонов ані разу не закидав мені того, що ви кажете. Покличте його сюди, і хай він скаже мені це в очі.

— Я зайнятий. Ви працюєте шість років і досі простий інженер.

— У мене дещо інше уявлення про науку і кар'єру.

— Поганий той науковий працівник, який не мріє про кар'єру. Ви не ростете. Нам таких не потрібно. Раджу вам подати заяву про вихід з праці з власного бажання.

— Я буду скаржитися.

— Хоч і до ООН.

Я відразу пішов до Іванова-Муромського і в присутності його підлеглих сказав йому, що він падлюка, бо доніс про мої слова про ООН.

Антомонов чекав на мене, коли я повернувся до лябораторії. Він сказав, що йому наказали звільнити мене під будь-яким приводом, і порадив мені відійти «з власного бажання». Однаково мене проженуть, і з поганим записом у трудовій книжці.

— Я зовсім не збираюся допомагати їм переслідувати мене, — відповів я.

Інші співпрацівники співчували мені, але дехто казав, що через мене розженуть лябораторію. Згодом з'ясувалося, що багато «підписантів» звільнялися «з власного бажання» саме через цей аргумент. Але я вважав, що коли моїм співпрацівникам власна шкіра дорожча, ніж сумління, то я маю моральне право нехтувати їхньою шкірою ради уникнення співпраці з КДБ в його розправі з свободою думки. Мені було особливо соромно за доньку українського мистця, якого переслідували 1937 року. Вона делікатно соромила мене за неморальне ставлення до інтересів лябораторії. Така мораль людини, яка пережила остракізм як донька «ворога народу», дещо дивувала мене.

Моя справа на деякий час притихла. По всьому Союзу відбувалися збори, на яких засуджували й проганяли з партії та праці «підписантів». Деякі «підписанти» рятували себе тим, що зрікалися своїх поглядів. Один кандидат наук у Києві сказав, що підписав у п'яному стані. Доктор наук заявив, що листа принесла красива дівчина, Іра Заславська. «Не міг же я їй відмовити». Фраза стала крилатою для киян. Я зустрівся з Віктором Боднарчуком і показав йому свого листа до «Комсомолки». Він розповів, що з

нашого інституту хотіли прогнати чотирьох: трьох за листи, а інженера Іваненка за створення хору з «націоналістичним ухилом».

До Києва приїхав Петро Якір з донькою Ірою і зятем Юлієм Кімом. Юлій на той час був одним із найкращих співиців опозиції. Його політичні пісні були нечисленні, і тому на відміну від пісень Висоцького й Галіча мало хто знав їх. Якір, Кім і поет та вчитель Ілля Габай написали один із найкращих листів протесту.

З Якіром ми пішли до Віктора Некрасова, який розповів нам про боротьбу з космополітизмом. Після нагородження Некрасова званням Лавреата Сталінської премії за книжку «В окопах Сталінграду» — Сталінові сподобалася єдина правдива книжка про війну — Некрасова відразу призначили одним із шістнадцяти секретарів Спілки письменників України. Він міг зробити велику кар'єру. Але тут почалася кампанія проти космополітизму. На зборах письменників Олександр Корнійчук нахилився до Некрасова: «Виступайте ви». Некрасов відмовився. «Вийдемо покурити». У коридорі Корнійчук пояснив, що Некрасов, як єдиний росіянин у секретаріаті, зобов'язаний затаврувати космополітів. Віктор Платонович далі відмовлявся. «Що ж, Вікторе, ви пошкодуєте».

Ось таврували якогось чергового космополіта. Він схвилювано підстрибував і заволав: «Я не космополіт! Я прихвостень, прихвостень! Навіть у газетах написано, що я прихвостень космополітів».

Хтось обережно натякнув на «кумівство»: чому мовчать про родича Корнійчука, Натана Рибак. Але Рибак виявився одним із небагатьох «хороших» євреїв: пише тільки про Україну, українською мовою, славить Богдана Хмельницького й Петра Першого. Який же він єврей, себто космополіт?

Було чимало трагікомічних епізодів. На зборах письменників таврували Е. Микола Бажан устав і спробував довести, що Е. не космополіт. Увечорі партійні збори, на яких розглянули відсутність пильності в Бажана. Бажан признався, що за дружніми стосунками з Е. не помітив його космополітизму. Кінець-кінцем виявилось, що Е. не єврей, а німець. Хіба німці космополіти? Е. вийшов з води чистим, тим більше що й сам почав громити космополітів.*

Друг Віктора Красіна, письменник Натан Забара, мав нещастя писати в ті роки мовою їддіш. Знавець їддіш З. Лібман

* Історія, як завжди, настирливо й нудно повторює себе. У розпалі боротьби з сіонізмом Бажан знову прошепетився. Він опублікував у журналі «Вітчизна» поему «Дебора» про громадянську війну. Усе було правильне й партійне, крім того, що героїнею поеми була єврейка Дебора: Бажан іще раз утратив свою пильність. Але він пішов навіть далі в своїх помилках і висунув єврейського письменника Фінкельштейна (і ще якогось расово нечистого) на кандидатів у Секретаріат Спілки письменників України. Редактор «Вітчизни» Любомир Дмитерко одержав догану, а Бажанові докоряли. Цим разом він не викривав себе перед партією.

спеціалізувався на тому, що вишукував у книжках єврейських письменників натяки на симпатії до євреїв або похвалу таким великим євреям, як Айнштайн і Кафка. (Маркса можна було хвалити, але не перевищуючи міру.) Як тільки Лібман знаходив космополітизм або сіонізм, жертва його пильності попадала в тюрму або табір. Забара теж потрапив у табір, де й зустрів Красіна, а за деякий час і самого Лібмана. Потім Лібман вийшов на волю. Сьогодні він працює в університеті, пише шорсткі статті проти буржуазної культури і коментує Вільяма Сарояна.

Якір розповів про листи, які одержали Лариса Богораз і Павло Литвинов — «жидівські виродки», як їх називали у листах. Тотожність кампанії проти космополітизму сорокових і п'ятдесятих років і кампанії проти сіонізму шістдесятих років не викликала сумніву. Спершу жиди були лихварями й кровожерними капіталістами, потім «сіцілістами», більшовиками й чекістами, тоді космополітами, а тепер сіоністами. І завжди поганими російськими патріотами. Але російський уряд повсякчас був справедливим і відзначав заслуги хороших євреїв супроти батьківщини.

Через день Якіра повідомили телефоном, що помер Валерій Павлінчук, фізик з Обнінська, який підписав «Лист 224-х» і мав багато неприємностей з партійним начальством. Якір так любив і шанував Павлінчука, що про нічого іншого не міг говорити. Ми відразу поїхали до Бориспільського аеропорту, але квитків не було, і нам довелося повернутися. Якір показав на авто: «Вони вже їдуть за нами». «Йому подобається грати в козаків-розбійників», — подумав я. «Звідки він знає, що це їхнє авто?» Коли авто почали їздити за мною, я зрозумів, що пізнати їх не дуже то важко. І зрозумів я реакцію Якіра: перші шпиги викликають спортове зацікавлення, хочеться подрочити їх, пограти у хованки. Потім стає нудно або лячно.

Коли ми проїжджали повз ліс, Якір запропонував зійти, щоб походити й позбирати грибів. Я погодився. Авто відразу звернуло в ліс. Якір усміхнувся: «Підемо їм назустріч?»

— Ходімо.

З лісу вибіг молодий чоловік з обличчям кримінальника. (Згодом я навчився пізнавати шпигів по рухливих очах і розпусних обличчях.) Побачивши нас, шпиг замуликав пісню і зігнувся за квіткою, а потім повільно повернувся до авто. Ми заглибились у ліс. Грибів не було, і шпига не чути. Поблукавши, ми побачили автобус, який їхав у напрямі шосе, але не туди, звідки ми зайшли до лісу. Якір зрадів: «Відірвемо підметки!»

Коли автобус виринув з лісу на відстані кілометра від місця, де ми лишили шпига, ми побачили те саме авто. «Ага, в нього передавач і він повідомив, де ми виїдемо», — пояснив Якір. Авто не поїхало за нами, але за п'ять чи шість кілометрів воно догнало нас і провело додому.

За кілька тижнів ми з родиною поїхали у відпустку до Одеси. Я натякнув матері, що можу опинитися без праці. Вона все життя мріяла, що її діти будуть жити добре, і вістка для неї була ударом. Вона умовляла мене й Таню не захоплюватися політикою. «Це ж безглуздя, — казала вона. — Подумайте про себе, про дітей, про мене». Я заспокоїв її тим, що пообіцяв спробувати утриматися на праці і займатися лишень наукою.

Мати розповіла про те, як бачила Троцького під час його заслання в Середній Азії, і про співчуття робітників до нього. «Навіть він нічого не міг зробити», — сказала вона сумно. Я у відповідь розповів їй про переслідування Надії Крупської, брата Леніна Дмитра й інших родичів та друзів. Мати вірила й не вірила: «Звідки ти знаєш?» Коли я напав на Хрущова, вона боронила його: «Адже він дав тобі відрядження до санаторії!»

6 липня я поїхав до Москви і попав на день народження Павла Литвинова. Була маса гостей, з яких я знав тільки Красіна й Литвинова, але майже всіх я вже знав заочно. Ось я ненароком кинув українське слово і відразу познайомився з Петром Григоровичем Григоренком і Володею Дремлюгою. Про Григоренка я знав, що він сидів у психотюрмі за метелики проти Хрущова і безвідповідального керівництва сільським господарством. Я також коротенько поговорив з Ларисою Богораз. Особливо близько я зійшовся у цей вечір з Григорієм Под'япольським і його дружиною Машею. Ми весело сміялися з гулящих і, як і всі інтелігенти в Радянському Союзі, перетирали на зубах проводирів і розповідали анекдоти про збори проти «підписантів».

Юрій Айхенвальд і його дружина Валерія Герлін розповідали про гнівні промови вчителів школи, де працювала Валерія. Усі ми зареготали з фрази про Ларису Богораз, «дружину Синявського й Данієля». У відповідь я оповів про лицарство вченого, який не міг відмовити красивій жінці. Коли всі відійшли, ми з Дремлюгою почали відвічну розмову Альоші та Івана Карамазових, яку я згадав на початку цієї книжки.

Я ще з тиждень провів у Москві, переходив від одного до другого учасника протестів. З Петром Григоровичем я провів цілий день. Він розповів про своє життя і про те, як дійшов до висновку про konieczність боротися за «соціалізм з людським обличчям». Перші кроки — виступ на московській партійній конференції, за який його звільнили з посту завідувача відділу кібернетики Військової академії імені Фрунзе, і створення підпільної «Спілки боротьби за відродження ленінізму», за яку він відсидів у психіатричній тюрмі від 1964 до 1965 року.

У Києві я читав про боротьбу кримських татарів за повернення на батьківщину. Найсильнішим документом була стаття Олексія Костеріна. Петро Григорович показав мені свій виступ 17 березня 1968 року, на бенкеті в сімдесятидворіччя Костеріна, який

влаштували кримські татари. Основні думки були: «те, що ухвалено законом, не прохають, а вимагають» і «вимагайте відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Петро Григорович виклав свої і Костеріна погляди на ефективні методи: використання свободи слова, преси, зборів і вуличних демонстрацій, встановлення контактів з людьми всіх націй Радянського Союзу і звернення до світової громадськості та до таких міжнародних організацій, як ООН і Міжнародний трибунал. Бенкет кінчився заздоровними келехами на честь Кримської АРСР і співом «Інтернаціоналу». Я вперше бачив такого енергійного, відважного й політично розумного чоловіка.

Лист Григоренка й Костеріна учасникам Будапештської наради комуністичних і робітничих партій докладно розглянув сталінізм, Двадцятий з'їзд партії, продовження сталінізму й чорносотенних настроїв після з'їзду і потрібні заходи комуністичних партій проти них. На жаль, лист був мало розповсюджений у самвидаві, і на нього не відповіла жадна західня компартія. На порозі стояло задушення Чехо-Словащини, і ті, хто мовчав, спричинилися до чехо-словацької трагедії.

Я розповів Григоренкові про те, що на Україні, на кордоні з Чехо-Словащиною, стояло військо і що серед прикордонного населення пускали чутки про те, що чехи систематично посилають у Радянський Союз малі озброєні групи. Як можна було не пригадати подібні заяви перед нападами на Польщу й Фінляндію 1939 року? Ніхто в Москві й Києві не сумнівався, що Брежнев і Ко прийдуть на допомогу своїй п'ятій колоні і задушуть чехів і словаків у своїх братерських обіймах так, як задушили німців 1953 року або угорців 1956 року.

Петро Григорович показав мені листа Івана Яхимовича, голови колгоспу «Яуна Гварде» в Латвії, до ЦК КПРС. Як член партії, Яхимович заявив ЦК, що суди над Синявським, Данієлем, Гінзбургом, Галансковим і Лашковою шкодять соціалізму, десталінізації та престижеві країни. Лист Яхимовича був написаний клясиною мовою марксистської публіцистики, і чимало читачів уважало, що й аргументами своїми, й емоційним напруженням це найсильніший лист, що вони читали.

Філолог за освітою, Яхимович свідомо пішов працювати у відсталому колгоспі. Він зробив колгосп передовим тим, що підвищив рівень життя колгоспників. Він один з перших у країні платив колгоспникам за працю грошми, і радянська преса багато писала про нього. Коли колгосп підвищив продукцію, райком спробував примусити його здавати державі значно більше, ніж його зобов'язання. Уважачи, що тільки особисте зацікавлення селян підвищить продуктивність праці, Яхимович відмовився. Селяни любили його, бо він був один з небагатьох чесних комуністів, які турбувалися людьми.

У Москві я також познайомився з старим членом партії, який співчував лівій опозиції, хоча й не належав до неї. У його великій марксистській бібліотеці я вперше познайомився з «Наукою Жовтня» Троцького, «Політичним заповітом» Леніна, «Абеткою комунізму» Бухаріна і збірниками статтів Сталіна, Зінов'єва, Каменєва та Крупської. І Бухарін і Троцький брали з заповіту Леніна тільки те, що відповідало їхнім поглядам. Бухарін був мені більш сприйнятливий, ніж Троцький, через свою симпатію до селянства і через вимогу поступової, а не негайної колективізації, але він ані словом не згадував демократію і схилився перед культом Леніна. Троцький від цього був значно вільніший.

При прощанні партійний член розплакався і благав мене не зрікатися Жовтня. «Так, ми зазнали поразки. Треба вивчати причини її і не скидати вину за все, що сталося, на Жовтень, як це роблять молоді. Ви перший із знайомих мені молодих, хто знає хоч трошки про історію партії і пробує її аналізувати».

Я дав йому адресу ще одного старого члена партії, щоб я через нього міг одержувати книжки опозиціонерів двадцятих і тридцятих років. «Наше покоління таке знівечене, що я раджу вам бути обережним з старими членами партії», — порадив він. І справді, цей другий член був згодом розвінчаний як агент, через якого КДБ намагалось керувати демократичним рухом.

Коли я вернувся до Києва, співпрацівник лябораторії повідомив мене, що мене прогнали з праці «за скороченням штатів». «Ми мусимо скоротити одного співпрацівника, — заявив Антомонов на профспілкових зборах. — Плюща однаково проженуть. Якщо ми звільнимо когось іншого, то тратимо двох; якщо Плюща — то тільки одного».

Арифметика була переконлива, але ніхто не хотів голосувати за моє «скорочення». Антомонов запропонував «американське голосування»: роздали список співпрацівників лябораторії, і кожний поставив хрестик поруч одного прізвища. Більшість співпрацівників зробили хрестик поруч своїх прізвищ, але кілька, видно, цього не зробили, і я набрав найбільше голосів. Тільки той чоловік, який прийшов попередити мене, сказав на зборах, що ліпше розігнати всіх, ніж брати участь у цій підлій справі.

Переглянувши трудове законодавство, я знайшов п'ять або шість пунктів, за якими не мали права скорочувати мене. Я пішов до лябораторії і зажадав нових профспілкових зборів, бо перші не мали права «скорочувати» мене у мой відсутності і не було навіть протоколу цих зборів. Нарешті, я пояснив, що мені не байдуже, хто прожене — співпрацівники чи лябораторія: якщо проженуть співпрацівники, то мені буде важко довести щонебудь на суді проти адміністрації.

Збори ухвалили, що попередні збори були незаконні і що я потрібний лябораторії. Скрута полягала в тому, кого скоротити. Це

поставило мене в негарне моральне становище: я примушував когось стати жертвою. Я пояснив своїм співпрацівникам, що профспілка мала право не допускати скорочення когонебудь. Це було ухвалено й записано в протоколі зборів. Опісля знову була дискусія про «неморальність» ставити лабораторію під удар і «моральність» мовчки дивитися, як розправляються з людьми за їхні погляди. Деякі співпрацівники намагалися довести мені, що все не так погано і що я перебільшую небезпеку відродження сталінізму.

З протоколом зборів я поїхав до відділу кадрів. Завідувачка повідомила, що я буду звільнений за два тижні. Я відповів, що мене не можна звільнити, бо в мене двоє дітей.

— Хто ж винен, що ви не повідомили відділ кадрів, що у вас народилася друга дитина.

— Нічого подібного! У вас це записано, бо на свята мені видають подарунки для обох дітей. — У Радянському Союзі є традиція виявляти піклування дітьми і на свята видавати їм мішечок цукерок.

— А я кажу вам, що друга дитина не записана!

Я підійшов до картотеки і почав шукати свою картку. Завідувачка підбігла за мною і почала кричати, що я не смію ритися в паперах. Я витягнув свою картку і показав на те, що обидва мої сини записані. Завідувачка закричала, що я хуліган і нахаба. До кімнати заглянули люди, гадаючи, що хтось її пробує гвалтувати. На хвилинку я відчув себе покидьком супроти цієї сивої жінки, але почуття вини швидко зникло, коли я пригадав, хто порушує чії права.

Я зайшов також з протоколом до місцевкому. Там мені ска. али, що я не знаю закону. Про скорочення штатів вирішують не профспілкові збори, а місцевком. «Так чого ж ви наказали провести збори? — спитав я. — За законом ви не маєте права звільняти мене». Я перерахував усі свої «пільги» і показав блискучу характеристику, яку Антомонов дав мені кілька місяців тому.

У розмову втрутився чоловік з обкому профспілок: «Тепер уже пізно щонебудь вирішувати в місцевкомі. Ви можете протягом десятих днів подати на адміністрацію до суду».

Я взявся шукати адвоката, бо хотів зробити процес політичним. У Москві було б важко, але все таки можливо знайти адвоката, який погодився б говорити на суді про політичний підклад мого «скорочення». У Києві ж я шукав відповідного адвоката всі десять днів. На дванадцятий день юрист пояснив мені, що я повинен був до десяти днів подати заяву до суду, а вже тоді шукати адвоката. Але наближався серпень 1968 року, і особиста доля всіх нас ставала все менш важлива.

Зустрівши в одній хаті чеха, я розпитав його про докази загрози антисоціалістичного перевороту в Чехо-Словаччині, які подавали

радянські газети. Чех переконливо спростовував усі радянські аргументи. Він зокрема виявив правду за відомим листом дев'яноста автомобільників, які писали про загрозу контрреволюції і прохали «братерської підтримки» радянського уряду: майже всі вони були або бюрократами, або працівниками охорони заводу. Твердження про агресивні наміри ФРН тільки насмішило чеха. ФРН так боялася СРСР, що й мріяти не могла про агресію супроти ЧСРСР, навіть якби мала п'яту колону. До того ж, чехи й словаки добре пам'ятали сторіччя взаємин з німцями. «Чехи й словаки ніколи не відвернуться від Росії», — кінчив він.

— Але СРСР збирається напасти на вас.

— Це неможливо. Ми — братерські народи, і Чехо-Словаччина — соціалістична країна.

— Погано ви знаєте своїх братів. Брежнєву навіть в голову не прийде думка про соціалізм або сторіччя дружби. Пригадайте процес Сланського. Для радянських керманічів соціалізм — це ширма для захоплення влади, а ви захитуєте їхню владу.

— Може бути. Алеж не підуть радянські солдати проти комуністів і слов'ян!

— А Угорщина? Чому ж вони щодня зводять наклеп на КПЧ, якщо не готують солдатів і народ до нападу на «контрреволюціонерів»? І чому радянські танки стоять на кордоні?

— Я бачив їх, коли переїжджав кордон. Вони мають завдання налякати Дубчека і зробити його податливішим.

Суперечка кінчилася нічим. Чех надто вірив у «дружбу» й «інтернаціоналізм». А я не вірив радянським керманічам ані в одному слові. А народ? Що він знає? Йому щодня брешуть. Він вірить, що Радянський Союз урятував чехів, словаків, поляків і болгарів від німців, а вони невдячні. У той сам час народ не вірить у чесність тих, хто каже йому це. Навіть у моїй лябораторії я чув, як люди, які знали радянську закордонну політику, казали: «За що ми проливали кров? Щоб вони віддали країну німцям?»

У самвидаві з'явилася промова Людвіка Вацуліка на з'їзді письменників Чехо-Словаччини «2000 слів», «Програма дій КПЧ» і інші переклади з чехо-словацької преси, особливо з «Літерарних листів». Нарозхварт ішла «Дукля», журнал українців східньої Словаччини. На жаль, журнал головне аналізував національні та релігійні проблеми нової Чехо-Словаччини, і його націоналістична обмеженість виявлялася в усьому. Українці Словаччини раділи, коли українця Василя Біляка обрали секретарем словацької компартії. Але Біляк публічно зрікся свого українства і цим самим попередив про свою зраду всіх народів ЧСРСР. «Дукля» напала на нього. Проте радість «весною» настільки заливала сторінки «Дуклі», що не треба було знати інших чехо-словацьких газет і журналів, щоб зрозуміти, що справді прийшла «весна».

Демократизм, гуманізм і правдивість «Програми дій КПЧ» переконали нас більше, ніж щонебудь інше, що чехо-словацька компартія справді почала будувати «соціалізм з людським обличчям». Термін цей мені не сподобався тому, що він припускає можливість соціалізму з нелюдським обличчям, а це вже не соціалізм, а нова форма експлуататорського суспільства.

Радянська преса посилювала напади на Чехо-Словаччину. У «Правді» з'явилася стаття, в якій невідомі керівники КПЧ прохали допомоги. П'ята колона діяла. Усі ми чекали: чи вибухне війна і чи скажуть своє слово друзі ЧССР, Румунія та Югославія? Ходили чутки, що вони обіцяли Дубчекові військову допомогу на випадок вторгнення і що Югославія почала озброювати своє населення. Проте ми знали, що чехо-словацьке військо стояло не на кордоні з СРСР, а на кордоні з Західньою Німеччиною і що його гармати були звернені на захід. Дубчек зовсім не готувався опиратися радянській агресії. Натомість ФРН боялася провокації з боку країн Варшавського договору і провела військові маневри подалі від кордону з ЧССР.

Найогиднішим аспектом був виклад радянськими газетами статтів західніх журналістів про Чехо-Словаччину. Здогади газет «Вашінгтон пост», «Дейлі мейл», «Темпо» і «Нью-Йорк таймс» висувалися як самовикриття імперіялістів. Свободу фантазувати й брехати, яку мають західні журналісти, використала невільна преса Радянського Союзу. Свобода знову допомогла антисвободі. Неморальна брехливість західніх журналістів завжди йде на руку радянським фальсифікаторам. Протилежне теж правильне, і західня преса не раз використала радянську брехню для боротьби проти соціалізму.

І от 21 серпня прийшло повідомлення, що збройні сили Варшавського договору втрутилися до Чехо-Словаччини. Наступні дні були одним довгим кошмаром сорому й розпачу. Ми сиділи щовечора біля приймача і слухали чехо-словацькі радіостанції. Людвіг Свобода плакав і наводив паралелі між окупаціями 1938 і 1968 років. Усі ми плакали разом з ним, бо крім сліз і безсилої ненависти нічого не могли протиставити нашим володарям. Було нестерпно соромно бути радянським громадянином і марксистом, і на душі був тільки страх за Чехо-Словаччину, Радянський Союз і весь світ. Наближалася довга зима сталінського фашизму.

Жити в цій мерзенній країні стало неможливо, бо не видно було ефективних метод боротьби з владою бандитів. Що могла зробити жалюгідна жменька радянських опозиціонерів, якщо навіть організована, політично розвинена країна, з власним урядом і військом, однастайна в намірі йти незалежним шляхом, була безсила? На вулицях підходили до мене малознайомі люди і з ненавистю й злістю казали: «Чому мовчать американці? Хоч би китайці розв'язали війну! Самвидав і пропаганда — собаці під хвіст.

Треба кидати бомби!» Найбільш сердиті й розпачливі слова говорили найпоміркованіші ліберали. Я пробував їх заспокоїти, відмовляв їх від авантур, але сам був схильний піти на якусь авантуру.

Я вирішив звернутися до чехо-словацького консульства за громадянством. Кілька киян випередили мене. Консул поїхав до Москви, і його заступники дякували нам за моральну підтримку, але радили не виступати, щоб не дати підстави звинуватити консульство в підбурюванні. Вони самі нічого не знали про події в ЧССР і просиджували біля радіоприймачів. Вони сказали, що окупанти підкупили чехо-словацького посла в Москві.

Хтось запропонував, щоб ми влаштували демонстрацію, але після довгих дискусій ми відкинули думку: нас у Києві так мало, що арешт демонстрантів спаралізував би самвидав. Ми вирішили підтримати чехів і словаків єдиним, чим могли — якнайширше розповсюджувати документи Празької весни.

Уночі 21-го або 22-го ми з Танею верталися додому в таксі. Таксі зупинилося перед мостом Патона: переходила нескінченна артилерійська колона. «Румунів їдуть давити!» — сердито кинув таксист. Ми завмерли. Румуни не коритимуться, і вибухне війна. У ті дні багатьох хлопців забрали до війська і обробляли брехнею про контрреволюційні наміри румунського уряду. На кордоні Румунії стояли радянські частини. У деяких киян виникла думка піти до армії, щоб прилучитися до румунів, якби вибухла війна. Але ідея була наївна: хто повірив би в такий ентузіазм?

Нарешті прийшла до Києва книжка Андрія Сахарова «Міркування про прогрес, мирне співіснування і інтелектуальну свободу». Хоча Сахаров блискуче сформулював проблеми, перед якими стоїть світ, і безстрашно викрив просталінську політику в СРСР, багатьом з нас пропоновані ним реформи внутрішньої та зовнішньої політики видалися непрактичними. Після окупації Чехо-Словаччини суттєві реформи були неможливі. Мені особливо сумнівними виглядали слова про зближення СРСР і передових капіталістичних країн. Так, конвергенція можлива, але яка? Реальні тенденції спрямовані до конвергенції, яка кине світ у безодню. У Радянському Союзі зростає тенденція відмовлятися навіть від слова «соціалізм» і переходити до державного капіталізму в шведській формі. Якщо Захід і наближатиметься до СРСР, то швидше шляхом посилення антидемократизму, збільшення концентрації капіталу і зрощення держави й монополій. Сахаров бачить цю небезпеку і каже в своїй статті, що зближення не повинно стати змовою урядів.

Статтю Сахарова широко читали й обговорювали науковці та літератори. Але було вже не до дискусій: 26 серпня подзвонив Якір і

повідомив, що попереднього дня на Красну площу вийшли Лариса Богораз, Віктор Файнберг, Павло Литвинов, Наталя Горбанєвська, Костянтин Бабицький, Володимир Дремлюга і Вадим Делоне і розгорнули плякати з протестами проти окупації Чехо-Словаччини. Їх негайно заарештували і, мабуть, обвинуватять у «антирадянській пропаганді», «наклепі на владу» або порушенні праці транспорту й державних установ. Ми раділи, що знайшлися люди, які заявили, що не всі в СРСР підтримують агресію режиму, але багато з нас шкодували, що вийшов на площу Литвинов, бо він був потрібний самвидавці. Але всі ми розуміли, що потреба протестувати відсувала набік здоровий глузд.

По всіх установах провели збори на підтримку «братерської допомоги» Чехо-Словаччині. Дехто не з'явився, дехто стримувався, а дехто протестував. Незгідних почали репресувати.

В Інституті кібернетики Глушков підтримав окупацію і засудив чехо-словацьких опортуністів і контрреволюціонерів. Співпрацівник запросив журналіста. Коли Глушков побачив спалах фотоапарата, він зблід і замовк. Навіть ця безпринципна людина не хотіла, щоб світ знав, що він підтримує агресорів. Опісля він передав Вікторові Боднарчукові, якого вже прогнали з інституту, що він був примушений виступити ради інституту й науки.

Під кінець вересня до Києва приїхали, як представники кримських татарів, Ролан Кадиев і Зампіра Асанова. Від народу вони мали мандати, в яких були чітко окреслені позиції, що їх вони мали обстоювати. На подорожі своїх представників до Москви й Києва кримські татари збирали гроші, і Ролан і Зампіра приїхали з листом українському урядові. Вони розповідали, що КДБ ширило серед кримців чутки про те, що «українські націоналісти» не дозволяють татарам вернутися до Криму. Усі ми весело розсміялись: «Які націоналісти? Шелест або Дзюба, якого Шелест переслідує за націоналізм?» Натомість у Криму КДБ пускало чутки, що татари хочуть вигнати українців і росіян з їхніх поселень.

Ми пішли до Віктора Некрасова. Зампіра подякувала йому від імени татарів за підтримку. Некрасов розповів кумедний епізод. Перебуваючи в готелі в Криму, він пожартував з приятелем: «Давай влаштуємо тут революцію. За звичайним пляном: перше вокзал, телеграф і банк. Потім проженемо росіян і українців і проголосимо незалежну Кримську республіку. Тоді попрохаємо в татарів притулку і будемо жити у вільній країні». З цим приятелем пізніше провели розмову про те, що він відмовився виступати проти Некрасова. «Ви думаєте, що ми не знаємо, як ви з Некрасовим хотіли зробити революцію в Криму?»

Ми вирішили познайомити Зампіру та Ролана з українськими патріотами, щоб звернути увагу цих останніх на кримсько-татарську проблему. Що менш чиновний письменник, то щиріше він озивався на наші слова. Дзюба та Зіновія Франко, онука Івана

Франка, пообіцяли зібрати серед української інтелігенції підписи під вимогою повернути татарів на батьківщину.

Коли ми прийшли до Андрія Малишка, нас зустріла його дружина Любов Забашта, яка докоряла мені 1966 року за російську мову. Ролан розповів їй, що знищують кримсько-татарські пам'ятки, і попрохав її звернутися до Товариства охорони пам'яників старовини. Забашта відповіла:

— Я в Криму часто відпочиваю і руйнування не бачила.

Ролан показав їй фотографії.

— Гарзд, наступного року я поїду туди до санаторії і подивлюся.

Зайшов Малишко. Забашта підбігла до нього і щось шепнула, і він швиденько пройшов до спальні. Вона пояснила, що в нього вночі був приступ серця, і він не може говорити з нами. «Але він, звісно, співчуває вашому народові».

Проте Ролан і Зампіра відїхали назагал з гарним враженням від української інтелігенції, зокрема від Дзюби. Згодом вони прислали нам бюлетені про боротьбу кримських татарів і поліційні переслідування. У Чирчику в Узбекистані кримські татари зібралися 21 квітня, щоб відзначити день народження Леніна. Солдати й міліціонери розігнали зібраних кийками, ременями і лужною водою з кишок. Не щадили ні жінок, ні дідусів, і попалось узбекам і навіть росіянам. Російський капітан, який був свідком бою, крикнув: «Як ви смієте бити людей? Ви ж не есесівці! Я напишу до ЦК!» Його так побили, що довелося відвезти до лікарні, і про його дальшу долю татари не могли нічого довідатися.

У травні вісімсот татарів приїхало до Москви; 16-го й 17-го їх заарештували, навантажили в запльомбовані вагони і відправили до Ташкенту. Як хтось опирався арештові, то його били. Помилково побили турецького громадянина. Він поскаржився своєму послові, і радянська влада попросила вибачення. Турецький посол заспокоївся: б'ють мусулман, але не наших. Татари поклали чимало надії на мусулман Туреччини й Близького Сходу. Надія була даремна.

Заїхав до нас Гомер, шофер за фахом, який розповів нам свою типову для кримських татарів долю. Коли його вивезли з Криму 1944 року, він опинився без батьків і жив у дитбудинку в Узбекистані. Він на все життя запам'ятав, як розгнівана вихователька прогнала його, босого, взимку. Після 1956 року він добре заробляв і гарно жив, одружився з донькою багатого татарина. Коли почався національний рух, Гомер допомагав грішми, а тоді почав брати активну участь і розповсюджувати самвидав. Тесть і дружина лаяли його. «Не можу я тільки матеріально підтримувати, — відповідав Гомер. — Я ніколи не прошу їм за те, що прогнали мене». З Гомером ми зайшли до одної хати, де випивали. Гомер відмовився: «Ми не можемо пити, бо запах алкоголю буде доказом хуліганства. Міліція та КДБ арештовують нас і без підстави». Гомер

й інші кримські татари здивували всіх нас високою політичною свідомістю і розумінням таких речей, які недоступні середньому радянському інтелігентові.

Користуючись тишею, я заходився шукати працю. Боднарчук знав багатьох математиків і запропонував мені звернутися до двох інститутів, де опрацьовували математичні моделі різних процесів. В обох інститутах були люди, які знали про судові процеси і про підписантів. Вони казали, що праця є, і ми ходили до відділу кадрів. Там, побачивши в моїй трудовій книжці запис «звільнений за власним бажанням», хтось відразу питає: «Чому?» Я непереконливо брехав про своє бажання досліджувати тематику даного інституту. «Гаразд, приходьте за тиждень». За тиждень виявлялося, що нема місця. Боднарчук учив мене, як зробити версію «власного бажання» переконливою. Я пробував, але брехати було огидно. Та й не вірив я, що КДБ випустило мене з поля зору.

В інших інститутах завжди була та сама історія. У деяких завідувач відділу одразу питає: «Підписант? Попробую налагодити». Але нічого не можна було налагодити. В Інституті психології адміністратор сказав: «Ми ледве врятували своїх підписантів, а ви пропонуєте нам чужого».

В одному біологічному інституті я зустрів старого приятеля, професора. Він розпитав мене про політичні події і навіть висловив співчуття: «Знаєш, якщо я порекомендую тебе, то напевно відмовлять. Я краще через посередників. Вибач, я спішу на збори, читаю доповідь про нові форми буржуазної антирадянської пропаганди». Ми обоє посміялися, але я сміявся, сказавши правду, не дуже весело.

Брехав я переконливо, коли я зустрівся з директором біологічного інституту. Моя попередня праця частково збігалася з тематикою інституту, і директор поцікавився мною. Проте наступного дня мене повідомили, що немає місць.

Пішов я до редакції «Вищої школи», щоб спробувати влаштуватися у відділі математичної літератури. Одночасне знання української мови й математики дуже рідке, і такі «енциклопедисти» високо цінуються. Тут теж мені відмовили.

Один знайомий подзвонив до редакції «Радянської школи». У математичному відділі так був потрібний редактор, що ніхто не поцікавився причинами мого звільнення. Мені дали два розділи з книжки про методику викладання математики і попрохали мене відредагувати їх і написати рецензію. Удома я переглянув розділи і знайшов суттєві помилки в стилі, в означеннях і навіть у розв'язках завдань. Я написав рецензію і показав її Сверстюкові як спеціалістові з української мови. Усе було гаразд.

По дорозі до редакції я помітив хвіст — чоловіка й жінку.

— Для першого разу це дуже добре, — сказав редактор. — Я подзвоню вам завтра, треба поговорити з головним редактором.

Вийшовши з редакції, я побачив, що хвіст мій ховається коло сусіднього будинку. Я пішов прямо на них. Вони хутко зайшли до будинку, але згодом, коли я сів у тройлебус, я знову побачив жінку. Стало ясно, що нічого не вийде.

Наступного дня мені сказали, що головний редактор не хоче мене приймати: «Ви написали заяву по-російському. Значить, ви не знаєте української мови!»

— Як? Аджеж написав я рецензію і редагував я книжку українською мовою.

— Він не звернув на це уваги.

Як кумедно: «українського націоналіста» не приймають на працю за те, що заяву він написав по-російському. «Парадокси доби», писав Василь Симоненко.

Коректор у редакції «Наукової думки» дав мені знати, що потрібний редактор математичної та технічної літератури. Коли я звернувся туди, мені знову відповіли: «Прийдіть завтра».

Я пішов до президента Академії наук УРСР, академіка Бориса Патона. Його не було. Тоді пішов я до парткому Академії і прямо виклав причини мого звільнення. Почалася політична суперечка. Я партійцям про загрозу ресталінізації, а вони мені про буржуазну пропаганду. Врешті я сказав, що мене не приймають на працю з записом про «скорочення штатів», і заявив, що партком зобов'язаний влаштувати мене на працю, бо не було юридичної підстави на моє звільнення.

— Гаразд. У вас щось є на приміті?

— Так, є місце в «Науковій думці».

— Прийдіть завтра.

Наступного дня мені сказали, що вже взяли людину на це місце. Але коли я перевірів, то довідався, що місце ще вільне. Я написав заяву до об'єднаного комітету профспілки Академії наук і «Вищої школи». Говорив зі мною симпатичний товариш.

— Чому ви все виклали в заяві? Треба було інакше все пояснити.

— Але я вже пробував інакше. Той, кому треба знати, і так довідається.

— Так, ви маєте рацію. Але що ми можемо зробити? Я спробую підшукати вам працю, але обіцяти не можу. Політика все таки.

Врешті я пішов до ЦК профспілок. Там мені говорили про безсилість профспілок і радили мені покаятись. Довелося махнути рукою на працю і стати репетитором. В університеті пообіцяли рекомендувати мене студентам, які відставали, але мені ані одного «бовдура» (так ми їх називали) не послали. Знайомі послали до мене школярку, якій треба було готуватися до університету. Вона двічі прийшла і тоді зникла: її попередили, що через зустрічі зі мною її не приймуть до університету. Вона й так була єврейка, а зв'язок з «ненадійним» гарантував би відхилення.

Я зрозумів, що мені лишався єдиний вихід: стати професійним опозиціонером. Така праця не дає грошей і веде тільки до в'язниці. Важко було покидати науку, ставати залежним від дружини і втягатися в бруд політичного життя. Політика видається мені суєтою, боротьбою з перешкодами, а не розвитком своїх сил. Але забути, відійти набік, заткнути вуха, заплющити очі і мовчати — теж неможливо. І головне, як опозиціонер, я не мусітиму брехати або роздвоюватися на будівника світлого майбуття і опонента хмарного теперішнього часу.

Зростала напруженість політичної боротьби. В Інституті імені Сербського професор Данило Лунц провів 5 вересня судово-психіатричну експертизу над Наталією Горбанєвською і визнав її неосудною. Прокуратура припинила свою справу проти неї і передала її під опіку матері. Якір подзвонив 7 жовтня і повідомив, що за два дні почнеться суд над демонстрантами на Красній площі. Я обійшов усіх знайомих і зібрав трошки грошей для москвинів. Одна жінка спершу не хотіла давати: «Це для націоналістів? Не хочу». Я відмовився брати її гроші і для москвинів. Українські патріоти зібрали скільки могли: багатьох з них уже позбавлено праці.

Наталія Горбанєвська дуже добре описала суд у книжці «Полудень», і тому я обмежуся деталями, яких нема в книжці, але які передають атмосферу переслідування інакодумців у СРСР.

Уранці 9 жовтня, в перший день суду, ми натрапили на комсомольський загін на чолі з явним стукачем, який підроблявся під інтелігента: носив чорну борідку і намагався говорити «культурно». Спершу він охоче відповідав на наші питання. Він інженер і комсомольський працівник, на прізвище Александров. Він пробував говорити з клясових позицій про клясові почуття і потребу праці. Один з моїх друзів спитав його: «Чому ж ви не працюєте? Я вас бачив біля будинку суду під час усіх московських процесів».

Інженер глузливо вишкірився: «Я тебе теж бачив біля суду».

На перший день процесу кадебістські провокатори спробували втягти Петра Григоренка й Генріха Алтуняна в бійку, і на другий день Зінаїда Михайлівна та інші друзі не пустили мене на суд, бо випадок показав, що приїжджим з інших міст загрозувала провокація. Я провів день у розмовах з Алтуняном. Він був член партії, майор і радіотехнік, який викладав у Військовій академії в Харкові. У серпні КДБ почало слідство у справі харківських підписантів і провело обшуки в Алтуняна і дев'ятох його друзів у зв'язку з самвидавом і зустрічами з Григоренком та Якіром. Ми домовилися встановити постійний зв'язок між Києвом і Харковом: їх мало, і їм важко діставати самвидав. Оскільки більшість Алтуняно-

вих друзів були марксистки, зустріч обіцяла бути особливо цікавою мені.

До Москви приїхав Іван Яхимович. Мене він уразив своєю цілеспрямованістю, енергією і вірою в майбутнє. Останнє було рідкістю. Він розповів, як його зняли з посту голови колгоспу і прогнали з партії. На партійних зборах колгоспу член райкому партії пояснив зібраним комуністам, що Яхимович зводив наклепи на радянську владу в своєму листі до ЦК, і зажадав, щоб його виключили з партії. Ніхто не голосував за цю постанову. Скликали ще одні збори, але тільки партторг колгоспу голосував за виключення Яхимовича. Не питаючи колгоспників, Яхимовича все таки зняли з голівства колгоспу. Дружина партторга покинула його за його поведінку в усій цій історії. Колгоспники далі привозили Яхимовичеві продукти.

Побачивши дудліж, який панував у Москві, Яхимович рішуче засудив його за шкоду справі. Ми всі сміялися з нього: «Відразу видно марксиста». За суворість до друзів дехто назвав Яхимовича троцькістом, хоча знання про Троцького обмежувалося легендами і чутками.

До Києва я повернувся з великою кількістю літератури. Це були промови адвокатів, які боронили Гінзбурга й Галанскова, нарис Горбаневської «Безплатна медична допомога» (про побут у психіатричній лікарні) і лист Григоренка голові КДБ Андропову, в якому він розповів про переслідування, допити й інші неприємні речі.

З «Хроніки поточних подій», яка почала давати неоціненний огляд самвидаву, я віднотував для себе «Нову клясу» Мілована Джіласа і «Технологію влади» Абдурахмана Авторханова. Обидві книжки пощастило дістати, Джіласа в машинописі, а Авторханова на фотоплівці. Передруковувати їх було важко: Джіласа я друкував два місяці, а Авторханова яких чотири. Хоча Джілас ширше розповсюдився по Києву, ніж Авторханов, він зробив на мене слабше враження: я давно вже прийшов до подібних висновків, і цінними для мене були тільки факти з історії Югославії та СРСР.

Не поділяю я основну тезу Джіласа про те, що в Радянському Союзі з'явилася нова експлуататорська кляса. На мою думку, бюрократи, які керують країною, ще не оформились у самостійну клясу. Адже менеджери в капіталістичних країнах не становлять окремої кляси. Як і поліція, військо та адміністрація різних установ, вони являють собою «слуг» капіталістів. Капіталісти тільки відраховують їм частину своїх прибутків і притягають їх на свій бік проти пролетаріату. Радянська держава, яка є абстрактним капіталістом, так само підкупує Брежнєва, Косигіна, Андропова та інших «слуг народу». Показовий приклад Хрущова. Здавалося, що він найбагатший і наймогутніший представник «нової кляси».

Але що йому лишилося, коли його скинули? Квартира, дача і невеличка пенсія.

Кляса визначається своїм стосунком до виробництва й розподілу продуктів. У виробництві функція радянської олігархії обмежується керуванням працею. Як і весь народ, олігархи одержують платню (високу, але не більшу, ніж платня директора великого капіталістичного підприємства). Пільги, якими вони користуються, крім платні, назагал незаконні. Олігархи *крадуть* частину народного доходу. Ця крадіжка юридично не оформлена, отож, як і звичайні злодії, олігархи не становлять економічно окрему клясу. Вони володіють владою як каліфи на годину. Сталінові пощастило стати повновладним господарем країни, але бюрократи під ним були ґвинтиками в машині самодержавства, непевними навіть наступного дня. Тепер накреслюється тенденція відмовлятися від гасел соціалістичної революції і узаконювати пільги й владу бюрократів, але вона обмежується головне партійними технократами, і покищо це тільки тенденція.

Якір розповів мені про зустріч з Хрущовим на його дачі після його падіння. Хрущов випив і почав скаржитися: «Ніхто не пише, не приходять. Мішка [Шолохов]! Я з нього зробив людину, а він навіть не подзвонить». Потім Хрущов витягнув самвидавний примірник «Доктора Живаго» Пастернака. «Що за чудова штука! Треба було, щоб народ прочитав це. Суслів й інші члени ЦК підсунули мені „цитатки“ з неї, і я їм повірив». Якір трохи не вдарив його в пику. Перше Хрущов загнав поета в могилу, а потім хвалив його.

Коли помер Хрущов, Якір усе таки поїхав на похорон, бо Хрущов зробив багато для політв'язнів. По дорозі міліція затримала його під нісенітним приводом, поки не кінчився похорон. Багато москвинів хотіли відвідати могилу Хрущова наступного дня, але влада боялася виступів та виявів симпатії і проголосила санітарний день на кладовищі. Ось вам і «нова кляса».

«Технологія влади» Авторханова розглядає боротьбу Сталіна за абсолютну владу і методи розправи з усіма потенційними противниками. Аналіза витончена, і є багато цінних фактів. Не сподобалося мені тільки «художнє узагальнення» — злиття кількох історичних постатей в одну, що знижує довіря читача до решти фактів. Не зважаючи на її слабості, книжка стала для багатьох читачів підручником партійної історії, і один мій знайомий знав її майже напам'ять. І «Нову клясу», і «Технологію влади» КДБ знайшло під час обшуків у лєнінградців. Ми знали, що за них грозив великий строк, і тому давали їх читати тільки тим, кому безумовно довіряли.

У жовтні ми познайомилися з Кларою Гільдман, студенткою відділу математичної лінгвістики Горьківського університету. Клара — киянка, але тому що в той час євреїв майже не приймали до вищих наукових закладів на Україні (тепер це стосується до всього Союзу), вона поїхала вчитися в РРФСР. П'ятеро студентів

історичного факультету Горьківського університету написали працю «Соціалізм і держава», в якій вони критикували радянську дійсність на підставі Ленінової книжки «Держава і революція». Були скликані комсомольські збори, і студентів виключили з комсомолу і з університету за те, що вони «брехали»: будучи комсомольцями, написали антирадянську книжку. (Згодом кількох з них заарештовано й засуджено.) Наступного дня Клара зайшла до комітету комсомолу.

— Ви вчора казали, що тих студентів треба виключити з університету за лицемірство. Чи ви мене викинете з університету, якщо я вам зараз покладу комсомольський квиток?

— Вийди. Ми це обговоримо.

Після обговорення Кларі сказали: «Ні, тебе не виженуть, бо ти чесно сказала про свою незгоду з лінією партії».

Клара одержала телеграму з Києва про те, що її мати при смерті. Клара місяць провела коло матері в лікарні. Поки вона перебувала в Києві, товаришка повідомила їй, що її виключили з університету. Клара поїхала до Горького скаржитися в обкомі партії. Там їй показали постанову ректора: її виключили за невідвідування лекцій і за участь у п'яній студентській організації. Клара пояснила, що вона в цей час була у Києві, і подала довідку з лікарні, але ніхто не звернув уваги — усе було рішене вище. Коли вона поїхала до Міністерства вищої освіти в Москві, їй відповіли, що вона не вчасно взялася за це. Нічого не добившись, вона повернулася до Києва. Навздогін одержала офіційний наказ «виключити за поведінку, не гідну радянського студента». Хотіла вона цього чи ні, Клара зв'язалася з інакодумцями. Такими розправами з кожним протестом КДБ або залякує людей, або перетворює їх на активних опозиціонерів.

ДРУЗИ В УМАНІ

Наприкінці грудня мені розповіли, що в Умані жила колишня есерка Катерина Левівна Олицька, яка написала книжку спогадів. Заручившись рекомендацією, я з одним кримським татариним поїхав до Умані. Олицька знала про нас з самвидаву, і рекомендація виявилася зайвою. Ми провели кілька днів в Умані, розмовляли з Олицькою і її невісткою Надією Віталівною Олицькою-Суровцевою* про останні суди, про національний рух кримських татарів і про новинки самвидаву. У відповідь жінки розповіли нам про своє життя.

ВЧК заарештувала Олицьку ще 1923 року. Потім звичайний шлях: Соловки, Сибір, табори, заслання. Тридцять років пішло на знайомство з каральним мечем «неабстрактних гуманістів». Цікаво порівняти спогади Олицької з «Крутим маршрутом» Євгенії Гінзбург. Олицька зустрілася з Гінзбург на етапі і описує ті самі події, між іншим і суперечку сталіністок з нормальними зечками, яким напівобголено голови. І Гінзбург і Олицьку дивує ступінь ураження психіки сталіністок. Але в книжці Олицької видна прірва між людиною, вихованою в дореволюційному гуманістичному дусі, і фанатиком, звихнутим з розуму революційним мітом, який заслонує дійсність і калічить особистість. І Катерина Левівна і Надія Віталівна, яка теж зустрічала Гінзбург, завжди сміялися з міту, який вона зберігала. Не зважаючи на її здивування дикістю партійних товаришів, Гінзбург виявляє споріднення й зрозуміння до них. А Олицька, дивлячись на своїх ідейних ворогів, відчувала себе — словами Зінаїди Тулуб, яка їхала в тому самому вагоні, — доісторичним іхтіозавром.

Олицька обурювалася розповіддю Гінзбург про есерку Дерковську, яка в тюрмі питала керівника своєї партії, чи дозволено брати цигарку в комуністки. «Я знаю Дерковську. Ми не були фанатики, — говорила Олицька. — Фанатики вони! Пройшовши

* Солженіцин згадує Дмитра Олицького, брата Катерини Олицької, в «Раковому корпусі» і часто пише про його дружину, Надію Олицьку-Суровцеву, в «Архіпелазі Гулаг», у третьому томі якого поміщено її фотографію.

„крутий маршрут” тюрем і таборів, Гінзбург нічого не навчилась, нічого не зрозуміла в історії загибелі своєї партії. Вона повторює наклепи своїх катів на інші партії, повторює міт про те, що есери — фанатики й гістерики. Вона зберегла партійну нетерпимість».

Я пригадав слова Катерини Левівни, коли читав «Любов до електрики», повість сина Гінзбург, «опозиціонера» й марксиста Василя Аксьонова. Не задумавшись над історією більшовиків, він виводить трафаретні образи гістеричних, авантюрицьких і демагогічних есерів. Серед противників більшовиків він не бачить ані одної світлої постаті. Алеж кому в СРСР дозволять вивести образ розумного й чесного есера, відданого справі робітників? Якщо в Аксьонова є сумління й честь, але немає сміливости написати правду, то він повинен мовчати про революцію. Чи, може, Аксьонов щиро вірить, що всі есери були «прислужники буржуазії»? Важко сказати, що в такому випадку краще: чесний Аксьонов з мітологічною свідомістю чи нечесний Аксьонов, який бачить правду, але мовчить про неї.

У «Крутому маршруті» Гінзбург зображує два сорти катів: щирих фанатиків і розсудливих негідників. Зазнавши садизму радянської Ільзе Кох і влади корисливих тюремників, вона без вагання віддає перевагу останнім. Їх можна підкупити або зіграти на їхніх ганджах. Я бачив ці два типи серед лікарів у Дніпропетровську, і мені теж здається, що щирі фанатики страшніші, ніж хижацькі лицеміри, які люблять пожити й іншим хоч трошки дозволяють пожити.

У жартах і розповідях про себе, про товаришів, про катів і про партійців Олицька й Суровцева виявляли надзвичайну спільність, яка підкреслювала їхні різкі психологічні різниці. Слухаючи їх, я пригадував Демокріта й Епікура, які обоє вважали себе матеріалістами. Легенда каже, що Демокріт виколов собі очі, бо вони бачать тільки явища і заслонюють суть речей. На твердження, що Сонце — велика, вогняна куля, Епікур відповідав, що його цікавить тільки те сонце, яке він бачить — маленьке, ласкаве й життєдайне. Як і Демокріт, Катерина Левівна любила правду і все життя шукала її. Для неї табори були випробуванням, боротьбою добра зі злом, духу з кулаком. Надія Віталівна натомість життєлюб. Як і Епікур, вона бачить сенс життя в мистецтві, мові, сміхові і щасті людей.

Вихована в інтелігентній і прогресивній родині українських патріотів, Надія Віталівна аристократ у найкращому розумінні цього слова: шляхетна, культурна людина. Такі люди завжди в суті демократи. Її українська мова — синтеза витонченої культури, народної мови пісень, прислів'їв, і жартів, і блатного жаргону радянських таборів, без якого неможливо описати табірну епоху побудови соціалізму. В її спогадах табір — це чудова природа Сибіру й Колими, яку вона любить, не зважаючи на холод, голод і муки. Її очима читач бачить кошмар двадцяти восьми років у таборі і в'язницях як трагікомедію, в якій людина завдяки сміхові і

здоровому життєлюбству підноситься понад нелюдськими умовами.

Як сьогодні, чую докірливий голос Катерини Левівни: «Надю, ну чому ж ти? Не в цьому справа!» Це її реакція на анекдоту про якогось ката, зрадника чи героя. У Надії Віталівни — все в сміхові і подробицях, крізь які бачиш ту саму суть, про яку говорить Катерина Левівна. І ні слізеньки в обох, що особливо дивне для мене: я звик, що українці плачуть, навіть коли сміються. Українка духом, мовою і походженням, Надія Віталівна показала мені, що ми маємо майбутнє, якщо вміємо сміятися з себе, з свого болю, з своїх божків і з своїх хиб і достоїнств. Ми вже піднеслися над комплексом національної неповноцінності, над національним провінціалізмом і «квасним патріотизмом». У своїх геніальних працях про Достоєвського, Рабле і Гоголя Михайло Бахтін показав значення народної карнавальної культури, яка сміхом переборює відчуження людини від держави та ідеології, яка вміє бачити високе в низькому, підле в благородному і смішне в поважному. Як лякаються цього сміху провінційні патріоти та затхлі бюрократи! «З чого сміються? Із святинь, з народу [російського, українського, єврейського, якого завгодно], і навіть — страшно подумати! — з вождів і жертв».

Катерина Левівна любила сміх Надії Віталівни, але була сувора до себе, до людей і до ідей. Табір для неї — це глузування, падіння людини до рівня ката й стукача і зліт до мужности, співчуття і мудрости. Вона бачила боротьбу добра і зла і перемогу над злом завдяки гідності, моральності і любові. Я був уражений, коли побачив у Катерини Левівни «Феномен людини» Тейяра де Шардена. Після тридцяти років таборів, куди вона попала молодою і неосвіченою дівчиною, вона жадібно читала книжки з філософії та літературознавства і поінформовано розпитувала мене про кібернетику та філософію математики. Вона любила Достоєвського, Булгакова і Кафку; вона радила мені прочитати Миколу Михайловського та Віктора Чернова, і вона дивувалася моїм перестарілим зацікавленням Фройдом. «Хіба нема нічого новішого? — казала вона. — Ми бозна коли пройшли це захоплення». Уражала мене також абсолютна відсутність ідеологічної або моралістичної вузькості в Катерини Левівни. У сімдесят років вона мала терпимість і логічний, ясний розум з широким кругозором, без найменшого самозамилування, і вона безупинно шукала істину й любов.

Катерина Левівна була надзвичайно чиста в думках і вчинках. Одна її знайома, людина чесна й принципова, розповіла, що директора уманського музею піймали при крадіжці. Його лишили на праці. Катерина Левівна спитала знайому, які тепер стосунки в неї з ним. «Як завжди. Вітаємося, всміхаємося». Катерина Левівна, іхтіозавр чесности й принциповости, не могла зрозуміти цього. А ми, нові принципові, не могли до кінця зрозуміти її. Чому не вітатися

з падлюкою? Чому ж за таку дрібничку виставляти себе під удар, замість зберігати себе для принципових боїв? Катерина Левівна була не менш принципова з режимною брехнею та підлістю. Коли її допитували в моїй справі 1972 року, вона відмовилася свідчити, відмовилася мати будь-які стосунки з КДБ.

У Катерини Левівни і Надії Віталівни була подруга Зора Борисівна, дружина російського анархіста і колишнього агента «Іскри» Андрєєва. Зовсім відмінна від Олицької та Суровцевої, Зора Борисівна мала подібну долю і подібну силу духу. Вона познайомила мене з старою більшовичкою і з дітьми більшовицького діяча. Я спитав Зору Борисівну, як вона могла дружити з членами партії, яка знищила її друзів.

— Тепер смішно говорити про ті партії. Часи не ті, і проблеми інші. Лишилися люди з усіх партій, чесні люди, які зберегли себе в таборах і в'язницях. Усі ми зробили багато помилок. Ті, з ким я познайомила вас, не були негідники, і тому ми дружимо.

Під час громадянської війни Зора Борисівна працювала в підпіллі у Севастополі і завідувала кабінетом хіромантії, до якого заходили білі офіцери. Вона залюбки лякала їх смертю і дізнавалася від балакунів про військові таємниці, тоді передавала їх Махнові та іншим анархістичним загонам. Після війни вона ворожила більшовикам, меншовикам, анархістам і есерам, але бачила печатку смерти на долонях так часто, що кинула ворожити. Хоча я не бачу розумного пояснення хіромантії, розповідь Зори Борисівни передає сенс подій: загибель революції і майже всіх чесних революціонерів. Лишилася партія упирів, мерців, які панували над живими і своїм диханням омертвляли всі живі ідеї революції.

Сара Лазарівна Якір, дружина командарма Йони Якіра, в той сам час ховалася в підпіллі в Одесі. Вона виконувала ту саму працю, що й Зора Борисівна: збирала відомості від білих офіцерів, які відвідували її перукарню (за стіною ховалися більшовики). Сара Лазарівна дуже переживала, коли чула від сина Петра і його друзів глузування з Жовтня і прокльони старим проводирям. Я якось посперечався про це з товаришем і, коли відвідав Якірів, повторив його думку про дурноту більшовиків, навмисне перебільшивши її, щоб показати поверховість таких нападок. Сара Лазарівна не витримала: «Льоню, ви теж вважаєте Жовтень авантюрою і всіх більшовиків негідниками? Як ви можете таке казати?»

Мені було дуже важко відповісти цій старій, хворій, напівсліпій жінці, перед очима якої знищено революцію, родину і батьківщину, яка бачила, як ті, кого вона любила, щодня плювали на її святощі. Кожного разу, коли я вирушав додому, до Києва, вона казала мені: «Льоню, не беріть з собою самвидав. Вони заберуть вас. Вони слідкують за всіма, хто буває в нас».

Уся родина — Сара Лазарівна, її син Петро, невістка Валя, онучка Іра і чоловік Іри, Юлій Кім — дуже добре ставилася до мене. Я завжди зупинявся в них усупереч нелюдській нервовій напруженості, небезпеці і незгоді з Петром, проти вчинків якого я часто мовчки протестував. Трагедія Якірів, починаючи з трагедії Йони, була й моя трагедія. Але їхня любов до мене, і моя до них, була сильніша, ніж моє розумове, політичне і навіть етичне несприймання Петра.

Сара Лазарівна майже ніколи не втручалася в наші справи й суперечки, і я мав мало нагоди говорити з нею, хоча й хотів розпитати її про Йону, про громадянську війну і про двадцять та тридцять роки. Якось то я спитав її: «А ви поновлені в партії?»

— Ні, і не хочу. Ви гадаєте, що мене прогнали після арешту чоловіка? Ні. Наші наступали на Варшаву. Я дружила з командиром, який закохався в жінку. Вона відмовила йому, і він уночі, перед наступом, застрелився. Наступного дня, після бою, ми обговорювали самовбивство. Один товариш заявив: «За якусь бабу застрелився! Не міг віддати життя в бою з ворогом. Собаці — собача смерть».

Тієї ночі Сара Лазарівна і дружина Дубова, адьютанта Якіра, поховали тіло, а вранці сказали Якірові. Відбулися партійні збори. На пропозицію Якіра Сару Лазарівну і дружину Дубова викинули з партії.

— І ви відтоді не поверталися до партії? — спитав я.

— Ні. Йона про це ніколи не говорив, а я не хотіла вступати. І не шкодувала того, що вчинила.

Пізніше Петро Якір розповідав мені, що на похороні його матері було багато філерів: «Вони боялися, що я влаштую політичну демонстрацію. Блядь... не розуміють, що я не спекулюю собою і родичами».

Чому я згадую Сару Лазарівну, коли пишу про Олицьку? Я завжди порівнював чесних старих більшовиків з Олицькою, Суровцевою і Андреевою. Майже всі старі більшовики були до якоїсь міри надломлені, і не тому, що вони були гірші, ніж противники. Ворог політично переміг і віддав на тортури Олицьку, Суровцеву й Андрееву, але їхня моральна перемога безперечна. Ворогові легше протистояти, ніж одностумцеві, особливо коли його підпирають партія і «народ». Коли Сару Лазарівну та Йону Еммануїловича допитували, то вони могли опертися тільки на самих себе: ідея, за яку вони боролися, прогнала, і вся їхня боротьба до, під час і після Жовтневої революції стояла під знаком питання. Скільки душевної сили потрібно, щоб не піддатися катам! Люди знаходили рятунок або в фанатизмі, або в надзвичайній силі духу, яка дозволяла їм переглянути своє життя, знайти помилки, яких допустилися вони, їхні товариші і їхні проводирі, і зберегти ідеї, які лишилися після цієї немилосердної критики.

За винятком Петра Григоровича Григоренка, людей останнього типу я не бачив. Але йому було значно легше, ніж тим, хто робив революцію, бився проти білих і проводив колективізацію та індустріалізацію. Сумління в Григоренка чисте, бо він не був навіть посереднім співучасником злочинів своєї партії. Почуття провини в нього є, але за те, що мовчав, що не розумів, що вірив катам і що робив помилки, коли борюся проти їхнього беззаконня.

Надії Віталівні теж було важко. Адже вона також була членом компартії, щоправда, австрійської. Вона вчилася у Петербурзькому університеті, де в той час працював Михайло Грушевський. Коли вона спитала його відразу після Лютневої революції, що українська молодь повинна робити, він відповів, що треба їхати на Україну і боротися за її права. Після Жовтневої революції Суровцева їздила по селах і агітувала селян за Центральну Раду. Не розуміючи ані аграрних проблем, ані політики, вона щиро обіцяла селянам усе, чого вони хотіли. (Рік пізніше їй переказали слова селян: «Попалась би нам тепер ота панночка, що землю обіцявала, то ми б їй в пизду землі напхали».) Потім Суровцева працювала в Міністерстві закордонних справ Ради, а тоді на тому самому посту в гетьмана Скоропадського передавала відомості противникам Скоропадського і німецьких окупантів. Коли Скоропадського й німців прогнали, вона поїхала з українською делегацією на Версальський конгрес і попала до Відня. Поселившись у Відні як бідна емігрантка, здобула докторат з філософії у Віденському університеті. Вона брала участь у жіночому і пацифістському рухах, боролася проти антисемітизму, співпрацювала з групою анархістів і писала публіцистичні статті. Під час голоду на Україні на початку двадцятих років вона була заступником Грушевського в організації допомоги голодуючим.

Коли до Відня приїхав Юрій Коцюбинський, син Михайла Коцюбинського і червоноармійський полководець, Суровцева познайомилася з розквітом української культури після перемоги більшовиків. Замість переконувати її, Юрко показував книжки й малюнки сучасних українських мистців. Суровцева почала агітувати за радянську владу. 1923 року на Захід дійшли вістки про те, що начальство соловецьких таборів через примху розстріляло ув'язнених. Права преса зчинила бучу. Суровцева кинулася до Коцюбинського за поясненням. Він сам був схвильований, але за деякий час одержав літературу про Соловки, в якій мовилось про «перевиховання злочинців працею» і наводилися свідчення в'язнів про те, як їм добре жилось. Із запалом неофіта Суровцева напала на брехливу буржуазну пресу. Вона вступила до австрійської компартії, дружила з її засновником Францом Корічонером і зустрічалася з Кларою Цеткін, Берtrandом Расселом і американськими мільонерами-соціялістами.

Радянський уряд цінував Суровцеву і запропонував їй вести пропаганду серед української еміграції в Сполучених Штатах і Канаді. Вона попрохала дозволу своїми очима побачити розквіт України: живі деталі допомогли б їй ефективніше боронити радянську владу і ширити комунізм. На Україні Суровцева з головою поринула в бурхливе літературне життя і працювала в Наркоматі закордонних справ. Вона дружила з багатьма діячами українського відродження двадцятих років. Про життя селян вона не знала, але вибух мистецької та літературної творчості — Курбас, Тичина, Хвильовий, Куліш — був наочний. Багато емігрантів повірили обіцянкам влади і повернулися на Україну. Навіть Грушевський повернувся 1924 року продовжувати свою наукову діяльність.

Рік пізніше Суровцеву викликали до ГПУ. Молодий офіцер, який вів розмову, запропонував їй слідкувати за «троцькістом» Юрієм Коцюбинським.

— Як ви смієте пропонувати таке? — обурено крикнула Суровцева. — Коцюбинський — справжній комуніст, полководець Червоної армії. А ви? Дитина!

— Як хочете, — відповів офіцер. — Ми зобов'язані перевіряти всі сигнали, що надходять до нас. Попереджаю тільки — не кажіть нікому про нашу розмову!

За рік Суровцеву заарештували, обвинувачуючи її в зв'язках з австрійською розвідкою (вона танцювала кілька разів з послом). Суровцева все заперечувала, але слідчий показав їй емігрантську газету з некрологом, у якому було написано, що більшовики розстріляли націоналістку Суровцеву, коли вона вернулася на Україну, щоб вести підпільну роботу.

1931 або 1932 року, коли вона вже сиділа, Суровцеву допитували про контрреволюційну діяльність Грушевського та інших учасників «націоналістичного підпілля», але вона відмовилася свідчити. 1934 року вона довідалася про смерть Грушевського, 1937 року про розстріл без суду Юрія Коцюбинського, голови Держпляну і заступника голови Ради народних комісарів України, як керівника «Українського троцькістського бльоку», який був у спілці з «Українською військовою організацією». На засланні Суровцева одружилася з Дмитром Олицьким, який невдовзі зник у Сибірі або на Колімі. Після викриття культу Сталіна вона оселилася в Умані. Сьогодні вона багато читає і дає лекції французької та англійської мов.

Що ж урятувало Надію Віталівну від надпamu? Одні психоідеологічні підстави її мужности не могли її врятувати. Українську культуру характеризує відсутність декадансу й надриву. З цього погляду Надія Віталівна — справжній український інтелігент. Дуже важко витримати під натиском слідчих і табірної життя, якщо твоя психіка заплутана і ти несеш у собі сліди того розкладу, проти якого

сам виступаєш. У Надії Віталівни ясний, тверезий розум, жадних наявних комплексів і жадного замовчування зла, заподіяного іншим. Так, вона помилялася. Вона хвалила і боролася за «нову Україну», допомагаючи тим самим своїм майбутнім катам. Але немає в неї надривного каяття. Вона розуміє трагедію України і революції і свою мимовільну провину. Надривне каяття нещире; в ньому доза гордині та самозамилування. Я бачив провокатора, який каявся, але далі працював для КДБ.

Катерина Левівна і Надія Віталівна мали надзвичайний моральний вплив на всіх своїх знайомих. Найрадiснiшою подiєю в психушцi для мене було одержання листiвок вiд них. Найстрашнiшою, пiсля вiстки про капiтуляцiю Дзюби, Якіра та Красiна, була вiстка про смерть Катерини Левiвни. Я часто згадував розмови й суперечки в Уманi з Катериною Левiвною і Надiєю Вiталiвною і навіть такі дрібнички, як те, що спав під табірним бушлатом Надії Віталівни.

Покидаючи Умань, я попросив обох жінок дати їхні спогади для самвидаву. Катерина Левівна спершу відмовлялась, посилаючись на нехудожність. Вона погодилася віддати свої спогади тільки тоді, коли я нагадав їй, що в самвидаві були мемуари більшовиків і меншовиків, але не було есерівських. У Києві я відразу взявся розповсюджувати книжку Катерини Левівни. Усі мої друзі в Москві та Києві захопилися нею, і вона незабаром попала на Захід. Чимало людей хотіло їхати до Умані, але я попросив їх не робити цього: Катерина Левівна і Надія Віталівна були під наглядом, і їх треба було берегти.

На жаль, Олицьку та Суровцеву обшукали 1972 року в зв'язку з моєю справою (шукали друкарню, мовляв) і обидва томи спогадів Надії Віталівни забрали. Ми втратили цінний літературний твір і правдивий історичний документ про революцію і громадянську війну на Україні, про еміграцію і про українське відродження. Другий том Надія Віталівна навмисне написала російською мовою, бо в ньому йшлося про табори й в'язниці Сибіру. Хоча його історична вартість менша, він по-новому описує сталінський терор.*

В Умані я також познайомився з молодими друзями Катерини Левівни та Надії Віталівни, Віктором Некіпеловим і його дружиною Ніною Комаровою. Віктор поет — у нього дипломи з фармацевтики і літератури, — і здавалося, що він аполітичний, але в Радянському Союзі чесним людям важко не протестувати або не брати участі у

* Я прошу всіх, хто знав Суровцеву або читав її твори з двадцятих років, прислати мені відомості про неї. Може, її пам'ятають австрійські комуністи, анархісти, діячі пацифістського й жіночих рухів або українські емігранти?

самвидаві. Ніна і Віктор працювали інженерами-фармацевтами на вітамінному заводі, аж поки їх не прогнали за розмови про весну й літо 1968 року. Вони переселилися до Підмосков'я, знайшли працю в аптеці і познайомилися з московськими опозиціонерами.

У липні 1973 року Віктора заарештували за «наклепи на радянський державний і суспільний лад»: він нібито написав кілька «образливих» віршів про Брежнєва і Гусака, приготував рукописні начерки книжки, яку слідчі назвали «Книгою гніву», і — згідно з не доведеним на суді свідченням — передав примірник «Хроніки поточних подій». Побачивши, що в них не досить доказів, щоб засудити Віктора, слідчі спровокували «антирадянські розмови» з спів'язнями, а тоді послали його до Інституту судової психіатрії імени Сербського. Потримавши його там два місяці, його визнали осудним і засудили на два роки у виправно-трудоному таборі. У моєї дружини провели обшук у його справі.

Сьогодні Віктор і Ніна мешкають у робітничому містечку коло Владіміра. Вони жахливо бідують, бо Віктор не може влаштуватися на працю навіть як чорнороб. Він зрікся радянського громадянства і звернувся за дозволом емігрувати, але йому постійно відмовляють. До того й доньку не прийняли до дитячого садка. Антирадянці до сьомого покоління.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

У Києві я щодня натрапляв на проблеми моралі. Ходили чутки, що Іван Світличний провокатор тому, що його звільнили з в'язниці до суду. Дзюба провокатор тому, що його «не забирали». Такий то агент КДБ тому, що він запропонував щось надто різке. Інший агент тому, що він похвалив Петлюру або Троцького у великому колі людей. Що ж робити? Провокатори були, але ми нічого не досягли б, якби всіх підозрівали. Ми виробили тактику говорити про справу тільки з тим, хто працюватиме над нею, і ніколи не згадувати, хто привіз якусь річ або хто передруковує її. Але це було важко.

Якось до мене зайшов лейтенант, член партії і мешканець маленького містечка. Він згадав, що чув про мене з пересилань Радіо Свободи. Він усе життя боровся з начальниками, які проганяли його з праці і гидили йому, а тепер звинуватили його в антирадянськості. Він прийшов до мене, бо хотів брати участь у русі і розповсюджувати самвидав. «Я напишу книжку про своє життя — розкуркулення, служба в монгольському війську, злочинство і брехня начальства — а ви розповсюдите її».

Я пояснив, що можу тільки запустити книжку в самвидав. Цензури в нас немає, і люди передруковують лишень те, що цікавить їх.

— Гаразд, передайте книжку на Захід, — відповів лейтенант.

— Але я не знаю, хто передає на Захід. Та й для чого вам Захід? Хіба ви не пишете для наших?

— Так, але я не маю грошей. Попрохайте Фонд імени Герцена — я чув про нього з радіо — щоб мені заплатили.

Тут я запідозрив у лейтенанті провокатора.

Як можете ви, член партії, брати гроші від невідомої організації? Може, це розвідка? Та й не знаю я, чи вона платить. І зв'язків з Заходом я не маю і не хочу мати.

Відходячи, лейтенант попрохав самвидаву для розповсюдження в своєму містечку. Я дав йому кілька невинних статтів і порадив йому не робити різких антирадянських випадів у книжці:

— Навіщо вам це? Ви не політик, не філософ, не соціолог. Пишіть тільки факти. Люди наші грамотні і самі зроблять висновки. А за різкі слова вам дадуть великий строк.

За кілька місяців лейтенант привіз мені свою книжку. Були дуже цікаві і мені не відомі факти, але в мене виникли сумніви про вірогідність. Якщо це навмисна брехня, то її могли б використати на суді. І було багато злісних, часто безглузких нападів на гад Лейтенант подзвонив мені після того, як я прочитав книжку: «Ну як, ви вже передали мою книжку до Москви, до самвидаву?»

Я запропонував йому приїхати поговорити зі мною. Побояючись, що він може прийти з кадебістами, я лишив нотатки на берегах книжки: «Погано. Сумнівно. Не серйозно. Справді?» Я хотів додати «антирадянщина», але зрозумів, що коли лейтенант щирий, то мої зауваження можуть послужити проти нього. Коли ми зустрілися, я віддав йому рукопис і сказав: «Ви поводитесь як провокатор. Говорите телефоном про самвидав, питаєте про друкарню й оплату і пишете непотрібно злісні речі. Може ви не агент, а просто дурна людина. В обох випадках ви небезпечні для моїх товаришів».

Лейтенант плакав і доводив свою чесність. Мені було жаль його і соромно за свої слова, але що ж я міг зробити? Я підкреслив йому, що сказав усе це тільки через його пропозиції та вчинки. Та й не треба було йому йти до в'язниці через свою необережність. Лейтенант відіхав заплаканий.

Неморально підозрівати, але й неморально не бути обережним. Треба виробити таку тактику, щоб не кривдити людей прізвиськом провокатора і водночас не попадати в сітку КДБ. Тактика повинна бути моральна, а мораль — розумна, тактовна й гнучка. Але бувають нерозв'язані ситуації, коли доводиться розрубувати клубок суперечностей і завдавати всім болю.

Проблеми моралі виникали й у зв'язку з національним питанням. Я якось написав статтю про кримсько-татарську проблему і показав її молодому кримському татарині. Він образився. Щоб не повторювати зворот «кримсько-татарський народ», я замінив його словами «кримці», «кримчаки» і «татари». Виявилось, що «кримчаками» називають євреїв, які з давніх-давен живуть у Криму. Слово «татари» теж неприємне для кримців: вони ближчі до узбеків, ніж до казанських татарів, і не хочуть, щоб їх плутали з останніми. Подібна проблема в українців. В умовах радянського «інтернаціоналізму» багатьом українцям неприємно, що їх плутають з росіянами. Якби не державний шовінізм, то така плутанина не викликала б хворобливу реакцію. Російські демократи повинні пам'ятати про це, а українці не повинні називати євреїв «жидами», бо в Радянському Союзі це лайлива кличка, набагато лайливіша, ніж «москаль», «кацап» або «хахол».

Умови, в яких живуть нації в СРСР, створили глибоко закорінену ворожнечу й нетерпимість. У цих умовах дуже важко дати відсіч негідникові євреєві або татарині. За ним — страждання його народу; за мною — формальна приналежність до

гнобителів. Якби я публічно сказав євреєві, що він негідник, то деякі його одноплемінники почули б у цьому: «Ах ти, жидівська пико!» Значно легше було, коли я зустрічав негідника росіянина і виступав як представник пригнобленої нації.

За офіційною антисіоністською пропагандою обиватель легко пізнає антисемітизм проводирів. Але антисемітизм — не тільки витвір історії, не тільки сліпий національний та соціальний протест, не тільки козел відпущення, але й особливе ставлення до інших. У мене був знайомий, єврейський інтелігент, який виклав мені свій погляд на робітників: вони брудні, корисливі та злодійкуваті. Я спробував заперечувати, але він засипав мене «фактами». Він розповідав тільки про те, що бачив, але бачив він факти крізь особливий фільтр, з певної точки. Хоча він сам був єврей, у баченні, логіці і ставленні до інших мій знайомий мало чим відрізнявся від антисемітів. Єдина відмінність та, що для нього козел відпущення — робітники.

Познайомився я з талановитим, ерудованим поетом, який був монархістом. Дивно було бачити живого монархіста в СРСР, ще й до того молодого. Після багатьох суперечок він став демократом. Він познайомився з кримськими татарами і дуже співчував їм. Тоді він поїхав до Узбекистану працювати. Повернувшись до Києва, він заявив мені, що узбеки — брудні й некультурні звірі, що «ми, росіяни, принесли їм культуру, а вони невдячні нам», що я надто наївно ставлюся до татарів. Він співчував їм тільки тому, що зустрів кількох інтелігентних, русифікованих татарів. Але більшість татарів пригноблює узбеків — «звірів», я поправив його, — і захоплює всі найкращі місця. Я назвав його антисемітом. Він образився.

— Ти ж сам не помітив, як приписав татарам усі риси, що їх антисеміти приписують євреям. Чому не пускають татарів до Криму? Якщо вони когось пригноблюють тепер в Узбекистані, то в Криму не буде кого їм пригноблювати.

Мій друг Олександр Фельдман переклав з польської книжку Сартра «Міркування про єврейське питання». Усім нам сподобалася глибина праці, але мені здавалося, що вона недостатньо розглядає соціальне коріння антисемітизму, розвінчуючи антисемітський міт єврея, Сартр створив міт про антисеміта як Сатану. Я зустрічав багатьох антисемітів. Це були звичайні люди з різними чеснотами й вадами, і я не бачив серед них дияволів. Деякі були спроможні всіляко гидити євреям, не відчуваючи патологічної ненависти до них. Якщо в СРСР і є дияволи, то не вони вирішують політику переслідування євреїв.

Сартр відзначив цікаву закономірність підсвідомого антисемітизму. Деякі люди, навіть демократи, характеризують негідників як євреїв. Часто можна почути: «Іванов украв три кілограми м'яса. Він — єврей». Або «Іванов чесна людина. Його мати єврейка». Отже єврейство підкреслюється і в негативній, і в позитивній характе-

ристиці. У першому випадку робиться узагальнення; у другому, подається виняток з правила. Демократ, який сказав таке, образився б за таку інтерпретацію його зауваження, але чомусь він ліколи не скаже, що Іванов українець або росіянин. Національність росіянина згадується в офіційній пропаганді тільки тоді, коли його хвалять. Національність українця — тільки якщо він «бандерівець» або висловився за дружбу з російським народом. Інколи можна почути від націоналіста-русофоба про негідника: «Він же росіянин»; або: «Порядна людина, хоча й росіянин».

Я кілька разів ловив себе на тому, що до похвали додавав «єврей». У свідомості це було бажання підкреслити, що євреї — гарні люди, намагання перебороти легенду про євреїв. Але якщо існує таке намагання, то й існує в підсвідомості легенда. Деякі мої єврейські друзі були ображені, коли я хвалив їх як євреїв, а не як осіб. У таких компліментах єврей чує здивування його порядністю, добротою, безкорисливістю і сміливістю. Це може бути хвороблива чутливість, але становище євреїв хворобливе, і воно неминуче викликає хворобливу реакцію на «расово чистих» друзів. До меншої міри це явище можна спостерігти в кримців, й українців, і в релігійних людей щодо панівної релігії атеїзму.

Коли на вулицях великих міст з'явилися негри, то в населення це викликало кілька реакцій: цікавість («Дивися, живий негр!»), співчуття («Бідні, їх американці принижують!») і злість («Дивися, чорнозаций пішов!»). Неграм не подобалися усі три реакції. Один негр-студент сказав: «В Америці легше, ніж тут. Там не витріщуються на нас, як на рідкісних тварин». Але цікавість і співчуття швидко минули, а злість зросла: «Вони, гади, з нашими шльондрами ходять». (Шльондрою називали кожну білу дівчину, яка йшла по вулиці з негром.) Розповідалися огидні історії про сексуальність, хамство й презирство негрів до росіян.

На арабів були подібні скарги. Антисемітизм став антиарабізмом, але з додатком: «Ми годуємо їх і воюємо за них, а вони воювати не вміють і тільки псують усю нашу зброю». До корейців і в'єтнамців ставлення було краще, хоча переносилась на них ненависть до китайців. До білих з Заходу почуття були роздвоєні. З одного боку, були заздрощі: «Нажерлися, сволюцюги!» З другого боку: «Ми їм покажемо! Від німців утікали, а тепер на нас лізуть».

Звісна річ, таке наставлення не можна приписувати всьому населенню. Його виявляє, головне, міщанство, з усім його хамством і дрібнобуржуазною психологією, і партійно-адміністративний апарат, який відрізняється від попередньої категорії шовіністів тільки своїм більшим лицемірством і цинізмом. Партієць рідко коли скаже «жид» або «бандерівець». Він назве єврея «сіоністом», «спекулянтом» або «гендлярем», а українця — «буржуазним націоналістом» або навіть «сіоністом».

Я віддавна знав про недовіря євреїв до українців, але з сіоністами вперше зустрівся, коли втягнувся в справу Бориса Кочубієвського 1969 року. Коли я запропонував його дружині й друзям знайти для нього адвоката в Москві, вони відповіли, що адвоката знайдуть самі. Як я потім довідався, вони перевіряли, хто я, і чому я, українець, зацікавлений у цій справі. На перевірку пішло багато часу, і я запропонував адвоката в Києві. Він спершу погодився, але потім відмовився і запропонував когось іншого. Не було часу перевіряти цього другого адвоката, і ми вирішили прийняти його. На процесі Кочубієвського цей новий адвокат став на позиції обвинувачення. Згодом ми довідалися, що перший адвокат мав за собою один грішок, і КДБ примусило його запропонувати нам свого адвоката.

Труднощі Кочубієвського почалися ще 1967 року, коли він заявив на лекції про міжнародні події, що Ізраїль не був агресором у шестиденній війні. У травні 1968 року його прогнали з праці. У серпні він подався на виїзд до Ізраїлю. Його дружину Ларису прогнали з комсомолу й педагогічного інституту за «сіонізм», хоча вона напівросіянка, напів-єврейка і батько її — працівник КДБ. Заступниця декана в педінституті сказала Ларисі: «Моя подруга одружена з євреєм, і вона каже, що євреї пахнуть. Ви його любите — вам тепер нічого, а туди приїдете, там уся країна смердить».

На комсомольських зборах Євграф Дулуман (колишній кандидат теологічних наук, сьогодні спеціаліст з атеїзму) спитав Ларису, чому вона хоче їхати до Ізраїлю.

— Я люблю свого чоловіка і поїду за ним куди завгодно.

— Це не любов, а статеве почуття, — відповів Дулуман. — Я легко добився б цього від вас за допомогою гіпнози.

29 вересня в Бабиному Яру відбувся офіційний мітинг. Досі люди збиралися добровільно, але цього року влада вирішила «приручити» сходи, перетворити їх на офіційні демагогічні збори, так як вона спробувала з мітингами коло пам'ятника Шевченкові 22 травня. На мітингу говорили головне про агресивність Ізраїлю. Почувши від обивателя, що німці вбили мало євреїв у Бабиному Яру (тільки сімдесят п'ять тисяч), Кочубієвський запротестував проти антисемітизму і проти переслідування євреїв, які хочуть виїхати з СРСР.

13 травня 1969 року кілька молодих євреїв зібралися коло будинку, де мав відбуватися процес Кочубієвського. При дверях стояли солдати, а на вулиці і в залі суду було багато шпигів. Ними командував Юрій Никифоров, мій давній знайомий з університетських й інститутських часів. Солдати казали нам, що зала повна, і тому ми не можемо зайти.

Основою обвинувачення була «свідома фальшивість» висловлювань Кочубієвського про антисемітизм. Кочубієвський пояснював, що навіть коли він помилявся в своїх твердженнях, то

він не зводив наклепу, бо був переконаний в їхній правоті. На це прокурор відповів:

— Ви одержали вищу освіту і здали кандидатський мінімум з філософії. Ви знаєте Конституцію СРСР і тому не могли не знати, що всього, про що ви говорите, в нашій країні не може бути.

— Ах ти, жидівська пико! — жартували євреї коло будинку суду. — За конституцією в нас нема антисемітизму, пархатий!

Брат Бориса вийшов з залі суду і розповів, що один з цивільних шепотів йому під час процесу: «А ти жид, а ти жид!» Розрахунок, мабуть, був на те, що Борисів брат гістично вигукне щось антирадянське, що й майже сталося. Я попросив показати мені цивільного інтернаціоналіста. Це був Никифоров.

Антисемітизм суду найчіткіше виявився тоді, коли свідчила заступниця декана педагогічного інституту. Вона заперечила, що сказала Ларисі Кочубієвській, що євреї погано пахнуть, і твердила, що це було тільки питання. Суд визнав питання цілком законним і засудив Бориса Кочубієвського на три роки таборів. Я зібрав про суд усе, що міг, і передав «Хроніці поточних подій».

Із спізненням ми довідалися про два випадки самоспалення в Києві. У день Конституції, 5 грудня 1968 року, люди, які гуляли на Хрещатику, побачили, як пробіг охоплений полум'ям чоловік. Він вигукував «Хай живе вільна Україна!» Я намагався довідатися щось про нього, але даремно. Лікарям Жовтневої лікарні, де він помер від опіків, було заборонено говорити про нього. Один з лікарів усе таки розповів, що він спитав його перед смертю: «Чому ви це зробили? Адже ніхто не знатиме про вас!»

— Проте мій син знає і буде пишатися мною. Його батько не мовчав!

У «Хроніці» з'явилася нотатка, з якої ми довідалися, що чоловік, який спалив себе, — в'язень сталінських таборів Василь Макуха.

10 лютого 1969 року коло будинку Київського університету спробував спалити себе Микола Бериславський, який теж відсидів строк за Сталіна. Його врятували, але тоді за статтю про розповсюдження свідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський лад, засудили на два з половиною роки. На суд не впустили навіть родичів.

І Макуха, і Бериславський боролися в лавах Української Повстанської Армії проти німецьких і радянських окупантів. За деякий час після самоспалення в українському самвидаві з'явилася стаття про них. Я хотів дістати її для «Хроніки», але не зумів.

Третій випадок самоспалення трапився в Латвії 13 квітня, коли талановитий молодий математик Ілля Ріпс вибрав таку форму протесту проти окупації Чехо-Словаччини. Його та Івана Яхимовича звинуватили в антирадянській пропаганді і визнали божевільними.

Коли я знову поїхав до Москви в квітні, Петро Григорович Григоренко розповів мені про нові провокації КДБ супроти нього. В армії і на заводах розійшлися чутки, що він єврей, але при вступі до партії збрехав, що він українець. Обвинувачення було смішне, звичайно, і з погляду закону, і з погляду Статуту КПРС, але воно аж ніяк не смішне, коли бачиш спекуляцію на нищих інстинктах мас. КДБ також розповсюдило анонімного листа, нібито написаного кримськими татарами, який твердив, що Григоренко антирадянець і божевільний.

Одного разу Петро Григорович показав мені якийсь апарат у вікнах сусіднього будинку: КДБ хизувалося своїм слідкуванням за ним, щоб відлякувати відвідувачів. Коли до нього зайшов західній журналіст і спитав про переслідування, Петро Григоренко показав на предмет, який звисав з дерева перед вікном: «Підслуховують. З усіх боків і в усіх кімнатах!» Наступного дня мікрофон забрали.

17 квітня невідома особа подзвонила Григоренкові й запропонувала зустріч. Григоренко погодився без вагання. У радянських умовах не слід питати «чому?», бо телефон підслуховують. Невідомий відмовився прийти до Григоренка і запропонував зустрітись коло комісійної крамниці. «Я прийду з газетою в руці», — сказав конспіратор. Зінаїда Михайлівна, дружина Петра Григоровича, розсміялася: «Як завжди, видко осячлі вуха КДБ».*

Хтось із друзів попередив Григоренка, що зустріч — давно підготована велика провокація, і в призначений день чимала група друзів Григоренка зібралася коло комісійної крамниці. Там уже стояли осячлі вуха — давні знайомі з процесів, обшуків і слідкування. У службовому автомобілі сидів генерал КДБ. Григоренкові друзі стояли й вдавали, що не знають один одного. Агенти теж справляли враження випадкового натовпу. Врешті з'явився чоловік з газетою. До нього підбіг кадебіст і щось шепнув йому. Чоловік хутко відійшов, і обидві групи розійшлися. Наші, як завжди, сміялися. Григоренко написав протест Андропову, в якому виклав факти шантажу, провокації та цькування. Відповіді він не одержав.

Петро Григорович уважав, що демократичний рух мусить виробити нову тактику. Самвидав привчив молодь та інтелігенцію до думки, що існує така річ, як свобода преси. Демонстрації на площі Пушкіна та Красній площі поставили перед усіма питання

* І справді, майже на кожному кроці зустрічаєшся з цими осячлими вухами. Можна зрозуміти, чому погано працюють заводи, інститути, колгоспи і навіть ЦК і Політбюро, але КДБ, єдина поінформована організація, яка може дозволити собі не брехати, теж не вміє як слід працювати. Нам було так соромно за наших опікунів, що ми часто сміялися: а може, запропонуємо, щоб нас узяли консультантами в навчанні КДБ чистої праці?

конституційного права на демонстрації. Петро Григорович доводив, що треба підняти перед громадськістю питання свободи мітингів, організацій і профспілок. Він повідомив міський виконком про те, що група осіб хотіла провести мітинг у справі свободи в СРСР. Згідно з законом, міський виконком зобов'язаний дати відповідне приміщення для мітингу, але виконком відповів, що всі приміщення призначені на якийсь комсомольський захід, і відклав рішення аж до арешту Петра Григоровича.

Одного разу до Петра Григоровича зайшов американець, який відрекомендувався як соратник доктора Спока, активного борця проти війни у В'єтнамі, і запропонував об'єднати зусилля демократичних організацій Сполучених Штатів і Радянського Союзу. «А у вас є така організація?» — спитав американець наївно. Щоправда, він відразу із зрозумінням усміхнувся.

Коли генерал пояснив, що свобода організацій існує тільки на папері в Радянському Союзі, американець спитав: «А чому ви не вимагаєте офіційного дозволу на демократичну організацію?» Порада збіглася з планами Григоренка, і він почав намовляти всіх знайомих закласти організацію, яка боронитиме права людини і пояснюватиме народові його права. На жаль, більшість москвинів уважала, що це утопія. Я спершу погоджувався з ними, але згодом зрозумів, що розвиток правосвідомості важливіший, ніж будь-які практичні результати. Я шукав підтримки для задуму генерала, але охочих брати участь виявилось мало.

В один з моїх приїздів до Москви я познайомився з матір'ю Олександра Гінзбурга, Людмилою Іллівною. Розмови з нею дуже допомогли мені психологічно приготуватися до в'язниці й психушки. Я був уражений її життєрадісністю й сміхом. Хоча вона страждала за сина, вона розповідала навіть найстрашніші епізоди з їхнього життя гумористично. «Хіба можна все це витримати, якщо не сміятися?» — казала вона.

Людмила Іллівна багато розповідала про Аліка. Вона не переоцінювала його, але любила його як чудову людину, яку вона народила й виховала і яка вірила в правоту своїх переконань. Вона ніколи не умовляла його відступати, бо шанувала його ідеали навіть тоді, коли вони не збігалися з її власними.

Олександрова наречена, Ірина Жолковська, вперто домагалася реєстрації їхнього шлюбу. Вони подали заяву незадовго до арешту Олександра, але їм сказали, що поки він перебуває у Лефортовській тюрмі, слідчому ізоляторі КДБ, реєстрація шлюбу заборонена. (У законі і в інструкціях цього немає!) Їм пообіцяли, що шлюб зареєструється в таборі. Проте в таборі висіла інструкція, яка забороняла реєстрацію шлюбів. Отже, не було й мови про побачення Олександра з Іриною.

Я бачив Ірину тільки один раз. Вона розповіла, як її вигнали з Московського університету, де вона викладала російську мову

чужинцям. На зборах, де обговорювався її зв'язок з «ентеесівцем» Гінзбургом, одна викладачка заявила: «Як ви можете його любити? Він хоче, щоб у нашій країні запанував фашизм». А тоді з тремтінням у голосі вона додала: «Уявіть, що було б, якби він прийшов до влади. Він вертався б додому вечорами ввесь у крові комуністів, у нашій крові, у крові ваших колеґ, і ви його обнімали б!»

Тільки я приїхав додому, як довідався, що заарештовано Петра Григоровича Григоренка. Йому подзвонили 2 травня з Ташкенту, ніби з доручення Мустафи Джемільова, і попрохали його приїхати на суд Джемільова. У Ташкенті Григоренко зрозумів, що його обдурили: дата суду ще не була відома. КДБ заарештувало його 7 травня і почало обшуки та допити в його справі. З питань слідчих стало ясно, що його збиралися послати до психушки. Розповсюджено листа в обороні Григоренка.

У травні на Київській гідроелектростанції робітники скликали мітинг у справі поганих житлових умов. Керував мітингом Іван Грищук, відставний майор, який працював вихователем у робітничому гуртожитку ГЕС, поки його не прогнали за допомогу робітникам у їхній боротьбі за прописки. КДБ спробувало розколоти робітників та інтелігенцію — це його звична тактика — і заявило, що Грищук дурів з розкошів, але Грищук показав квитанцію, з якої виходило, що він віддавав свою пенсію на дитячий будинок.

КДБ зазнало поразки й на офіційних зборах наступного дня. Парторг Київської ГЕС необережно заявив, що «всі ми повинні думати про добро робітничої держави і не слухати неробітничого елементу». Обурені жінки вибігли на сцену й вираховували всіх коханок, яким парторг улаштував житло. А робітники з дітьми тулились у бараках і щороку вислухували обіцянок. Я намагався зустрітись з бунтівниками. Мені обіцяли зустріч, але щодня відкладали її.

У Києві продовжувались розправи над «підписантами» і друзями робітників ГЕС, Олександром Назаренком, Василем Кондрюковим і Валентином Карпенком, які поширювали метелики й самвидав. З університету прогнали студентів Володимира Комашкова, Людмилу Шереметьєву та Надію Кир'ян.

Готувалася міжнародна нарада комуністичних та робітничих партій, і я вирішив поїхати до Москви, щоб зібрати тамошній самвидав, передати український і запропонувати свій варіант звернення до наради. Я вважав, що звернення до західних комуністів треба писати не тільки з юридичної позиції, але й з різким розвінчанням антикомуністичної суті радянської влади. Якби Григоренка не забрали, то він сам написав би таке звернення. Мої тези не зустріли жадної підтримки. Я був покладав надії на Леоніда Петровського, але він волів зм'якшений, правовий тон і зведення всього до небезпеки відродження сталінізму. Після

багатьох суперечок мені довелося підписати «м'який», правовий варіант. Підписали звернення десять осіб. Багато інших не хотіли бруднитися. Навіщо, мовляв, звертатися до тих пройдисвітів? Відповіді на наш лист ми так і не одержали, що підтвердило правильність позиції антикомуністів. А потім західні комуністи дивуються правим позиціям радянської опозиції!

У москвинів мені пощастило дістати анонімну працю «Трансформація більшовизму». Являючи собою критику радянського ладу з позицій теоретичних і програмових більшовицьких праць, ця аналіза була типова для опозиційних марксистів. Проте було в ній і щось нове — намагання проаналізувати причини деградації революції.

Автор був непоганий полеміст і теоретик, але йому шкодила ізоляція від москвинів, бо Москва зв'язує розкинені по Російській республіці групи. Зневага багатьох москвинів до марксистської термінології суворо обмежила розповсюдження таких праць у самвидаві. Це причина того, що ані «Трансформація більшовизму», ані «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюби, ані мої «Листи друзів» не розійшлися в Москві. Я, наприклад, даремно шукав «Занепад капіталу», програмову працю поволзьких марксистів. Я пояснював це авторові «Трансформації більшовизму», але він не міг відмовитися від марксистських термінів і цитат. «Вони ж висловлюють суть», — наполягав він.

— Але й перекручують її, — відповів я, — бо СРСР — це новий тип експлуаторського суспільства, і треба шукати відповідніші терміни. До того ж, оновлення стилю сприятливо відіб'ється на думці, і навпаки.

Специфічно радянські умови винні в драмі таких марксистів: антимарксистичні не бажають слухати марксистську опозицію, а марксистичні виявляють певний догматизм та інерцію мислення. Обидва наставлення — це наслідки офіційної пропаганди. Одна добра знайома, дівчина мисляча й ерудована, згадала, що має «тамвидавну» автобіографію Троцького. «Дай її мені, — сказав я. — Ти ж і так не будеш читати». Виявилось, що вона викинула цю «марксистську нісенітницю». Це психологічно зрозуміле явище призводить, однак, до неприємних ідеологічних наслідків. Такі поняття, як класа, маси, трудящі, реакція і мілітаризм, символізують брехню в СРСР, але значення такі мають. Викидаючи слова, люди частенько ігнорують і явища, що їх означають слова. Без цих понять ідеологія неминуче стає еkleктичною, нелогічною і неадекватною сукупності проблем.

У Києві на мене чекала несподіванка. Як і в попередні роки, молодь зібралася коло пам'ятника Шевченкові 22 травня, щоб співати пісень і обговорювати антиукраїнські репресії, але цим разом найактивніших «наклепників» зфотографовано, а їхні розмови записано на магнетоні. Комсомольських керівників

курсів викликано до ректорату, щоб вони пізнали «своїх» комсомольців. Більшість комсоргів не пізнали голосів, але деякі були такі завязті, що назвали людей, які не ходили до пам'ятника. Система доносителства завжди породжує наклепи з особистих мотивів.

Якір подзвонив 18 або 19 травня: «Чи ти підпишеш листа до Комісії прав людини ООН? Лист про порушення прав, незаконні процеси і психіатричні в'язниці».

— Так, звичайно. Але з яких позицій оцінюються події?

— З юридичної, правової. Порушення закону. Ми створюємо Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР. Чи ти ввійдеш до неї?

Я, звісна річ, погодився.

У червні Таня поїхала у відрядження до Харкова. Вона схвильовано подзвонила додому: «Ти мусиш негайно приїхати. Тут чудові хлопці. Вони близькі до тебе духовно й політично».

У Харкові я справді зустрів надзвичайних людей, з якими провів кілька днів у безугавних розмовах. Особливо довгими були дискусії з Аркадієм Левіном. Наші погляди на радянський лад назагал збіглися: це ідеократія і державний капіталізм. Термін «ідеократія» ми ввели незалежно один від одного і від Бердяєва, який висунув його в праці «Джерела та значення російського комунізму». Ми незалежно прийшли і до терміну «державний капіталізм». Харків'яни вийшли з аналізу Леніна, а я з молодого Маркса: його «Економічно-філософські рукописи 1844 року» дають глибше розуміння такої держави, хоч він і вживає невдалий термін «грубий комунізм».

В основному я говорив про такі етичні проблеми, як сенс життя і співвідношення мети й засобу. Різниця в критиці ладу були того самого типу, що й з автором «Трансформації більшовизму», дарма що харків'яни цікавило ширше коло проблем і вони не спішили з висновками.

Я повіз харків'янам «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюби. Харків настільки русифікований, що українську мову чути тільки від колгоспників на ярмарку. У харківського обивателя українська мова викликає реакцію: «спекулянт», «бандерівець» або «фашист». Його не цікавить те, що селянин мусить торгувати, бо на колгоспні трудові не проживе. Він бачить людину з іншою мовою й іншою одежею, неграмотного хама, який сміє торгуватися з ним за ціни. Після процесів над моїми друзями це місто, з його некрасивою соцреалістичною архітектурою, шовінізмом і сірими, невиразними людьми, стало для мене символом мерзенности. Воно напевно має свої позитиви, але я бачив тільки жменьку чудових людей, поліцейний участок і незграбний будинок суду. Я повернувся

додому з подвійним почуттям: придбав друзів, але їх ось-ось заарештують.

У Києві мене відвідали знайомі кримські татари, серед них Зампіра Асанова. Шостого червня, на другий день міжнародної наради комуністичних і робітничих партій, Зампіра взяла участь у демонстрації на площі Маяковського, яка відбулася під гаслами «Хай живе лєнінська національна політика!», «Комунисти, поверніть Крим кримським татарам!» і «Свободу генералові Григоренкові!» Шпиги в цивільному били демонстрантів і вигукували шовіністичні фрази. Єдиною користю з наради для татарів було те, що їх не заарештували, а вислали до Узбекистану. Там у травні прокотилася хвиля заворушень, коли суддя на футбольному матчі сприяв російській команді і узбеки кинулися битися. Кількох людей заарештовано, і в кількох містах узбеки били й різали білих.

Коли я попрохав татарів пояснити ненависть до білих, вони відповіли прикладом. Кондукторка-росіянка, побачивши паранджу на узбечці, спробувала примусити її зняти цей спадок похмурого минулого. Жінка відмовилась, а її чоловік ударив нахабну цивілізаторку в обличчя. Міліціонери-узбеки пояснили, що за вказівкою обкому партії в Ташкенті не дозволено носити паранджу. Формально вони були по боці кондукторки, але на практиці вони обмежилися повчанням «хуліганів».

Поступове зникання узбекської мови в столиці Узбекистану теж не сприяє любові до «старших братів». Після землетрусу в Ташкенті в гонитві за довгим карбованцем майнуло багато росіян. Газети захлиналися цим виявом братерської дружби, а узбеки були незадоволені тим, що у відбудованому Ташкенті поселилося багато зайшлих, що й збільшило пияцтво, проституцію і національну диспропорцію. Приклад кримських татарів теж посилював узбекську ненависть до білих.

Тому що кримські татари роз'їжджали по всьому Союзу, ми дедалі краще знайомилися з національними рухами в різних республіках. У Грозному чеченці висадили пам'ятник генералові Єрмолову, царському підкорювачеві Кавказу. Усі нацмени, між ними й ми, українці, були задоволені такою відповіддю на теорію прогресивних колонізаторів, катів і жандармів. Кримські татари взяли для свого самвидаву книжку Дзюби, а нам передали свої бюлетені про боротьбу за повернення до Криму.

Уся українська інтелігенція обговорювала в цей час «Собор» Олеся Гончара. Я вважав Гончара звичайним соцреалістом і спершу відмовлявся читати книжку, але таки прочитав її, коли суперечки розпалилися. З мистецького погляду роман нікудишній. Мова

примітивна, а стиль — поєднання реалізму і типово радянського патосу. Але радянська мова не врятувала Гончара. Негативним персонажем роману виступав висуванець — партійний діяч з трудящих. Секретар Дніпропетровського обкому Ващенко пізнав себе у цьому портреті (знавці кажуть, що справді є схожість) і, будши родичем або старим приятелем Брежнєва, відчув підтримку партії і почав цькувати роман. Але попало не стільки Гончареві, скільки тим, хто наважувався хвалити роман усупереч генеральній лінії обкому. Багатьох журналістів, учителів і письменників викинули з праці й прогнали з партії.

Сімнадцятого червня 1969 року заарештовано поета Івана Сокульського. У нього знайдено «Репортаж із заповідника імені Берії» Мороза, виступ Дзюби на вечорі пам'яті Василя Симоненка і «Лист творчої молоді Дніпропетровська». Цього останнього ніяк не могли пробачити Сокульському, бо в листі описано погром, що його влаштував Ващенко, і українофобство та моральний розклад еліти. У січні 1970 року Сокульського засудили за антирадянську пропаганду до чотирьох з половиною років таборів суворого режиму.

Чому такі утиски проти всього, що зв'язане з «Собором»? Гончар сказав крихітку правди про знищення пам'ятників української старовини і про офіційну зневагу до української мови та культури. Щоб мати дозвіл висловити цю крихітку правди, він постійно озирався і хвалив владу, але навіть така вбога й боягузлива книжка викликала незадоволення партії і захоплення патріотів. У московському самвидаві перекладено «Собор» російською мовою.

Євген Сверстюк написав статтю «Собор у риштованні», в якій з натяків і розкинутих образів Гончара він побудував справжній собор, глибоку працю, яка розвиває «Цитадель» Сент-Екзюпері і аналізує духовне зубожіння народу в наш час. Прочитавши статтю, я сказав Сверстюкові, що в мене почуття, ніби він пройшов повз купу гною, кинув туди перлину з власної кишені, а потім витягнув її, обчистив і подарував Гончареві. Сверстюк лишень усміхнувся. Тільки Іван Світличний погоджувався з моєю оцінкою «Собору». Усі інші боронили ту крихітку правди, що є в книжці, і дивилися крізь пальці на її сірість.

Чудові твори з'явилися не тільки в літературі. Віхою в розвитку мого розуміння української проблеми, яка вибила в мене рештки бездумного інтернаціоналізму, був фільм Юрія Іллєнка «Ніч під Івана Купала». Фільм хвалили тільки одиниці, і я пішов на нього лишень тому, що його порівнювали з моїм улюбленим фільмом — «Суницями» Інгмара Бергмана. Іллєнко створив фільм на підставі мотивів кількох творів Гоголя, і майже в кожному кадрі є символ, зв'язаний з українською історією. Ось за козаками жене татарська

орда під звуки царського маршу. Цей анахронізм схоплює трагедію України, стисненої між турками та татарами і царями.

Героїня фільму, молода мати, годую немовля. З'являється сокира, і тече кров. Перед очима встають полки козаків, яких Петро Перший погнав будувати Петербург, новий центр хижої держави, вони тисячами склали кістки від голоду й надсильної роботи; і українські хлібороби, які мільйонами гинули з голоду 1933 року, коли Москва забрала і згноїла їхнє збіжжя.

Човном по річці пливуть Катерина, її фаворит граф Потьомкін і гоголівський Басаврюк, представник нечистої сили. На екрані з'являється мотузок і розділюється на дві частини. Ми з Танею розсміялися: цензори викинули кадр, але лишили мотузок, і цим підкреслили гостроту фільму для тих, хто знав, що викинуто. Ілленко хотів показати, як його герої, Петро й Підорка, пливуть плотом за човном і як Петро врешті розрубує мотузок.

Ми з Танею були майже в гістеричному стані, коли вийшли з кінотеатру. Не хотілося нам ні думати, ні говорити. Я тільки бовкнув, те, що було для мене найголовніше: «Треба порвати з цим човном і його прогресивними стерничими!»

Не менш важливою віхою в моєму мисленні була монографія Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» Це була перша по-справжньому марксистська книжка в самвидаві, яка аналізувала ролю Богдана Хмельницького і його договір з російським царем. Брайчевський відкидає і довоєнну вульгарно-соціологічну концепцію Хмельницького як зрадника України, і повоєнну русофільську концепцію його як героя, який вибрав єдиний можливий варіант і звернувся до Росії. Брайчевський також блискуче довів Шевченкову тезу про те, що союз з Московією поставив українців у ще гірше становище, ніж за шляхетської Польщі. Із країни загальної грамотності і розвиненої культури, країни, яка стояла на порозі буржуазного хліборобсько-мануфактурного ладу, Україна перетворилася на країну в лабетах кріпацтва.

Проте найважливіше в монографії Брайчевського — це його аналіза клясової позиції Хмельницького, який звернувся за допомогою до царя тільки тому, що боявся спиратися на козацтво й селянство. Він любив свою батьківщину, але дивився на неї очима козацької верхівки, яка мріяла запанувати над покозаченими селянами, і не думав про опертя тільки на сили свого народу. Та коли він побачив перші плоди союзу з царем, то почав вести таємні переговори з шведами. Смерть пошкодила йому здійснити цей розумний варіант: Швеція далеко, і Україна могла б бути автономна, поки скріплювалася, щоб здобути повну незалежність. Іван Мазепа намагався виконати цю ідею за часів Петра Першого, але невіра в сили й розум народу призвела до поразки і, кінець-кінцем, до закріпачення України Росією. Своєю працею Брайчевський довів, що марксистська методологія не вичерпала себе і може глибоко

проникнути в історію, якщо її застосовувати об'єктивно, з урахуванням усіх фактів.

В українському самвидаві з'явилася серія відгуків на статтю Олексія Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти?» про заарештованих раніше В'ячеслава Черновола й Святослава Караванського. У «Відкритому листі до Спілки письменників України» Василь Стус нагадав про доноси Полторацького в антиукраїнських погромах тридцятих років, коли Полторацький закидав Остапові Вишні, що той фашист, контрреволюціонер і куркульський ідеолог.

Узагалі 1969 року український самвидав зміцнів і набрав політичної гостроти. Ми не встигали передруковувати його й перекладати російською мовою. До того ж, Олександр Фельдман перекладав з чеської та польської, між іншим дуже цікаву статтю про процес Рудольфа Сланського, розповідь про слідство над Артуром Лондоном і книжку Ісаака Дойчера «Незакінчена революція».

Під кінець червня в Москві заарештували майора Грищука. Робітники Київської ГЕС послали його до ЦК КПРС зі скаргою на свої житлові умови. «Вечірній Київ» помістив статтю «Двійник Хлестакова». Не назвавши місцевості і не згадавши ані словом про демонстрацію, на Грищука пустили зливу лайки та брехні. Згідно з газетним варіантом, Грищук збирав гроші у легковірних людей і обіцяв їм квартири, а потім поїхав до Москви і пропив їх. Під сумнів поставлено його участь у війні і поведінку у фашистському таборі. Я пробував знайти родину й друзів Грищука, щоб довідатися про його суд, але він немов у воду впав, і про його долю досі нічого не відомо. Злодії казали мені, що бачили його на етапі до Дніпропетровської психушки, але його там не було, коли я приїхав.

У липні заарештували Генріха Алтуняна. Він їздив до ЦК КПРС, щоб вимагати поновлення в партії, але йому недвозначно сказали, що його посадять, якщо він не замовкне. Він тоді передав до самвидаву запис розмови і лист генералові Бережному, який у Харківському університеті говорив про націоналістичну підпільну терористичну організацію Алтуняна. Алтунян питав, про який націоналізм ішла мова. Сам він вірменин, але серед його друзів — українці, росіяни та євреї. За місцем проживання, це мусів би бути український націоналізм, але оскільки були натяки на єврейство, то, може, мали на увазі сіонізм?

Того літа ми з Танею поїхали на Західню Україну і в Карпати. По дорозі на захід ми бачили, як мінялися колгоспники і їхні хати. На Східній Україні часто видно шевченківські хати, під соломою, а обличчя селян похмурі, стерті, однотипні. Що далі на захід, то менше солом'яних стріх, хати чистіші, двері та вікна прикрашені різьбою, і в обличчях людей видно думку. У Карпатах мене вразили

гуцули своєрідною мовою і звичаями. Ходять вони струнко, і обличчя в них горді.

Ми зупинилися на ніч в одного гуцула. Грошей наших він не взяв і спершу боявся російської мови Тані і нашого міського одягу, немов сподіваючися тільки пропаганди й доносів від таких, як ми. Але він відкрився і розбалакався, коли побачив, що ми чимало знаємо про українську історію та культуру. Він хвалив австрійські часи — був достаток худоби, збіжжя й дичини — але про польські часи мав гіршу думку: приїжджі вельможі розбещували молодь і винищували облавами фавну, а жандарми поводитися свавільно. Про радянські часи гуцул сказав, що прикордонники зовсім вирізали звірів і що нема сіна й худоби. «Так за поляків стало гірше, а за росіян іще гірше?» — сказав я.

— Я в шістнадцятому році був у полоні в росіян, як австрійський жовнір. Тоді в росіян був хліб, але не було комбайнів. Тепер у них є комбайни, проте... — Гуцул усміхнувся і замовк.

Довідавшись, що ми з Києва, гуцул розпитав нас про Параджанова. Усі місцеві люди пишалися тим, що «Тіні забутих предків» фільмували в їхньому селі Жаб'є. (Сьогодні воно зветься Верховиною.) Гуцул хвалив фільм, але зауважив, що в одному місці Параджанов не врахував українських обрядів: «Він свої, кавказькі, показав. І хіба ж можна стріляти в церкві? Це найбільший гріх!» Нарешті гуцул спитав:

— А той Скаба, чому він напав на Параджанова? За те, що він зробив український фільм?

Я розповів про допомогу Параджанова Дзюбі. Гуцул, здається, дещо знав, але волів мовчати. Ми заговорили про Китай і Ізраїль.

У східноукраїнських селах іноді можна почути розмову про закордонну політику, але це завжди або пережовані газетні фрази, або зовсім неймовірні чутки. У гуцула була своя думка. Видко було, що він читав газети і обдумував їх. Про Китай він говорив стримано, без злості й захоплення. Наша розмова нагадала мені розмову знайомих москвинів з іншим карпатським українцем. Загинаючи пальці, старий сказав, старанно вимовляючи кожне слово: «За чехів сидів, за німців сидів, за росіян сидів». Оце «сидів» з'єднувало для нього німців і слов'ян і висловлювало погляд, який рідко зустрічається на Східній Україні: росіяни такі самі окупанти, як і німці. За винятком старих, селяни на Східній Україні дивляться на чужинців з клясових, а не національних позицій.

Я обережно розпитував усіх, кого зустрічав, про ставлення до УПА. Але хто ж одверто скаже, що воював по її боці? Проте люди, які були нейтральними, часто говорили про УПА сердито. Безперестанна партизанська війна з німцями й росіянами виснажила населення. Під кінець боротьби з росіянами партизани вкрай розлютились і часто грабували і вбивали і мирне населення, і один одного. Цікава була розповідь одного східного українця. Сюди він

приїхав для колективізації. Жінка — галичанка. Він злісно говорив про дії УПА, але не співчував і визволителям від німців. Одверто про це він не згадував, але наводив мені приклади звірства НКВД.

Поїздивши по містах Закарпатської України, ми вернулись у Карпати і полізли на Говерлю. Там пастухи тепло зустріли нас і похачували мамалиґою та сиром. Побачивши, що я збираю рідкісні рослини для сина, старий пастух порадив мені знайти п'ятипалу рослину, яка повертає життєву силу, і розповів про сатанинську секту, яка при місячному сяйві влаштовує оргії. Православний священик, колишній вчитель математики, бореться з сектою. Пастухи з задоволенням відзначили високий моральний авторитет учителя, якого навіть влада боїться. Як і часто буває по селах України, пастухи соромили безбожників з райкому і сільради. Особливо цікаві легенди про дві трансформації: секретаря райкому в священика та теолога в спеціаліста з атеїзму. У першому випадку підкреслюється жертвенність, аскетизм і моральний авторитет, у другому — гріховність майбутнього Юди. До сатанізму, про який я чув у різних місцях, ставлення селян насмішливе тому, що він зводиться до гуртового гріха. Немає навіть морального осуду: адже ніхто не страждає від нього, і тільки порушуються заповіді.

У Львові ми заїхали до знайомих. Чоловік, талановитий єврейський актор, засуджував мій «український націоналізм». Його як єврея постійно переслідували, головне українські бюрократи. Він розповів, що хтось відламував носи на статуях Горького та Пушкіна. «Ось вам націоналізм». Я відповів, що на київському кладовищі для високопоставлених хтось систематично відбивав ніс на пам'ятнику дружини якогось чиновника. «Це стихійний протест проти пропаганди влади», — пояснив я. Не диво, що західньоукраїнська молодь неґативно ставиться до Івана Франка за його москвофільські вислови. Вона не знає історії свого народу і бачить перед собою тільки русифікаторську демагогію. У Львові, крім українців, росіян, євреїв та поляків, є ще одна нація — кадебісти, які становлять яких десять відсотків населення. Для львівської молоді Пушкін і Горький — поети цієї національності.

Дружина актора підтримувала мене і нагадала нам про холоднокровний антисемітизм кадебістів і русифікаторської влади. Актор розповів, як при схвальній мовчанці радянської влади частина населення Львова різала поляків відразу після входу радянського війська до міста. Я нагадав йому, що після війни в Польщі депортували лемків. Влада зовсім спокійно дивилася на боротьбу українців і поляків. На Україні українських католиків примушували переходити на православ'я, а в Чехо-Словаччині за потуранням Москви їх перетворювали на римокатоликів, аби тільки не було української національної церкви.

Коли я восени знову приїхав до Львова, то обговорював національну тему з українським патріотом. Як і завжди, проблема

полягала в страшному сплетінні історичних кривд, суперечок і суб'єктивності. З усіх боків були факти, але емоції не дозволяли знайти виходу. У Карпатах плякати закликають місцевих їхати до Криму, де бракує робітників. Дарма що є безробіття, західні українці неохоче їдуть туди, бо співчують кримським татарам — з Західньої України цілими селами депортували людей на Сибір. Вони й дивуються: з Росії приїжджають сюди геологи й шляховики, і Карпати багаті на корисні копалини. Західнім українцям незрозуміло, чому відставні офіцери поселюються в українських містах і одержують пільги, а українських хлопців після армії посилають у Сибір і Казахстан.

У самвидаві з'явився анонімний «Лист великодержавного шовініста». Автор, професор з Уфи, розповідає про свої зустрічі з націоналізмом у Середній Азії, на Кавказі, на Україні і в балтицьких республіках. Кінчає він згадкою про «стоголову гідру» націоналізму, яка може знищити всі досягнення Жовтневої революції. Факти, що їх наводить професор, назагал правильні, але він не подає прикладів російського шовінізму. У цій сліпій плямі в його баченні і лежить корінь проблеми. Я написав відповідь під заголовком «Россінантові», позичивши образ з вірша Галіча. Він грає на словах Россінант за Сервантесом і «росс», тобто росіянин, щоб описати євреїв, які вислужуються перед урядом. Опираючись на думку Леніна, що російський націоналізм породжує націоналізм пригнобленої нації, я доводив, що російський шовінізм, представником якого є професор з Уфи, являє собою джерело всіх різновидів шовінізму в Радянському Союзі.

Професор описує випадок у парткомі, коли секретар розмовляє в його присутності по-татарському. «„Може я повинен вийти?“ — питаю я. „Ні, ні, вивчайте нашу мову“. Якщо це не націоналізм, то хамство». Професор так ясно доводить, що мова про республіки, союз і федерацію — фікція, що мені треба було тільки процитувати його слова. Говорити татарською мовою при росіянинові — хамство!

Професор-інтернаціоналіст обурений, що в Башкирії є практика приймати до вищих навчальних закладів більше татарів і башкирів, ніж росіян. Але якщо, за словами професора, росіяни становлять п'ятдесят відсотків населення Башкирії, то як має республіка захищатися від русифікації, якщо не давати пільг тубільцям? Навіть Ленін твердив, що треба компенсувати практичну нерівність на користь росіян. Вони мають свою високо розвинену культуру і тисячі вишів і видавництв. А професор наполягав, що такт і добре виховання вимагають, щоб у присутності росіян кожний говорив по-російському. Оскільки росіяни всюди, то всі мусять говорити російською мовою на роботі, на засіданнях і на нарадах. Російський обиватель яскраво висловлює суть радянського інтернаціоналізму: «Я понимаю только по-человечески!» А

от коли кримський татарин або єврей говорить «по-человечески», то йому нагадують, що він не росіянин: кримські татари зрадили батьківщину за другої світової війни, а єврей зраджує її сьогодні. Коли росіянина б'ють за те, що він росіянин, то це погано, хоча й зрозуміло, але чому росіяни не бачать, що б'ють євреїв, кримських татарів, українців і грузинів за їхню національність? Чому це бачать тільки «відступники» — Костерін, Сахаров і Буковський?

Лист професора допоміг мені зрозуміти логіку російського націоналізму і хворобливу реакцію нацменів на «дружбу народів». Підписав я цю статтю, як і всі свої статті про національне питання, псевдонімом «Малорос». Так називав царський уряд українців, і так посередньо називають себе партійні українці, коли вони говорять про росіян як «старших братів».

Повернувшись з Західної України, я вирушив до Москви з українським самвидавком і вістями для «Хроніки». Дружина Іллі Габая Галя приїхала з Ташкенту, де велося слідство в справі її чоловіка, і розповіла про суд над десятьма кримськими татарами. Вони знову показали нам, демократам, силу руху, що його підтримує весь народ. Доти опозиціонери на процесах зм'якували свої позиції — або з тактичних міркувань, або через аполітичність, або тому, що вважали дискусії з псевдосуддями безглуздими. Усі три позиції мають позитивний сенс, але коли ти знаєш, що за тобою весь народ, то твої погляди і твоя тактика на суді відступають на задній плян.

Татари були перші політичні в'язні, які поводитися на процесах так, як дореволюційні політичні в'язні. Вони на кожному слові викривали суд і висловлювали свою ворожість до катів. Вони вимагали висвітлення процесу в пресі і — тому що судили не десять осіб, а цілий народ, — присутності спостерігачів від ЦК КПРС і уряду. Спершу до залі пускали тільки кадебістів, але коли татари заявили, що не братимуть участі у процесі, то пустили й людей. Кілька осіб почали записувати допит підсудних, але кадебісти забрали в них записки. Міліціонери-узбеки, які охороняли будинок суду, тихо висловлювали співчуття татарам і ненависть до росіян.

Мій старий знайомий Ролан Кадиев був типовий інтелігент (його друзі-робітники дружньо сміялися з того, як він, гладун, стрибав з вікна вагона, коли татарів везли з Москви до Ташкенту). Він тримав голодівку на знак протесту проти відмови дати підслідним юридичну й політичну літературу. Галя розповіла, що Кадиев тепер був худий, як тріска, і ледве міг ходити. Але поведився він сміливо й достойно. Як і інші підсудні, він відхилив прокурора, відомого з цинізму і жорстоких вироків, і суддю, як члена КПРС. Одне з звинувачень зводилося до того, що татари критикували політику

КПРС, і це було достатньою юридичною основою для відхилення судді, як зацікавленої особи.

Коли одного з підсудних спитали, чи він був раніше суджений, він відповів: «Так, 1944 року, разом з усім моїм народом, за звинуваченням у зраді батьківщини!» Таке використання радянських законів не було новиною в опозиційному русі, але татари провели його до кінця, зупиняючися на майже кожному пункті. Судді та кадебісти шаленіли і, мабуть, шкодували, що пустили людей до залі і що судили татарів за статтею про наклеп, яка передбачає ув'язнення до трьох років. Зігнавши свою злість на Галі, влада наказала їй виїхати з Ташкенту до двадцяти чотирьох годин. Суд тривав з місяць. Після закінчення процесу яких п'ятсот чи сімсот кримських татарів улаштували сидячу демонстрацію коло будинку ЦК КПРС. Міліція розіграла її.

Схвильований процесом, новими документами про злочини 1944 року і розмовами з кримськими татарами, я написав велику статтю про їхню національну проблему. Татарів «реабілітовано» 1967 року Указом Верховної Ради, який пояснює, що в життя ввійшло нове покоління, цим натякаючи, що попереднє покоління, цілий народ, складалося з злочинців, яких справедливо засуджено. Кримців названо татарами, які жили раніше в Криму, і цим їх позбавлено окремої національності. Цинічно сказано, що вони укоренилися в Середній Азії: народ указом укоренився на чужій землі. Врешті, кримським татарам ласкаво дозволено жити всюди в СРСР згідно з паспортним режимом. Це зроблено, щоб не дати їм можливості жити саме в Криму, де в селах ввели паспорти. Тепер, коли кримський татарин поселиться в Криму явочним порядком, то міліція має право виселити його до двадцяти чотирьох годин. Така діялектика політики в СРСР. Усі аспекти закону використовуються проти громадян: рівність статей проти жінок, класова справедливість проти робітників, селян та інтелігенції, паспорти проти кримців, робітників і дисидентів, відсутність паспортів проти колгоспників. Кожна розумна й гуманна ідея стає новим засобом пригноблення.

Що таке «реабілітація» народу? Це визнання, що нація може бути злочинна. Оскільки це поняття існує заховано в радянській ідеології (український або єврейський націоналізм завжди буржуазний, але індуський не завжди), то я спробував у своїй статті безсторонньо розглянути питання добрих і поганих народів з погляду генетики. Чи існує національний генотип? Мабуть, так. Але він стосується статистичної характеристики нації. У даній нації генетично переважають ті чи інші психічні риси — інтровертність і екстрове́ртність, наприклад, — але вони не підлягають етичній оцінці. Біологічна або психічна риса соціалізується в конкретну історичну рису. У євреїв ті самі статистично переважні риси породжують пророків, Христа, Айнштайна, Фрейда та Кафку, з

одного боку, і лихваря та буржуа — з другого. У даний історичний період під впливом соціальних умов, народних мітів і стосунків з іншими народами можуть статистично переважати ті чи інші негативні риси. Але навіть якщо даний народ у масі своїй в певний момент чинить зло, то як народ він не може юридично бути суджений і покараний. Злочинці одиниці, а не народи. Злочинець той, хто судить і карає одиницю за її належність до даної нації, класу або релігії. Адже це і є геноцид.

І тут виникає парадокс: вивчення расових особливостей довгий час уважалось у СРСР расизмом і фашизмом. Оскільки теоретичне заперечення факту часто компенсується перекрученим визнанням факту на практиці, радянське заперечення расових проблем і різниць іде пліч-о-пліч з расистським підходом і термінологією. Недаремно перед смертю Сталіна для газети «Правда» була приготована стаття «Зрікаюсь народу-зрадника», під якою збиралися підписи нечисленних «правильних» євреїв. Цей національний расизм логічно розвинувся з класового й релігійного расизму тридцятих років і з інквізиторського поділу світу на боговибрані і бузувірські народи. Коли в тридцяті роки людей карали за родичів (родинна кругова порука) або за соціальне походження, а не за злочин, то юридично й етично це становило звичайний расизм.

Далі я спробував розглянути ситуацію мікронародів — чукчів, камчадалів, ненців і якутів. Об'єднує їх фізичне вимірання: вони розпиваються; венеричні хвороби поширені; зростає число вродків-дітей. Гадаючи, що діти від росіян краще пристосовані до суворого життя в Якутії, якути виробили звичай: за згодою свого чоловіка, жінка прохає білого «зробити» їм дитину. Для таких дітей навіть є спеціальний термін «сахаляр». Міністерство освіти РРФСР розглянуло справу білого вчителя, який звів ціле тирло ненців. Учитель пояснив, що чоловіки прохали його по черзі жити з їхніми дружинами.

Білі хижакі, які насунули на діаманти й будови Якутії, принесли з собою сексуальну гульню, пранці, алкоголізм і різанину. П'яний злодій без провокації вб'є якута: якут — не людина, та й міліція не дуже буде турбуватися. Радянська преса пише, що культура якутів розвивається і що діють спілки письменників і художників. Але якщо такі спілки в європейських республіках назагал борються з культурою, то навряд чи в Якутії вони мають іншу функцію.

Про чукчів розповів мені Петро Григоренко — його заслали до них після виступів в Академії імені Фрунзе. До революції чукчам іноді давав спирт американець узамін за хутра. Після революції настала повна рівність, і горілку можна було купувати круглий рік. Побачивши, що чукчі перестали працювати, влада почала регулювати продаж горілки, хоча продавці дали давали її за хутра. Тоді виявилось, що діти чукчів почали вимирати. Дослідження показало, що вони їли гниле м'ясо китів. Практику припинили, але дітей ще

більше вимирало. Друге дослідження встановило, що поживні речовини в китовому м'ясі важливіші, ніж інфекційні мікроби. Тепер дітей забирають від батьків і тримають в інтернатах. Навряд чи це щасливо закінчиться для чукчів.

Американські індіани й австралійські аборигени напевне стояли перед подібними проблемами, але їх визнають і вивчають. А в СРСР проблеми не визнають: усі нації досягли соціалістичного рівня розвитку з прогресивною культурою (національною за формою і соціалістичною за змістом) і зливаються в єдиний радянський народ, проходячи через стадію двох рідних мов. Кожного, хто підносить національне питання, посилають на перевиховання в таборі, в'язниці або психушці. Тому й така гостра національна проблема.

Статтю я лишив у Москві друкувати, бо боявся, що мене можуть по дорозі додому піймати з чернеткою. Псевдонім я взяв той самий: «Малорос».

Кримські татари познайомили мене з трагедією месхів. Їх насильно вивезли з Грузії 1944 року. Як і кримські татари, вони добивалися дозволу повернутися на батьківщину. У травні 1968 року Грузинська Академія наук провела семінар з історії та етнографії месхів. У той сам час цей народ не міг повернутися до Месхетії. Що ж вивчали вчені? І навіщо їм давня історія, коли без розкопів і аналіз можна вивчати сучасну історію месхів і впливати на її розвиток? Одна справа спокійно вивчати вимерлу культуру, зовсім інша — байдуже поглядати, як вона вимирає. На чолі руху месхів за повернення на батьківщину стояв історик Енвер Одабашев, голова Тимчасового організаційного комітету у справі повернення месхів на батьківщину. Одабашева заарештували в квітні 1969 року, але під тиском народу його звільнили. Коли месхам дозволили поселитися в інших місцевостях Грузії, грузини дуже добре поставилися до них. Але незабаром міліція влаштувала облави, і месхів знову вивезли з Грузії.

У наукових колах 1969 року ходила книжка Револьта Піменова про суд над ним і його друзями 1967 року. Піменов — дуже талановитий математик, з глибоким аналітичним розумом, і його аналіза помилок його підпільної групи мала велику вартість. Одначе мені сказали, що книжку не можна давати нікому поза колом точно перевірених людей, і мені довелося віддати книжку. Мені аналіза Піменова згодом принесла користь, але шкода, що й інші не могли прочитати її.

У Москві викликав сенсацію викрадений з партійних архівів таємний лист Леніна до Політбюро. У 1922 році, коли лютував голод, Ленін запропонував велику провокацію проти церкви. Переконавши селян, що церква не хоче віддавати своє майно на допомогу голодуючим, більшовики могли б знищити церкву і стягнути великі гроші. Я вирішив поставити знак питання над

листом, бо не було гарантії, що він вірогідний. Але якби я мав її, то поставив би на Ленінові хрест. Це вже був би макіявеллізм, а не соціалізм чи марксизм. Якщо визнати лист автентичним, то накреслюється пряма лінія від Нечаєва, а то й Стеньки Разіна, через Леніна до Сталіна. Схема дуже спокушає своєю простотою, але саме це насторожує, бо явище, звісна річ, набагато складніше.

Від 1968 року широко розповсюджувалася книжка де Кюстіна «Миколаївська Росія». Вона була видана в Росії в двадцяті роки, але тепер її було важко дістати, і довелося її дати через самвидав. Кюстін немилосердно описує злочинство й бруд у Росії Миколи Палкіна. Усе таке знайоме, що він немов написав алегорію, яка схоплює суть Росії. У попередній схемі можна врахувати лінію татаро-монгольських ханів, Івана Грозного, Петра Першого, Катерини Другої, Миколи Першого й Миколи Другого з усіма їхніми вадами. Тоді Пугачов моделює переродження революції 1917 року: боротьба з царем і поміщиками в ім'я нового царя Пугачова. Утворюється веселенька схема розвитку Росії, але вона теж одностороння. Звідки ж тоді Пушкін, Толстой, Достоевський та Солженіцин у всій їхній суперечності (їхня творчість відображує не тільки позитивні аспекти російського народу)?

Приїхавши знову до Москви, я познайомився ближче з зародковим російським націоналізмом, у поганому значенні цього слова. У Москві існував клуб «Родина» («Батьківщина»), і ходили чутки, що «русити», як називали членів, прагнули справжньої російської держави, справжніх російських володарів на зразок Катерини Другої і справжньої російської мови. Я не міг зустріти нікого з відвідувачів клубу, але дівчина, яка була близька до них, розповіла мені, що вони стурбовані тим, що всякі євреї, комі та мордвини вважають себе росіянами і своїми акцентами й неграмотністю псують російську мову.

Але що ж їм робити? Радянська влада хоче русифікувати їх, а «справжні росіяни» не хочуть, щоб вони говорили по-російському. Росіяни ідуть на їхні землі, майже ніколи не вивчають їхньої мови, і вимагають, щоб з огляду на інтернаціоналізм усі говорили російською мовою. А вигнати старшого брата з республіки теж не можливо: це був би націоналізм і шовінізм. Коли я звернув увагу дівчини на це, вона відповіла, що українці ідуть до Росії і захоплюють керівні пости. У Москві є чотири в'язниці, і в кожній начальник — українець.

— Виконайте дореволюційне гасло в романі Винниченка, — сказав я. — «Геть кацапів з наших українських тюрем!» Проженіть усіх нацменів з мордовських таборів і тоді не матимете хахлів на чолі держави.

Розлучення росіян на нацменів зовсім незрозуміле. Коли з'являється український або єврейський шовінізм, то це наслідок комплексу неповноцінності, непошани до свого народу і злоти

проти пригноблених. І гордіня деяких українців, і месіанізм деяких євреїв неприємні й жалюгідні. Мені соромно, коли українець гордо каже: «Гетьман Сагайдачний сім разів спалив Москву» або підраховує в скількох відомих росіян була українська кров. Хіба ми аж такі безталанні, що мусимо шукати своїх великих людей серед росіян? Але коли росіяни доводять, що вони добрі (яка людина, що поважає себе, буде це доводити?), коли вони твердять, що врятували світ, то стає за них смішно до сліз. Скільки їх мучили, скільки вони самі себе мучили, а тут вони говорять про боговибраність!

Ця гордіня — не єдиний симптом російського комплексу неповноцінності. Є також борсання між низькопоклонством перед Заходом, з одного боку, і кампаніями проти космополітизму та супровідним підрахуванням російських відкриттів у науці та техніці — з другого. Росіяни перейменовують наукові закони й прилади (чашечку Петрі, яка вживається в мікробіології, назвали чашечкою Іванова), зараховують до російських математиків Ойлера і засуджують теорію відносності, бо її створив єврей Айнштайн. Цей національний комплекс неповноцінності досяг вершини абсурду за Сталіна: він перетворив Ойлера на росіянина, але водночас прогнав багатьох євреїв з лав російської науки і підніс відомий тост за великий російський народ з вдячності, що той не скинув його і не поставив перед судом у Нюрнберзі.

Але не поспішаймо з висновками. Ось українець з тонким гумором, естетичним смаком і солідною ерудицією. Він твердить, що українці — це нація бандитів, які нічого на створили. Коли я розпитав про нього, то довідався, що в Київському університеті ходили чутки, що він єврей. Його переслідували (не тільки українці), і він став українофобом. А ось єврей, якому наступили на хвіст євреї та росіяни. Він став пристрасним українським націоналістом, який ненавидів усе єврейське та російське. Усе це шкурницька ідеологія. Тебе вдарили справа, і ти стаєш лівим. Ударили з обох боків, і ти стаєш песимістом, циніком або кадебістом. (Саме гістичні ідеологи часто стають агентами КДБ.)

Або візьмімо Іллю Глазунова, вождя руситів у Москві. Монархія, православ'я, справді російська культура — Глазунов перемішав усі старі гасла й перефразування Руссо: назад до Росії, назад до селян у постолох, які не зіпсовані «лямпкою Ілліча» і шанують скіпонуку, дубиньонку і добрих панів і царів. Я слухав про Глазунова й думав: Бідна Росіє, навіщо тобі такі патріоти? Куди ж ти женешся — за Гоголем, Достоевським, до Апокаліпсису? За рік або два в «Літературці» поміщено портрет Сальвадора Альєнде пера Глазунова. Виїхавши з СРСР, я читаю в газеті «Русская мысль» повідомлення, що Глазунов подорожує на Заході, чваниться своїм завданням намалювати портрет Брежнєва, вождя росіян і всього прогресивного людства. Коло замкнулося; Глазунов ступив на

новий шабель своєї кар'єри, а Росія ступила в нову епоху самопо-неволення. Усі ці сумні й абсурдні сценки не заважали, звичайно, бачити «несправжніх росіян» — Буковського й Сахарова, наприклад, — і вірити в їхню перемогу в Росії.

Майже відразу після Москви я поїхав знову до Львова. Таня поїхала туди, поки я був у Москві, і повернулася така радісна, як і після подорожі до Харкова. Вона зустріла кількох українських патріотів, між ними В'ячеслава Чорновола й Михайла Осадчого, і побачила, що вони близькі до мене і поглядами своїми і тактикою. Львів'янам я повіз «Хроніку поточних подій», лист професора з Уфи і відомості про справу Генріха Алтуняна. Від них я одержав західноукраїнський самвидав і, тому що національне питання все більше цікавило мене, книжку Рабіндраната Тагора «Націоналізм».

Славко Чорновіл — журналіст, якого засудили 1967 року на два роки таборів за те, що він уклав «Лихо з розуму», збірку документів про арешти й суди 1965–66 років. Мене вразили його тонке, нервово обличчя, розумні й пристрасні очі і ласкава усмішка. Його дружина, типова українська інтелігентка, була релігійна, але відмовлялася говорити про релігію. Для неї Бог щось інтимне, не для розмови з іншими. Проте Славко охоче розмовляв про культуру, історію, націоналізм, соціалізм і ситуацію в Чехо-Словаччині. На жаль, його часто не бувало, і я лишався наодинці з його книжками.

Я зустрівся також з Михайлом Осадчим, одним з тих, хто пристав до опозиційного руху, коли побачив, якими пільгами користуються «слуги народу». Викладач журналістики в університеті та інструктор Львівського обкому, Осадчий бачив закриті розподільники, до яких мають доступ тільки партійні чини. Як щирий марксист, Осадчий не міг лишитися байдужим до такої несправедливості, особливо коли він зіткнувся з антиукраїнською політикою партії. Його засудили на два роки в таборі за антирадянські погляди й український буржуазний націоналізм. Опісля він написав «Більмо», надзвичайну книжку про свій арешт, суд і ув'язнення, яка має і політичну і літературну вартість. Я хотів домовитися з Осадчим про переклад «Більма» російською мовою, але довідався, що в Москві мене випередили. У 1972 році Осадчого вдруге заарештували — за те, що він написав «Більмо» і «націоналістичну» поезію, — і засудили на сім років ув'язнення й три роки заслання.

Одного вечора зійшлися гості, щоб відсвяткувати вінчання С., сина керівника УПА. С. недавно кінчив був табірний строк; батьки лишилися досиджувати свої. Хоча він не робив враження страдника або героя, мене відразу вразив особливий, табірний вигляд його очей. Він здивовано й сором'язливо всміхався, коли його вродлива жінка сміялась і жартувала. Я пригадав С., коли згодом зустрів Юрія

Ларіна, сина Бухаріна. Це люди гулаґу, які з дитинства зазнають переслідування.

Того вечора, коли на честь молодих співали народні пісні, я відкрив щось глибоко українське в українських піснях. Українець може називати себе росіянином, може не знати мови і може ненавидіти або навіть катувати свій народ, але якщо він жив у дитинстві на Україні, то в пісні він знову стає українцем. На Східній Україні радіо фільтрує й калічить народні пісні, а нових нема. Натомість у Львові я почув і релігійні пісні, і нові народні. І співали їх не п'яними, крикливими голосами, як це буває по селах Східньої України.

У цих піснях я відчув надзвичайно ніжне й шанобливе ставлення до жінки. Цим фемінізмом українці суттєво відрізняються від росіян: в українських піснях не видно ні зневаги, ні дворянської куртуазности, ні патологічної суміші обожнювання тіла з почуттям гріховности жінки. Немає жаху перед безоднею плоті, який доходить до гістєричного прокляття жінки. Українська селянка при гостях може виглядати слухняною, але наодинці вона скаже чоловікові все, що думає. Удома вона господиня. Інтєліґенція цю владу жінки одухотворила, і жінки відіграють велику роль в патріотичному русі.

Завдяки властивому українській культурі фемінізмові на Україні не було гістєричного емансипаторства, а була радше спільна боротьба за права людини. Цей самий фемінізм, на мою думку, пояснює відсутність декадансу в українській культурі. Ігор Калинець й Ірина Стасів-Калинець обоє поети, і тому я сподівався комплексів конкуренції в них. Але нічого подібного не виявилось, коли я зустрів їх на тій вечірці у Львові. Обоє вони обдаровані і внесли щось нове до літератури, але бачать вони світ зовсім порізному.

Наступного ранку ми з Чорноволом поїхали до Валентина Мороза, який недавно вийшов з табору. Я знав Валентина з «Репортажу із заповідника імени Берії» і вважав його найкращим і найоригінальним українським публіцистом. Після чотирьох років таборів і голодівок Валентин був худий, як тріска. Згодом я часто стикався з наслідками ув'язнення. Колишні в'язні виявляють неконтактність і відчуження від світу; у деяких це доходить до хворобливої реакції на шум, до неделікатности і до зацікавлення «вільними людьми», хатами й автами.

Про табір Валентин не згадував, і ми посперечалися про Чехо-Словакчину. Я закидав Дубчекові те, що він не організував пасивного опору радянській окупації на взірєць руху Ганді. Валентин нагадав про неуспіх Мартина Лютера Кінґа і доводив, що чехів і словаків спровокували б до вибуху, і тоді повторилося б криваве придушення Угорщини. Валентин то відходив до себе і не слухав нас, то активно включався в розмову, і тоді ми бачили його

величезну духовну енергію і нещадність думки. Побули ми в нього недовго: він утомився і мусів приймати медичні процедури. На прощання він порадив мені почитати про боротьбистів, українських революціонерів, які підтримували радянську владу в двадцяті роки і яких потім знищило ГПУ.

Західня Україна має ту перевагу, що в людей лишилися книжки, видані в Польщі й Німеччині до 1939 року. З них я багато довідався про політичні рухи західніх українців до війни. Радянська пропаганда називає всіх націоналістів фашистами й бандерівцями, зараховуючи до них і противників бандерівців. Про програму й методи бандерівців я так і не довідався, але мені стало ясно, що населення поставилося вороже до окупантів, які прийшли 1939 року. Частина пішла з німцями, але, скуштувавши фашизму, вибрала шлях боротьби з одними і з другими. Ліве крило національного руху, зокрема Комуністичну партію Західньої України, звинуватили в шпигунстві й зліквідували.

Один західньоукраїнський поет написав поему про відступ радянського війська від Львова. Енкаведисти вбили всіх в'язнів у львівській тюрмі, і коли ввірвалися нацисти, то знайшли закривавлені камери. Фашисти не були зовсім дурні і повідомили населення про злочини більшовиків. Поема приголомшила мене своїм гнівом і пристрасстю і новою для мене формою та образністю. Я не знаю, чи авторові інкримінували цю поему на суді, і тому не називаю його прізвища.

Від Тані я вже знав, що радянські солдати, які відступали від Харкова, кидали гранати в камери тюрми. У психушці очевидці розповіли мені про подібну масакру в Умані, де більшовики вбили і політичних в'язнів, і звичайних злочинців. А після війни, за словами Хрущова, Сталін мріяв виселити всіх українців у Сибір.

Західньоукраїнські патріоти мають суттєву перевагу над східніми: тісний зв'язок з селянами, робітниками й уніятами, які борються за право на Українську Католицьку Церкву. Ці зв'язки дають опозиціонерам велику моральну силу і призводять до більшої політичної активності. Зайвий філологізм і певний аполітизм, які так дратували мене в Києві, займали значно менше місце на Західній Україні. Східньоукраїнський аполітизм призводив до того, що про переслідування в Києві ми часто довідувалися від львів'ян або москвинів. Коли в Москві відбувався арешт або обшук, ми довідувалися про нього в той самий день або за кілька днів. Коли ж траплялася подібна подія в Києві, ми чули про неї за кілька місяців або взагалі ніколи не чули. Про арешт економіста Степана Бедрила 20 червня 1969 року, наприклад, я довідався аж восени того року від москвинів.

Погром у січні 1972 року показав, що КДБ виконує і позитивну роль: воно сполітизувало аполітичний, культурницький патріотизм і об'єднало східніх і західніх українців, а тоді наново поділило

їх за критерієм стійкості. Питання тільки в тому, чи владі пощастить розлютити патріотів настільки, що вони стануть шовіністами. Самвидав після 1972 року виявляє таку тенденцію, але назагал українські патріоти лишилися демократами, хоч і посилили свою політичну активність.

Мої друзі у Львові розпитували мене про московських демократів і їхнє ставлення до національного питання. Я обурювався тим, що до самвидаву надходить так мало інформації про українські події і що всі національні рухи мають слабкий зв'язок з «Хронікою». Суперечки у Львові з'ясували й це питання. Патріоти ставилися з підозрінням до московської демократичної опозиції і наводили приклади її шовінізму. Один член Ініціативної групи доводив Чорноволові спільність східнослов'янських народів. Інші росіяни дивувалися, коли їм згадували національне пригноблення: «Де ж пригноблення, коли ваші скоро захоплять усі ЦК?» Українські патріоти пам'ятали також кадетів, есерів, меншовиків і більшовиків на початку сторіччя. Тільки більшовики сяк-так підтримали сепаратистів, але, прийшовши до влади збройною силою, повернули в лоно Росії республіки, які проголосили свою незалежність. Борсаючись між Гітлером і Сталіном, Україна не могла знайти виходу з своєї трагічної дилеми.

Усі ці розмови й довоєнні книжки, що їх я прочитав у Львові, скріпили мою віру в українську самостійність. Сама величезна територія Радянського Союзу викликає бюрократизацію, централізацію, культурне та мовне нівелювання і доцентрові мілітаристські сили, які заважають демократизації. Відокремлення України від Росії дало б поштових до боротьби за справжню демократію й соціалізм на Україні. Коли ж ідеться про майбутній статус України — культурна автономія, федеративний союз з Росією або повна незалежність, — це питання повинен вирішувати сам український народ, а не іноземні чинники.

Розвиток української політичної думки залежатиме до якоїсь міри від щирості й ясності національної програми російської опозиції. Якщо російські опозиціонери будуть розводити дипломатію або проповідувати державну єдність або боговибраність російської нації, то всі інші національні рухи стануть більш русофобськими, що здатне викликати братовбивчу війну і новий, антисоціалістичний гулаг. Росіяни тоді, можливо, встановлять іще одну імперію, але заплатять за неї власним уярмленням. Тільки коли російські демократи недвозначно висловлять свій погляд на національне питання (і не устами одиниць: чесних росіян було немало, але не вони вирішували питання), тільки коли вони доведуть іншим народам, що вони не збираються благодіяти й опікуватися ними, буде можлива спілка з ними в боротьбі за демократію.

МУТРА ЗАКРУЧУЄТЬСЯ

У Києві розгорталася кампанія проти Дзюби. Любомир Дмитерко, письменник нездарний, але чиновний та «правильний», помістив у «Літературній Україні» статтю «Місце в бою — про літератора, який опинився по той бік барикади». Для Заходу видано книжку Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба». Виявилось, що «Стенчук» — це псевдонім чотирьох авторів. Київ сміявся з проблеми, яка виникла при перекладі англійською мовою: «стенч» по-англійському — сморід. Ми насилу дістали книжку. Вона була нудна й демагогічна. Коли я згодом на Заході прочитав подібну книжку Дзюби проти самого себе, то пригадав його поблажливу усмішку з приводу стенчуків і стенчукізму.

Але щось корисне Стенчук зробив. Не можна змагатися цитатами проти цитат. Якщо ми хочемо переконувати, мусимо розвивати марксизм і теорію націй, а не повторювати клясики. Стенчук спирався головне на дореволюційного Леніна, Дзюба — на пореволюційного. Треба було вивчити еволюцію марксистського підходу до національних проблем (з аналізо історичних причин цієї еволюції) і дати розгорнуту критику теорії (практику Дзюба розглянув непогано). Проте Дзюба відмахнувся: сперечатися з стенчуками нудно. Дмитеркові відповів Василь Стус статтею «Місце в бою чи в розправі?» Головна думка Стуса була: ми на барикадах, а дмитерки разом з реакцією всіх країн і часів знищують ці барикади. Зростала різкість самвидаву, зникали недовомки й дипломатичні фрази.

У вересні прийшла вістка про арешти двох членів Ініціативної групи, Мустафи Джемільова й Анатолія Левітіна-Краснова. Дивно було, що арештують по одному і не влаштовують групового процесу. Левітін-Краснов — релігійний письменник, активний оборонець свободи сумління й автор багатьох самвидавних праць, з яких я читав тільки пристрасну оборону Григоренка, «Світло у віконці». Я бачив його лишень раз. Прокинувся одного ранку у Петра Григоровича і побачив усміхнене й ласкаве обличчя. Поговорили ми дуже мало. Левітін-Краснов розпитував про Чорновола, з яким він був знайомий, і про киян. Української проблеми він не розумів, але не любив російського месіянзму.

Відчуваючи, що мене невдовзі заберуть, я гарячково взявся писати статті. Опозиціонери все частіше попадали до психушок, і я, не маючи сумніву, що КДБ спекулюватиме на всьому, почав писати нарис свого духовного розвитку. Але потім я кинув його, бо було нудно, і повернувся до своєї праці «Підсумки й лекції нашої революції». Товариші перекладали російською мовою «Собор у риштованні» Сверстюка, але ніхто з нас не міг спокійно працювати.

Заарештували в Києві групку, яка для заробітку друкувала поезію, статті та порнографію на «Ері», невеличкій чехо-словацькій офсетній машині, доступ до якої суворо контролюється. Незабаром забрали мого знайомого Олега Бахтіярова. Він був дав друкарям політичну річ. Я пішов на їхній суд, але мене не впустили. Один з свідків говорив про Бахтіярова. Я відчув, що буде зладжена амальгама: порнографія, Бахтіяров, а через нього і я. Я придумав оборону нападом: говоритиму на суді про амальгами, сексуальне знеславлювання і святенництво радянського виховання. Для контрасту подам смішні епізоди на тему сексу з життя Маркса й Енгельса, які характеризують їх як людей з здоровою психікою і критичним ставленням до святенництва. Мій процес буде глузуванням з поліції та суду.

29 вересня ми з Танею пішли до Бабиного Яру. Ми прийшли пізно і відразу пірнули в сюрреалістичне оточення товаришів у цивільному і молодих, надхнених єврейських облич. Цивільних за виглядом було два типи. Одна група сита, старанно виголена і з самозадоволеними очима пітонів. Друга група нагадувала зацькованих собак. Цивільні зачіпалися: чому, мовляв, ви прийшли і навіщо засвічуєте свічки? На пам'ять жертвам, їм відповідали. Люди зійшлися складати квіти коло каменя, на якому записано обіцянку поставити тут пам'ятник. Два хлопці принесли трикутні вінки з жовтих квітів. Поклавши один трикутник на другий, вони створили зірку Давида. Цивільні забігали й закричали, що тут лежать не тільки євреї, але й комуністи. «Вам ніхто не забороняє прийти з хрестом, — відповів хтось. — Можете й п'ятикутну зірку покласти».

До хору кадебістів приєднався старий єврей. Він доводив, що жовту зірку накидали євреям вороги. Йому нагадали, що більшовикам колись вирізували п'ятикутну зірку на спинах, і пояснили історію зірки Давида. Старенький виклав свій вирішальний аргумент: «Нам зачинять останню синагогу». Мені стало шкода його, але молоді євреї добили його: «Навіщо нам синагога, яка відрікається єврейської історії та зірки Давида?»

Я прийшов додому і за ніч написав статтю «Над Бабиным Яром пам'ятника нема». Сюрреалізм побаченого полягає у тому, що в Яру протистояли нащадки й наслідники червоних комісарів. Нащадки знову бунтували, а наслідники продовжували методи царської охоранки. Тільки тепер вони називали своїх жертв не жидомасона-

ми, жидокадетами чи жидокомуністами, а сіоністами (що так нагадує «сіцілістів»). Статтю я прочитав багатьом знайомим, бо хотів уточнити факти й поліпшити стиль. Тому стаття потрапила не до самвидаву, а до архіву КДБ. На превеликий мій подив, я прочитав спотворений варіант статті в журналі «Вестник Исхода». Ще більше здивувало мене те, що один знайомий сказав під секретом, що це його стаття. Він забув, що чув, як я читав статтю, і сам пропонував зміни.

Одного вечора я пішов з сестрою на «лотерею». Ада провела майже все життя в російському оточенні і вважала себе росіяночку, але вона знала від мене про культурницький рух у Києві і ходила до музею Івана Гончара. Того вечора продавали скульптури Шевченка й Франка, поезії Ліни Костенко, малюнок Людмили Семикіної «Либідь» і керамічні та дерев'яні обережки, і прийшло багато молоді. Сестра приглядалася до присутніх і раз-у-раз шептала мені, що таких людей вона ще не бачила. І справді, була теплота й любов, без хизування і натуги. Ми трохи випили і, як завжди на Україні, поспівали.

Ада не зводила очей з Алли Горської, оригінальної художниці-монументалістки. Алла сполучала в собі чоловічу енергію, багаторічне тіло і витончену духовність, художній смак і жіночу іронію. Вона постійно жартувала і швидко зламала Адину сором'язливість. Я пригадав нашішкувату відповідь Алли на моє питання про її погляди: «Я — сексуал-демократка». Я ще не зустрічав такої концентрації життєвої сили в жінці. Вона була козак, козарлюга. Товариші розповідали, як Алла побачила, що в когось нема грошей на прожиток після вигнання з праці, взяла авто і привезла з колгоспу картоплю, і то безперестанку кепкуючи з голодного. Вона тільки сміялася, коли зустрічалася з гістеричним націоналізмом. Якось я переказав їй слова одного хуторянина-шовініста про те, що доля покарала татарів за те, що вони гвалтували наших жінок сотні років тому. Алла розреготалась: «Він дурень, а не кадебіст, як багато людей кажуть. Спитайте його, кого з його родичів згвалтували татари 1944 року».

Коли почався авкціон, я поставив собі ціль здобути поезії Ліни Костенко, яку я вважав найкращим поетом України. Ада мріяла про малюнок Люди Семикіної. За нього точилася вперта боротьба, і врешті лишилися Алла і я. Ада благала мене накидати, але я був безробітний і не міг конкурувати. Ада жалібно глянула на мене. Алла підійшла до нас і подарувала їй малюнок. Зробила вона це з таким тактом і гумором, що сестра не могла відмовитися.

Згодом ми з Адою зайшли до майстерні Люди Семикіної. Коли її прогнали з Спілки художників, Люда підробляла шиттям одягу. Замість наслідувати моду, вона зивчила одяг Київської Русі і створила новий одяг, який був і сучасний і за духом національний. Її одяг була така особлива, що людина, яка одягала її, відразу

розпростовувалась і перетворювалась. Люда також брала активну участь у відродженні українських обрядів і відумувала костюми й маски на свята. Спершу її одяг замовляли заможні українки-лібералки, яких не було аж так багато. Але потім пішла мода на одягу Люди і з'явилися імітації.

Зовсім несподіваним для мене було ставлення Люди до її творчості. Коли вона захоплювалася, то в подробицях розповідала про свої погляди, творчі пошуки і філософію одягу. Вона не вміла говорити плинно й відшліфовано і плуталась у граматиці, але я міг слухати її годинами. Коли вона описувала дрібні гидоти чиновників від мистецтва, то дуже хвилювалась і гостро переживала їхню неморальність і дурноту. Цим вона дуже відрізнялася від своєї близької подруги Алли Горської, яка завжди зберігала глузливий спокій.

І в одязі, і в малярстві Люда шукала джерел і в цьому була подібна до київських керамістів, зокрема Галини Севрук, які в кераміці зображували історичні сцени. У них є, наприклад, цикл «Знаки Зодіяка» і серія гоголівських чортів. Я любив водити по майстернях і музеях москвинів і новосибірців, щоб показати їм справжню Україну.

Восени друзі нарешті знайшли для мене працю в друкарні фабрики цукрових автоматів. Мене взяли тимчасово на зміну жінці, яка відійшла у відпустку. Праця складалася з того, що я розрізував друковані аркуші, складав сторінки за порядком і скріплював їх. Кілька разів на тиждень я відвозив готові брошури до бюро технічної літератури. З десятків брошур розсилалось до міністерства, ЦК, журналів і славнозвісного Головліту. Що вони «літували», мені було неясно. Новий спосіб вироблення цукру? Нову мутру в цукроварній машині?

— Ви тут не витримаєте, — попередив мій новий шеф. — Тут тільки жінки працюють, та й вони часто міняються. Платня низька, і чоловіки не хочуть важко працювати і нічого не мати за це.

Але я швидко опанував складання сторінок (усе інше робили машини) і невдовзі відключив свідомість від праці. Пришвидшивши темп праці, я міг виконати її за чотири-п'ять годин і тоді йти в своїх справах. Це не було дозволене, і шеф сердився, але сам він був на праці рідко і тільки попрохав мене придумати солідне пояснення відсутності. Телефона в нас не було, і загрожував тільки приїзд начальства. Це трапилось двічі, раз успішно для мене, а раз ні.

Коли я ще подавався на працю, то розумів, що це спокусливе місце і для мене і для КДБ. Я міг не піддатися спокусі скористатися з друкарні, але в КДБ бракувало сили волі. За деякий час мій шеф спитав: «Я тут часто фотокопіюю дисертації та рідкісні книжки наліво. Твоїм знайомим не потрібна поезія або щось інше? Я дешево візьму».

— У мене товариш філософ, який ніяк не може дістати для себе й друзів одну статтю Маркса, — відповів я, маючи на увазі «Економічно-філософські рукописи 1844 року», які важко знайти.

Шеф забув, що він мав цікавитися тільки грішми, і сказав, що цього місяця він не зможе виконати замовлення. Наступного дня він вже фотокопіював якусь дисертацію, а за тиждень мені сказали, що я мушу відійти. Рибка не клюнула.

Я попрохав не ставити відмітку в трудову книжку: побачивши запис «брошурувальник» після запису «інженер», кожний начальник зрозуміє, що мене не можна приймати на працю. Але відмітку поставили, і я знову перейшов у дармоїди. Коли в жовтні приїхала Іра Якір, ми кілька днів зводили наклепи, «відступничали» й поінтелігентському загнивали. Іра відїхала, а вранці постукали. Я ледве відчинив двері, коли в коридор ускочили двоє чоловіків з мужніми виразами на обличчях. Кадебісти чомусь завжди вдираються з виглядом, немов ідуть на героїчний подвиг.

— Що вам потрібно? — спитав я суворо.

— Ми, Леоніде Івановичу, з обшуком!

— Я бачу, але чому без понятих? І чи маєте ордер на обшук? — Голос мій був нервовий та нерівний. Хоч я й сподівався обшуку, в почуттях моїх була суміш ненависти й розгубленості.

— Ордер, звичайно, є, а за понятими зараз підуть.

— У якій справі обшук?

— У справі вашого друга, Бахтіярова Олега.

— Стаття?

— Для вас це не має значення. Ми пошукаємо у вас наклепницьку літературу.

Я трошки заспокоївся. Стаття передбачає ув'язнення до трьох років. До того ж, у мене було тільки те, що я не встиг сховати після Риноного відїзду.

Привели понятих: відставного офіцера, який пишався тим, що він причетний до піймання шпигуна (кого ж інше, якщо само КДБ це робить?), і няньку з дитячого садка. Вона благала кадебістів пустити її додому, бо треба було прати білизну, і їй пообіцяли, що це не надовго. Мене здивувало, що вона відразу стала по моєму боці, не поцікавившись статтею і не здригнувшись, коли я вимовив магічне слово «кадебіст». Вона з зацікавленням оглянула колекції каміння й рослин і спитала про малюнок, що висів на стіні. Я вирішив побавитися і розповів їй історію малюнка.

Коли моєму старшому синові, Дімі, було сім років, він ходив до Палацу піонерів вчитися малювати. Три його малюнки послали на виставку дитячої творчості. За день до відкриття виставку оглянув міністер освіти Удовиченко. Партія має генеральну лінію в розвитку дитячого мистецтва, і міністер слідкує, щоб вона здійснювалася без ухилів.

Удовиченко спинився перед малюнком «Лисиця» і обурено заявив: «Це не лисиця, у них не такі хвости! Це собака! А дерева які? Це формалізм. Забрати!» Коли міністер пішов, одна наша знайома, яка була в його почті, підійшла прочитати прізвище. Ухильником виявився Діма Плющ.

У наступній залі Удовиченко знову вгледів викривлення партійної лінії. «Це корабель? Форма неправильна! І хмари такі не бувають! Це абстракціонізм!»

Мистець, який оформлював виставку, заступився за малолітнього порушника: «Це специфічно дитяче сприймання світу. Багато дітей цього віку бачать світ не у формах, а в кольорах».

— Ну, раз художник уважає, що це по-дитячому, то хай висить, — відповів міністер.

Наша знайома прочитала прізвище на малюнку. Знову Діма. Вона глянула на малюнок над «Кораблем» — це був Дімін «Лебідь» — і в ньому побачила справжню крамолу: і кольори неправильні, і вигин шиї лебедя нікудишній. Але Удовиченко не глянув вище і виявив лібералізм і відсутність пильності до «Корабля».

Як і багато неосвічених людей, нянька мала глибоку пошану до мистців. Захоплена тим, що семирічний пацан непогано малює, вона виявила стільки співчуття до мене, що капітан, який керував обшуком, кілька разів наказував їй припинити розмову зі мною. Щоб посердити його, я доповнив свою розповідь одним деталем. Коли Таня довідалася про заборону «Лисиці», вона попрохала, щоб віддали малюнок. Художник, який завідував виставкою, сказав їй схвильовано: «У вашого сина безсумнівний талант, якщо міністер звернув на нього таку увагу».

Обшук ішов повним ходом. На столі лежали два примірники листа Россінантові, лист професора з Уфи і кілька варіантів статті «Над Бабиним Яром пам'ятника нема». Але капітан Чуніхін, старший із двох кадебістів, швидко кинув статтю, коли побачив чернетку «Підсумків і лекцій нашої революції». Початок був перекреслений і написаний у формі парадоксів, і капітан нічого не міг зрозуміти.

— Що за революція? — спитав він.

— Лютнево-Жовтнева, — пояснив я.

— Чому вона ваша?

— Я вважаю себе комуністом.

Понятій кинув зауваження, що я проти партії і революції, що мені нічого в країні не подобається і що син мій погано малює. Розмова знятною була заспокоїла мене, але тепер я зробив дурницю і розсердився. Кадебісти підтримали офіцера. Я почав горлати, що вони задушили народ, зарізали більшовиків і оббрехали Троцького та Бухаріна. Почувши про Троцького, відставник зрадів: я виявив себе троцькістським найманцем фашизму, сіонізму та імперіялізму. Він зі смаком нагадував усі нісенітниці про Троцького, а я горлав про ролі Троцького в створенні Червоної армії.

Я розумів дурноту й принизливість суперечки, але ненависть (змішана з підсвідомим страхом, видно) занесла мене. Врятувала мене поняття. Побачивши її співчутливий переляк (я ж говорив про селян і робітників), я перестав сперечатися. Відставник пробував продовжувати, але я сказав Чуніхінові, що вони не прийшли дискутувати на тему історії партії. Капітан попрохав відставника замовчати: «Ви ж бачите, що Леонід Іванович нервовий». Повернулося моє почуття гумору, і я пригадав слова Остапа Вишні про те, що в українців є фаталістична заповідь: «Та якось воно буде».

Чуніхін добувся до самвидавних поезій.

- А хто це Максиміліян Волошин?
- Неполітичний поет з початку сторіччя.
- Ага, про революцію.
- Так, і за неї. Подивіться на цей рядок.
- А чому тут Бог?
- А про Бога люблять писати навіть атеїстичні поети.

Капітан передав поезії своєму помічникові. Той почитав їх, але побачив філософську каламуть і незрозумілі вислови і вирішив, що вони не політичні. Чуніхін витягнув кілька сторінок із машинописної збірки поезій. Мені було жаль втратити їх, бо це були тюремні вірші Юлія Данієля. На щастя, друкарка не послухала мене і пропустила біографічну примітку про Данієля, яку я був написав. Капітан переглянув сторінки і напав на вірші про Росію. Я зрозумів небезпеку і швиденько виклав йому свою версію про те, як поети люблять каятись у гріхах.

- А хто автор? — спитав Чуніхін.
- Анонімний.
- Чому?

— Не знаю. Може, той, хто передруковував, забув дати прізвище. Зрештою і в Пушкіна були анонімні неполітичні поезії.

- А може ви знаєте прізвище автора?
- Якби знав, то сказав би. Адже крамоли тут нема.

Чуніхін передав вірші Данієля помічникові. Той змуджено гортав їх, поки не побачив слово «батьківщина». Яке ставлення автора до батьківщини, спитав він. Не кривлячи душею, я відповів, що анонім любить її. Кадебіст, видно, засумнівався, бо знову побіжно перечитав вірші. Особливого ентузіязму в патріотизмі анонім не виявляв, але й не зводив наклепи.

— А все таки, хто автор? — спитав Чуніхін. — Не скажете, то заберемо.

- Не маєте права. Ви наклепи повинні шукати.
- Ми можемо віддати літературному експертові.
- Забирайте, але щоб віддали. Мені подобаються ці вірші.

Капітан Чуніхін явно хотів уникнути суперечки про вірші, щоб я не став незговірливим. Для кадебістів дуже важливо в курсі

слідства домовлюватися з підслідними або свідками про багато деталей допиту. До того ж, він уже мав непоганий вилов: сіонізм, наклепи на КДБ і дружбу народів, український націоналізм (чернетка російського перекладу статті Сверстюка «Собор у ристованні») і наклеп на революцію. (Моя стаття починалася з слів «Отож наша революція зазнала краху, як і ідейна контрреволюція. Зазнали поразки всі партії». Думку Чуніхін не зрозумів, але і наклеп, і натяк, що треба продовжувати революцію, він зловив.) У листі Россінантові увагу капітана привернуло речення «Поки Російська імперія не перетвориться на Союз Соціалістичних Республік (кожне з цих слів мусить стати фактом), ворожнеча зростатиме». Фрази в дужках він не зрозумів, проте наклеп у твердженні, що СРСР — це Російська імперія, він побачив. Обшук виявив також статті з «Літерарних листів», але крамоли в них не було, і тому явного зв'язку з чехо-словацькою контрреволюцією не встановлено.

Коли син прийшов зі школи, він глянув на кадебістів, вирішив, що це бібліофіли й самвидавці, і побіг надвір гратися.

Під кінець обшуку капітан Чуніхін знайшов мою заяву до ЦК профспілок про порушення трудового законодавства супроти мене. Він повагався, чи брати, і врешті не взяв. А я тільки пізніше зрозумів, що треба було натякнути, що там теж є наклепи. Якби заява була згадана в протоколі обшуку, то я міг би вимагати, щоб її прочитали на суді.

Шмон, нарешті, кінчився. Чуніхін записав усе вилучене, в тому числі друкарську машинку. Я прочитав список. Усе було за формою, хоча досвідчений юрист, мабуть, знайшов би щось незаконне. Я відмовився підписати протокол, пояснивши, що вважаю статтю 187¹, за якою вівся обшук, антиконституційною. Чуніхін посперечався зі мною і врешті запропонував, щоб я записав свою відмову в протоколі.

Я вважаю, що самвидавець повинен наперед визначити свою тактику супроти КДБ, але не повинен дотримуватися твердого плану, бо багато залежить від ситуації. У цьому випадку моя ситуація була виграшна: усе, що кадебісти виявили, — а його було обмаль — зручно можна було б використати проти них на процесі. Тому, повагавшись, я погодився з Чуніхіном і написав, що оскільки вважаю КДБ антикомуністичною та антирадянською, тобто антиконституційною організацією, то не хочу встановлювати з нею навіть формальні стосунки, бо не хочу брати участь у беззаконні. Речення вийшло неоконкретним тому, що я пробував передбачити можливі перекручення і в той сам час хотів пояснити, чому я відмовлятимусь свідчити. Я мав замір зробити це головним питанням на суді і перетворити процес політичного «злочинця» на процес над поліцією та урядом.

Чуніхін збагнув свою помилку і намовляв мене перекреслити речення, але я відмовився. Відходячи, він спитав: «Вам прислати

завтра повістку на допит чи прийдете так?» Я здивувався поспіхом — потрібно ж вивчити вилучене — але погодився прийти без повістки. Нудно примушувати КДБ дотримуватись усіх формальностей, хоча й треба: один з принципів Демократичного руху — примушувати охоронців закону дотримуватися закону і боротися з порушеннями закону законними методами.

Уранці Таня провела мене до дверей КДБ і на всякий випадок попрощалася зі мною. Чуніхін солодко всміхнувся, коли зустрів мене в прохідній. Вів він мене дуже довго коридорами й сходами. Майнула думка, що це арешт, але тоді я вирішив, що ще ні: перше поговорять зі мною в надії на мою податливість. У кабінеті Чуніхін, усе ще всміхаючись, попросив вибачення на хвилину. Ага, подумав я, він хоче, щоб я помучився в сумнівах про його пляни. Я витягнув книжку і сів читати. За півгодини Чуніхін повернувся, попросив вибачення за затримку і почав хвалити глибину й сміливість моїх статтів. Потім він по-дружньому умовляв мене не брати участі у самвидаві. Я витягнув статтю про те, як Охранка допитувала молодого Леніна: «Мені такі методи допиту добре відомі. Ось прочитайте, як працювала Охранка. Перший захід — лестоці. Другий — показати, що слідчий приятель, який співчуває тобі і хоче допомогти».

Чуніхін відмовився читати статтю. Не перестаючи дружньо всміхатися, він спитав: «Як ви думаєте, про що я буду вас питати?»

— Про вилучені матеріяли.

— Ні, ми не встигли їх вивчити. Ось тут харківське КДБ прислало сім питань вам у справі Алтуняна. Сьогодні я запишу ваші відповіді.

— Прочитайте всі враз. Я мушу знати, в чому конкретно звинувачується Алтунян, щоб випадково не допомогти КДБ засудити його.

— Так ви знайомі з Алтуняном?

— Ви вже почали допит. Я ж сказав вам прочитати всі питання.

Чуніхіна занастила його роля приятного слідчого. Не хочучи загострити відразу стосунки зі мною, він прочитав питання. Чи був я знайомий з Алтуняном? Чи він був член Ініціативної групи? Що таке Ініціативна група? Які її цілі? І про які інші антирадянські вчинки Алтуняна знав я?

Щойно Чуніхін прочитав останнє питання, як я зрозумів, що першу партію він програв з дурного розуму. Кадебісти не спроможні зважати на закон, і тому їх завжди можна бити ним. Іще по дорозі до КДБ я обміркував свою тактику: довести на прикладі допиту слушність свого зауваження під протоколом обшуку про антиконституційні методи. Цим разом я підпишу протокол, але використаю ту чи іншу незаконність, щоб відмовитися від свідчень.

Отже я написав, що відмовлявся свідчити, бо мені поставлено провокативне питання з ухилом на користь звинувачення. Закон

вимагає, щоб допит був об'єктивний, і забороняє навідні питання. Якби я відповів, що про інші антирадянські вчинки Алтуняна не знав, то я посередньо ствердив би, що Ініціативна група антирадянська. Оскільки Чуніхін сказав, що я теж член групи, то я дав би свідчення проти себе і перетворився б зі свідка на обвинуваченого.

Чуніхін прочитав мою відповідь і побачив, що він програв. Він знову люб'язно всміхнувся і попросив мене додати, що це були питання харківського КДБ. Отут я всміхнувся. Іще смішнішим було його друге прохання: «Додайте, що я прочитав вам питання після того, як ви сказали мені, що відмовитесь свідчити, якщо я не прочитаю всі питання».

Мені не треба було погоджуватися. Це була торгівля поступками, і в принципі вона могла тільки пошкодити мені. Але я не хотів сперечатися про дрібнички — мені було байдуже, чи за помилку попаде Чуніхінові чи харків'янам — і я дописав його слова. Чуніхін повеселішав і нахабно почав питати, де я бачив ухил і провокацію. Я пояснив. Почалася дискусія про значення слова «провокація». Побачивши, що я не відступлюся, Чуніхін причепився до речення про мою участь в Ініціативній групі.

— Адже ви член Ініціативної групи? Чому ви не хочете одверто писати про це?

— Тому що не хочу навіть посередньо відповісти ні на одне питання.

Чуніхін перечитав те, що я написав, і звернув мою увагу на якусь неточність. Я погодився, щоб він поправив її, подумавши, що він намагається використати навіть мою пошану до граматики. Тоді Чуніхін швиденько почав пропонувати свої формулювання, які на перший погляд були точніші, ніж мої. Коли я відхилив їх, він здивовано питав: «Чому?» Я пояснив, що їх можна перекрутити на суді.

Кінчивши допит, Чуніхін провів мене на вулицю.

— Чому ви наслідуете Охранку навіть у дрібницях? — спитав я по дорозі.

— В яких?

— Треба знати історію своєї організації! Одного разу Охранка одягла всіх шпигів в однакові горохові пальта. Уся Росія сміялася з них і показувала пальцем.

— А хіба наші агенти в горохових пальтах?

— Ні, всі вони в однакових плащах, черевиках на товстих підшвах і картатих краватках. Іноді вони всі одягають червоні шапки та імпортні куртки. Сьогоднішні, щоправда, були якісь кіношні, в капелюхах. Ми з дружиною стежили за ними, коли йшли до вас.

— Ну, Леоніде Івановичу, у вас манія переслідування.

— У дружини теж?

— Я хотів сказати, що ви перебільшуєте слідкування. Навіщо нам треба було слідкувати сьогодні?

— От не знаю. Може боялись, що мотну за кордон.

З допиту я поїхав прямо до Тані на працю. Нам було ясно, що мене заберуть. Я поїхав до друзів, свідків у справі Бахтіярова, і довідався про порушення в слідстві. Повертаючись додому тролейбусом пізно вночі, я оглядався за хвостом і нарешті помітив хлопця, який не зводив з мене очей. Я вийшов, а він лишився. Я сів на наступний тролейбус, а через одну зупинку зайшов хлопець. У метро я загубив його, але в автобусі знову побачив його, і він доїхав зі мною аж додому. КДБ врахувало моє зауваження про горохові пальта і дало менш помітного, але однаково ідіотичного хвоста.

Хлопець допоміг мені зрозуміти, чому я вмію пізнавати сексотів. У нього не було кримінального виразу, бо йому було всього дев'ятнадцять чи двадцять років, і професія не встигла накласти свій відбиток на нього. Розпізнавати сексоток я так і не навчився. Таня, щоправда, розпізнавала їх і казала, що вони бувають двох типів: шльондри й комсомолки-активістки. Чи є щось споріднене в цих професіях?

Напередодні другого допиту я уважно переглянув Кримінальний кодекс і Кримінально-процесуальний кодекс і приготував серію скарг до слідчого у справі Бахтіярова. Тепер Чуніхін не зможе скинути все на харківське КДБ. У день допиту Таня знову провела мене до приміщення КДБ. Філери одверто йшли за нами, не вдаючи, що вони розглядають вітрини і нами не цікавляться. Одягнені вони були однаково. Чуніхін теж не грав комедію. Він далі виступав як доброзичливець, але тільки тому, що мав надію, що я знову допоможу йому затерти його промахи. Та я збирався вдарити саме по ньому. Інші свідки у справі Бахтіярова розповіли мені про те, як Чуніхін залякував їх, пропонував співпрацю і зводив наклепи на їхніх друзів, і я сам бачив, як він пробував заплутати мене. До розмови з ним я гадав, що ми, інтелігенти, маємо інтелектуальну перевагу над кадебістами. Тепер я зрозумів, що Чуніхін, хоч він і дурень, мав по своєму боці досвід. Він достеменно знав, чого сподіватися від інтелігента.

КДБ звичайно починає допит з того, що підбирає найефективнішу методику тиснення. Якщо слідчий бачить, що підслідчий готовий побалакати і не звертає уваги на дрібні порушення закону, то він відразу починає швидким темпом пропонувати свої формулювання відповідей. Якщо ж підслідчий втомлений, заляканий або заплутаний, то слідчий підкупує його своєю людяністю. Правильно зауважив Валентин Мороз, що коли КДБ витиснуло з людини А, то втрое посилить тиск, щоб витиснути з неї Б.

— Сьогодні ми поговоримо про справу Бахтіярова, — заявив Чуніхін. — Сподіваюсь, що не буде більше непорозумінь і що ви допоможете і собі і Бахтіярову. Він видається мені розумною та

чесною людиною. Ви повинні ствердити це, чесно розповісти все, що знаєте про нього.

«Ага, на князя Мишкіна в мені покладається, — подумав я. — Господи, що роблять їхні психологи? Аджеж вони мають мої папери і записи допиту 1964 року. Могли б розібратися, що на ролю Мишкіна я не надаюся».

— Перед початком допиту, — заявив я, — скажіть мені, за якою статтею звинувачують Бахтіярова.

Чуніхін відчув підступ.

— Знову ви хочете ухилитися! — крикнув він. — Судять не вас, і стаття Бахтіярова не повинна вас цікавити!

— Тоді я не буду відповідати. Судячи з ордера на обшук у мене, Бахтіярова звинувачують у наклепі. Слідство за цією статтею повинна вести Прокуратура, а не КДБ. А КДБ постійно порушує цей закон.

— Ні, в Бахтіярова стаття 62, антирадянська пропаганда.

— Але в ордері мова про «наклепницькі документи»!

— Леоніде Івановичу, чому ви мені не вірите? Чи я хоч раз обдурив вас?

Чуніхін вийшов з кімнати, а я почитав Кримінально-процесуальний кодекс, який захопив з хати, щоб подратувати його. Кадебісти не люблять цю книжку. «Чого ти мені закони качаєш?» — кричать вони в'язням у таборах.

Чуніхін повернувся з папером.

— Ось прочитайте постанову про арешт Бахтіярова. Стаття 62.

— А де гарантія, що ви не оце щойно надрукували її? Чому вас так довго не було?

Але я вже зрозумів, що не було сенсу наполягати на своєму підозрінні. У мене був козир, який я зберігав для суду над Бахтіяровим. Мені не хотілося викладати його тепер, але треба було.

— Покажіть мені протокол обшуку в Бахтіярова, — сказав я. — Я чув, що при обшуці було багато порушень закону.

— Не я його проводив, — відповів Чуніхін. — Але лейтенант досвідчений юрист. Думаю, що порушення законів не було.

— Думаєте? Слідство веде те ви, і ви відповідаєте за його законність і за вчинки лейтенанта. Ви читали протокол і повинні не думати, а знати, що його складено зовсім неподобно.

— Але яке значення має протокол обшуку? Головне в тому, що знайшли.

— Закон пишеться не щоб вправлятися у формалістиці, а щоб позбавити слідчого можливості коїти свавілля. Пригадайте, що накоїла ваша організація за Сталіна.

— Ви тільки й згадуєте тридцять сьомий рік, але я тоді не працював, — відповів Чуніхін.

Ми почали сперечатися про Сталіна. Чуніхін згадав його перемогу над Гітлером, а я нагадав йому про знищення генералітету й офіцерства, договір з Гітлером і поразки перших років війни. Чуніхін скерував розмову до цілей демократів і заявив, що КДБ легко придушить опозицію.

Я повторив йому слова Петра Якіра, які він сказав своєму слідчому:

— Тим гірше для вас. Ми виконуємо ролю кадетів, ми «конституційні монархісти», які за еволюцію країни в напрямі демократії і проти того, щоб у вас стріляли Желябови і піднімались Пугачови. Пугачов переріже КДБ і тоді встановить новий рай. Коли вас поведуть на розстріл, то саме ми будемо вимагати скасування вироку. Якщо переможе народ, більшість, то він не боїтиметься колишніх кадебістів. Ви розгромите нас, а тоді Каляєви почнуть стріляти у вас. Потім хтось заговорить про «інший шлях», і знову буде масовий терор, цим разом античечістський.

— Дякую за пораду. Бахтіяров теж так гуманно ставиться до нас?

— Не знаю, але гадаю, що він, як і всі демократи, проти терору.

— Я припинив суперечку і попросив протокол обшуку.

Чуніхін іще трошки посперечався, але тоді пішов до начальства і повернувся з протоколом. Записи такі: «непроявлена фотоплівка», «144 сторінки машинопису» і «чернетка статті на п'ятдесят сторінок». Я записав свою причину відмови від свідчень. Протокол складено неправильно, і це давало слідчому можливість підмінити вилучені документи антирадянськими. Непроявлену фотоплівку з поезіями Мандельштама, наприклад, могли б замінити плівкою «Майн Кампфу» (хоч я не бачив причини, чому не можна читати Гітлера).

Чуніхін спересердя схопився:

— Як ви може підозрівати нас у цьому?

Він знову побіг до своїх зверхників, тоді повів мене до полковника Боровика, який виглядав і повадився як гестапівець у поганому фільмі. З його вигляду я зрозумів, що мені теж треба міняти тон і переходити на метал.

Боровик заявив, що мене судитимуть за запис у протоколі обшуку: «Ми не дозволимо вам вести антирадянську пропаганду в протоколах!»

Я почав відповідати холодним, рівним голосом, але тоді втратив перевагу законника і виявив свій страх тим, що закричав про голод 1933 року, чистки 1937 року і мільйони ув'язнених. Поки я кричав, я зробив помилку: «Ваш Ленін» — я хотів сказати Сталін — «знищив більше комуністів західних та радянських, ніж усі фашисти!»

Якби я відразу не поправив себе, то Боровик може й не помітив би помилки. А тут він зловтішно всміхнувся:

— Ось-ось договоритесь і до цього.

Вигравши цю партію, Боровик заспокоївся. Я теж притих і заждав, щоб мої коментарі про протокол обшуку в Бахтіярова і мої причини були записані в протоколі допиту.

— За помилки в протоколі ми покараємо лейтенанта, — відповів Боровик. — Якщо ви такий юрист, то самі повинні підкорятися законам. Згідно з законом, ви як свідок зобов'язані давати свідчення. Для контролю за працею КДБ існує Прокуратура. Я зараз подзвоню прокуророві області, і він пояснить вам ваші обов'язки. Йому можете викласти свої зауваження про слідство. А якщо ви відмовитесь і не перестанете крутити, то вас судитимуть за відмову свідчити.

Я всміхнувся й повеселішав. Боровик погрожував штрафом і примусовою працею, тобто відрахуванням з платні двадцяти відсотків. Боровик зрозумів мою усмішку і грізно додав:

— Прокурор може відразу підписати ордер на арешт за статтею 62. Подзвоніть, капітане!

Чуніхін вийшов з кімнати, а полковник люто вивчав моє обличчя. Я так само сердито споглядав його. Чуніхін повернувся і повідомив, що прокурора нема в місті.

— Гарзд, заберіть його! — гаркнув Боровик. — З ним нема про що більше говорити! — Тонем і виглядом він підкреслював, що мене затримують, поки не буде ордера на арешт.

Чуніхін показав на двері і повів мене коридорами у невідомому мені напрямі. Напруження моє відійшло, і я почав міркувати, що вимагати в камері, але Чуніхін привів мене до виходу і сказав: — «Ми вас викличемо повісткою». — Вони чомусь були не готові заарештувати мене.

Я поїхав прямо до Тані. Вона вважала, що арешт неминучий і що тому варто гайнути до Москви по адвоката. Нас бентежив мій запис у протоколі. Чи не зможуть кадебісти використати його чисто юридично? Я не збирався займатися юридичними питаннями на суді, а хотів зробити його політичним і лишити юридичні тонкощі адвокатові. Але в Києві сміливих адвокатів я не знав. Та й хотілося попрощатися з друзями, полагодити деякі справи і домовитися про тактику Ініціативної групи. Було ясно, що атака на групу посилювалась і що всім нам закинуть антирадянськість. Мутра закручувалась.

ПРОЦЕСИ В ХАРКОВІ Й КИЄВІ

Щоб збутися хвоста — КДБ могло схопити мене в аеропорті або навіть у Москві, — я вийшов з Таниного кабінету через вікно, поблукав по місту і майнув на аеропорт. Адвокат, з яким я зустрівся в Москві, порадив мені змінити тактику і стати на суто юридичну позицію. Московським адвокатам так часто докоряли за «непартийну лінію» захисту (вони не раз підтримували своїх підзахисних у праві мати свої переконання і наполягали на дотриманні юридичних норм), що колегія юристів вирішила не пускати своїх членів до інших республік.

У Москві не бракувало подій і новин. На підставі зфабрикованих свідчень Анатолія Марченка засудили в таборі на додаткових два роки. Михайла Рижика засудили на півтора року за відмову служити в армії, хоча він уже відбув військову службу і двічі був виправданий судом. Юрія Мальцева, члена Ініціативної групи, відправили на психіатричну експертизу без суду. У Наталі Горбаневської, Тетяни Ходорович та Анатолія Якобсона провели обшуки. У Ленінграді Володимира Борисова помістили в буйний відділ психіатричної лікарні за наклеп. Петро Якір одержав обурені листи «народу» від сумського міськвиконкому і від двох учителів у Кишиневі. Влада явно готувалася знищити Ініціативну групу — одних відправити в психушки, інших у табори. Ми з друзями домовилися, що відмовлятимемося свідчити і перетворюватимемо наші процеси на обвинувачення беззаконної влади.

Наближалось дев'яносторіччя Сталіна в грудні. Преса готувала ювілейні статті, і друкарні випускали плякати з його портретом. Владі був потрібний облпльований нею ж Сталін, щоб заперечити антисталінські аргументи опозиції, щоб знайти ідеологічне виправдання для закручування мутр і допомогти мерцеві вилізти з могили та звестися над країною. Вампіричний режим не був певний своєї вампіричної сили. Бог помер, уся країна чула запах гниття, а режим пародіював воскресіння його наслідника. Цей Сталін був не ніцшеанською тінню Бога, а мідним вершником, великим мерцем. Як можна було не згадати Марксові слова про мертві покоління, які гнітять живі?

Щоденні вісті про арешти й переслідування в усій країні виснажували москвинів. Показовий приклад: я вийшов від Якіра, пообіцявши повернутися на одинадцяту годину, а прийшов аж о першій ночі. Петро сидів нервовий та сердитий. Він накричав на мене за легковажність — аджеж можна було подзвонити. Крім спільного для всіх нервового напруження, в нього було й своє: усіх навколо брали, часто за зв'язок з ним (КДБ знало його вразливість і прямо казало йому про це), а в нього навіть обшуку не було. Він переживав за всіх нас і тому часто бував майже несамовитий. Його надмірна вразливість непокоїла мене, і деякі друзі казали, що в нього з'являлися елементи «бесовщини», тобто комплексу «Бісів» Достоевського. Я сам її ніколи не бачив у нього, але боявся, що він не витримає нервового напруження. Усім своїм друзям я завжди казав неприємні речі прямо в очі, але перед Петром я зупинявся, бо відчував, що це може спричинити розрив. А я дуже любив його — не за погляди чи за діяльність, а просто так.

Під враженням гнітючої атмосфери в Москві я повернувся додому. У Києві не панувало таке нервове напруження, як у Москві, і після поїздки туди я завжди відсиплявся кілька днів. Іноді москвини приїжджали до нас, щоб відпочити, спокійно поговорити про проблеми і побалакати на неполітичні теми.

У Києві на мене чекав лист московського професора фізики на прізвище Розін. Взявши участь у протестах з Якіром і краще познайомившись з ним, він хотів попередити всіх про неморальну поведінку Якіра, включно з п'ятикою. Спосіб мислення Розіна був знайомий мені. Помітивши негативну рису учасника руху опору, ліберали схильні приписати її всьому рухові і таким чином дискредитувати демократичні ідеї та виправдати свою мовчанку. Лист дав мені привід написати статтю про зраду ліберальної публіки, але перш, ніж кінчити її, я подзвонив Якірові, щоб спитати, в яких протестах брав участь Розін. Якір здивувався: «Він же киянин. Хіба ти не знайомий з ним? Я саме хотів спитати тебе про нього, бо одержав подібного листа». Нам стало ясно, що це був кадебістський самвидав.

Невдовзі Зампіра Асанова привезла ще одного листа, напханого брудними натяками на діячів кримсько-татарського руху. Про Зампіру написано, що вона на народні гроші розїжджала по Радянському Союзу, що вона входила до гарему кримсько-татарського лідера, що вона їздила до українського борзописця і кавказького джигіта. Першого я легко розшифрував як самого себе, а про другого спитав Зампіру. Це був аварський поет Расул Гамзатов.

У самвидаві з'явилися стенограма засідання Народного Комісаріату освіти УРСР 5 жовтня 1933 року, на якому цюкували Леся Курбаса (серед учасників — Андрій Хвиля, Леонід Первомайський, Іван Микитенко і деякі актори театру Курбаса), і запис письменницьких зборів 27 жовтня 1958 року, на яких таврували Бориса

Пастернака (серед учасників — Володимир Солоухін, Віра Інбер і Борис Полевой). Хоча між одним і другим судилищем пройшло двадцять п'ять років, вони були подібні тим, що «товариська критика» підготувала ґрунт для адміністративного цькування. Курбас загинув на Соловках, а Пастернака загнали в могилу, але деякі інтелектуали, які переслідували їх, сьогодні ходять у лібералах. Я розумію, що такі, як Первомайський та Солоухін, виступали на погромах через молодість свою, але вони повинні публічно покаятися в співучасті в злочині. Та вони не хочуть. Первомайський мовчить, а Солоухін удає з себе «істинно русского».

Я надумав видавати підпільний збірник, взявши на заголовок рядок із поезії Галіча «Пам'яті Б. Л. Пастернака»: «Ми згадаєм поіменно всіх, хто підніс руку!» Перше число було намічене про Курбаса, з біографіями тих, хто його цькував, і спогадами актора, який сидів з ним на Соловках. Друге число мало бути про Пастернака, а третє про Олександра Гріна, Марину Цветаєву, Осипа Мандельштама та Михайла Булгакова. Для четвертого числа був підкинута зовсім свіжий матеріал: 4 листопада виключили з Спілки письменників Олександра Солженіцина. Але хтось уже склав четверте число, події розвивалися таким швидким темпом, що не було часу приготувати інші числа.

Ми одержали запис засідання, на якому виключили Солженіцина, і його лист Секретаріатові Спілки. «Витріть цифербляти», писав Солженіцин саме тоді, коли на країну насувалася тінь Сталіна. «Відкиньте коштовні завіси. Ви навіть не підозріваєте, що надворі вже світає». За кілька місяців у самвидаві з'явився збірник про справу Солженіцина. Не зважаючи на його величину, чимало людей взялося передрукувати його. Були й такі люди, які ніколи нічого не друкували, але за Солженіцина взялися, бо вважали справу важливою. Увесь листопад пройшов у передрукуванні самвидаву, пошуках машиністок, купівлі нової машинки та зміні шрифтів на тих машинках, що їх ми вже мали.

На процес Алтуняна в Харкові я поїхав 25 листопада. З Москви приїхали Іра Якір та В'ячеслав Бахмін, і ввечорі ми зібрались обміркувати відповіді свідків на суді. Слідчі особливо зупинялися на заувазі про релігійне переслідування в листі Ініціативної групи, бо бачили, що в харків'ян було мало самвидаву і тому їм було б важко обґрунтувати своє твердження. Я розповів про переслідування Української Католицької Церкви і баптистів, а хтось з харків'ян нагадав про закриття синагоги. Харків'яни зробили багато помилок під час слідства, бо ще вірили в людяність слідчих і вважали, що уникнуть суду або зм'якшать вирок, якщо фактами доведуть законність своєї діяльності.

Уранці ми пішли до суду. Рімма — дружина Алтуняна — ледве тримала себе в руках, хоча в неї було більше ілюзій, ніж в інших. Ми, позамісцеві, знали вирок — три роки, максимальний строк за

статтею. А харків'яни міркували, як переконати суд у відсутності наклепів у листах Ініціативної групи, у висловленнях Алтуняна і у вилученому в нього самвидаві.

На диво, нас пустили до приміщення, де відбувався процес. Воно було набите родичами й друзями, шпигами й «представниками громадськості» — парторганами з установ, де працювали Алтунянові друзі. Було душно. Коли ввели Генчика, він підбадьорливо всміхнувся дружині й друзям. У нього, видно, ілюзій вже не було. Після формальної частини проголосили перерву. Коли ми поверталися, міліціонер зупинив мене та Іру Якір: «Вам не можна. Начальство сказало мені, щоб вас не пускати». Ми почали сперечатися з ним, але до нас підійшов офіцер, який заявив, що нема досить місць. Ми показали на порожні стільці, але він відповів, що не збирається вдаватися в суперечку.

Протягнулося нестерпне очікування в коридорі. На перервах виходили свідки й розповідали про перебіг процесу. Алтунянів оборонець, дуже розумний адвокат на прізвище Арія, накинув йому оборонну тактику. Алтунян пішов на неї, але будучи характером своїм прямим та емоційним, він не дотримувався пляну і говорив судові про свої політичні погляди.

Процес затягнувся допізна. Ми сподівалися, що його продовжать наступного дня, але врешті пустили на читання вироку. Судді почали з «заслуг» Алтуняна — дружина, двоє дітей, виразка шлунку, тринадцять років бездоганної служби в армії, чотири медалі.

— Його не тільки виправдають, але й п'яту медальку дадуть, — пробурмотів я.

Перерахування заслуг кінчалося фразою: «але в зв'язку з особливою небезпекою вчинків Алтуняна...» Далі пішов список його злочинів: виходячи з книгарні 1968 року, він сказав такому то, що вторгнення в Чехо-Словаччину — це агресія; на партійних зборах Академії він говорив про державний антисемітизм; він підписував листи протесту й складав звідомлення про переслідування в Харкові, частина з яких попала до західної преси. Я почав мати надії на один-два роки: чого ж тоді перераховувати обставини, що пом'якшували провину? Але вирок був на три роки. «Так йому й треба!» — голосно сказав «представник громадськості». «Фашисти!» — процідив я йому. У коридорі Рімма знепритомніла. Ми захлиналися від ненависти до суддів і жалю до Рімми: вона єдина в якійсь мірі вірила у владу.

Усі ми зібралися 27 листопада у Владислава Недобори. На стіні висів портрет Леніна, і було багато книжок з марксизму та історії. Один з нас розшифровував стенограму процесу. Інші обговорювали останні події. Розмова велася письмово, бо не було певности, що нас не підслухували. Хтось розповів про викриту недавно в Харкові організацію школярів, які мали дуже простий плян: вони захоплюють обком партії та всіх керівників області і прикрічують їх сірчаною

кислотою у ванній. Якийсь харків'янин розкидав метелики з закликком звільнитися від засилля євреїв у партійному та урядовому апараті. Бунтівник вітав політику партії супроти євреїв, але вважав її недостатньо енергійною. А в цей самий час Алтуняна судили під марш чуток про його сіоністську групу.

Хтось розповів, що група студентів у Москві вирішила розкинути метелики в дев'яносторіччя Сталіна. Я доводив, що це недоцільно. Систематичне передрукування самвидаву дасть кращі наслідки. Нас було так мало, що ми не сміли віддаватися в лапи КДБ, хоча, звичайно, були ситуації, коли потрібні метелики — після окупації Чехо-Словаччини, коли різко збільшували ціни на товари, або після особливо мерзенного вчинку уряду. Кінець-кінцем ми домовилися, що варто поговорити з студентами.

Пізно ввечері ми почули крик на вулиці. Вероніка Калиновська йшла до нас, коли побачила міліціонерів. Ми взялися ховати стенограму процесу, але не встигли — вдерся десяток чоловіків. Очоловав їх Василь Гриценко, слідчий прокуратури. Він грубіянив і підвищував голос і зовсім не був схожий на добродушного Васю, про якого я чув з розповідей. Лягаві стояли коло дверей та вікна. Хлопчик Недобори заплакав. Довелося крикнути на лягавих, щоб вони пристойніше поведились. Коли вони почали шукати самвидав, то відразу знайшли першу частину стенограми, але другу частину вдалося сховати під їхнім носом.

Під кінець обшуку Гриценко наказав Недоборі, Ірі Якір, В'ячеславові Бахмінові та мені одягнутися. Своєю поведінкою він підкреслював, що арештовував саме нас. Коли нас виводили, ми зустріли на сходах Аркадія Левіна, який прибіг, почувши, що йшов обшук. Ми попрощалися, сіли в чорний ворон і поїхали кудись. Недобора з напряду здогадався, що нас везли на Холодну Гору, тобто до в'язниці. Але після допиту нас трьох, без Недобори, звільнили. Я повернувся до Владикової квартири. Наступного дня його дружина пішла до Гриценка, щоб довідатися про Владика. Я лишився вдома. На душі було нестерпно.

Москвини виїхали з Харкова, а я лишився на день народження Аркадія Левіна, 1 грудня. Усі ці дні йшли запальні суперечки про тактику боротьби, політекономію, мораль та причини поразки революції.

За три дні звільнили Недобору. Почуття полегшення боролось у ньому з почуттям сорому за те, що його не заарештували: він боявся, що зробив якісь помилки і тим піддав Гриценкові думку, що вийшов з боротьби.

Увечері 1 грудня ми зібрались у Левіних, щоб випити й посперечатися. Нам було ясно, що всіх наших харківських друзів заарештують: суд ухвалив розпочати кримінальну справу проти свідків. Коли всі розійшлись, я сів з Аркадієм обговорити теоретичні проблеми неомарксизму.

З Москви подзвонила Іра Якір. Влаштовано обшуки в шістьох місцях, у тому числі й в Іри. У неї вилучили мій лист Россінантові і багато іншого. Я міг уявити скільки, бо сам бачив у неї гори самвидаву. Обшук у неї означав, що посилено атаку на Петра Якіра, її батька. Заарештовано Ольгу Йофе та Іру Каплун, студенток, які дружили з Ірою. Вона натякнула, що обшуки пов'язані з підготовою студентів до антисталінського виступу.

О четвертій ранку Аркадій заснув, а я ліг почитати «В'язничні зошити» Антоніо Грамші. О шостій залунав дзвінок нахабно й голосно. Я розбудив Аркадія, і він відчинив двері. Це був Гриценко з компанією.

— А, знову ти! — гукнув він, коли побачив мене.

— Не «ти», а «ви», — відрізав я. — А ви знову вдираєтеся до чужих домів. Ви не маєте права приходити з обшуком о шостій ранку!

— Знову закони качаєш? Одягайся!

Я завів суперечку про нічні обшуки, але Гриценко тільки злісно відмахувався: усе, мовляв, даремне. Аркадієва мати співчутливо дивилася на мене. Я зрозумів, що моє сперечання лякало її, і замовк. «Я зберу йому білизну», — шепнула вона донці Тамарі. Гриценко поведився так, що всі розуміли, що він арештував мене. Знаючи, що самвидаву не було, він недбайливо переглянув кімнату, тоді написав протокол і забрав Аркадія. Мені він тільки кинув: «Прийдете сьогодні на допит». Ми обнялися з Аркадієм — на три роки, як думали тоді.

Лишатися в Левіних я не міг: Гриценкова глузлива поведінка супроти мене під час обшуку поставила мене в становище винуватця арешту Аркадія. Усі розуміли, що це не було так, але дивитися в очі Аркадієвим батькам я не міг. Я переїхав до Володимира Пономарьова. У нього теж був обшук, і його забрали 3 грудня.

Під впливом процесу в Харкові я взявся вивчати переродження революцій, на прикладі християнської, Французької та Жовтневої. В усіх цих переродженнях було спільне, і не ідеології були причиною їх. У кожному випадку переродження йшло шляхом захоплення влади технічним апаратом, «слугами народу», угодовства з ворогом і терору проти «неправильно мислячих». У своїй праці «Суть християнства» Карл Каутський докладно проаналізував трагедію християнства. Проте висновок у нього кумедний: християнство переродилося тому, що в ньому закладено зерно поразки — угодовство. А соціал-демократи переможуть, бо в марксизмі нема угодовства. Але соціал-демократи повторили християнську трагедію і щодо угодовства (участь в імперіалістичних війнах), і щодо безкомпромісовості, нетолерантності і створили інквізицію. Спільним для всіх трьох революцій є також опоганення, націоналізація та мітологізація ідеології. (І Христову

етику, і Марксову науку мітологізовано.) Прочитавши кілька праць про інквізицію, я побачив так багато аналогій з радянською історією, що зрозумів, що вони не випадкові.

Особливо привернуло мою увагу сексуальне звинувачення противника при патологічній сексуальності наглядачів за чистою, бо я дуже зацікавився цим аспектом прози російських письменників Івана Шевцова та Всеволода Кочетова. У самвидаві з'явилися пародії на Кочетова, «Чего же ты хочешь?» і «Чего же ты хочет?», в яких відзначено деякі сторони патології Кочетова. Я надумав написати гумористичну аналізу фашизму Шевцова, використовуючи фрейдистську термінологію. Атмосфера в країні була така гнітюча, що хотілося посміятися з ідіотизму ворога.

Я почав шукати твори Фрейда. Дещо було в інститутах психології та педагогіки і в університеті, а дещо ходило в самвидаві. Що більше я вивчав моїх «орлів» (так називали друзі моїх підопічних Шевцова та Кочетова), то більше розумів глибину Фрейда, а читаючи Фрейда, розумів моїх орлів. Фрейд захопив мене своїм проникненням у людську психіку, і його ненауковість, метафізичність і мітологізація сексу відступили перед методою, яку він відкрив мені.

В Інституті кібернетики один психолог розповів, що вчених можна поділити на три категорії: генераторів, які створюють ідеї, фільтраторів, які відсівають зерно від половини, і організаторів, які вміють з'єднати генерацію та фільтрацію ідей. У Фрейда примат генерації, хоча він і мав деяку здібність до фільтрації. Тільки завдяки фільтрові скепсису вніс Фрейд такий великий внесок у науку. Таким був і Хлебніков, яким я захоплювався в цей час. Наукові статті його — суцільна маячня, але кризь неї пробиваються геніяльні відкриття.

Попались мені й книжки радянських психоаналітиків Єрмакова, Вольфа та інших про Пушкіна й Шевченка. Убогість цих праць разюча. Що з того, що Пушкін боявся одружитися з Гончаровою, що Шевченко мав нахил до педерастії і що «Ніс» Гоголя виявляє його кастраційний комплекс? І то якби довели! А вони тільки жонглюють символами. Яке відношення має все це до геніяльності й культури? Дивна це наука, яка зводиться до доказів того, що геній має статеві органи і ті чи інші психічні збочення. Адже сенс у тому, щоб показати, як культура сублімує ці статеві особливості, як вона, наприклад, перетворила анально-садистичні нахили Толстого на толстовство, з її боротьбою за чистоту та добро і стремлінням до системності в філософії.

Шевцов іще 1964 року видав повість «Тля». Сексуалізація політичної боротьби в повісті не було, але виступали єврейські формалісти та космополіти. Майже водночас 1969 року вийшли його твори «В ім'я отця і сини» і «Любов і ненависть». Коли я вперше прочитав «Любов і ненависть», то несподівано відчув своєрідне

психічне отруєння. Шевцов несе в собі величезний заряд антилюдськості і провокує її в читачеві. Впадають в очі його обсесія фекаліями і патологічна ненависть до євреїв. Ідея жида така настирлива в Шевцова, що його персонаж Арій Осафович з Одеси (тобто жид) вивчає «еміграцію» риб. Прочитавши книжку, я два дні ходив роздратованим і підозрівав усіх у підлості та мерзенності. Я ненавидів світ, людей і навіть свою родину. І тоді я не тільки зрозумів, але й відчув на собі жах фашизму в душі кожної людини.

Ще більше матеріялу для аналізу дав Кочетов з його замилуванням словом «зад», фекаліями і ексгібіціоністками. Крім інфантильного зацікавлення статевим актом і жінкою, яка оголюється, у нього помітні нарцисизм і манії величності та переслідування. Є і комплекс неповноцінності, пов'язаний з прізвищем: «кочет» означає «півень», і все, що стосується до птахів, — негативне. Негативному персонажеві повісті «Секретар обкому», наприклад, Кочетов надав прізвище Птушков.

Від аналізу духовної неповноцінності та сексуального маразму Шевцова та Кочетова я перейшов до вивчення їхнього несексуального маразму: пліток, доносительства та підглядання в ліжку противника. Після появи першої частини «Любови і ненависти» «Новий мир» писав, що вона переповнена підгляданням у листи й щоденники. У другій частині книжки це замінилося розгулом сексу, приписаного жидам. Головне в цій психіці — інквізиторська презумпція винності та підлості всіх. З нею тісно пов'язаний маніхеїзм — поділ світу на абсолютне добро і зло, на «наших» і «ворогів». Усе, що в «наших» погане, приписується ворогові. Наділяючи ворога своїми вадами, автори несвідомо показують, що й позитивні персонажі мають їх. В обох письменників є «плюсавтопортрети» і «мінусавтопортрети». Останні наділені всіма вадами й символами поганого: у Кочетова, наприклад, Птушков — підглядач. Але всі ці вади є і в плюсавтопортретах, хоча автори приховують їх. Коли я згодом прочитав критику на Карла Юнга, то довідався, що в його працях мінусавтопортрет відомий як «тінь», яка проєктується на ворога.

Маніхеїзм та інфантилізм обох авторів впливає і на штампованість мови. Вони мислять слово-бльоками, які несуть емоційно-позитивну оцінку «думки». Ось у повісті «В ім'я отця і сина» Шевцов дає позитивну характеристику плюсавтопортрета Глебова: «Дивовижний стоп суперечностей: бездумного хвацтва і тверезого розрахунку, майже дитячої довірливості і холодної підозрливості, доброти і злопам'ятності». Читаю і чую знайоме. Нарешті пригадую: таж я за це п'ятірку одержав у школі. Це Фадеєв про молодогвардійців.

Шукаю у Фадеєва. Так, але не зовсім. Ритм речення той самий, але зіпсований, і слова трошки інші. Починаю усвідомлювати, як

корисно порівнювати текст з перекрученою цитатою: перекрученна характеризує того, хто перекручує. І справді, все, що я виявив у Шевцова іншими методами, є тут: інфантильність («майже дитячої довірливості»), «злопам'ятність», «доброта» (замість «любови до добра»), «тверезий розрахунок», безумство боротьби з противником і лихі наскоки на Пастернака, футуристів і жидів. Від Фадеєва майже нічого не лишилося. Слово-бльок — фадеєвський, а складові частини — шевцовські.

Що більше я занурювався в аналізу сталінізму-фашизму в моїх «орлів», то більше хитався між двома тенденціями своєї статті: психоаналізом, обґрунтуванням для радянських читачів слушності фрейдизму і публіцистикою. ударом по сталінізму. Одне другому заважало. Науковість страждала від красивих слів і дотепів, а публіцистика від перевантаження фактами, цитатами та доказами. Деякі друзі лаяли мене за публіцистичність, інші — за перевантаження доказами.

Була для мене й етична проблема: чи морально ритися публічно в патології Кочетова та Шевцова? Аджеж це хворі люди: Кочетов більше психічно, а Шевцов соціально. Так я й не розв'язав цю дилему: вдарити по ворогові чи пошкодувати хворих людей. З цим питанням була зв'язана й ширша проблема. Усе, що я виявив у хамській літературі Кочетова та Шевцова, існує і в культурі. Я довго шукав різницю, поки не знайшов її. Так, у кожному з нас сидить Шевцов-Кочетов, але культура перетворює його на людину, а хам, навпаки, намагається затоптати людину в бруд. Культура — приклади тут Рабле і Галіч — користується тими самими символами й засобами, але для того, щоб очистити людину, а не забруднити її.

Проблема проєктування своєї «тіні» на ворога штовхнула мене до вивчення «Кобзаря». До Шевченка притягнули мене і зацікавлення національним питанням, і загадковість його настирливого образу покритки, жінки, яка народила дитину поза законним шлюбом. І навіть України: після Шевченка українські поети часто зверталися до цього символу України, аж до Сосюриної «російсько-польської потаскухи» в поемі «Мазепа». На поверхні лежить історичне пояснення: всі, кому не лень, гвалтували Україну фігурально, а українок буквально. Тут і польська шляхта, і солдатня Петра Першого, і поміщики, і енкаведисти, і фашисти. Але в Шевченка проблема лежить глибше, в самій його психіці. Це хвороблива obsesія, яку він розв'язав, написавши поему «Марія». Але в чому сенс розв'язки, якої він шукав від «Причинної» і «Катерини» через увесь «Кобзар»? Це питання нерозривно зв'язане з загадковим ставленням Шевченка до Бога, церкви, релігії, Богдана Хмельницького, євреїв, росіян, поляків, селянства, революції і свободи. В усіх цих проблемах Шевченко складний, і кожний дослідник вихоплює тільки один аспект його бачення світу.

Але на аналізі не було часу. «Правда» опублікувала 21 грудня обережну статтю про Сталіна: він мав великі заслуги, але й поробив помилки. До якоїсь міри стаття була перемогою противників реабілітації Сталіна. Адже ж дехто при владі хотів майже повної реабілітації.

Із Харкова приїхав 22 грудня на касаційний суд у справі Алтуняна Олександр Калиновський. На суд нас не пустили: засідання закриті. Ми з Сашею сиділи в коридорі і прислухалися до розмов адвокатів. З кімнати вийшов товстенький адвокат, який сяяв перемогою. Його підопічний згвалтував дівчину. Прокурор жадавав восьми років, але адвокат низив до шести років. Тоді виявив помилки в слідчій справі і добився другого суду, на якому він довів, що дівчина не зазнала фізичної травми («Усе загоїлось, і за мою порадою судді дали по руці»), і суд зняв іще два роки. Тепер на касаційному суді адвокат доводив, що насильства майже не було і що потерпіла плуталась у свідченнях. Суд дав два роки. «Ось подам вище і доведу, що вона задоволена, що стала жінкою. Ще й медалі доб'юся йому». Усі інші адвокати розреготалися.

Нарешті вийшов Арія. Він домігся, щоб у вироді скреслили фразу про особливу небезпеку злочину, але вирок був той самий.

Суд над Бахтіяровим почався 24 лютого 1970 року. Я вже знав, хто давав які свідчення. Один свідок був товариш Олега по школі з нахилом до авантур. Міліція піймала його на чомусь і натиснула на нього, щоб він став інформатором серед педерастів. Потім його завербувало КДБ, і він був свідком на моєму процесі, хоч востаннє бачив його років десять перед цим. Другий свідок проти Олега теж був шкільний товариш, психологічно поплутаний толстолиць. На суді КДБ хотіло довести, що релігійним зробив його Олег. У нього знайшли багато фотоплівок самвидаву, зокрема дві книжки Джіласа, уривок з Авторханова, «Джерела й сенс російської революції» Бердяєва і працю Светланіна «Далекосхідня змова».*

* Светланін описує свою участь у змові героя громадянської війни Блюхера. Не треба знати матеріалів Двадцятого й Двадцять другого з'їздів КПРС, щоб зрозуміти, що це фальшивка. Блюхер у Светланіна говорить мовою білого офіцера. Я порадив Олегові не ховати цієї книжки. КДБ побойться говорити вголос про власну фальшивку. Яке ж було моє здивування, коли я незабаром прочитав у журналі «Грани» хвалькувату статтю про те, як широко розповсюджується в Радянському Союзі література НТС: у Києві, мовляв, вилучено в Бахтіярова книжку колишнього редактора «Граней». Дурна фальшивка, на руку КДБ, висовується як заслуга. Людину судять за їхню фальшивку, а вони хваляться своєю активністю. Читав я також ентеесівську програму, яка розрахована на дурників у рожевих окулярах. Дав її мені Красін, який сам сміявся з неї, але потім став ентеесівцем і зрадив своїх друзів.

Мені пощастило пробитися до залі, але кадебіст вивів мене: «Нема місць». Знайома Олега показала на порожнє місце. «Тобі не дозволено!» — гаркнув кадебіст.

Олег став на чисто оборонну позицію, але провів її бездоганно. Про вилучені книжки він сказав, що вважав за конечне знати все з першоджерел: ми не можемо відстоювати офіційну ідеологію, не знаючи противника. Олег був проводив політінформації на своєму курсі. Комсорг засвідчив, що Олегові виступи про поточні події були блискучі і ніколи не відхилялися від офіційної лінії.

— Так по-вашому ви не зможете без Бахтіярова проводити політінформації? — кинув єхидно прокурор.

— Не так добре, — простодушно відповів комсорг.

Найскладнішим для Олега було питання програми, написаної його рукою, яку свідок з Сибіру передав до КДБ. У програмі був параграф про заборону КПРС у майбутній державі. Олег пояснив, що він переписав програму з якоїсь книжки і послав її сибірякові, як розумному членові партії, щоб одержати обґрунтовану критику.

Друзі переказали, що свідки проти Олега давали свідчення і проти мене, а Олегові під час слідства було сказано: «Твій шеф, Плющ, шизофренік і тепер у лікарні». Тому він дуже здивувався, побачивши мене на процесі.

Свідки одногласно хвалили Олега. Навіть ті, хто свідчив проти нього на слідстві, посоромилися повторити свої свідчення, коли опинилися віч-на-віч з ним. Олег також мав успіх з адвокатом. Він добився перекваліфікації звинувачення з статті про пропаганду на статтю про наклепи. Олега засудили на три роки.

Після процесу я злітав до Москви за самвидавом. Москвини одержали в'язничні записки Григоренка. Мене потрясла його розповідь про побиття і цинічні заяви тюремників про те, що вони бажали його смерті. Прочитав я, нарешті, книжку Роя Медведева «До суду історії». Медведев зібрав багато матеріалу про сталінізм, але його бажання бути об'єктивним і його принципова безконцепційність призвели його до хрущовської необ'єктивності. На відміну від Хрущова, Медведев мислить чесно, але він не мислить сміливо. Відчувається бажання не бачити для сталінізму глибших причин, ніж ізоляція країни та підрив виробничих сил війною. Я прийшов до висновку, що Медведев — це ще один немарксист, який вважає себе марксистом. Аджеж марксистини повинні бути безжалісні в своїй аналізі. Якби Медведев зм'якшив свою аналізу зі страху перед КДБ, то це була б інша справа, але він сміливий у вчинках і, видно, щиро думає так, тобто недодумає.

Від імени групи комуністів я написав листа газеті «Уніта» з копіями газетам «Юманіте» і «Морнінг стар», кардиналові Кенігові, Люї Арагонові, Берtrandові Расселові, Ж.-П. Сартрові, Гайнріхові Беллю, докторові Спокові і пані Кінг. Лист докоряв західнім комуністам, які надто м'яко критикували КПРС, змальовував становище в країні і

закликав комуністів опрацювати наукову теорію сучасного суспільства. Я не знаю, чи лист попав на Захід. Але навіть якби він попав, то ми не одержали б відповіді. Наш сумний досвід підривав віру в те, що західні комуністи змінилися.

У Києві наростала кампанія проти Дзюби. «Літературна Україна» опублікувала статтю, в якій він таврував буржуазний націоналізм українських емігрантів. Я з Танею пішов до нього додому. Іван пояснив, що йому показали багато статтів з емігрантської преси, які звеличували його і розглядали його марксизм як добру маску для українського націоналізму і навіть фашизму. Ми заговорили про слово «націоналіст», яке Іван плямував. Я звернув йому увагу на те, що КДБ стосує цей термін до всіх, хто любить свою батьківщину, а не Росію. Іванова термінологічна неточність стала політичною помилкою. Він погодився з такою критикою його статті, і я порадив йому уточнити свою позицію: виступити проти конкретних українських фашистів, а не абстрактних ворогів, і написати це для самвидаву, а не для «Літературної України», яка все перекручує. І врешті я порадив йому підкреслити свою позицію в національному питанні, тобто повторити основні тези «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Він погодився з цим.

Домовилися ми з Іваном також видавати збірник «Бабин Яр» з матеріалом про сучасний партійний антисемітизм і дореволюційний антисемітизм. У першій статті ми хотіли дати відомості про історичні події, зв'язані з Яром: людські жертвопринесення в поганські часи, бої Києва з Черніговом, бої казкового Кожом'яки з Змієм (поруч Зміїний Яр) і справу Бейліса (поблизу Яру знайдено тіло хлопчика, в ритуальному вбивстві якого звинуватили єврея Бейліса). Я звернувся до друзів, які намагалися виїхати до Ізраїлю. «Антисемітизм — ваша хвороба, і ваша справа лікувати її», — відповіли вони і відмовились допомагати збирати матеріал. Ми вирішили видавати збірник слов'янськими силами, але з різних причин це не вдалося.

У березні 1970 року я полетів знову до Харкова: десятого мали судити Владика Недобору та Володю Пономарьова. Я подав був вістку про арешт Алтуняна до «Українського вісника», і тепер мені був потрібний новий матеріал і для «Вісника», і для «Хроніки». Що важливіше, харків'яни стали для мене дуже близькими. Тактику відповідей на суді вони вже опрацювали, і користи з мене було б мало, але я не міг не поїхати. Важко бути спостерігачем на таких процесах, і мені аж ніяк не було легше від думки, що мене самого неминуче заберуть. Через три роки Генчик Алтунян приїхав на мій процес, уже відбувши свій строк. Таня згодом розповідала мені, як вона плакала, коли довідалася, що він, може, не приїде, бо шойно

вийшов з табору і мав ускладнення з працею. І все таки він приїхав — до порожньої залі і кадебістських погроз повторного арешту.

Коли я з'явився коло будинку суду, родичка підсудного сердито глянула на мене: «Він приїхав сюди тільки, щоб зробити процес гучним. Їм тепер дадуть великий строк».

Мати Недобори розповіла про розмову з Гриценком. Він заявив, що її син добра людина, але дружив з Плющем, особливо небезпечним антирадянцем. У такому випадку, відповіла вона, КДБ робить злочин: ув'язнює добрих людей, а «особливо небезпечних» злочинців лишає як наживу, щоб ловити «добрих». На питання, чому я приїхав до Харкова, вона відповіла, що запросила мене на процес сина.

Самого Недобору травмували тим, що потримали його три дні і відпустили, а натомість забрали Пономарьова та Левіна. Недобора дуже переживав арешт товаришів і підозріння, що їхній арешт кидав на нього. Йому здавалося, що я зневажав його за м'якість у стосунках з Гриценком, за лібералізм і за бозна що, і йому було важко дивитися в очі дружинам і дітям ув'язнених товаришів.

Комедія, яку розіграв Гриценко при арешті Аркадія Левіна, стала зрозуміліша. Кидати плями і викликати чвари — стандартна метода КДБ. Антоненко-Давидович одержав від «російських друзів» попередження про те, що Чорновіл — провокатор і що Григоренко завалився після поїздки до Москви. Чимало людей у Києві одержувало листи, буцімто вислані з таборів: «Ми витримали всі муки й знущання, які тільки можуть видумати в таборі, але нас турбує інше. Чи не забули люди на волі загальну справу, чи не спекулюють вони на наших добрих почуттях, чи не гріються на нашому горі підлі люді?» Далі йшли особисті напади: Чорновіл і Світличний неначебно використовували для себе гроші, зібрані для родин політв'язнів. Що гірше, вони затримували для себе гроші, призначені Морозові. Але, як частенько говорила Зінаїда Григоренко, видно осялячі вуха КДБ: псевдоукраїнська емоційність, русизми, граматичні помилки й українська машинка (а лист з штемпелем Явасу в Мордовії). Видко було, що ці листи писав спец з українського самвидаву, росіянин або русифікований українець. Але навіть якби КДБ дали на допомогу доброго українського письменника, то він теж показав би вуха, бо кадебістський самвидав має свою специфіку.

Я просидів два дні в коридорі суду. Першого дня Вероніка Калиновська зглянулася на мене й сиділа зі мною до товариства. До нас підійшов міліціонер, який не пускав мене в приміщення суду. Він почав тикати і доводити, що нам нема чого тут робити. Я досить грубо попрахав його відійти. Вероніка не могла погодитися з образою лягавому: «Він хотів зрозуміти нас, чому ми тут нудимось. А тикав тому, що звик».

Мене здушило суперечливе почуття пошани й люті за її мишкінську доброту: «Що ж, прийдемо до влади, то запропонуємо тебе на міністра справедливости. Рятуватимеш кадебістів і катів від народного гніву».

Виявилось, що Вероніка жаліла тварин більше, ніж лягавих. Я теж люблю тварин, і завдяки розмові про вовчків, ховрашків та байбаків ми трошки відійшли від царства абсурдного тероризму, в якому опинилися.

Прокурор на суді, Лебедев, був маразматик і бачив цей процес як продовження добрячих процесів тридцятих років. Він допускався геніяльних помилок: «Підсудний Пономарьов, коли ви востаннє зустрічались з Кіровим?» Він мав на увазі, звісно, Петра Якіра, але його підвели і спільний в обох прізвищах склад «кір», і те, що Сталін убив Кірова й Якіра. Для нього це все вороги народу. Хотівши похвалити добрих, радянських євреїв на противагу сіоністам і демократам, Лебедев сказав «єврейські євреї». Для нього фактично не було добрих євреїв: усі вони жиди, п'ята колона.

Нудьгуючи від дурних промов Лебедева, адвокат Монахов читав «Історію одного міста» Салтикова-Щедріна. Йому не потрібно було переключати увагу: книжка чудово описувала те, що він бачив перед собою, і слова судді та прокурора продовжували фрази дореволюційних губернаторів, городових та поліцаїв. Монахов читав зі смаком, демонструючи всій залі, що він читав, і всміхаючися словам героїв Салтикова-Щедріна та фразам Лебедева.

Недобора й Пономарьов були спокійні: вони знали, що буде далі. Але їм шкодила природжена пошана до слова. Вони визнали, що в одному відкритому листі була помилка. Замість «політика прихованого шовінізму» вони написали «неприхованого», і прокурор використав це як визнання наклепу.

Відповідаючи на питання про релігійні переслідування, свідок Тамара Левіна перерахувала: «греко-католицька, уніятська...» Суддя перебив їй: досить двох церков. Тамара всміхнулася — вона ж мала на увазі одну церкву. Узагалі на цьому процесі ставлення до суду було більше гумористичне, ніж на процесі Алтуняна. Ми втратили наші ілюзії і тому менше обурювалися.

Мені пощастило побачити Владика й Володю тільки двічі, коли їх виводили до вбиральні. Я підніс кулак. Владик відповів. Наші кулаки зв'язали нас з дореволюційним поколінням. Це були кулаки не помсти, а єдності та спадкоємності. У своєму останньому слові Недобора навів слова Чаадаєва про те, що справжня любов до батьківщини має розплющені очі. Його і Пономарьова судили вороги народу, кати, які твердять, що кожний, хто противиться їм, — наклепник.

Після прочитання вироку, пізно ввечорі 11 березня, ми вийшли з будинку чорним ходом. Вася Гриценко статечно прокрокував повз

нас. «Гестапівець! — крикнула одна з дружин йому. — Як тебе вішатимуть, то я сама надягну на твою шию петлю!»

Ми всі почали заспокоювати її: «Мотузок пригодиться в господарстві. Він сам здохне».

Я лишився у Софії Недобори на кілька днів. Вона сказала мені, що навмисне завагітніла, щоб її не викинули з праці. За свідомим рішенням стояло важливіше несвідоме бажання зберегти частинку Владика. Потім це зробила ще одна знайома. Господи, скільки жаху в тій країні і скільки безпорадної любови та доброти серед жертв! Немов Левіятан зглянеться на їхніх дітей і дотримається своїх законів про охорону матерів.

Хто зглянувся на Надійку Світличну, коли її маленького сина сховали від родичів? Її заарештували, а дитину віддали до дитячого будинку і повернули тільки після рішучих протестів. Та й тоді віддали старенькій бабусі на селі, далі від міста. Дворічній дитині заборонили жити в Києві! Хто зглянувся на маленьку доньку Ігоря й Ірини Калинців, коли їх заарештували тільки за те, що вони талановиті поети і пишуть про страждання й болі України? Слухаючи Софію, я пригадав гасло пролетарського гуманізму професійного гуманіста Максима Горького: «Якщо ворог не піддається, його знищують».

У думці сама собою виникла моя перша й остання анекдота. Вірменське радіо питає:

- Що таке пролетарський гуманізм?
- Якщо ворог не піддається, його знищують.
- А якщо піддається?
- Теж знищують.
- А якщо ворога нема?
- То його видумують, а потім знищують.
- А що ж таке буржуазний гуманізм?
- Ворога однаково знищують, але не роблять з цього глибокої філософії.

Не встигли ми отямитися від суду, коли з праці прогнали Тамару Левіну за сміливість на суді і за те, що вона на зборах боронила Солженіцина. Іще до суду прогнали з праці свідка Лева Корнілова. Роман Каплан, приятель Левіних, прийшов послухати процес. Його не пустили, і він відійшов без суперечки. Але його все одно попрохали відійти з праці «за власним бажанням». Іншим друзям довелося мати справу з КДБ лишень за те, що вони пишались друзями.

Розбиття одної групи «самвидавників» і влаштування трьох процесів мало дві мети: травмувати всіх і довести вищому начальству, що й харківське КДБ не дримає — аж три політичні справи за півроку! Не виключений був і розрахунок, що на

майбутніх процесах і свідки і підсудні поводитимуться не так стійко. Проте розрахунок мав протилежний наслідок: люди втратили наївну віру в законність і стали твердіші.

Усі ці події відбувалися під барабанний бій сторіччя Леніна. Побоявшись оживити культ Сталіна, влада відновила культ Леніна. З усіх газет і журналів дивилося на нас його обличчя. Він махав народові, показував рукою у світле майбутнє, тримав кепку або вивчав мапу. Як би людина не шанувала його, охоплювала огида до його обличчя і промов. Те, що його звеличував поліцейний уряд, неминуче зв'язувало його з брехнею та терором влади. Над Москвою одної ночі з'явилась його голова, спущена на тросі з дирижбля і освітлена прожекторами: з'явлення Леніна народові, повстання з мертвих. Народ відповів на атеїстичне пародіювання Євангелія серією блюзнірських анекдот, які висміювали його промови, лисину, гаркаву мову і святкові розповіді про нього як дитину й дорослу людину. Анекдоти розповідали всі, аж до кадебістів.

«Правда» опублікувала тези до Ленінового сторіччя. Ленінові приписано теорію Отто Бауера, яку Ленін висміював. Радіо Пекін поспішило повідомити радянських громадян про помилку. Усі реготали над самопародією ЦК КПРС. ЦК нічого кращого не міг придумати, ніж видати брошуру, в якій викинуто посилення на Бауера, але залишено висновку Леніна. Тут не потрібна психоаналіза, щоб зрозуміти внутрішній сенс «ленінізму» ЦК КПРС.

Ще більш анекдотичними були помилки прокурора Лебедева на процесі Аркадія Левіна 24 квітня. Галас навколо Леніна ще не притих, і процес демонстрував, що треба розуміти під словом «Ленін»: розгул беззаконня, терору й брехні. Левіна звинувачували в написанні листа «Громадянам» і звернення до ООН. Коли Тамару не пустили на суд, Аркадій відмовився брати участь у процесі. Монахов зажадав звільнення Аркадія через відсутність складу злочину. Я ще перед судом попрохав Монахова звернути увагу на анекдоти, але я не повірив йому, коли він розповів, що Лебедев кілька разів називав Левіна «підсудним Леніном». Усі сміялися з цієї помилки на слові, і суддя почервоніла з люті, але вона була така заворожена помилкою, що сама зробила її. Помилка виявила другий бік режимного ставлення до Леніна: він революціонер, бунтівник і жидівська пика. (Прокурор знав, що Левін — марксист.) Цей Ленін владі зовсім ні до чого, і вона з приємністю стерла б його з народної пам'яті. Сталін або Брежнев був би куди зручніший.

Кадебісти віддячувалися за наш сміх тим, що реготали, говорили грубощі, свистали й перебивали Монахову: «Нам узагалі незрозуміло, чому тут присутній адвокат». Від останнього слова Аркадій відмовився, сказавши, що не бажає брати участі в цій комедії.

В усіх трьох процесах головним аргументом обвинувачення було те, що підсудні, люди з вищою освітою, не могли не знати, що пишуть і підписують клепаки.

Дарма що КДБ розпустило «параші» по місту, чимало людей передавали поклін підсудним, а дехто навіть давав гроші на підтримку родин. Після процесів деякі знайомі відійшли, проте прийшли нові прихильники. Навіть кілька осіб з «громадськості», призначеної бути на суді, зрозуміли, що діялось, і в душі стали по боці підсудних. Виїжджаючи з Харкова, я пригадав слова Аркадія мені при прощанні: «Слава Богу, нарешті висплює у таборі».

НА СВОЇ ПОВЕРТАТИСЯ КОЛА

На початку 1970 року моє коло друзів одержало майже водночас три праці Валентина Мороза. У статті «Мойсей і Датан» Мороз соромив білоруську поетесу Євдокію Лось за зраду Білоруси, показавши другорядність її білоруськості та її відмову від розвитку білоруської культури. У «Хроніці опору» він засудив радянську політику винищення українських культурних пам'яток і установ, яка призводить до декультурації, відчуження, дегуманізації та розбиття традиційних структур. «Серед снігів» — це памфлет на Дзюбину статтю в «Літературній Україні» — перший крок у бік угодовства з владою. Емоційна переконливість Морозових праць і логіка його фактів та аналізи, втілені в блискучому стилі, мали великий вплив на всіх. Публіцистики на такому рівні ми на Україні ще не бачили. Навіть ті, хто повнотою підтримував Дзюбу, погоджувалися з Морозом, що не можна йти на жадні компроміси з владою.

Ми з друзями обговорювали Морозову тезу про те, що Україні потрібні «мученики» та «апостоли». Я доводив, що Мороз надто гостро докоряв Дзюбі. Дзюбина помилка допоможе розвіяти культ Дзюби. Коли один знайомий показав мені фото Дзюби, його дружини й доньки, то мені стало нудно від цього схиляння перед «святою родиною». Багато «дзюбістів» сиділи в кущах і тихцем схилялися перед своїм апостолом. Україні потрібні громадяни, які вміють самостійно думати. Герої лишень ведуть за собою отару баранів, а мученики взагалі ні до чого — влада їх робить тисячами.

Одного вечора під кінець травня у мене зібралися друзі. Хтось постукав у двері. Це був Валентин. Він не був схожий на того, якого я бачив у Львові, він був зосереджений і спокійний, він прибув на вазі, зникли незграбність рухів і відчуженість у розмові. Він весь віддавався темам, про які ми говорили, — переслідування Української Католицької Церкви, розкрадання національних культурних цінностей, заборона селянам продавати писанки. Коли він розповів про обшуки й слідкування, яких він зазнавав, нам стало ясно, що його можуть кожного дня заарештувати.

Серед нас була дівчина, яка щось знала про патріотичний рух тільки з чуток і тому боялася самого слова «націоналіст». Хоч і

скільки я доводив протилежне, вона пов'язувала національний рух з русофобством. І ось Мороз, можливо найпалкіший патріот, зачарував не тільки нас, але й її. Він має величезну силу духу, яка проявляється в жестах, виразах обличчя і голосі. Колись писали про особистий магнетизм таких людей. Навіть коли не погоджуєшся з Валентином, то скоряєшся чарам його особистості.

Ми обміркували практичні проблеми руху. Коли я боронив Дзюбу, Валентин, хоч і говорив про нього з великою пошаною, сказав, що Дзюбина стаття підриває авторитет автора і дає таким, як Іван Драч, підставу виправдати своє угодовство з владою. Дзюба сам колись звинувачував Драча в угодовстві. Такі, як Драч, Павличко та Євтушенко, дотримуються принципу: «Дев'яносто відсотків моїх поезій для КДБ, а десять відсотків для народу». Але народові й цих десять відсотків не будуть потрібні. Один з цих поетів сказав: «Я до радянської влади застосовую політику батога й медівника». Насправді, це влада застосовує цю політику. Вона дозволяє таким поетам писати ліберальні віршики, щоб демонструвати Заходові свободу творчості. Коли вони виходять поза рамки дозволеного лібералізму, їх шмагають батогом, і вони повертаються на шлях радянської цноти. І щороку звужуються рамки вільнодумства.

Після окупації Чехо-Словаччини Євтушенко в пориві щирости послав протест до ЦК, але вже наступного дня пошкодував. На питання західного кореспондента: «Чи це правда, що ви послали листа до ЦК?», Євтушенко відповів: «Ні, листа я не послав!» Він був захоплений хитрою відповіддю — послав він телеграму — і хвалився нею всім, кому не лінь.

Усі ми проводжали Валентина на станцію метро. За нами відверто йшли кадебісти. Валентин тільки всміхався, хоч було видно, що йому не хотілося сідати. Ми йшли мовчки, розуміючи, що КДБ не випустить цю надзвичайну людину з своїх рук; воно не пробачить йому його безстрашності. Розпрощалися ми теж мовчки. Казати «до побачення» було б фальшиво, а побажати йому витримати новий строк ніхто з нас не міг. Кілька днів пізніше, 1 червня, Валентина знову заарештували, рівно після дев'яти місяців волі.

У травні в Бутирській в'язниці кінчив самогубством Володимир Борисов, організатор легальної «Спілки незалежної молоді» у місті Владівірі. Спілка подала заяву про реєстрацію, згідно з статтею 126 Конституції, до міськвиконкому: «Головна мета Спілки незалежної молоді — усіма засобами сприяти розвиткові соціалістичної демократії та суспільного прогресу в нашій країні».

Я був провів одну ніч з Борисовим у Петра Якіра. Він розповідав про свою боротьбу за дозвіл на Спілку. Його підхід збігався з підходом Григоренка — вимагати на кожному кроці виконання обіцянок конституції, пояснювати населенню, особливо молоді, що

існують певні права, наполягати на тому, щоб ці права були використані, а не просто служили вивіскою для Заходу.

Борисова посадили до психушки. Згодом, коли я був у в'язниці, я відчув страх перед психушкою, і я знаю ті хвилини розпачу, що можуть довести до самогубства. Психіатри та кадебісти зацікавлені в такому кінці: це доводить суїцидальність ув'язненого.

У травні вилетів до Ізраїлю Юліус Телесін, математик, якого незаконно звільнено 1969 року з Центрального економічно-математичного інституту. Я з ним зустрічався в Якіра. Юліус добре користувався знанням законів у своїй боротьбі з КДБ. Професор Борис Цукерман, його приятель, видав у самвидаві серію листів, що він їх написав до різних інстанцій. Юліус називав їх «юридичними симфоніями». Цукерман доводив відсутність законності в усіх сферах життя. Він відзначав якесь порушення закону у писав заяву до нижчої інстанції. Звідти йому відповідали, ігноруючи закон, або взагалі не відповідали. Тоді Цукерман писав до вищої інстанції, пояснюючи незаконність відповіді нижчої інстанції. Так він доходив до Романа Руденка, Генерального прокурора СРСР.

Своїми симфоніями Цукерман довів повне беззаконня і по горизонталі (в усіх сферах закону), і по вертикалі (на всіх рівнях уряду). Ці симфонії перетворилися на легенди. Хоча я не люблю суконну мову радянських законів, я мав велику насолоду з цієї нової форми сатири на режим. У Цукермана була особливо гарна увертюра про статтю в «Известиях», яка гостро напала на міністра закордонних справ за часів Дубчека, «Іржі Гаек метляється по світу». Покликаючись на закон, який забороняє пропаганду проти братніх соціалістичних республік, Цукерман звернув увагу Руденка на особливо небезпечне порушення закону «Известиями».

КДБ люто ненавиділо Цукермана й Телесіна за їхню вимогу законності, скрупульозність і увагу до форми. У Телесіна КДБ забрало в грудні 1970 року сімдесят книжок і самвидавних документів. Він відповів сатиричними скаргами. З нього випомпували відомості про рязанську групу марксистів (у справі якої в нього раніше був обшук), а він вимагав, щоб слідчих покарали за порушення закону. В наслідок незаконного проведення обшуку матеріали, які цікавили КДБ, втратили силу речових доказів. Телесінові прямо сказали: вибирай або Ізраїль, або тюрму. Він, звичайно, вибрав Ізраїль.

Від щоденних вісток про обшуки, арешти і посилення поліційної психіатрії стало так важко на душі, що ми з Танею вирішили відпочити в моєї матері та сестри в Одесі. Там мешкала Ніна Строката-Караванська, дружина Святослава Караванського. Я приїхав до неї саме в розпалі подій. Караванського ще 1967 року перевели з табору до Владімірської тюрми. У квітні 1970 року тюремний суд засудив його до п'яти років в'язниці та трьох років таборів за те, що він нібито висилав протести і цим вів

«антирадянську агітацію та пропаганду». Тюремний суд також постановив, що Строката буцім то передавала від чоловіка на волю криптографічні рукописи. Справа була загадкаво. Рукописів було дуже багато. Як же міг Караванський написати їх під постійним тюремним наглядом? І звідки він узяв хемікалії для тайнопису? Не було графологічної експертизи. Адвокат доводив відсутність складу злочину, але Караванського визнали винним, і Ніні Антонівні погрожували судом. У місцевій газеті «Чорноморська комуна» з'явилася стаття про її зв'язки з «шпигуном», а в Медичному інституті скликано збори, щоб обговорити її поведінку.

Я зайшов до Ніни Антонівни ввечері після зборів. Вона глузливо розповідала про демагогічні виступи співпрацівників. Один з них, вірменин, заявив: «Ніно Антонівно, я бачу у вас чудову українську жінку, але я не бачу у вас російської жінки». Наївний Россіант зрадив суть вимоги бути «радянським». На його місці російський демагог сказав би «радянської жінки».

У Ніни Антонівни зібралось того вечора кілька друзів. Один з них, Олекса Притика, носив величезні вуси. (Я таких називав «вусатиками» або говорив про вуси як вторинну національну ознаку: для деяких українців вуси були єдиною формою протесту проти русифікації.) Притика слухав, слухав і не витримав: «А якою мовою вони говорили?» Немов неясно, що в Одесі всі говорять по-російському. Цю людину цікавила мова, якою знущалися з Строкатої. Не антилюдськість важлива, а мова антилюдськості. Я здивовано глянув на Ніну Антонівну: «Що за ідіот?» Вона потиснула плечима. Ці гістеричні націоналісти звичайно і зраджують своїх товаришів. Так було й з Притикою 1971 року, коли він не тільки розповів КДБ усе, що знав про Ніну Антонівну й національний рух, але й фальшиво свідчив.

Одного дня Ніна Антонівна сказала мені, що в кількох чорноморських портах почалася епідемія холери. Будучи бактеріологом, вона дивувалася, що з заражених портів приїжджають до Одеси люди. Переконана, що холера з'явиться в Одесі, Ніна Антонівна забула про свої клопоти і думала тільки про небезпеку всесоюзної епідемії та про профілактичні заходи проти неї. За кілька днів вона повідомила мене, що місто закриють такого то числа. Моя мати, яка працювала в санаторії, сказала, що лікарі порадили відпочивальникам якнайшвидше виїхати з Одеси. Ніна Антонівна була обурена: міська влада ігнорувала небезпеку і думала тільки про розміщення та харчування немешканців. «Вони ніколи не думають про людей, а тільки про себе», — сердито заявила Ніна Антонівна.

Зампіра Асанова, яка гостювала в нас, поспішила на вокзал. Там стояли довжелезні черги за квитками. Такі самі черги були в аеропорті та на автовокзалі. Ми стали в чергу за квитками на автобус. Зампіра боялася лишатися в Одесі: КДБ могло б

використати нагоду й влаштувати провокацію. Побачивши, що вона не встигне купити квиток у черзі, Зампіра зникла, а за десять хвилин прибігла з квитком. «Ех, ви, інтелігентки! Я дала прибиральниці три карбованці, і вона принесла квиток». Зампіра сама інтелігент, але постійні сутички з міліцією та КДБ допомогли їй перебороти відразу до хабарів.

У холерну пастку потрапили дружина й син Мороза. Коли я зустрівся з Раїсою, вона хвилювалася, що опиниться без вісток про Валентина. Я попрохав її дозволу відповісти Валентині на його закиди проти Дзюби. Така дискусія підкреслила б, що хоча він ув'язнений, він далі з нами і його ідеї живуть у русі опору. (Саме Валентин надав цю назву українському рухові.) Раїса погодилася, проте згодом Іван Світличний відрадив мені починати полеміку. Шкода. Час показав, що Валентин правильно передбачив Дзюбине падіння. Однодумці Мороза ввели фанатизм та гістерію, яких він сам не має. Один студент, наприклад, пішов до Дзюби дати йому ляпаса за зраду.

Встановивши санітарний кордон навколо Одеси, влада оголосила карантену по санаторіях, і всюди з'явилися повідомлення про «шлунково-кишкові хвороби». Острах перед правдою і тут переміг медичні міркування. Газета й телебачення обговорювали дисентерію і тиф, але майже не згадували холеру. Саме в цей час я читав «Чого ж ти хочеш?» Кочетова. Героїня з презирством і сміхом відкидає твердження буржуазної пропаганди про те, що в СРСР бувають епідемії чуми. Кочетов немов у воду дивився: півроку після появи його книжки почалася епідемія холери. Усі раптом пригадали дореволюційну приказку: «А тепер поговоримо про холеру в Одесі».

Через брак певних відомостей серед населення ходили найдикіші чутки. Сусідка спитала мене, чи я знаю, звідки холера. Я відповів, що не знаю. «Жиди підсипають!» У сусіда, відставного полковника, була своя теорія: «Американці почали бактеріологічну війну і з літаків спускають». Дарма що вони традиційні антисеміти, моряки та рибалки винували арабів: «Годували, годували їх, зброю їм возили, а від них тільки холеру привезли». Знавці політики казали, що взагалі треба припинити пускати чорношкірих, косооких та арабів до Союзу, бо вони брудні, нахабні й невдячні.

Місто явно було не приготоване до стихійного лиха, і було обмаль хлорки. За деякий час санітарні умови погіршилися, замість того, щоб поліпшитися. Телебачення показувало спекулянтів, які продавали хлорку на чорному ринку. Нам не дозволяли виходити з санаторії, де ми мешкали (мама мала кімнату в гуртожитку), але харчів не було, і доводилося ходити до міста. Коло центральної брами стояв пост, але всі пролазили крізь виломи у мури.

Було заборонено купатися в морі, але без пояснення причини. Лікарі пустили чутку, що в морській воді знайдено вібріони холери.

Я не повірив цьому і дозволив синові купатися, але Ніна Антонівна пізніше ствердила, що виявлено вібріони в місцях, де нечистоти спливали в море. Трапилися смертні випадки. Недалеко від нас, в інтернаті, відкрито лікарню для всіх, у кого з'явилася бігунка. Ада була мобілізована туди як медична сестра. Я ходив до неї, хоч і була заборона.

Сестра розповідала, що число померлих то перебільшували, то применшували. Викликали міліцію, щоб припинити нелад, і кількох директорів ідалень судили за недотримання санітарних правил. На шляхах стояли кордони, щоб ніхто не тікав з міста. Одного колгоспного голову застрелили, коли він намагався прорватися до свого села. Автобуси, які виїхали до закриття міста, затримано на дорозі. Там умови дуже погані: нічого їсти й пити, ніде спати, спека. Люди казали, що при такій підготові всі ми загинули б у випадку війни від браку товарів. Поліційні методи могли частково припинити епідемію, але не могли розв'язати проблему харчів і води.

До друзів ходити не було варто, бо охоронці санаторії покарали б, якби побачили. Я занурився у вивчення Кочетова та Шевцова. Зосередившись на іменах та прізвищах героїв, я помітив у Шевцова дві родини прізвищ: шкідливі і правильні. Шкідливі прізвища натякають на єврейство: Златов, Винокуров, Грязнов, Грош. Тільки один єврей — сіоніст і садист — прямо названий єврейським прізвищем Гольц. І один позитивний персонаж (єдиний на всі три романи) — Герцович. Основна літературна функція Герцовича — таврувати сіонізм:

Троцький був сіоніст, і його так звана «партія» — це пряме відгалуження сіонізму [...] Про це не прийнято говорити. І взагалі, про сіонізм чомусь уголос не говорять [...] Ви гадаєте, що міжнародний сіонізм перебуває на службі американського імперіалізму. А я так не гадаю. Я переконаний, що все навпаки: американський імперіалізм утворює військову та економічну базу сіонізму, служить цілям Сіону, обслуговує Сіон.

У перекладі з комуністичної фразеології виходить фашистська теза: «жиди керують світом».

Натомість прізвища правильних персонажів Шевцова натякають на явища природи (Солнцев), селянські фахи (Пастухов), на імена (Глебов). Деякі негативні прізвища злегка натякають на реальних осіб: у Воздвиженському пізнати поета Андрія Вознесенського.

У Кочетова прізвища діляться на пташину родину (це негативні персонажі) і на колопташину (це такі позитивні персонажі, як Пшеницин і Лисичин). Основне у Кочетова — «я», Кочетов. Для Шевцова у центрі бачення світу — ворог, жид, Сатана. У Кочетова

негативні персонажі — це назагал особисті вороги: італійський комуніст Вітторіо Страда і американська журналістка Патриція Блейк, замасковані під прозорими псевдонімами Беніто Спада і Порція Бравн. Позитивні персонажі — це він сам і Сталін-Булатов (він же Кочетов).

Випадково я помітив, що прізвища автопортретів мають сім літер у Кочетова і шість у Шевцова. Число літер стало для мене сигналом — цей герой зв'язаний якимось з автором. Я почав складати родинні таблиці з супровідними прикметами (ім'я, по-батькові, вік, партійність, національність, колір обличчя, професія). У Кочетова все автобіографічне, а в Шевцова більш ідеологізоване, відірване від автора і занурене в історію країни.

Вивчення зв'язку ідеології та психології у Кочетова й Шевцова я відкладав для другої частини своєї статті, бо хотів перше прочитати «Протоколи сіонських мудреців». Але де їх дістати? Замовив у москвинів, ленінградців і киян. «Майн Кампф» обіцяли. Особливо цікавила мене психологія сталінізму-фашизму. Обидва автори виявляють підлість свідомості — настанову на зло в іншому, презумпцію підлості. Яка ж альтернатива такій настанові? Настанова на добро в іншому. До цього висновку привів мене особистий досвід, спостереження над стосунками між товаришами та в родинях. Коли в родині починаються чвари, то обидві сторони звичайно чекають одна від одної поганого і провокують це погане своєю власною поведінкою. Це саме до якоїсь міри стосується до взаємин між партіями та державами.

Ці міркування оформилися під впливом статтів про теорію настанови грузинського психолога Дмитра Узнадзе. Він дав мені наукову підставу. Висновок, до якого я дійшов про роль доброї настанови, найкраще висловлений в англійській казці про Ведмежа, яке погрожує своєму віддзеркаленню у воді. Віддзеркалення відповідає йому тим самим. Коли ж Ведмежа всміхається, то й віддзеркалення всміхається. Нарешті я зрозумів, що «люби ближнього» має глибоке психологічне значення. Того літа я написав статтю «Етична настанова» про роль настанови в особистому й суспільному житті, «бесовщини» в народних рухах і моралі в політиці.

Таня готувала в цей час велику статтю про методику ігрової діяльності. Методичний кабінет ігор й іграшок, в якому вона працювала, затверджував до виробництва нові гри й опрацьовував методику. Тані доручено написати працю про сенсорне виховання, і вона захопила з собою до Одеси багато книжок про педагогіку й психологію дошкільників. Тема зацікавила її, і вона кинулась вивчати дослідження професора Венгера про сенсорний розвиток дітей. Тому що вона не встигала, приєднався я. Декий досвід з іграми я мав, бо писав для кабінету рецензії на настільні гри під чужим прізвищем.

Прочитавши Танині книжки, я побачив, що більшість з них — це або набір бундючних фраз, або вузько методичні інструкції, часто без наукової підстави, які треба приймати на віру. Деякі з них суперечили здоровому глуздові і моїм знанням з психології. Ми з Танею надумали опрацювати, на підставі дослідів Венгера, систему ігор, яка розвивала б сприймання дитини. Багато допомогли нам у нашій праці книжки Фрейда, Віготського й Ельконіна. Моє захоплення психологією гри спонукало академіка Снежневського написати в моїй експертизі 1972 року, що в мене «манія винахідливості в галузі психології».

Поки ми працювали, холера наростала. Кінець-кінцем міліція навела порядок — прислано загони аж з Києва — і з санаторії неможливо було виходити. Ми жартома говорили про наше «Болдинське літо».

У Києві Таня відразу пірнула в чвари на праці. У неї почалися неприємності ще перед нашою поїздкою до Одеси. Директорка кабінету не розумілася на дошкільній педагогіці (вона попала на цю посаду як сестра видатного працівника в апараті ЦК КПУ), і вона по-хамськи ставилася до співпрацівників, поводитися нечесно, підтримувала погані іграшки і замовляла непотрібні праці. Справи погіршилися іще й тим, що вона взяла своїм заступником чоловіка, який не тільки не був спеціалістом, але й виявився авантюристом і злочинцем. Він увів у стиль праці кабінету погрози та слідкування і видумував зайві заняття для працівників: він запалився, наприклад, ідеєю виготовити велику мапу республіки, з позначенням підприємств, які виробляють іграшки, на що витрачено багато часу й грошей. Коли співпрацівники скаржилися директорці та її заступникові, у відповідь сипались догани за спізнення і доручення писати термінові статті про складні проблеми дитячої психології.

Поки ми відпочивали в Одесі, Танині співпрацівники спромоглись усунути заступника, але це тільки загостило лють директорки. Вона почала проганяти їх одного за одним. Раптом усіх підтримала жінка, відома як сталіністка й інтригантка. Проте вона мала своєрідну чесність, і хоча вона не розуміла суперечки, та бачила хижацтво директорки. Боятися цієї жінці було нічого: вона була стара сексотка і гордо розповідала молодшим співпрацівникам, що працювала в контррозвідці партизанського загону на Західній Україні під час війни. Вона не мала навіть середньої освіти, не кажучи вже про педагогічну підготовку, але попала до Міністерства освіти відразу після війни за «партійні заслуги». Саме їй було доручено стежити за Танею. Її часто бачили в спецвідділі міністерства, та й вона не приховувала зв'язку з спецвідділом. Якось вона забула свій записник. Його випадково відкрили — усім співпрацівникам видавали однакові — і знайшли там записи про всіх відвідувачів Тані, включно з хвилиною приходу й відходу.

Ми з Танею гинули зі сміху, коли оця сексотка дзвонила мені як доброму знавцеві політики, щоб порадитися про дії проти директорки. Директорка перемагала (брат у ЦК — гарне опертя), аж поки не допустила промаху. Вона одержала на конкурсі премію за іграшку, яку вже оплачено. Вона хотіла гроші для себе і, щоб співпрацівники мовчали, записала їх співавторами. Вони запропонували їй скасувати заяву, але вона була настільки певна того, що ніхто від грошей не відмовиться, що подала список до бухгалтерії. Там уже лежав донос сексотки про цю махінацію. Замовчати справу було неможливо, бо надто багато людей знало про неї. Прийшла ревізійна комісія, і скликано збори співпрацівників, на яких вони розповіли, як директорка переслідувала їх. На прохання брата в ЦК до суду не дійшло, але директорці запропонували піти на пенсію.

Восени 1970 року мене викликав райвиконком. Це значило, що влада збиралася завести справу про дармоїдство. Мені запропонують невідповідну працю. Я відмовлюся від неї, і мене судитимуть за небажання працювати. Я сподівався провокативних питань про причини звільнення з попередньої праці, але, коли я побачив обличчя завідувача відділу працевлаштування, то зрозумів, що це гірше, ніж КДБ. Інтелектуальний рівень тут був такий низький, що розмови й докази були неможливі. Це враження потвердила розмова з двома дівчатами, яку завідувач вів при мені. Це були проститутки, колишні робітниці фабрики. Завідувач загравав з ними і кидав скабресні жарти. Відповіді були напівзневажливі, напівперелякані. Працювати дівчата явно не хотіли, але шукали компромісу.

Коли дівчата відійшли, завідувач спитав моє прізвище.

— А! Хочете працювати? Що вмієте?

— Маю вищу освіту, математик. Можу працювати в дослідному інституті або математиком на заводі. Можу викладати математику. Можу бути редактором або коректором українською або російською мовами. Але згідний і кочегаром.

— Коцегаром? Зараз подзвоню до коцегарні.

Виявилось, що праця у військовому підрозділі далеко за містом. Вийшла жінка, коли я приїхав.

— Алеж ви кульгавий! А це важка праця. Коцегарня на вугіллі, треба лопатою кидати. Яка ваша освіта? — Я запнувся. Жінка подивилася в мій паспорт. — Інженер? Навіщо вам праця коцегаром?

— Мені рекомендували... лікарі.

— Гм, політика? Не бійтесь казати. Все одно не можна приймати з вищою освітою.

Я втратив терпець:

— Адже мене райвиконком послав до вас!

— Так, а потім цей дурень буде мене лаяти.

— А не можете ви сказати це йому тепер, телефоном, щоб він не морочив мені голову?

Жінка подзвонила завідувачеві і назвала його дурнем:

— Ви ж самі постановили не приймати на фізичну працю людей з вищою освітою! — Прощаючись, вона спитала співчутливо: — Сказали щось комусь? — Я кивнув головою. — От і маєте! Обережніше треба. Багато доносять.

Приїхавши до райвиконкому, я спитав завідувача:

— А ви хіба не знали, що в мене вища освіта?

— Нічого! Подивіться на список вільних місць.

Було кілька місць для когечарів і два місця для вихователів у жіночих заводських гуртожитках. Вихователі проводять бесіди, слідкують за мораллю молодих будівників комунізму і водять їх до театру й кіна. Але жінки нудяться такими зайняттями і кінець-кінцем морально розкладають своїх вихователів. Я сказав, що можу бути вихователем, але завідувач і вухом не повів. Майора Грищука було досить. Завідувач запропонував мені зайти за тиждень.

— Хочете бути вчителем математики? — спитав він, коли я повернувся. — Є місце. — Він подзвонив до районного відділу народної освіти. — Можете їхати.

У райвно я довідався, що потрібний вчитель української мови. Я поскандалив і махнув рукою на райвиконком.

Цими ж днями викликали до міліції Івана Світличного і зажадали, щоб він відзвітував про засоби, на яких існував. Іван показав договори про переклади й квитанції.

— Гарзд, — сказав полковник, — але раджу вам улаштуватися десь, хоча б формально.

Сверстюкові сказали в Інституті ботаніки, що він не працює за фахом. Було ясно, що розгорталася кампанія проти нас: декого прогнати з праці, а декого притягнути до суду за дармоїдство.

У демократичному русі події наростали одна за одною. Прийшла праця братів Медведєвих «Хто божевільний?». Жореса Медведєва силоміць примістили в психушці 29 травня, без слідства й суду. Видатні генетики й письменники, між ними Солженіцин і Твардовський, приєдналися до боротьби за його звільнення. Я зустрівся з приятелем Жореса, який вважав, що це був випадок самодіяльності місцевого КДБ з намови лисенківців. Вони не могли простити Жоресові його книжку про Лисенка і хотіли показати йому, що таємна поліція може бути серйозним аргументом у руках «розумних» учених. Рой Медведєв, який описав усі ці події зі свого боку, зовсім правильно сказав у розмові з психіатром Ліфшицем, що романи Шевцова — це творчість психічно хворої людини. Але було ясно, що все суспільство хворе. Тому воно вважає — або вдає, що вважає, — здорових людей хворими. Отож хворий Шевцов є рупором держави. Він адекватний суті суспільства.

Жореса вдалося звільнити завдяки енергійним заходам його друзів. Один його приятель розповідав, що на з'їзді генетиків академік Сахаров виступив з закликом боронити Жореса. Молодь, яка відгукнулась на його заклик, він умовляв не виступати: для цього є генетики, яких охороняють, частково, їхні звання та пости.

Успіх у справі Медведєва був преамбулою до ще більшої перемоги: Солженіцин одержав Нобелівську премію. Ми не відходили від приймача, поки розгорталася справа. Після нагороди Шолохова 1965 року ми сміялися з премії, але наше ставлення змінилось, коли радянська преса розвинула кампанію проти «реакційної» Шведської Академії. Коли Шолохову вручали премію, то режим хвалив її за прогресивність, а тепер він нагадав Академії всі її гріхи. Для Шолохова логічно було б повернути шведам свою премію, але виявилось, що великому соцреалістові гроші важливіші, ніж політика.

У листопаді 1970 року Андрій Сахаров, Валерій Чалідзе і Андрій Твердохлебов заклали Комітет прав людини (Сахаровський комітет, як його популярно називали). Я був у Москві, коли Комітет видав свої перші документи. Усі мої друзі сміялися з його юридичності й формалізму, особливо з заяви, що Комітет мав намір «сприяти органам державної влади у створенні та застосуванні гарантій прав людини». Чимало з моїх друзів були легалісти, але думка про допомогу беззаконним охоронцям закону звучала смішно. Закон — наша зброя, але не наша ілюзія. Один член Ініціативної групи сердито заявив: «Ну, нічого. Товариші фізики померзнуть на морозі коло суду, подивляться на п'яну пику закону, послухають матірній виклад Конституції, одержать кілька ударів по голові», — що й трапилося дружині Сахарова, Олені Боннер, на процесі Джемільова 1976 року, — «і перестануть консультувати КДБ про права людини».

Загальну думку Ініціативної групи висловив Левітін-Краснов, коли він написав, що декларація Комітету — це «академічне міркування вчених лібералів» і «крок назад у розвитку російського демократичного руху». Проте теоретичні праці Комітету показали, що може бути користь від сутого юридизму. Згодом Сахаровський комітет наблизився до демократичного руху. На жаль, багато москвинів прийняли політичну позицію Комітету. Я гадав тоді і досі гадаю, що неправильно вважати правозахисну боротьбу за неполітичну діяльність. Закон — це частина структури держави. Якщо ми вимагаємо від беззаконної держави виконання законів, то ми вимагаємо перетворення її на правову, демократичну державу. А така вимога явно політична. Багатьом учасникам руху не подобається слово «політика». Однак невідомою політичною платформою неминуче слабша, ніж платформа з однаковим змістом, але політично усвідомлена.

Валентина Мороза судили в Івано-Франківську 17 і 18 листопада за звинуваченням в антирадянській пропаганді. Свідками викликали Івана Дзюбу, Бориса Антоненка-Давидовича й В'ячеслава Чорновола. Як і сам Мороз, вони відмовилися свідчити, бо суд був закритий. Обвинувачення намагалося спекулювати на тому, що стаття «Серед снігів» спрямована проти Дзюби. Але Дзюба заявив, що ця стаття — особиста справа між ним і Морозом, а не антирадянська пропаганда.

Влада також намагалася примусити Сергія Параджанова свідчити, що Мороз звів наклеп на нього, коли звинуватив його в крадіжці іконостасу та інших історичних пам'яток з гуцульського села. Суд тоді легко узагальнив би наклеп на особу в наклеп на владу. Але Параджанов офіційно протестував проти крадіжу іконостасу після того, як він використав його для фільму «Тіні забутих предків», і, коли КДБ запросило його свідчити, він пояснив, що Мороз помилився, але не зводив наклепу на нього. Такий свідок тільки пошкодив би КДБ, потвердивши, що іконостас украла влада. КДБ не простило Параджанову його впертості: 1973 року його засудили за гомосексуалізм на п'ять років таборів.

Мороза присудили до шістьох років в'язниці, трьох років табору особливого режиму (тобто найстрашнішого) і п'ятих років заслання. В українському самвидаві з'явилися заяви, протести й вірші, присвячені Морозові.

Не встигла справа Мороза розповсюдитися в самвидаві, коли трапилось найгірше. Я був удома одного дня на початку грудня, коли подзвонили друзі: «Вбили Аллу Горську. Приїжджай до її хати. Там усі зберуться». Коли я приїхав, то застав багатьох людей, і нові постійно надходили, дехто навіть зі Львова та Івано-Франківська. Усі чекали на Аллиного чоловіка, Віктора Зарецького, який мав привезти тіло. Ніхто не знав, як і чому її вбито. У мене на очах народилася версія, що її вбило КДБ, але я не йняв цьому віри. Алла була для всіх патріотів душевним опертям своєю енергією, силою та здоровим розумом, і вона брала участь у протестах і в розвитку української культури, але цього не досить було для вбивства. Сьогодні, щоправда, після кількох убивств дисидентів кадебістами, моя впевненість у непричетності КДБ до смерті Алли поменшала.

Убивство виявилось випадково. Стривожені кількаденною відсутністю Алли, Євген Сверстюк і Надійка Світлична поїхали до будинку її свекра у Василькові. На стук у двері ніхто не відповів, і Євген та Надійка домоглися у міліції відкрити будинок і знайшли тіло в льоху. Міліція поводитись, як завжди, по-дурному, що й дало підставу вважати владу винною. Міліція має настирливу ідею підозрівати перших людей, що попадуться їй. Такими були Євген, Надійка та Аллин чоловік Віктор. Коли свекра Алли знайдено на залізничній колії, міліція висунула версію, що він забив Аллу, а потім

кинувся під поїзд. Люди розповідали, що він часто сварився з Аллою, гадаючи, що вона своєю антирадянською діяльністю пошкодила кар'єрі сина. КДБ кілька разів викликало свекра на розмову. Воно часто використовувало людей з психічним розладом проти руху опору, а в свекра Алли траплялися розлади психіки. Отож, навіть якщо версія міліції правильна, на КДБ падає частина вини, тим більше, що коли Алла лежала забита в льоху, але про це ніхто з її друзів іще не знав, в одному з київських інститутів лектор обкому партії заявив, що націоналісти влаштовували зборища в помешканнях Алли та скульптора Івана Гончара.

Міліція навмисне видала тіло аж у понеділок, 7 грудня, хоча похорон був намічений на 4 грудня, розраховуючи, що мало людей прийде того дня. Але до Аллиної майстерні прийшли сотні людей. У майстерні друзі влаштували виставку її творів. Усім пришпилювали гілочку калини — символ вільної України. Співав самодіяльний хор «Гомін», і майже ніхто не розмовляв: люди дивилися на Аллині малюнки й думали.

Підїхали автобуси, і понад сто людей розмістилось у них, щоб поїхати на новий цвинтар, далеко за містом. Там уже чекала офіційна оркестра. Поруч ховали хлопчика, і мати ридала і кидалась до нього в могилу. Оркестранти, запрошені Спілкою художників, то невлад починали жалобний марш, то замовкали. Їм було холодно й нудно.

Представник Спілки художників прочитав промову. Покійна, сказав він, була вихована комсомолом і віддана його ідеям. Огидна брехня людини, яка сама брала участь у цькуванні Алли. Її двічі були прогнали з Спілки художників. Разом з Людмилою Семикіною, Панасом Заливахом та Галиною Севрук вона виготувала 1964 року Шевченківський вітраж у Київському університеті. На думку комісії, яка приймала вітраж, Шевченко опинився за ґратами. Художників звинуватили у формалізмі та хибному ідейному задумі і вітраж знищили. У 1968 році Аллу знову виключили з Спілки художників за підписання відомої заяви киян проти порушень соціалістичної законності.

Кінчивши свою промову, представник Спілки дав сигнал оркестрі заграти марш. У голові моєї виринули слова Олександра Галіча про Пастернака:

И над гробом стали мародеры
И несут последний ка-раул!

Аллині друзі почали говорити. Голоси їхні були непевні, уривані. Представник Спілки намагався кінчити похорон, але ніхто на нього не звертав уваги. Олександр Сергієнко відповів представникові так, як і Дзюба, коли той боронив Василя Симоненка від цих

мерзотників: «Незалежна і горда, Алла поважала людей і користувалася загальною любов'ю друзів і знайомих. Але, як і кожен, хто любить, вона вміла ненавидіти. Вона відверто зневажала ситих чиновників і ділків від мистецтва. Вони не витримували твердого глузливого погляду її сірих очей і платили їй за це чорною зненавистю. Вони ненавиділи її за те, за що ми любили». Філери, які стояли осторонь купою, тряслись від люті, коли почули цю заяву.

Євген Сверстюк говорив про Аллу так, як про живу. І голос його, і обличчя навколо нього виключали можливість нещирости, штучности або реторики. Він нагадав її життя: відкриття України, участь у Клубі творчої молоді, дискримінація її як художниці, Шевченківський вітраж, прогнання з Спілки, смерть і чутка про посмертне прийняття її до Спілки. Деякі його думки були схожі на слова офіційних похоронів, але ми реагували на правду в його словах — Алла завжди буде з нами. Вона не може відійти у небуття.

Іван Гель, слюсар, який відсидів три роки в таборі, приїхав зі Львова, щоб поговорити про таємничі обставини Аллиної загибелі і про її дальше життя у наших серцях. «Хай перед лицем цієї трагедії, — сказав він, — відмететься з наших учинків і стосунків усе богузливе, пристосовницьке, дрібне і суєтне».

Я слухав виступи з подвійним почуттям. Алла в житті була така жива, що було неможливо відчутти її смерть. Зовсім недавно ми з Танею проводжали її додому від Світличних і сміялись з усеосяжної дурноти та страху держави. Величезний партійно-поліційний апарат боявся жменьки людей, розкиданих по містах Союзу. Ліна Костенко кидала квіти підсудним на процесах 1966 року, і міліціонери падали на підлогу, немов уздрівши бомбу. Майже не було терористичних актів, проте товариші з ЦК навіть на зустрічі з школярами приходили з охоронцями, і кадебісти ретельно всіх перевіряли, щоб не попали підписанти. Слідчого Баранова на допитах у справі Мороза Алла називала «товаришем Баранов». Баранізм — притаманна риса КДБ. Коли в Житомирі до хворого поета приїхали друзі з Києва, то місцевий поет «забув» альбом японського малярства. В альбомі знайшли мікрофон. Власник розхвилювався: «Та це ж за валюту куплено! Це великі гроші коштувало. А ви поламали!»

Я багато розповідав Аллі про Петра Григоровича Григоренка. Вона читала його статті і, відчуваючи спорідненість, дуже хотіла зустрітись з ним. Для мене вони обоє викликають думки про все найкраще в історії України — свободу, демократію, енергію та сміх Запорозької Січі.

Але коли я відірвався від цих спогадів і почувань і побачив знову посинілих від холоду й люті шпигів і прибитих горем друзів, то на свідомість звалювалась безповоротна втрата. Назавжди відходили друзі, дехто в смерть, а дехто в зраду. І ці пики товариша

з Спілки і шпигів. Вони теж у петельках носили калину. Я бачив декотрих з цих шпигів на процесі українських патріотів 1966 року, на процесі Кочубієвського 1969 року і на процесі Бахтіярова 1970 року. Захлинаючись ненавистю, я процідив одному: «А що тут кадебісти роблять?» Він перелякано пробурмотів; що я його з кимось поплутав.

На сам кінець Василь Стус прочитав «Пам'яті Алли Горської»:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай!
У чорній стужі сонце України,
а ти шукай — червону тільк калини,
на чорних водах тільк її шукай.
Бо мало нас. Дрібнесенька щопта,
лише для молитов і сподівання.

Після похорону прогнали з праці Олександра Сергієнка. Гелеві вліпили догану, а заступник прокурора Київської області погрожував йому карою за розповсюдження «чуток», що Аллу вбито за її переконання. Ліберали, які сиділи по своїх квартирах і слезбезували про владу й учасників опору, розпустили плітки, що Аллу вбили українські націоналісти за те, що вона видала їхні таємниці КДБ. Ці самі кола пустили й парашу, що це ніби сексуальна драма. Дехто з тих, хто голосував 1968 року за виключення її з Спілки, почав говорити, що вона взагалі не українка, а єврейка. Немов таке підозріння образило б її! Вона ніколи не цікавилася національністю, п'ятим пунктом у пашпорті, і тільки відрізняла дурних від розумних, мерзенних від чесних, тих, хто катував Україну, від тих, хто любив її.

Виступи на Аллиному похороні, як і матеріали Морозового суду, широко розповсюдились у самвидаві. Судом над Морозом КДБ підкреслило його правоту в суперечці з Дзюбою. Жорстокість вироку Морозові була показником нового етапу репресій, але це тільки посилювало політичне крило українського руху. Читаючи про суд і вбивство, боягузи відпадали, проте зростало число опозиціонерів.

У Сполучених Штатах у цей час відбувався процес Анджели Дейвіс, і радянські газети захлинались обуренням. «Український вісник» порівнював «гуманізм» Морозових суддів з нечуваною «жорстокістю» слідчих Дейвіс. Вона з в'язниці писала листи з критикою ладу і давала інтерв'ю. Фантастика! Чи можна було уявити, що до Мороза приходить кореспондент, не щоб зводити наклепи на нього, а щоб розпитати про його стан й погляди? Які зворушливі були статті про те, що Анжелі обмежували зустрічі з адвокатом і — волосся дубом підіймалось — давали холодну каву.

У той сам час, як Мороза засуджували на чотирнадцять років ув'язнення за написання чотирьох статей, Президія Верховної Ради

помилувала Ємельянова, колишнього міністра внутрішніх справ Азербайджанської РСР, засудженого 1953 року на двадцять п'ять років за звірство. Коло Ленінграду живе полковник КДБ Монахов. На Соловках цей садист командував винищувальним загonom, який палицями з олов'яними наконечниками вбив кілька сот комінтернівців. Монахова навіть не виключили з партії, бо не дозволив секретар Ленінградського обкому партії Толстіков. Західні комуністи їздять до Ленінграду, тиснуть руку Толстікову і всміхаються людині, яка підтримує ката їхніх партійних товаришів.

Споглядання навколишнього та вивчення історії ішли паралельно з дослідженням літератури соцреалізму. Я все більше відчував важливість аналізу моїх «орлів»: адже це ключ до психології радянської держави. Нема ані статистики, ані соціологічних дослідів, але романи Кочетова й Шевцова, як і вся соцреалістична література, виявляють психологію «інженерів людських душ», зокрема садизм з фекальністю і патологічним нахилом до забруднювання і себе й інших.

Познайомившись з моїми першими наслідками, Майя Каганська, один із найталановитіших філологів у СРСР, порадила мені вивчити праці про магічну свідомість первісної людини. Мій підхід, сказала Майя, фактично структуралістський. Довелося відкласти психоаналізу й сісти за Леві-Брюля, Фрейзера, Семіонова, Проппа та Лотмана. Нарешті я знайшов відповідну методу досліджувати явища, які цікавили мене, — сполучення структурної аналізу з психологічною інтерпретацією виявленої структури.

Радянські психоаналітики двадцятих років відштовхували мене своїм примітивізмом, мітологічністю та довільністю аналізу, а праць західних структуралістів не було, за винятком однієї статті Леві-Стросса у «Вопросах философии», як і не було праць Юнга, Фромма та Маркузе. На Заході не можуть уявити цих тортур: ковтати сотні статтів ради кількох вірогідних цитат і з них добувати справжній сенс. З структурною аналізою трошки легше, бо вона до якоїсь міри дозволена. А неофройдизм, а психоаналіза фашизму, а соціальна психологія? Болісно пробиватись крізь фальсифікації, болісно усвідомлювати, що втрачаєш стільки зусилля на повторення, на самостійний винахід вельосипеда. Потішає тільки те, що самостійна аналіза дає можливість внести щось своє в давно відоме.

Феномен забруднюючого гумору персонажів Шевцова й Кочетова спонукував мене вивчити праці великого Михайла Бахтіна про Рабле, Достоевського та Гоголя. Стало ясно, що закиди Каганської про однобічність моєї аналізу соцреалізму, про позитивну функцію магії та фекальності в мистецтві, — справедливі. Фекальна символіка має значення і для хама, і для культури.

Рабле, Гашек і радянські шансонє теж бруднять. У чому ж різниця? У спрямованості, в об'єкті забруднення. У культурі брудниться все, що віджило, що пригноблює людину, що їй вороже. Справа не у фекальній чи магійній структурі, а в її функції. Коли Шевцов магійно накликає на жида каральний меч КДБ, то це, в поєднанні з забрудненням жида, дає антилюдський ефект. Проте магія культури — це магія краси, віри в людину, очищення й підвищення її. Магія пронизує символіку поезії Шевченка, Пушкіна, Галіча й Костенко так само, як і твори хамської культури соцреалізму. але магія культури не скасовує логіку й розум. Вона тільки емоційно насичує логіку, перетворюючи її на діалектику.

Отак вивчення хамської психіки раптом знову привело мене до проблеми культури, зокрема до феномену національного генія. У Шевченка формально є ті самі особливості, що й в соцреалістів: фолкльорні штампи; забрудження святого (заземлення образу Мадонни); велика мистецька роль соціальних та особистих сексуальних проблем (образ покритки центральний у «Кобзарі»: не Україна, не класовий протест, не Бог, а Покритка!); і перекручення граматичних норм у формі геніяльних пропусків слів і «неправильної» синтакси. Роздобувши словник Шевченкової мови, я почав записувати штампи, логічні ляпсуси, абракадабри й суперечності. Словник довелося впорядкувати по-своєму, за порядком зменшення частоти слова в «Кобзарі». Виявилось, що найчастіші слова або мають релігійний зміст, або пов'язані з зором. Уже це заперечує офіційну тезу про Шевченків атеїзм.

Намітилися лінії образів Шевченка. Лінія байстрюка-Христа: байстрюк, «я», кобзар, Гонта, декабристи, Прометей, Христос, Ян Гус. Лінія вампіра: Гонта, царі, варнак, Бог Отець (Сатана), байстрюки. Лінія Бога Отця-природи: природа, як земний рай, художник, кобзар, Бог. І лінія покритки: Катерина, Марина, княжна, наймичка, козачка, Україна, Мати Божа. На цій останній лінії, детермінанті психіки й поезії Шевченка, я й зосередив увагу.

В основі образу покритки лежить проблема гріха: провина, кара і спокута. Грішні всі, караються всі за гріх свій. Шевченко бере особу з пригнобленої нації, пригнобленої кляси, пригнобленої статі і найбільш пригнобленої частини цієї статі і б'ється над проблемою: за що вона карається, у чому її гріх, як спокутувати його? Такий підхід до проблеми наближає Шевченка до Достоевського. Вони обоє вибирають найскладніше явище, на грані світла й темноти, не упрощуючи свого художнього завдання, і розв'язують вічні проблеми добра і зла саме тут, на грані.

Гріх покритки релігійний (народження дитини без церковного шлюбу), соціальний (зрада кляси — перелюбство з поміщиком) і національний (зрада нації — перелюбство з москалем, євреєм, поляком). Гріх цей може бути й не з вини жінки. Звідси образи згвалтованих жінок і самої України. Від твору до твору Шевченко

розглядає всі варіанти перелюбства та його плодів і врешті блюзнить, пише поему «Марія». Але як вона відрізняється від «Гавриліяди» Пушкіна? Пушкінове блюзнірство — це відлуння вольтеріянства Парні, це не його особистий біль, а зубоскальство, естетично чудове хуліганство, глузування з церкви та її святенницького розуміння Матері Божої. У Шевченка, натомість, це розв'язка особистої, національної, клясової та загальнолюдської проблеми гріхопадіння й спокути. Що це розв'язка особистої неврози, видно з останньої поезії цього циклу Шевченка «Марія»: покритка щезла; Шевченко позбувся проблеми, розрядив її. У чому ж полягає ця розв'язка?

Марія порушила формальне табу церкви, але не зрадила Бога і своєї нації. Плід свого гріха вона виховала в заповідях батька— Апостола Бога. Згрішивши, вона дала світові Спасителя, Спокутувача родового гріха. Плодом своїм оцінюється гріх, а не фактом порушення табу. Грішник — це той, хто карає гріх і плід гріха — Христа. Грішник — це Бог Отець, який віддає своїх дітей на смертні муки. Своєю «Марією» Шевченко створив нове Євангеліє, Благовість України. Богом цього Євангелія є жінка, грішниця, яка народила й виховала Спасителя. І вона, а не його Учні, несе Його слова (тобто її слова) людям. Євангеліє України, Мадонни-Покритки — це пісня жінки, матері очищеному гріхові.

Я спробував детально прослідкувати шлях шевченківського самоочищення від «Катерини» до «Марії» і виявив, що не можна розглядати цей шлях як безперервний прогрес у розв'язуванні проблеми. «Катерина» не тільки ставить питання, але й дає приховану відповідь. Згрішивши з москалем, Катерина кидає сина в світ без допомоги і сама губить себе, вчинивши гріх замаху на своє життя. (Уже в «Причинній» поставлено проблему цього гріха — небажання нести хрест життя.) Гріх покритки у відмові від виховування дитини (виховувати» значить ховати від ворога, спокуси, чужих людей, Бога-Сатани, завойовника) і у відмові від самоочищення і спокутування особистого гріха (родовий гріх спокутував Христос). Катерина пропонує синові спокутувати її гріх сирітством. Ця розв'язка закладена в семантиці та фонетиці слів. Покритка покривається, як і заміжня жінка, хусткою. У «Катерині» Шевченко говорить про ніч, яка покриває частя й сльози, про землю, яка покриває померлих, про воду потічка, яка покриває тіло покритки (покритої раніше москалем). Покров у «Катерині» потенційно вміщає перетворення покритки Марії в Покров-Мадонну. (Покров — це ж релігійне свято.) Фонетика лінії цього образу грішниця пов'язує покритку з криницею, народним символом чистоти та дівичтва, з крином, а далі з кров'ю і кривдою, якої мати завдала синові. У «Марії» діють ті самі мотиви й образи, але тут вони виступають явно. Ось у «Катерині» Мати каже синові: «Оставайся шукать батька, / А я вже шукала». Тут батько — москаль,

пан, який відрікся сина й улюбленої, спокусник. Але він і Бог. Гріх Катерини у відмові від пошуків Бога, у відмові від Бога.

Марія ж чекає улюбленого апостола Бога. Вона бачить Месю до народження Сина. Вона сама розп'ята, як розп'ятий її «спокусник», як і всі люди. Усе її життя в шляху. Вона розбудила сина вогненною сльозою своїх страждань і пішла за ним у пошуках Правди, Бога, Батька. На всьому шляху Кобзаря до поеми «Марія» видно, що у фонетиці, образах і сюжетах була закодована розв'язка, благовість, еретична українська інтерпретація християнського міту.

У мене виникло припущення, що Шевченків міт закодований в українській мові доісторичних часів, що кожна мова несе в собі давній національний міт. Іван Світличний підтримав цей висновок, покликаючись на слова Хлебнікова про те, що в давнину словотворчість була магічним актом, чудотворством. Мені довелося звернутися до проблеми мовної творчості дітей (досліді Корнія Чуковського) і давніх народів, до проблеми мітотворчості. Адже мова виникла разом з мітом. Міт забутий, але він зашифрований у фонетиці, морфології та синтаксі. Значення генія нації полягає в тому, що через мову, особистість свою, свідомість і підсвідомість, генотип і фенотип, геній створює особистий міт, адекватний мовному мітові і сучасному розвиткові нації. (Тому зрозумілі мовні пошуки Солженіцина в діалектах і в стародавніх шарах російської мови.) Геній розшифровує мовний міт, але по-своєму, суб'єктивно. Проте без цієї суб'єктивності не було б і об'єктивного значення генія в розвитку національної культури. Шевченко був не одним з геніїв України, а її культурним богом, творцем її культури, «культурним героєм», висловлюючись по-структуралістському.

Якщо давні поганські боги України, українські Христос і Мадонна були вкладені в культуру до Шевченка головне неявно (за винятком близького Шевченкові Сковороди та ієрархів української церкви) — у народних віруваннях, фолкльорі та звичаях Запорозької Січі, — то Шевченко створює сучасну культуру. Він Прометей України, її бог. І вірний і атеїст український, якщо вони українці, а не малополяки або малороси, духовно зв'язані з Шевченком. Шевченко — це ретранслятор України: через нього йде зв'язок між сучасниками і зв'язок з усіма поколіннями.

Шевченко як ретранслятор і генератор культури ворожий радянській владі. Вона сприймає це обличчя Шевченка як націоналізм. Тому його посилено вивчають та інтерпретують у школі, вихолощуючи з нього суперечності та іраціональність, лишаючи тільки сплющений клясовий протест і роблячи з нього предтечу пізнього Тичини, московського раба й співця терору. Сьогодні, після шестидесятників, справжній Шевченко розриває свій пам'ятник-могилу та оживає, і тому влада все частіше

забороняє, як вияв націоналізму, читання його віршів і співання пісень на його слова.

За працю над «Кобзарем» прийшли міркування про психологію гри. Ми з Танею написали велику статтю про методіку та методологію ігрового виховання. Центральною думкою було використання гри як емоційного важеля морального, сенсорного та інтелектуального розвитку. Зформулювали ми й головну мету комуністичного виховання — гармонійне виховання особи, соціалізація дитини. Фрейд, який лежав в основі статті, був старанно схований. На поверхні від нього лишилися соціалізація (замість сублимації) і генералізація емоцій. (Перенос потягів я назвав павловською іррадіацією.) Намітили ми також основні теми майбутніх дослідів: аналіза структури гри, емоційних процесів гри, вивчення логічної, моральної та естетичної граней сенсорики і опрацювання сучасних ігор, які розвивали б певну психічну функцію. Кінчивши статтю, ми з Танею зрозуміли, що намацали щось, що об'єднувало всі мої попередні пошуки: психоаналіза, культура й хамство, структурна аналіза. Гра охоплює всі сфери людського життя. У ній лежить ключ до проблеми культури, до проблеми становлення людини, тобто сублимації біологічного в явище культури.

Статтю ми дали на рецензію педагогові та психологові. Вони порадили нам прочитати працю Лева Виготського про гру, оскільки наші висновки близькі до його теорії гри. І справді, ми були вражені близькістю нашого підходу до підходу Виготського. Що більше, ми знайшли в нього психологію на високому рівні, яка не має нічого спільного з убогою павловською психологією.

За Виготським гра виникає в три роки, як ілюзорне задоволення потреб дитини: хочу бути шофером, мамою, хочу цього коника. Усі ці потреби сходять на одну загальну потребу: хочу бути таким, як дорослі. Ця потреба головне соціальна: хочу бути в ролі дорослого, хочу виконувати його соціальні функції. Анна Фрейд писала про сексуальну потребу, яку дитина задовольняє в грі. Але як вона вульгаризувала цю думку батька! Дитина стикає два автомобільчики, моделюючи статевий акт. Дивна дитина! Звідки вона знає про модельований процес?

Звільнення від вульгарного пансексуалізму — це велика заслуга Виготського. Але він не відмовився від основного у Фрейда — ролі емоцій, підсвідомих потягів, ілюзій та мрій, як заступників реального задоволення. Професор Ельконін розвинув теорію Виготського про гру як головну форму діяльності дошкільника. Але дитяче бажання бути дорослим він звів тільки до соціальної потреби. Роль емоцій він применшує, а роль раціонального натомість прибільшує. Така властивість соцреалістичного мислення — ідеологізувати, політизувати та раціоналізувати явища.

В очі впадає паралелізм емоційної основи чарівної казки і дитячої гри. У чарівній казці, за Проппом, відображено обряд ініціації, перетворення підлітка на чоловіка. Після випробувань хлопець стає дорослим чоловіком, мисливцем і магом, тобто спроможним керувати навколишнім світом. Ці три іпостасі потреби стати дорослим існують і в грі. Я опитав вихователів і знайомих про дитячі гри в «тата-маму». В усіх у цій грі був сексуальний аспект — здогад про таємницю дорослої гри в родину. Але й була магічна потреба, несвідомі магічні засоби: абракадабри, чарівні заклинання, блюзнірство. Віктор Некіпелов розповів мені, що, будши хлопчиком і боячись, що батьки покарають його, він мимрив укладене ним заклинання, яке складалося з абракадабри та лайки на адресу «всіх червоних вождів», тобто він відтворював особливості давніх заклинань. Адже до червоних вождів він ставився тоді з пошаною.

Граючи в «педагогічну» гру, діти завжди вносять до неї магію, абракадабру та ритуальні слова й жести. Навіть до шахів вони вводять ритуал: гарцювання кіньми, вибрані «особливо цінні» форми мату, «ганебну нічю» і чудо народження пішака від короля (ім мало чуда перетворення пішака на ферзя).

Критик Мирон Петровський написав статтю про «критерій цирку» в дитячій літературі. Дитина любить цирк тому, що в ньому людина все може: акробати, жонглери, силачі та фокусники творять усякі чудеса. Блазень символізує саму дитину. Але він смішний і символізує минуле дитини, а всі виконавці в цирку символізують усемогутність майбутньої дорослості. Головний атракціон цирку для дитини — це чудесне перетворення смішного неумійка (сміючися з нього, дитина позбувається комплексу свого дитячого невміння) на всемогутнього: раптом він легко, жартома, чудесно повторює всю програму жонглерів, акробатів і силачів. Він наочно зображує майбутнє дитини: перетворення на дорослого. І в літературі дитина любить саме оцю всемогутність простої людини, яка переборює могутнє зло — Змія-Горинича, Карабаса-Барабаса й Людоїда.

Не підозріваючи небезпеки дурноти редакторів, Петровський навів як приклад Маресьєва, героя популярної книжки, в якій описано, як безногий каліка переміг і зовнішнє зло — мороз, голод, фашистську неволю, — і власну фізичну ваду і повернувся до професії літуна. Раптом на з'їзді письменників дитяча письменниця Агнія Барто, визнаний «клясик» радянської дитячої літератури, напала на критерій цирку: атож, Петровський порівняв Маресьєва з циркачем. Знову те саме соцреалістичне безглуздя: діти повинні бачити в Маресьєві «звичайну» радянську людину, комуніста й героя (виходячи з невисловленої тези, що радянська людина — супермен): Вони *повинні*, і для педагогів не важлива специфіка дитячої психіки. Отака ідеологізація пронизує всю освіту. Дітям,

наприклад, дають криптограму, в якій зашифровано зворушливі слова Шевченка з заслання. Педагогові не важливе дидактичне завдання криптограми: він вліплює до неї ідею, яка спотворюється, бо вона не потрібна дитині в процесі гри. Вона потрібна тільки дурному педагогові, який напихає дітей ідеями і розглядає їхню любов до гри як смачну облатку для педагогічних ліків проти дитячості.

Я вже згадував про милітаризацію дитячих ігор та «військово-патріотичне виховання», які прийшли на місце пацифізму за часів Хрущова. Педагоги старого загартування турбувалися, що зброя сприятиме розвиткові агресивності. Спершу я теж обурювався милітаризмом нової педагогіки і нишком викидав зброю своїх дітей, але вони дали бахкали й тарахкали, наступали й відступали. Дітям потрібна боротьба зі злом, потрібний подвиг, потрібна тактика й стратегія боїв. Схожість їхніх палиць на шаблі та рушниці не має значення. Луки цікавіші їм, ніж танки й атомні бомби.

Прочитавши праці Ельконіна й Виготського, я зрозумів, що дурні і пацифісти, і милітаристи. Якщо хлопчик бавиться в «шофера», «поліцая» або «зłodія», то він не навчається фаху або специфічних емоцій. Він опановує ролі та соціальні функції дорослих. Він входить у світ дорослих і знищує свій страх перед його могутністю та загадковістю. Різноманітні гри розвивають емоційну сферу дітей, навчають їх володіти собою та сублімувати свої потяги, заступати нездійсненні потяги реальними діями і коритися правилам гри.

Дидактизація чи ідеологізація гри звичайно дає протилежний задумові педагога результат — відразу до незрозумілої та нудної дорослої ідеї. Якщо дорослий забирає в дитини зброю, то в підсвідомості лишається мрія про зброю як щось таємничо чудове, як засіб до свободи від перепон. Штучна воєнізація дитинства викоринює притаманне дітям прагнення боротьби й подвигу і викликає протест проти дисципліни в грі та праці. Деякі діти, щоправда, можуть захоплюватися ролею героїчних «бовдурів», але назагал гра у війну не має стосунку до дорослої війни. Потреба боротьби може потім розвинути в любов до шахів або до розв'язування теорем. Усе залежить від структури ігрового процесу в системі ігор, від ролі педагога в ній, від успіхів у грі і від психотипу дитини.

Дитяча війна луками, пістолетами й мечами — це гра шляхетна, аристократична, гра розуму, хитрости й відваги. Що спільного в ній з війською кнопкою, машин і ракет, в якій особа, як і цілі народи, ніщо? Той, хто боїться в дитинстві битися кулаками й мечами, швидше захоче натискати на кнопки, щоб компенсувати свою боягузливість у дитячих грах. Той, хто не пережив свого дитинства, стає інфантильним дорослим — садистом, донощиком, святенником, інквізитором, кадебістом або холоднокрівним професором пси-

логії типу Данила Лунца. Коли Лунц вивчав мене в Інституті імені Сербського, я придивлявся до його закомплексованого обличчя, на якому виявлялись інфантильна хитрість і садистична хтивість.

З молодим психіатром Семеном Глузманом ми обговорювали ролю гри в боротьбі з інфантилізмом та психоневрозами і ролю ігрових правил у становленні гнучкої цензури в психіці. Ми хотіли навіть виробити ігротерапію для психічно хворих дітей. Але ні в Семена, ні в мене не було для цього часу. Семен — єврей, і тому він не міг улаштуватися на працю в Києві. Кінчивши інститут, він поїхав працювати в Житомирі, де лікував гістеричок і психопатів. Неспроможність психіатрії лікувати більшість (якщо не всі) психоз прищепила йому відразу до лікарського обману й дурних колег. Він жажнувся, коли почав відвідувати в'язниці: скільки там психічно хворих, скільки там здорових, кинених в одну камеру з хворими! Семен намагався перевести божевільних кримінальників до лікарні, але вдавалося це насилу. Вихований на російській літературі, в родині лікарів, Семен не міг стати холоднокривним лікарем, не міг мовчки дивитися на муки хворих і бездушність лікарів. А тут щодня вісті про психушки, погрози психіатрією й антисемітизм. Навіть наглядачі у в'язницях, які боялися Семена як начальника, психіатра, який перевіряв становище хворих, відчували свою зверхність. Останній лягавий відчуває перевагу над євреєм, навіть якщо це професор Лунц. Що вже говорити про культурного, інтелектуального єврея, з уразливим сумлінням, який відгукується на всі болі ближніх?

Як психіатр, Семен добре бачив радянський абсурд. Адже це країна шизофренії, в якій співіснують країна, яка стоїть на порозі комунізму, і країна, яка перебуває на рівні Івана Грозного та Петра Першого. Але це й параноїдальна країна, з манією великості, радянсько-російським месіанством і страхом перед підступами імперіялістів, сіоністів, українських націоналістів та троцькістів. У Радянському Союзі існують усі різновиди хвороби. Це величезна божевільня, де здорових людей лікують параноїки, шизофреніки й психопати.

Дарма що він не любив політики, Семен написав контрекспертизу в справі Григоренка, вивчивши його листи та статті і поговоривши з його друзями. Сідати до в'язниці Семенові зовсім не хотілося. До героїв і ентузіястів політики він ставився скептично. Але неспроможність мовчати — це загальна риса нашої справжньої інтелігенції. Тепер Семен у таборі, засуджений на сім років ув'язнення і три роки заслання. Він став борцем на рівні Мороза, Буковського й Джемільова, безстрашним борцем з нелюдським абсурдом поліційної країни. «Я не настільки сильний, щоб переступити власне сумління», пише Семен, «і не настільки слабкий». У цьому й полягає сенс нашої боротьби.

Поки Семен писав експертизу у справі Григоренка, я взявся за «Психологічні методи на допиті». До цієї праці підвела мене моя попередня стаття «Психоідеологія інтелігентної зради». Останню підказала мені еволюція в поглядах моїх колишніх друзів. Вони доводили, що завжди було, є і буде гівно — в людині, в державі, в боротьбі. Вони смакували абсурд, розпач і патологію суспільства і кидали звинувачення учасникам опору: вони, мовляв, несуть нову кров, новий гулаг, гівно смердюче, бо радянське гівно підсохло, і, якщо його не чіпати, то не чути запаху.

Я описав у своїй статті зв'язок між абсолютно песимістичною ідеологією і шкурницькою психологією зради самого себе та друзів. Спробував я також прстежити логіку переходу від абстрактно-песимістичного заперечення зла суспільства до угодовства з наявним злом в ім'я заперечення зла майбутнього, а тоді й до співпраці з цим злом. Ця логіка переплітається з психологічним переходом: крок логічний, крок психологічний, потім крок логічний, і так до кінця падіння. Фактично ж, нема ані чисто логічних, ані чисто психологічних кроків — вони тісно переплетені, але з приматом психологічно-соціальних чинників.

Проте дослідження психоідеології зради абсолютних песимістів показало мені, що все не таке просте, як мені спершу здавалось. Це тільки шлях естетів і філологів. Є ще шлях зради технічної інтелігенції, яка виявляє гістеричний націоналізм, філософський шлях спокійних, самовпевнених лібералів, і шлях бісів, які люблять грати з поліцією в ката-мишки. В основі всіх цих шляхів лежить нечесність з собою, примат власного болю над ідеологією. Для людей, які стали на ці шляхи, ідеологія — це оборонний механізм, який рятує їх від власного сумління.

Зрозумівши, що такі ідеології шкурницькі — вони базуються на мітологізації ідеології, — я почав збирати матеріал для статті про лібералів, неомарксистів, «чистих» демократів, технократів і націоналістів. Чистих ідеологій, звичайно, немає: всі вони психоідеології, сплетення різних ідеологій і комплексів неповноцінності, вини, страху, сорому, сумління, гістерії та сексуально-соціальної патології. У вступі до статті я навів цей поділ, увів орієнтовну класифікацію психоідеологій і нагадав про ролі шкурництва, мітів, моди і несвідомих ідеологій, зокрема несвідомої політичності, яка свідомо вважається аполітичною.

Оскільки інтелігенція являє собою соціальну базу демократичного руху, то треба використати всі її класові позитивні риси — ерудицію, вміння думати й аналізувати — бити її слабкості — схильність відриватися від землі, схильність до самокопання, до анархії в політичних діях і в побуті, до кастової замкненості і до перебільшення ролі слова та ідеології. КДБ використовує всі ці вади. Тому я хотів написати статтю про психоідеологію слідчого і його жертви. У «Вопросах психологии» з'явилася стаття про

психологічні засоби слідчого на допитах, яка й дала мені можливість спертися на офісі законних заходів слідства. Лишилися обернути рекомендації слідчим на рекомендації підслідним та свідкам і доповнити їх своїм досвідом, досвідом друзів і матеріалами «Хроніки», «Білої книги» Гінзбурга, «Юридичної довідки» Єсеніна-Вольпіна та працями Литвинова. У статті я дійшов до незаконних метод слідства — шантажу, провокацій, фальсифікацій, використання провокаторів-співкамерників і застосування фармакологічних засобів. Свою статтю я прочитав багатьом людям, які перейшли слідство або відбули ув'язнення, щоб вони могли внести поправки й доповнення.

Під кінець 1970 року я поїхав знову до Москви, щоб передати вісті про події на Україні й одержати самвидав та фашистську літературу для третьої частини моєї статті «Спадкоємці Сталіна». Друга частина, «Обмовки реакції», була узагальненням аналізу Шевцова й Кочетова. Я розглядав тут поняття суспільної свідомості та підсвідомості, цензури, патологічні висловлювання, обмовки і суспільну символіку і наводив, як приклади, процес над Левіном-Леніном, плутанину з Леніном і Бауером та маразматичні мемуари Анастасія Мікояна.

Москвини обговорювали статтю А. Михайлова «Міркування про ліберальну кампанію 1968 року», яка критикувала ліберальну опозицію, зокрема Ініціативну групу, з позицій соціал-демократичного марксизму. Чимало зауважень автора написано в зневажливому та догматичному тоні. Він не розумів політичного значення законництва й моралізму на даному етапі руху і виявляв нахил до підпільної діяльності. Ці помилки затерли його слушні зауваження для багатьох людей, які були близькі до його позиції. Особливо обурювала їх фраза про біснуватість та гістеричність демонстрації на Красній площі 25 серпня 1968 року. Не розуміти значення вибухів морального обурення значить стояти на позиції утертого раціоналізму й прагматизму.

Усе це послаблювало тезу Михайлова про те, що багато учасників руху містифікують соціальне коріння демократичного руху. Воно лежить в суперечності між рівнем продуктивних сил і бюрократичною системою керування й розподілу і в конфлікті між науковцями та інтелігентами, з одного боку, і спеціалістами та бюрократами — з другого. Містифікація полягає в зображенні демократичного руху як позакласового, чисто морального протесту. Михайлов зовсім слушно звернув увагу на те, що боротьба за загальні права — свободу слова й думки, наприклад, — має вузьку класову позицію, бо ігнорує вимоги самоврядування на підприємствах і право на страйки і не цікавиться бажаним керуванням господарством, армією та культурою країни. Інтелігенція не може

обійтися без свободи слова, преси й організації. Ці свободи потрібні всьому народові, але інтелігенція виявляє свою клясову сліпоту, коли вона не враховує інших свобод.

Тому що всі мої друзі обурювалися критикою Михайлова, я почав його боронити. Якщо ми відкладемо набік його снобізм марксистського теоретика і його невміння конкретно думати, то побачимо раціональні аспекти його зауважень. Чому ми не публікуємо відомостей про страйки? Чому ми не зв'язуємося з бунтівниками в Новочеркаську, Прилуці й інших містах? Я сам передав до «Хроніки» три повідомлення про робітничі страйки на Україні, але їх не опубліковано, бо це, мовляв, політика. Чим право на страйк менш суттєве, ніж право на свободу сумління? Тим, що воно залежить від інших прав і тому другорядне? Але страйки — це регулятор стосунків між робітниками й державою. Це крок до самоврядування і специфічно пролетарська зброя в боротьбі за права, яку робітники можуть легко зрозуміти. Абстрактна, ідеальна свобода буде безсила, якщо вона не забрудниться матеріальними свободами і правом мас контролювати керівництво.

Демократичний рух звертає недостатню увагу на матеріальні свободи. Снобістичне зауваження Петра Якіра, що його не цікавить, чи маси йдуть за нами, висловлює індивідуалізм та анархізм демократів. Східньоукраїнські патріоти, навпаки, схиляються перед масами у формі майже абстрактної, містичної нації, але через свій філологізм і аполітизм вони теж відірвані від нації, від живого народу. Російські демократи і східньоукраїнські патріоти поділяють абстрактність свідомості і містифікованість політичної спрямованості.

«Ліберальні марксист», тобто немарксист, теж виявляють цю абстрактність. Не зважаючи на його клясовий підхід, Рой Медведєв, наприклад, такий же далекий від робітників та селян, як його опоненти, демократи й російські націоналісти. Його «об'єктивізм» — це фактично небажання думати до кінця, небажання покинути перестарілі догми і відійти в марксистську єресь. Тому він бачить країну та її історію суб'єктивно. Його праця не стільки об'єктивна аналіза, скільки неусвідомлений страх перед втратою ґрунту під ногами або перед кров'ю майбутнього народного повстання. Демократи глузують з його несміливої думки і ліберальних надій на пом'якшення та еволюцію влади, але вони поділяють його безконцепційність і непрограмовість (тобто його «об'єктивно історичну аналізу»), яка лежить в основі його ілюзій.

Я сам ніс цей інтелігентський первородний гріх абстрактности, відчуженості від оточення і віри в силу особистого протесту і тому відчував і силу і слабкість руху опору. Романтична реакція на радянську дійсність у формі російського монархізму, слов'янофільства та націоналізму являє собою зворотний бік цього первородного гріха інтелігенції. Самвидавні статті російських

націоналістів «Слово нації» та «Три ставлення до Батьківщини», які з'явилися в цей час, звучали як голос з печерної доби, клич відновити самодержавство, народність і православ'я — три кити царату й чорних сотень. У добрі старі часи ці три кити були більш-менш пристойні, а тепер давався взнаки вік націоналістичного романтизму: біла раса, безладна гібридизація і голос крові.

У Москві я пішов на вечірку, де був присутній Володимир Буковський. Він дуже нагадував мені Валентина Мороза. В обох є сила духу й магнетизм, які притягають зовсім різних людей. Володя недавно був вийшов з табору. Я розпитав його про психушки і добре запам'ятав його опис найжахливішого їхнього аспекту.

У тебе в психушці з'являється друг, з яким ти можеєш поговорити. Він любить і підтримує тебе, а ти його. Раптом твій друг признається тобі, що він Сталін або Наполеон, хоча в нього раніше не було навіть натяку на манію або маячню. Що ж робити тепер? Зміна така страшна, що не хочеться його ні бачити, ні чути. Але ти єдина йому близька особа, і він ревниво слідкує за тим, як ти відходиш від нього і розмовляєш з іншим. Починаються сцени, і місяцями доводиться вдавати, що між вами нічого не змінилось. Твій страх перед тим, що ти сам зламаєшся, стає майже непереборним.

Я прочитав Володі свою статтю про психологічні методи на допитах, і він зробив зауваження про різниці в психологічному стані свідка й підслідчого. Назагал він уважав таку статтю непотрібною — людина повинна сама вирішувати про свою поведінку, і ніхто не може підказати їй розв'язку. Але досвід показав, що Володя, як і багато інших досвідчених у стосунках з КДБ, не мав рації. Той, хто вперше попадає до КДБ, часто помиляється через залишки наївної віри, що в кадебіста є щось людське.

За день або два після вечірки я сидів в Якіра і писав відкритого листа Петрові Григоровичеві. Зінаїда Михайлівна була дала мені прочитати його листа, і я був приголомшений людяністю й красою його помилок. Він соромиться своєї щирої любові до людей, але ненароком виявляє її в обмовках. Подзвонив телефон, і західній журналіст переказав каліченою російською мовою, що Володю побили й забрали філери. Я збудив Петра, і ми до ранку обдзвонювали всіх, кого могли. Володя з'явився над ранок. Так, філер намагався не допустити до зустрічі з журналістом, але Володя не налякався. Він збирав матеріал про психушки, бо не міг забути того, що побачив своїми очима.

Подружив я в цей час з Григорієм Под'япольським і його дружиною Машею. Їх називали «Гриша-Маша»: вечір у Гриші-Маші; Гриша-Маша розповіли... Гриша — член Ініціативної групи, фізик і поет. Хоча він антимарксист, він подарував мені свої вірші після ночі суперечок.

Гриша познайомив мене з своїми друзями, в тому числі з Габрієлем Суперфіном, ходячою енциклопедією з історії партії,

філології, філософії і сучасного та минулого гулагу. Про що б ми не говорили, Гарик уточнював дати, імена й назви книжок. Про українських в'язнів він знав такі подробиці, яких я й не підозривав. Звичайно така пам'ять відбивається на інтелектуальних і творчих здібностях, але Гарик цікавий історик, філолог і психолог.

У Гриші-Маші я ще ближче зійшовся з Віктором Некіпеловим і Ніною Комаровою, які були приїхали з Умані до Москви. З Віктором я довго обговорював національні проблеми — на відміну від москвинів він їх добре знав — і виховання дітей. Віктор холоднувато ставився до пансексуалізму Фройда, і навколо цих проблем вульгаризації підсвідомости здебільш ішла наша суперечка. Політика не до душі Вікторові, але неможливість мовчати в країні брехні й терору неминуче веде до самвидаву, протесту й в'язниці. І все таки вістка про арешт Віктора, яку я одержав у психушці, приголомшила мене.

Знову забирали поетів за чесні слова і щирі поезії. Пушкіна вбили. Грібоєдова примусили виконувати завдання російського імперіялізму і довели до смерти під ударами обурених персів. Інші поети вмирили від сухот, голоду, божевілля або самогубства. Гриша Под'япольський помер від нервового напруження боротьби з радянською мерзенністю. Гарик голодував в ув'язненні за свій талант і за свою пам'ять, яка пам'ятає і мертвих і живих. Володя Букоський вмирав з голоду у в'язниці, а його мати кричала світові рятувати її сина, який сам рятував світ від наступу психушок і гулагів. Лежать не видані талановиті поезії Віктора Некіпелова: кому на Заході потрібна поезія? А Віті загрожує новий строк тому, що після першого ув'язнення він написав пристрасний протест проти фальшивого миролюбства СРСР, за яким ховається агресор.

З вікна я бачу чудові краєвиди Норвегії, країни суворих і добрих людей. (На місце лютої мужности їхніх предків, норманів, варягів та вікінгів, прийшла спокійна, зрівноважена доброта.) Я бачу озеро, кам'яні виступи й ліси, які нагадують мені рідні Карпати. Якби наші люди могли їздити сюди і до Швейцарії, Франції та Англії і бачити живих людей цих країн, таких несхожих національно, але таких близьких загальнолюдським, то всі Андропови й Брежневи, здавалося б, щезли б, мов поганий сон. Нашим людям стало б ясно, що все зло Заходу тисячократно перебільшено, а зло Радянського Союзу тисячократно применшено і що життя може бути таким спокійним і людським, як тут, у Норвегії.

Мій господар — українець (Господи, хто міг би подумати, що своїм символом України-Юдеї Шевченко передбачив українське розсіяння: два мільйони в Німеччині, Франції, Австралії, Канаді та Сполучених Штатах!), але в чомусь він уже норвежець. Він розповідає про потік брехні, тортур і розстрілів, який звалився на вбогих, пригноблених українців у напівфашистській Польщі, коли

прийшли «брати» 1939 року, і про лицарів українського партизанського руху.

З туго набитим самвидавом портфелем в одній руці і вісьмома томами Маркса в другій (їх віддала мені Іра Якір, бо Маркс її не цікавив) я вирушив до Києва. В аеропорті виявилось, що погода нелітна. Посидівши кілька годин з майором КДБ, одягненим у парадний мундир, який читав «Любов і ненависть» Шевцова, я поїхав на вокзал. Там стояли довжелезні черги на квитки. У мене розколювалась від болю голова, бо я був захворів на грипу, і мене вже це цікавило, чи хтось слідував за мною. Побачивши знайомого з'вигляду українського патріота, я підійшов до нього і нагадав про спільних знайомих. Він запропонував мені сісти з ним до вагона без квитка. «По дорозі заплатимо провідникові», — пояснив він. Я відповів, що в мене самвидав, і тому я не хотів би стикатися з міліціонерами й контролерами. «А я триматиму портфель при собі». Він стрибнув до вагона, а мене не пустили. Поїзд відїхав, а з ним мій самвидав у руках напівзнайомої людини. Я повернувся до Іри Якір і розповів їй про пригоду. Вона сміялася з моєї «конспірації». «Ти завжди лаєш москвинів за необережність, але так, як ти, ще ніхто не поводився».

До Києва я приїхав о п'ятій годині ранку. Я вийшов з поїзда і пройшов метрів п'ять, коли підійшли два лягаві:

— Ходім! Телеграфом повідомили, що ви випили й бешкетували у вагоні.

— Алеж я не п'яний. І звідки ви знаєте, що саме я бешкетував? Вам хіба фотографію мою передали?

— Де ваш квиток?

— Викинув. Давайте краще повернемося до вагона і спитаємо провідника, чи я бешкетував.

— Нічого питати. — Міліціонери завели мене до привокзального відділу.

Майор був п'яний, а поруч нього сидів підпилий лейтенант.

— У вас нема квитка. Ми будемо судити провідницю. Ви їй заплатили. Обшукати!

— Що будете шукати? Квиток?

Після дальших суперечок, в яких я наводив закони, а майор відповідав з повним алогізмом, міліціонери сторінка за сторінкою переглянули вісім томів Маркса.

— Навіщо Вам Маркс? Хіба нема в Києві?

— У мене нема грошей, щоб купити, — відповів я.

Міліціонери знайшли стрічки паперу в томах. — Зібрати, лейтенанте! — дав команду майор. Але лейтенант був такий п'яний, що не міг, і я, знаючи, що в папірцях не було нічого небезпечного, зібрав їх для нього.

— «Поздравляю с праздником. Целую. Ю. Ким. Пошел за врачом», — прочитав майор. — Що за «враг»?

— Не «враг», а «врач», — пояснив я. — Після поцілунку за ворогом не йдуть, але за лікарем можуть піти.

Міліціонери розреготались, а майор побіг кудись, мабуть, повідомляти про наслідки обшуку. Повернувся він сердитий — не на мене, а на хазяїв. Кадебісти, видно, сказали йому, що тут не було шифру і що він йолоп.

Удома ми посміялися з пригоди. Той, хто одержав мій самвидав, лаявся: «Кому ти передав свій портфель? Він же триста карбованців одержує. Він по дорозі в штани наклав».

Я виправдав себе диким болем голови і тим, що необережність моя вийшла на добре.

На слідстві 1972 року кадебіст сказав мені: «Ви думаєте, що обдурили нас тоді на вокзалі? Ми знаємо, що в цьому самому вагоні їхала ваша людина з вашим портфелем».

На початку 1971 року кілька осіб домовилися відзначити Шевченківські дні статтями про нього. Я був написав статтю про «Молитву», але вона вийшла сухо. Мистець був утрачений, лишився філософ. А без мистця філософ Шевченко не такий вже оригінальний. У цей час мені дали прочитати двотомний коментар до «Кобзаря» Юрія Івакіна. Про автора я знав, що він любить Шевченка й Україну. Але в коментарі він пише, що Шевченко не розумів прогресивності завоювання царатом Кавказу і ролі Хмельницького в історії України. Івакін поблажливо гудить цей гріх: не міг, мовляв, Шевченко передбачити Жовтневу революцію, після якої Україна так щасливо зажила. І це пише «українофіл». Що ж тоді казати про українофобів-інтернаціоналістів?

Коментар Івакіна так обурило мене, що я за одну ніч написав триптих-памфлет «Розмова з Тарасом», «Коментар до „Кобзаря„» і «Мої пропозиції владі». У «Розмові з Тарасом», яка відбувається коло будинку з червоними ліхтарями (Київський університет), я розповів, спираючись на шевченківські образи, історію України після двадцятих років: голод, розстріл кобзарів, перекручення тез «Кобзаря» тощо. «Коментар» був пародією на коментар Івакіна. Пропозиції владі склалися з заміни «Кобзаря» тритомним коментарем, скорочення «Кобзаря» за прикладом «Корній Чуковський» на «Корнійчук» і подвійного перекладу «Кобзаря» з української мови російською, потім знову українською (тоді текст ще більше покращає, ніж при перекладі «московських ребер» на «татарські»).

Памфлет був побудований на грі образами Шевченка і на російсько-українській грі слів, і це останнє зіпсувало його: гра слів заступила безперервність і константність образів Шевченка в

історії України радянського й дорадянського періодів. Євген Сверстюк назвав пафлет «вишенківщиною». Його думка багато значила для мене, і я відклав пафлет на переробку.

22 травня 1971 року, в день, коли молодь збиралася коло пам'ятника Шевченкові, ми з товаришами влаштували вечірку, щоб читати свої статті, присвячені Шевченкові. Дзюба прочитав працю про стосунки між російськими слов'янофілами та Шевченком. Стаття була написана академічним стилем і могла цікавити тільки вузьких спеціалістів. Мені було незрозуміло, навіщо збиратися у вузькому колі, щоб слухати таку спеціалізовану працю.

Сверстюк прочитав статтю «Шевченко — співець християнського всепрощення». Як і всі праці Сверстюка, стаття примушувала думати, але я взявся заперечувати головну думку в ній. Сверстюк, на мій погляд, робив ту саму помилку, що й офіційні шевченкознавці, коли розглядав тільки один бік Шевченкових ідей. У Сверстюка вийшло всепрощення, а в офіційних критиків — атеїзм і заклик «до сокири». Мене підтримала Михайлина Коцюбинська, яка сказала, що досліджувала суперечності Шевченка. «Кобзар» не менш складний, ніж «Євангеліє», і суперечності його змістовні, а не логічні. Несуперечливе тільки ставлення Шевченка до царів і панів.

Михайлина дала прочитати своє неопубліковане дослідження Шевченка. Це було найкраще, що я прочитав з шевченкознавства, з зовсім новою аналізою мови, образів і суперечностей. Нічого крамольного в цій праці не було, але після арештів 1972 року Михайлині не дозволяють друкуватися.

Василь Стус говорив про потребу провести психоаналізу творчості Шевченка. Я навмисне згадав теорії двадцятих років про те, що Шевченко був гомосексуаліст. Щоправда, я заперечив ці теорії, вважаючи, що сам собою цей факт позалітературний. Але мої друзі побоюлися, що саме звернення до такої тематики викличе обурення. Коли Андрій Синявський написав книжку «Прогулянки з Пушкіном», то на нього напало багато емігрантів, особливо старих. Усе таки шістьдесят років після Жовтня навчили багатьох з нас, що любов і обожнення не синоніми, що справжня любов намагається зрозуміти. Називаючи Пушкіна вампіром, Синявський дивиться на нього карнавальними очима. Тому що він любить Пушкіна, він робить відкриття, хоча половина з них можуть бути помилкові. Оборонці Пушкіна бачать його кризу міт про генія і повторюють «охи» сторічної давности. Старі емігранти закидають нам, що радянська влада скалічила нас, і, можливо, вони мають рацію. Проте ми думаємо, а вони застигли в Росії шістьдесятирічної, а то й кількасотрічної давности. Росія перетворилася на Радянський Союз, і з цим треба рахуватися.

Під враженням розмов того вечора з Михайлиною Коцюбинською та Іваном Світличним я написав конспективно «Деякі проблеми шевченкознавства». Мова йшла про білі плями в

шевченкознавстві — психологічні, філософські, історично-літературознавчі, лінгвістичні та семіотичні, — яких так багато, що вони зливаються в одну пляму.

Виник задум створити щось на зразок Вільної академії українознавства. Якби така академія принципово не чіпала «небезпечних зон» — а розвиток шевченкознавства вимагає багатьох досліджень напіваакадемічного характеру, — то владі було б важко засудити учасників за «пропаганду». А якби люди не творили формальної організації, а просто зустрічалися б, щоб обговорювати питання культурології, то влада не мала б формальної підстави заборонити організацію. (Заборона, звичайно, і так прийшла б.) Сил для такої академії в Києві вистачало, а якби до неї приєдналися львів'яни та інші, то можна було б розглянути широке коло питань. Але наближався 1972 рік — рік усесоюзного погрому.

Після вечірки я пішов до пам'ятника з Танею і Кларою Гільдман. Біля нього невеликою купкою стояла молодь. Філери в цивільному оточили їх щільним колом. Ми бачили, що це агенти КДБ, з їхніх п'яних пик і байдужості до навколишнього: для них це було чергове завдання. Неподалік стояли міліційні авта. Ми встигли якраз на початок неофіційної частини. На поміст зійшла молода дівчина і заговорила каліченою українською мовою, але потім перейшла на російську. Я підкреслюю цю дрібницю, бо мені, українцеві, було приємно, що ця погань не належала до українських патріотичних кіл. Перше вона прочитала статтю з «Литературной газеты», в якій ішла мова про те, що Ізраїль намагається через емігрантів випомпувати з СРСР золото, а тоді виконала пантоміму і прочитала вірш, коментар до статті. Пантоміма складалася з вульгарно-сексуальних жестів та вихилясів стегнами. У вірші було сказано, що ізраїльтяни виплекали гібрид корови і жирафи (вона зобразила руками великий живіт, як символ вагітності): голова цього гібрида знаходиться в Києві, а вим'я — в Тель-Авіві. Закінчувався вірш словами: «Будешь ты вонючий жид».

Натовп мовчав. Мене це обурило, і я вигукнув: «Фашистка!»

— Не мешайте девушке говорить! — засичали на мене філери.

По закінченні її виступу натовп молоді почав одноставно вигукувати: «Ганьба! Ганьба!»

На поміст зійшов хлопець, відрекомендувався студентом університету і заявив, що виступ ганебний. Всі народи повинні бути братами. Кінчив він свій виступ прочитанням Шевченкової поеми «Холодний яр».

Наступний промовець теж обурювався проти слів дівчини і натякнув, що оскільки ми, українці, не паплюжимо росіян, вони не повинні говорити таке про євреїв. Тут дві солідні жінки вивели під руку ту дівчину. Дівчина протестувала. Ми зрозуміли, що її повели до міліції, але наступного дня стало відомо, що вона спокійнісінько

повернулася додому. Четвертою виступила мила з себе дівчина, яка прочитала власний вірш про те, що кадебісти стоять тут і дивляться на нас злими очима, але що знову з'являться декабристи.

Нам треба було повертатися додому, і ми пішли від пам'ятника. Слід підкреслити, що не було жадного шовіністичного виступу з українського боку (і не тому, що навколо стояли кадебісти — деякі виступи були дуже сміливі). Згодом ми довідалися, що втратили дуже гострий виступ Анатолія Лупиноса, який у своєму вірші говорив про те, що Україну гвалтують кати і що кляпом заткнули їй рота. Його пізніше заарештували, і я зустрівся з ним у Дніпропетровській спецпсихлікарні. Влада заарештувала не фашистську провокаторку (задум був дуже ясний: настроїти українську молодь проти євреїв, а потім доводити, що українці — антисеміти), а чесну, розумну людину, яка дуже любить свою націю.

Нещастя друзів било по нервах. Брат Зампіри Асанової Зекеря захворів на рак і приїхав до лікарні в Києві, де я часто заходив до нього. Його сили гаснули, але він переконував, що стан його не страшний. Його побили кадебісти, казав він, і щось пошкодили. Коли він виходив з палати, за ним вислизав «хворий» кадебіст. Ми сміялися з хитрощів кадебіста, але мій сміх не був веселий, бо я знав про рак, і кадебіст був немов соціальною символічною індивідуальною хворобою. Два місяці після того, як Зекеря повернувся до Ташкенту, я одержав від його сестри листа, який був криком болю та жаху: донька Зекері втопилася в арику. Я докінчив відповідь Зампірі тільки місяцями пізніше, у в'язниці. Там я знайшов слова, бо перед обличчям смерті неможливо потішати. Країна Рад — це раковий корпус. Вона тим страшніша, коли люди в ній захворюють на реальний рак. Фізичні, психічні та соціальні хвороби нероздільні, і їх неможливо лікувати.

В Умані ми з Танею мали доброго приятеля, Віталія Скуратовського, який працював робітником, бо не міг вступити до того інституту, що хотів. Віталій багато читав і думав, і хоча він був «самвидавник», я відчував, що він цікавився глибшими справами, ніж політика. У наших суперечках він майже не брав участі. Розкривався він тільки дуже близьким людям, і тоді відчувалася напруженість тонка й чутлива душа цього на перший погляд звичайного хлопця. Віталій іноді приїжджав до Києва, щоб дістати рідкісні книжки, і я давав йому новий самвидав і читав свої статті. Критикував він рідко, частіше ставив питання і уточнював для себе ідеї. Нічого специфічно українського у вигляді та поведінці Віталія не було. Він був настільки пронизаний Україною — через дідів, через матір, яка працювала в Уманському міському музеї, через любов до славнозвісної Софіївки і через зацікавлення вселюдською культурою, — що не вирізняв свій патріотизм і не ділив

людей за національністю. Йому незрозуміла була перекирвлена, надмірна любов до батьківщини, з її комплексом неповноцінності та неоправданою гординою.

Віталій працював на вітамінному заводі, тому самому, звідки прогнали Ніну Комарову та Віктора Некіпелова. Там він захворів. Лікарі поставили діагнозу туберкульозу легенів і два роки лікували його, але безрезультатно. Врешті він поїхав до туберкульозного інституту в Києві. Прийняли його туди тільки завдяки знайомству, хоча за законом кожний робітник має право на безплатне лікування. Після двох місяців Віталія виписали, бо він вичерпав свій «ліміт», і послали працювати в цеху з шкідливими кислотами.

Коли в Умані пройшли обшуки 1972 року, у Віталія знайшли самвидав. Двом хлопцям дали по три роки, а по підприємствах Умані розповідали про націоналістичну організацію, що її очолювала Суровцева. Вона, мовляв, виховувала молодих українців у націоналістичному дусі, що нормальною мовою значить — у любові до батьківщини. У Суровцевої та Олицької шукали друкарню, бо КДБ хотіло довідатися, чому приїжджав до Умані Солженіцин. Олицька відмовилася відповідати кадебістам. Суровцева глузувала з них: у неї вистачало дотепности на все КДБ.

Віталія покинула дружина, перелякавшись його «антирадянських зв'язків». Забрала вона одну дитину. Як огидно виглядають люди, коли вони діляться майном і дітьми! Для людини такої шляхетности, як Віталій, особливо страшно бачити обивателя в близькій особі. Потім заарештували в Москві друга Віталія Некіпелова. 1974 року Катерина Левівна Олицька померла від рака на очах Віталія. Коли мене тримали в психушці в Дніпропетровську, Віталій приїжджав до Тані, щоб допомогти мовчазною підтримкою. Він знав, що я тратив свій людський вигляд, і хотів побачити мене перед тим, як з мене зроблять божевільного, але коли він приїжджав з Танею, його не пускали. Деякі друзі Віталія в Умані повелися дуже негарно на допитах, і його фізичний біль супроводжувався болем за близьких. Віталій любив спів своєї матері і Надії Віталівни Суровцевої. Українські пісні трошки допомагали.

Тепер ми з Танею довідалися, що Віталій вмирає від рака. Якби його відразу обстежили, то операція відстрочила б смерть і полегшила б страждання. Але йому морочили голову лікуванням від туберкульозу. Кінець-кінцем йому вирізали три чверті легенів, але було пізно. Друзі вагалися, чи сказати йому, що в нього рак, і вирішили промовчати. Віталій прислав нам листа до Парижу. З письма видно, як важко йому було тримати перо, але він знайшов силу написати кілька теплих слів. Знаючи, як я люблю старовинний уманський парк Софіївку, він прислав мені свої останні фотографії наших улюблених місць. Усі друзі Віталія в Умані, Києві та Москві безсилі допомогти йому. Кажуть, що він насилу прочитав нашу

листівку. Біль його страшний, але мучитися довго він не буде. Щербатой копійки не варті ідеї перед Віталієм і його небагатослівною людяністю. Ділами міряється людина; слова тільки перекручують їх.

Проводжаючи Таню за кордон, Віталій сказав, що йому буде важко без неї. Тепер він повторив це в листі до нас. Віктор Некіпелов дає відчуття це в поезії «Нине»:

Как прожить эту странную зиму?
Вереницу метельных ночей?
Все слабее кольцо побратимов,
Все наглее кольцо стукачей.

Росія, завірюха, зима, ніч. Довга зима після короткої відлиги. Хтось сказав, що ніч найтемніша перед світанком. Хай історики шукають розради в такому оптимізмі. Прощаючись, Таня спитала Віталія, що йому прислати з закордону. «Човна, — сказав він, — човна». Він усе життя мріяв мати свого човна і плисти на ньому уманськими озерами. Цей човен не виходить з голови ні Тані, ні мені. Це ж шлях Шевченка, ріками, з варягів у греки.

У листопаді допогромного 1971 року поставили під суд Анатолія Лупиноса. Його були відправили до Інституту імені Сербського, поставили діагнозу шизофренії й оголосили неосудним. Я подзвонив Якірові про день суду. Увечері перед судом подзвонив Сахаров, щоб сказати, що він приїхав з дружиною до Києва на процес. Уранці по дорозі до будинку суду я стисло виклав справу: Анатолія судили за читання поезій під пам'ятником Шевченкові. Коло будинку суду чекали Іван Світличний, Семен Глузман, Олександр Фельдман і ще кілька знайомих. Світличний познайомив нас з батьком Анатолія, колгоспником, який соромився «освічених» людей. Анатоль уже відсидів десять років у таборах і ходив на милицях, бо ноги були паралізовані після дворічної голодівки. Тепер його до психушки посилали. Згодом ми довідалися, що слідчий вмовив батька врятувати сина від в'язниці і заявити, що він з молодости виявляв дивацтво. «Це ж лікарня, а не в'язниця, — заспокоював нас батько. — Там він відпочине, одужає. Часто дають побачення, можна передавати продукти». Який же батько, який не знає справжнього обличчя психушки, відмовиться від можливості допомогти синові уникнути в'язниці? Якби ми знали в день суду про цю розмову з слідчим, то ми пояснили б батькові, яка це лікарня і які там лікарі опікуються «хворими».

Як не дивно, нас усіх пустили до залі суду. Я подякував Олені Боннер: «От бачите, як з вами рахуються!» Але тоді секретарка суду

проголосила, що через хворобу голови суду процес відкладається на невизначений час. Влада ще раз показала, що не можна тішити себе ілюзіями щодо неї.

Ми роздобули поезії Лупиноса. Центральний образ у них з «Кобзаря»: Покритка-Україна народила синів, які знущуються з матері.

Я бачив, як безчестили матір,
Мою матір [...]
Згвалтована,
Одурена,
Розп'ята,
З відтятим язиком, опльованим чолом,
Лежиш ти в пазурях коханця-ката [...]
Це я, твій син, народжений із блуду,
Прошу тебе, молю тебе, клену:
Зірви з очей облудливу полуду,
Розбий для тебе зроблену труну.

На суд Анатолія я так і не потрапив, бо був переконаний, що мене заарештують, хоча й не було видимих ознак, і поїхав до Одеси попрощатися з матір'ю та сестрою. Цим разом влада не попередила свідків, і батька Анатолія привезли в останню хвилину. Моя обіцянка Сахарову подзвонити — він був сказав, що приїде будь-коли на цей суд, — лишилася не виконана. В Одесі йшло слідство у справі Ніни Строкатої. Її друзів заарештовували і переслідували навіть віддалених знайомих.

З Одеси я повернувся з грипою і Новий рік провів з друзями. З Харкова приїхала Тамара Левіна. Вона сиділа зі мною, і ми сперечалися, мов Альоша та Іван у трактирі, про вічні проблеми Росії. Увечері, коли зібралися друзі, в кімнату ввійшли колядники. У старовину по всій Україні ходили хлопці й дівчата, в масках і з фігурами, і співали колядки. І от молодь Києва відновила цей красивий звичай. Це було так несподівано й зворушливо, що всі ми розчулились. Я не знав звичаю, але пам'ятав з сільського дитинства, що колядників частують ковбасою, садовиною, медівниками та грішми. Але це ж були «наукові» колядники, які вивчили традиційні форми звичаю і знали його символіку. «Чим можна обдарувати?» — шепнув я Людї Семикіній, яка прийшла з колядниками. Вона порадила мені відповісти, як Бог на душу покладе. Я запропонував гуцульські тости: «Будьмо!» і «Най вони всі повиздыхають!» Колядники розсміялися.

Цей епізод був моїм останнім зв'язком з українським патріотичним рухом, і я часто згадував його у в'язниці. «Вони» не повиздыхали, а точили ножі та зуби, готуючи всесоюзний погром.

Коли Тамара відїжджала через день, я сказав їй жартома: «Жаль, що ніяк не вдається пройтися по тобі Фройдом». Тепер вона сидить тут, коло вогнища в горах Норвегії, читає самвидав і розповідає про Біблію. Авраам «грав» з Сарою, і вона сміялася, довідавшись, що вона вагітна. Тому сина вони назвали Ісааком: «тим, хто сміється». Коло замкнулося. Батько народу, творець його культури, грав з життям, а життя перемагало страждання сміхом. Культура, гра, сміх і страждання — такі були головні теми мого в'язничного життя. Коли я обіцяв Тамарі «пройтися Фройдом», ні вона, ні я не знали, що в казковій Норвегії ми будемо обговорювати мову Старого Заповіту. І що почнемо нове коло, і що ті самі теми хвилюватимуть нас: Авраам, Сара, Юдея, Україна, культура, гра, сміх і страждання. Галіч писав у поемі «Кадиш»:

Как я устал повторять бесконечно все то же и то же,
Падать и вновь на своя возвращаться круги.
Я не умею молиться, прости меня, Господи Боже,
Я не умею молиться, прости меня и помоги...

IV

В ЕПІЦЕНТРІ СОЦТАБОРУ

Пришла
и голову отчаянием занавесила
мысль о сумасшедших домах.

Владимир Маяковский,
«Облако в штанах»

АРЕШТ

Іван Русин подзвонив 14 січня 1972 року. «Обох Іванів забрали!» Сам Іван, він мав на увазі Світличного та Дзюбу. Я негайно потелефонував Тані, а тоді пішов до Євгена Сверстюка, нашого сусіда на Русанівці, околиці Києва, оточеній каналами та Дніпром, в якій мешкають українські патріоти, російські демократи і єврейські активісти. Ми часто жартували про нашу київську Венецію: «Рови наповнені водою. Треба оточити колючим дротом, поставити наглядачів, і табір готовий».

Сверстюк лежав хворий. Коли я сказав йому про арешт, він відповів, що попереднього дня до нього приходили кадебісти шукати антирадянську літературу. Вони, видно, хотіли його заарештувати, бо послали за своїм лікарем, коли побачили, що в нього гарячка, але тоді забрали самвидав і відійшли. Євген показав мені протокол обшуку. Дуже багато самвидаву було конфісковано — він зовсім не пробував ховати його — але не було нічого особливо небезпечного.

— Яка це «Програма Української комуністичної партії»? — спитав я Євгена.

— Я сам не знаю. Мені недавно дали, і я не встиг навіть відкрити коверт.

— Чому ж вони не записали в протоколі, що коверт заклеєний? Адже тоді тобі було б легше довести, що ти не знаєш, у чому справа.

Як і багато людей, Євген почував відразу до юриспруденції. Чого ж удавати, що ти маєш до діла з охоронцями закону, коли закон фальшивий? «Яке значення це має? — сказав він. — Якщо треба буде, то засудять за ніщо».

Увечері Таня приїхала з праці, і ми поїхали в таксі до Дзюби. Говорили ми натяками, бо не були певні, що таксі не кадебістське. Згодом, коли я був у в'язниці, Тані часто подавали таксі, навіть пізно вночі або в далекому районі, де таксі не завжди піймаєш у потрібний час. Випадки послуг з боку КДБ завжди правили за матеріал для анекдот. Спілка письменників дала Дзюбі квартиру в будинку для працівників КДБ. «За що ж я постраждаю, коли народ почне бити вікна в цьому будинку?» — жартував він.

Двері відчинив нам чоловік у цивільному:

— Заходьте, заходьте! А! Плющ! Ви чого прийшли?

— Усе місто знає, що в Дзюби йде обшук, і я прийшов, щоб своїми очима побачити, як ви знову переслідуйте українську інтелігенцію.

Я розумів, що це пахло гістерією, але мені було страшно від думки, що наша культура знову буде відкинена назад.

Виснажені дружина й теща Дзюби перелякано слухали нашу сварку. Його донька виглянула, і її відвели спати. Дзюба спокійно дивився на обшук, усміхаючись і заспокоюючи мене й Таню.

Коли я заговорив про беззаконність, один з кадебістів закричав:

— Я — прокурор для нагляду за КДБ. Перестаньте спекулювати на законі. Ви не знаєте законів, Плющ, але завжди покликаєтесь на них!

Посередині кімнати височіли гори самвидавної поезії. «Холодний, Холодний, Холодний, Симоненко... Чому ви все це збираєте?» — спитав кадебіст Дзюбу.

— Я — критик, і мені автори дають твори для аналізу.

Стало нудно. Дзюба втомлено мовчав. Я потягнувся до книжок.

— Не чіпати! — крикнув кадебіст.

— Тут не ви господарі! — відрізала Таня. — Іван Михайлович вирішує. Ви вже прошмонали це.

Прийшли кадебістки і відвели Таню до іншої кімнати на особистий обшук. Таня вийшла розлючена. «Ця сука порізала мені труси, — шепнула вона. — Порізалась і запаскудила їх своєю кров'ю». Ми зрозуміли, що вони хотіли принизити нас і штовхнути нас на гістеричні вихватки.

Була майже північ. Таня зажадала, щоб нас відпустили додому до дітей. Кадебісти то вагалися, чи не затримати нас, то глузували. Коли вони нарешті дозволили нам відійти, Дзюба сидів з смертельно втомленим, непритомним виразом на обличчі. Я хотів попрощатися з ним, але він виглядав таким стриманим і холодним, що ми тільки кивнули на прощання.

Вийшовши від Дзюби, ми подзвонили Леоніді Павлівні, дружині Івана Світличного. Вона вислухала нашу розповідь про обшук у Дзюби і розповіла про арешт свого чоловіка. Під час обшуку в Світличного зайшов Дзюба з самвидавом. Кадебісти обшукали його і повели на обшук додому. Тоді вони забрали Світличного до слідчого ізолятора. У нього знайшли багато самвидаву, але нічого особливо небезпечного не було, якщо не рахувати мою статтю «Спадкоємці Сталіна». Вона була підписана псевдонімом, і ніхто, крім Дзюби, не знав, що я автор, але був епіграф, написаний моєю рукою. Це вже була ниточка для КДБ. Дзюба, як виявилось, дав більше, ніж ниточку: він назвав прізвище автора.

Ми з Танею погнали додому, щоб подзвонити Якірові та передати прізвища людей, які зазнали арешту або обшуку. Він пообіцяв повідомити Сахарова і подзвонити наступного дня, щоб зібрати українські вісті для «Хроніки». Потім ми довідалися, що в Києві заарештовано Василя Стуса, Миколу Плахотнюка, Олександра Сергієнка, Зіновія Антонюка, Леоніда Селезененка й Данила Шумука. На Західній Україні заарештовано близько десятка осіб, серед них В'ячеслава Чорновола, Михайла Осадчого, Ірину Стасів-Калинець і Стефанію Шабатуру.

Куди нам подіти наш самвидав? Я тримав удома тільки той самвидав, над яким працював, але через мою хворобу його чимало призбиралося. Крім того, були мої статті, нотатки і початок третьої частини «Спадкоємців Сталіна». Тепер треба було згортати працю над статтями і ховати папери. Але де? За нами напевне слідкували, і якби я повіз свій самвидав до друзів, то підвів би їх. Ховати вдома? Де? Ні, треба було спалити. А що як КДБ не прийде і вся моя праця даремно згорить? Як спалити західне видання «Українського вісника», яке я одержав два дні перед тим і ще не встиг прочитати? Якщо КДБ прийде, то заарештувати. Тоді дадуть строк, навіть як нічого не знайдуть. Кінець-кінцем ми з Танею вирішили спалити те, що могло навести на чийсь слід. Палили ми довго, і вся квартира була в диму. Решту ми сховали, де попало, і то не все разом — а може, щось переочать.

Уранці ми з Танею домовилися, що вона буде телефонувати протягом дня. Постало питання, чи мала вона забрати з собою самвидав. Її ж могли обшукати по дорозі на працю. Вона майже нічого не взяла з собою, а потім, звісно, шкодувала, бо її не обшукали. А якби обшукали, то я шкодував би, що погодився віддати їй самвидав.

Я завалився спати. Збудив мене нахабний дзвінок у дверях. Кадебісти вбігли, мов бандити, з переляканими виразами. Чому вони завжди перелякані? Ніхто ж не кидає в них бомби. Напомповують себе мужністю на небезпечну працю? Почався шмон. Я ехидно коментував дії лейтенанта в спальні. Він відбивався жартами. Шмонали кадебісти неуважно, переконані, що нічого не знайдуть. Ані разу ще нічого не знайшли, і сильно пахло паленим.

— Усе спалили? — спитали вони, побачивши відро в убиральні.

— Так.

— Значить, було що палити?

— Так, книжки Таґора, наприклад.

Лейтенант гарячково перегортав мій щоденник за 1957-58 роки. Один запис він прочитав уголос.

— Хочете мені маючу величності приписати і до психушки посадити? — спитав я.

— Що ви, Леоніде Івановичу? Не ми саджаємо в психушки, а психіатри. І ви ж здорова людина.

Я пам'ятав, що кадебісти, а не психіатри, поставили мені діагнозу шизофренії 1969 року, коли вели слідство в справі Олега Бахтіярова.

— Ви мріяли здійснити переворот у математиці та філософії? — спитав ляйтенант.

— Подивіться на рік запису в щоденнику, — відповів я. — Мені тоді було вісімнадцять років.

— Так, так. Ви маєте рацію! У цьому віці всі мріють про славу.

Телефон дзвонив раз-у-раз, але мені заборонили підходити до нього. Мабуть, дзвонили Таня й москвини. Кадебісти радісно зойкали, коли знаходили щось. Очікуючи зброї, поняті розчарувались. Але побачивши гору нелегальщини, вони піднесли духом: цікаво все таки, живий антирадянець. Один з них почав тихцем читати виявлене і співчутливо дивитися на мене, поки не побачив виданий на Заході «Український вісник»: значить, справді ворог. Я спеціально для нього затіяв суперечку з ляйтенантом про Сталіна і 1937 рік.

Коли з школи прийшов старший син, Діма, він глянув на «товаришів» і вдав, що нічого не зрозумів. Я шепнув йому, щоб він подзвонив матері — треба попередити друзів. Я чекав, що вона кине працю і приїде. Якщо КДБ не дозволить попроситися, то потім довго доведеться чекати побачення у в'язниці.

Ляйтенант зрозумів, що в моїй кімнаті він нічого цікавого не знайде. Було багато книжок з казками, ігор і папок з написами: «Історія гри», «Психологія гри» та «Міт і гра». Але він відклав набір папки з рукописом Михайлини Коцюбинської про Шевченка. Я намагався переконати його не забирати це.

— В ордері на обшук сказано про антирадянську та наклепницьку літературу. А це філологія, яка ніяк не пов'язана з радянською владою.

— Ми на всякий випадок перевіримо. А Коцюбинській віддамо.

— Яюсь незручно. Усе таки родичка самого Михайла Коцюбинського і полководця Юрія Коцюбинського. Зовсім недавно йшов фільм «Сім'я Коцюбинських». А що як на Заході довідаються, що ви звинувачуєте Коцюбинських у антирадянщині?

— Нічого, Леоніде Івановичу. Заходу ми не боїмося.

Але вони таки боялися, коли перше шантажували Таню, а потім благали її не повідомляти Захід про те, коли й як нас випустять.

Ляйтенант узяв папку з нотатками про Шевченка і, майже не переглянувши, відклав на вилучення.

— Навіщо вам записки про Шевченка? — спитав я.

Він переглянув їх і з сміхом прочитав уголос:

— «Навіть Тичина, який продав Україну та її культуру, у день свого сімдесятип'ятиріччя сказав про Петра Першого: „Срати я хотів на цього тирана в ботфортах“». Він таке сказав?

— Так, коли ленінградська письменницька організація вручила йому значок Ленінграду — Мідний вершник. Для українця це не дуже приємний подарунок. Після Полтавської битви Петро залив Батурин кров'ю мирного населення, а тоді на козацьких кістках побудував Петербург-Ленінград.

— Звідки ви це знаєте? — спитав лейтенант.

— Читайте «Кобзаря» Шевченка.

Раптом зойкнув підполковник Толкач. Інші кадебісти кинулися до нього, але я лишився, де був. Ну й що з того, що ще щось знайшли? Але Толкач покликав і мене, гадаючи, що приголомшить мене знайденою схованкою. Схованка була примітивна. З фанери й дощок я зробив полиці для книжок і в них сховав дещо з самвидаву. Коли я відїжджав до Одеси, Таня поприбирала в кімнаті, і одна дошка трошки відстала, і то якраз самвидавна полиця.

Толкач гарячково перекидав папери.

— Ага, стаття про те, як зробити друкарський варстат! Ви хотіли друкарню закласти?

— Та ні. Це я переписав з журналу «Химия и жизнь» про те, як підпільники до революції друкували. Я хотів написати статтю про те, як їм важко було.

— А ці метелики?

— Нічого антирадянського. Один — це заклик до Шостаковича підтримати радянських політв'язнів, а другий до Косигіна про Григоренка, Габая та Джемільова.

— А чії це метелики?

— Це два студенти розкидали в ГУМі в Москві.

— А у вас вони звідки?

— Я заходив туди купити дещо.

Толкач прочитав метелики, але нічого антирадянського не знайшов у них. Але він усе таки подзвонив до КДБ, щоб прислали фотографа. «Ага», подумав я, «хочуть улаштувати гучну кампанію в газетах. Для обивателя схованка — це найкращий доказ злісних і хитрих ворогів. КДБ зфотографувало в хаті Світличного стіну, прикрашену українською мозаїкою як показник українського буржуазного націоналізму».

Тані досі не було. Я бентежився: а що як її затримали, допитують? Прийшла Клара Гільдман і шепнула, що їй Таня подзвонила. Я і зрадів, і розсердився, що вона прийшла. Тут же викликали кадебістку, щоб обшукати Клару. Вона тремтіла від приниження та гніву, коли повернулася: Я почав її заспокоювати і розповів про Танин обшук. «Вони ж принижують тільки себе, — пояснив я, — ми лишаємось людьми, а вони перетворюються на тварюк». Клара обурилася моїм толстовським ставленням до кадебістів і понять. А я пригадав Дзюбу і мої та Танині скрики на тих, хто обшукував його. Коли тебе шмонають, то легше стриматися, лишитися в позиції глузливого презирства.

Увечері прийшла Іра Пієвська, а потім Таня з Іриним чоловіком, Сергієм Борщевським, і Володимиром Ювченком, учителем історії, якого за рік до цього прогнали з школи за «пропаганду толстовства та пацифізму», з позбавленням права працювати з дітьми. Таня пояснила, що вона оббігала всіх наших друзів. Коли зайшла до Олександра Фельдмана, то попала прямо на обшук і ледве вирвалася. Ми швидко попрощалися з друзями: їх відводили додому на обшуки. Клара запротестувала. У її матері було кілька серцевих приступів, вона частково паралізована і не перенесе шмону.

Обшук тривав далі, і ми з Танею прощалися до шостої ранку. Толкач покликав мене перевірити записи в протоколі, але я сказав, що хочу бути з дружиною. Поняті вирячували очі на нас і на кадебістів. Один з понятих упізнав Таню — вони в школі разом брали участь у змаганнях з фехтування, — і тепер йому було дуже незручно перед такими «антирадянцями».

Ми з Танею перебирали в пам'яті ці останні чотири роки. Задля них, мабуть, було варто сідати. Не ввійшовши в рух опору, ми не знали б Олицької, Суровцевої, Григоренка, Світличного, Сверстюка, Дзюби й десятків інших чудових людей. Це були роки щастя та самопошани. Не задля якихось ідей ішов я до в'язниці, а задля пошани до себе та до інших.

Прийшла пора відходити. Кадебісти були ввічливі та поступливі, мов звірі, що досхоchu наїлися. Діти спали. Я спробував збудити Діму — він прохав збудити, коли мене забиратимуть, — але він спросоння побажав мені щасливої дороги. За півгодини до відходу я написав Тані зашифровану записку прощання і бажання всього найкращого. Було зрозуміло, що це всерйоз і надовго. Кадебісти переглянули записку і здивувалися літературним нісенітницям — Лисиця, Троянда, Принц.

— Що це за Принц? — спитав один з них.

— У французького письменника Сент-Екзюпері є оповідання «Маленький принц».

— А-а! Чув! Гарна книжка!

Коли ми приїхали до в'язниці, мене не могли прийняти, бо не було начальника. Толкачлишив мене в своєму кабінеті, запевнивши мене, що їжа добра і в'язниця чиста, і що мене тільки затримали, але не арештували. А мені було зовсім байдуже, і хотілося тільки, щоб мій доброзичливець з КДБ дозволив мені спати. І я заснув на його столі. Він кілька разів будив мене і щось теревенив, а я тільки витріщував очі на нього.

Врешті мене повели до іншої кімнати, де в мене забрали авторучку, годинник і записник з обіцянкою, що їх віддадуть моїй дружині. Потім мене роздягли в спеціальній камері, яка зветься

боксом, промацали всі рубці в одязі і заглянули в зад. Вольтерові пірати шукали клейнодів у потаємних місцях жінок. Чого ж шукав мій тюремник — самвидаву, вибухівки? Пірати Вольтера шукали відчуженої праці у формі золота й діамантів, а ці шукали відчуженої думки. Мені було ані принизливо, ані боляче, тільки незручно за хлопця, який обшукував мене. Ось людина з душою, а вона використовує її тільки для соціалістичного піратства.

Мене завели до камери 40, і я ліг, не роздягаючися. Приснився ідіотичний сон: шмонник і начальник в'язниці, підполковник Сапожніков, намагалися звалтувати мене. Моя підсвідомість пробувала надати значення процедурі шмону. Прокинувся я з бридким відчуттям хітливої усмішки Сапожнікова, і відтоді я завжди згадував свій перший сон у своїй першій камері, коли бачив його.

Прокинувшись, я почув, як стара жінка кричала, що принесла обід. Я ще сонний взяв у неї миску якоїсь бурди і миску пригорілої каші з ниткоподібними предметами. «Як же я зможу це їсти?» — подумав я. Пізніше я зрозумів, що каша пригоріла і щось упало до неї того першого дня. Я знову заснув і прокинувся від крику: «Отбой! Ложись спати!» Я роздягнувся і занурився у світ, де не було ні КДБ, ні дружини, ні дітей, ні друзів.

ДОПИТИ

Моїм першим свідомим днем був другий. У коридорі було тихо, і я поринув у думки про родину й друзів. Чи в них щось знайшли? Чи когось заарештували? До вечора я зрозумів, що мені буде погано, якщо я не опрацюю психологічну методику життя у в'язниці. Страх за дітей, дружину, друзів може стати іраціональним. Треба не думати про це минуле. Але й про майбутнє теж не варто думати. Я вже вирішив, що мені дадуть або максимальний строк або психушку. Якщо табір, то я зможу вивчати людей (мене особливо цікавили соціально-психологічні причини кримінальної поведінки) і думати й писати про психологію. Натомість, якщо потраплю до психушки, то зможу вивчати психіку в її оголеному вигляді. Потім я довідався, що я погано уявляв психушку. Хворі психологічно нецікаві, бо всі їхні реакції змазані ліками, і я сам, під впливом невролептиків, не міг нічого вивчати.

Приготувавшись до найгіршого, я майже зовсім перестав думати про нього. Але заборонити собі думати про волю неможливо, і ця воля вилазить у вигляді чогось іраціонального. За півроку я раптом виявив у себе хворобливий страх за дружину та дітей: її заарештують, один син попаде під авто, а другий втопиться. З цими страхами довелося боротися понад тиждень, використовуючи раціональну психотерапію: оскільки все завгодно може трапитися, немає сенсу мучитися уявним нещастям. Інша справа, коли щось трапиться. породила цей страх повна відсутність вісток про родину. Коли один з наглядачів сказав щось про старшого сина, то весь страх щез.

Допити не хвилювали мене, бо я вже давно був вибрав лінію поведінки: відмовлятися від якоїнебудь участі в слідстві. Тому я міг сміятися з штук слідчих і дивитися на все з позиції зневажливого фаталізму: гіршим, ніж психушка, мені не погрожувало.

Вряди-годи заглядав у вовчок наглядач. Маркс пояснив, що вовчок — це замкова щілина у функції підглядання. Первинна функція зникла, а вторинна набрала законного характеру і пошани держави. Так, Росія подарувала світові кілька ключових слів та ідей: «совети», «КДБ», «стукач», «супутник», «гулаг», «психушка» і вовчок. Відчуження в гулагу представлене не тільки відчуженням

замкової щілини, крізь яку наглядачі слідкують за жінками, які сидять на параші, а наглядачки за чоловіками. (Я довго не міг ходити на парашу, коли вартували жінки.) Коли мене ввели до допит до сусіднього будинку, наглядач плескав у долоні, щоб розминутися з іншими арештантами. Слухаючи ці оплески, я пригадував зворот радянських газет: «оплески, які переходять в овацію». Ось звідки йдуть ці оплески — з в'язниць. У тих оваціях чуються оплески наглядачів.

Радянський Союз — це країна максимального відчуження людини від усіх її витворів — держави, економіки, науки, мистецтва, моралі, ідеології, церкви і навіть від себе й природи. Тому країна пронизана символами — відчуженими жестами, рухами й словами — навіть у дрібницях. Відчуження найпомітніше у в'язниці, бо тут оголені стосунки людини з державою. Наглядачі в слідчих ізоляторах більш людяні, ніж наглядачі в таборах, але й вони позабували багато про елементарну людяність. Одна наглядачка — молода дівчина з холодним, непроникливим обличчям і пильним поглядом. У кожному новакові вона бачила ворога. Я ніколи не міг бачити в ній жінку, бо вона підглядала за чоловіками з службового обов'язку. Мої співкамерники-кримінальники вважали її красивою і навіть симпатичною, і вона справді ставилась до кримінальників краще і всміхалась їхнім жартам.

За винятком «Моїх свідчень» Анатолія Марченка та «Більма» Михайла Осадчого, «табірна» література рідко трактує секс. Проте це майже єдина тема розмов кримінальників. Жінки особливо нестримані в своїй поведінці. Другої ночі я почув захриплі крики якоїсь кримінальниці. Вона кричала щось непристойне наглядачам, а вони голосно глузували з неї і насолоджувались її крайнім падінням, не задумуючись над тим, що її цинізм викликаний їхньою нелюдністю. Чоловіки часто задовольняються матюками й розповідями про свої пригоди. Натомість жінки провокують чоловіків на цинічні вигуки й розповіді, а самі вдають обурення грубими словами.

Мене на етапі завжди садовили в камеру між чоловіками й жінками, бо наглядачі гадали, що я, як політичний в'язень, не коїтиму неподобства. Чоловік каже жінці щось ласкаве й ніжне. «Ти гарний, красивий, — воркує жінка у відповідь. — Напиши мені гарну пісню». Але тоді вона несподівано ображає свого кавалера. Той завалює її цинічними прізвиськами, які їй явно до вподоби. Це теж секс, і матюками чоловік доводить свою мужність. Жінка або обурюється, або відповідає ще цинічнішими словами. Жінки, які втрачають контроль над собою, падають нижче, ніж чоловіки: якщо чоловіки просто грубо лаються, то в жінок, які відкинули кокетство, за словами криються тонкі сексуальні образи.

З однією такою жінкою я говорив цілу ніч. Вона в шістнадцять років попала за хуліганство до дитячої колонії і там познайомилася

з лесбіянством. (Вона лаяла старих лесбіянок за насильство.) Говорила вона розумно й чесно, з великою огидою до всякого зла. Вона була литовка і, довідавшись, що я українець, попросила мене заспівати їй українських пісень. Я попросив її заспівати по-литовському. «Я не знаю литовських пісень, — відповіла вона. — Давай заспіваю по-російському». Вона почала співати блатні та сантиментальні пісні з таким чуттям, що матюки тратили свою грубість.

Третього дня я попросив каталог книжок у в'язничній бібліотеці. «Каталога нема, — відповів наглядач. — Завтра бібліотекар розвозитиме книжки, і ви зможете вибрати з того, що він покаже».

Довідавшись, що раз на тиждень давали п'ять книжок, я поділив час між читанням і опрацюванням теорії гри. У тюремній крамниці я купив папір та ручку і взявся писати, перше відновлюючи з пам'яті те, що прочитав у Виготського, Ельконіна, Венгера та інших психологів, а потім те, що ми з Танею були зробили. Праця йшла швидко. Я скоро виявив, що в тиші та ізоляції найкраще надавалася «індуська метода»: удень я тримав асоціації в шорах логіки; проте після відбою я спускав мавпу з ланцюга й дозволяв собі мріяти про все на світі, без якоїнебудь самоцензури. Спогади про друзів перепліталися з думками про мітологію, мистецтво, історію, математику, фізику та філософію. Думки стрибали від теми до теми по вигадливих асоціаціях. Коли виринало щось цікаве, то тихцем записував, щоб наглядачі не бачили. Уранці, коли я перечитував записки, то бачив, що більшість з них — нісенітниця, але дві або три думки було б варто опрацювати. Це та воля, про яку пише Некіпелов: «Но только там, о только там моя свобода».

Коли Толкач викликав мене на перший допит, я був певний, що в нього нічого не вийде зі мною. Швидко зрозумівши, що залякати мене він не зможе, він почав хвалити мою статтю про психологічні методи на допиті.

— Але чому ж ви самі не дотримуєтеся своїх порад? — спитав зін. — Ви не хочете давати жадних відповідей на питання слідства.

— А чому ж я маю бути рабом чіхось рекомендацій? — відповів я. — Та й у своїй статті я раджу мати плян поведінки на слідстві, але завжди бути готовим змінити його з огляду на якісь нові обставини.

Толкач спробував з'ясувати причини моєї відмови свідчити. Я відмовився відповідати і обмежився записом у протоколі про те, що вважав незаконними слова в ордері на арешт про «розповсюдження антирадянської літератури в місті Києві». КДБ могло зформулювати це ширше — «в СРСР», — і тоді впаде підозріння на все населення. Давати позитивні відгуки про когонебудь я теж відмовився, бо знав про багато процесів, на яких судді фальшували свідчення і тлумачили їх на користь обвинувачення.

— Леоніде Івановичу, за що ви так ненавидите мене? — спитав

Толкач, не записуючи моєї відповіді в протоколі. — Адже я нічого незаконного не зробив. До КДБ я прийшов після Двадцятого з'їзду.

— Я не вас особисто ненавиджу, а вашу мерзотну антирадянську організацію, — пояснив я. — Ви тільки гвинтик, який обслуговує її.

— Якби у вас була тільки ненависть, то я зрозумів би. Ми вороги. Але у вас багато злости, а це вже погано. Ви й тепер дихаєте вогнем на мене.

— Я себе шаную досить, щоб не спускатися до злости, — відповів я з усмішкою.

Отак ми з Толкачем філософували на кожному допиті. Врешті ми обоє занудьгували й зрозуміли, що нічого не видобудемо один від одного. Він любив закидати мені марксистський догматизм і абстрактний гуманізм. Я відчував, що він уважно вчився на політзаняттях і докладно читав мої статті, отож знав, з якого боку підійти до мене і де натиснути, щоб я засумнівався в собі.

19 січня я одержав передачу від Тані, і Толкач дозволив мені написати їй листа: «Ми ж люди. Ми розуміємо, що вам важко без вістки».

«Вони хочуть щось вивудити з листа», подумав я. «А може, хочуть вивести мене з рівноваги тугою за родиною». КДБ практикує це. Віктора Некіпелова «випадково» звели з дружиною в коридорі в'язниці. Бувають випадки, що люди піддаються саме через тугу за рідними.

У листі Тані я згадав тільки книжки й працю над грою. Важливо було показати їй, що я дотримувався обіцянки і працював над тими самими темами. Це мало бути натяком, що я лишився на попередніх позиціях і свідчень не давав. Толкач переглянув листа і розпитав мене про слова та прізвища. Я зрозумів, у чому небезпека: він міг сказати, що я використовував код. «Ви спитайте в дружини, — сказав я. — Вона покаже вам підручники, над якими ми з нею працювали».

На душі в ці перші дні було добре. Почуття обов'язку і постійне хвилювання арештами притихли, і політичні проблеми відійшли на другий або третій план. У щоденних стосунках з наглядачами допомагало мені внутрішнє кепкування з них.* Вони думали, що я

*Я неправильно назвав їх. Офіційно наглядачі називаються тепер контролерами, а в'язниця — ізолятором. Весь радянський гуманізм міститься в словах, за якими ховається все, що завгодно, крім гуманізму. Саме тоді, коли я перебував у Київському слідчому ізоляторі, з'явилася газетна стаття про введення звання прапорщика. Не могли назвати якимось інакше, «по-радянському». Адже суть не змінилася б. Ні, треба було закріпити спадкоємність з царською Росією і ввести одіозне слово «прапорщик». Щоправда, на фоні «міністра», «генерала», «генералісімуса» й «маршала»

їхня жертва. Це частково правильно: я був жертва режиму. Але вони були жертви до ще більшої міри, проте не усвідомлювали всього жаху свого становища. Усвідомлення зовнішньої неволі допомагає внутрішньому звільненню.

Я відновив свої дослідження творчості Шевченка. У бібліотеці я взяв його повісті, перечитав їх і поробив виписки. Повісті автобіографічні і тому дають матеріал для перевірки спостережень над поезіями. Але наскільки нижчий емоційний ступінь Шевченка, коли він пише по-російському! Символи й образи ті самі, що й у поезіях, але інша мова послаблює емоційну наснаженість.

Але все таки російський Шевченко допомагав, як і допомагали пісні. Співкамерників у мене не було, і я міг стиха співати, не обмежуючи себе. Наглядачки з цікавістю заглядали до камери, але вони, видно, звикли до того, що українці співають у в'язниці. Тому що тиша й самота сприяли самоаналізі, я швидко переконався, що вибором пісень висловлював свій настрій. Коли я поринав у спогади (це звичайно було під впливом книжок), то співав головне українських пісень. Якщо настрої мій викликали теперішнє — сутічка з начальством, допит, газетна стаття, — то співав російських. Думки про майбутнє викликали то російські, то українські пісні. Мрії про волю викликали українські, думки про психушку — російські.

На першій погляд причина таких підсвідомих виборів полягала в тому, що мовою мого дитинства була українська. Але з найкращими спогадами юности були пов'язані російські пісні, яких я співав в Одесі. Я поступово почав бачити різниці в культурі українців і росіян. В українців майже не було декадентів. Сьогодні майже нема українських анекдот, хоча ще двадцять-тридцять років тому вони існували. (Щоправда, це були радше єврейські анекдоти, перекладені українською мовою.) І нема в українців ані самвидавних співаків, ані блатних пісень (хоча в таборах на провінції розмовляють українською мовою). У сучасній поезії відчувається надрид тільки в Миколи Холодного. У нього є блатні мотиви, але без глибини Галіча або навіть Висоцького. У цих різницях обидві культури мають і переваги, і вади. М'якість та жіночість української мови, як і всієї нашої культури, пов'язані з сантиментальністю, грубістю та відданістю владі українських жандармів. Натомість надрид і декаданс у росіян дали багато для поглибленого бачення людської душі.

Український демократизм створив у літературі численні повісті про життя села. Але, звертаючись до селянської теми, українські письменники не відчують потреби казати перед народом. На

прапорщик проходить, як зовсім пристойне слово. Тепер лишається ввести капрала (каптенармус уже є), фельдмаршала, штабс-капітана і звернення «ваше високоблагородіє», замість примітивного демократичного «товариш командир». Який же «товариш» генерал солдатів?

Україні не було прірви між інтелігенцією та народом, і українським патріотам і на думку не спадало не вважати себе частиною народу. Якщо й було поклоніння перед народом, то під ним розумілась уся нація. Ті українські народники, які були психологічно подібні до російських, не відчували себе українцями. В українських піснях основні образи — це чужина й далека батьківщина. У російських — це етап, жандарми, свій Сибір та свої в'язниці. В'язниці все ще не наші. Росіянам гірше: у них усе своє. В українців менше почуття вини за своє рабство. Може тому я майже не бачив песимізму в українському русі опору. Парадоксально, але інтелігенція народу-володаря песимістичніша і свідомість її трагічніша. Вона кидається від національної гордині до національної самозневаги. Щоправда, найчесніші українці й росіяни зближуються в бичуванні вад історії своїх народів. Анатоль Лупиніс бичує Україну за те, що вона лежить в обіймах свого ката. Віктор Некіпелов трактує цю саму тему, але в інших образах та символах, які віддзеркалюють іншу історію:

Ей бы Гришу!
Чтоб помохнатей, погрубей!
Уют желанной несвободы,
Непротивление силам зла.
Опять загрезила Батыем
Ее сиротская душа.

Ой, ты, дурочка Россия,
Дочь нагайки и штыка.

Книжки, праця над грою та історичні міркування не могли мене вповні відірвати від тривоги за родину й друзів. Коли я врешті одержав листа від Тані, я почав їй писати щодня про книжки, які читав, та гри, які створював.

Тепер у мене був новий слідчий, капітан, чийого прізвища не пригадую. Він допитував мене, не розумуючи, а радше висловлюючи зацікавлення й обдаровуючи мене усмішками. На його місце швидко прийшов капітан Федосенко, який страждав від комплексу інтелектуальної неповноцінності. Федосенко відразу взявся залякувати мене: строк очікував мене великий, дружина буде ув'язнена, і всіх наших друзів пересаджають. Толкач був погоджувався зі мною, що самвидав неможливо знищити (хоча він твердив, що найактивніших політичних «самвидавників» буде неважко вилотити), а Федосенко постійно казав мені, що нас жменька і що КДБ знайде способи покінчити з самвидавом.

Я написав уже кілька листів Тані і тепер спитав Федосенка, чому не було відповіді. Він закинув Тані, що вона лінувалася писати. Потім він зажадав, щоб я не використовував іншомовних слів і

виразів типу «за вікном видніє блакитне небо». «Це натяк на те, що ви у в'язниці, — твердив він. — А ваша дружина передасть лист на Захід».

У відповідь я зажадав, щоб Федосенко зазначив дозволені теми і не затримував листи під претекстом секретності. Написавши вісім листів, я попросив, щоб мені видали листи дружини.

— Ви пишете шифром, і ми були примушені всі листи затримати, — відповів Федосенко. — Після слідства вони будуть передані вашій дружині.

Стало ясно, що КДБ морочило мені голову, щоб я хоча щось написав.

— До Анджели Дейвіс щодня приходять адвокат, — сказав я. — Вона пише листи протесту та заяви для преси і п'є каву.

— Алеж вона прогресивна діячка, — відповів Федосенко.

Я не міг навіть усміхнутися цьому невідхильному аргументові і тільки нагадав Федосенкові, що Ленінові давали молоко у в'язниці. У книжках для дітей є розповідь про те, як Ленін молоком писав зашифровані тексти.

— Алеж Ленін був прогресивний діяч, — сказав Федосенко.

— Дивно, як патологічно люблять усі реакціонери прогресивних діячів, — відрізав я.

Отакі розмови швидко викликали у Федосенка особисту ненависть до мене. Ніна Строката, яку допитували в моїй справі, згодом розповіла Тані, що кадебісти захищалися ненавистю, коли згадували мене. Федосенкова ненависть виросла з почуття неповноцінності і з мого відвертого презирства до нього. Я не ображав його свідомо, не глузував з нього, але видко виявляв своє ставлення до мене в одвертих погрозах та образах. Він любив розповідати про свої успіхи у виявленні співпрацівників Гестапо. Коли йому доручили якусь справу у Чернігівській області, то він відразу похвалився мені. От, мовляв, які справи мені довіряють, а ви вважаєте мене дурнем.

Під час обшуку в мене забрали дуже багато фотографій. Я не хотів, щоб їх використали проти моїх друзів, і в протоколі допиту записав, що відповідатиму тільки на питання про родичів і громадських діячів. Я особливо хотів усунути з категорії громадських діячів Суровцеву та Олицьку і дуже боявся, що через знайдені в мене фотографії їх можуть обшукати або допитати. Але це, звісно, їм не допомогло. Єхидно всміхаючись і насолоджуючись ударом, що його він приготував для мене, Федосенко спитав:

— Ваших уманських бабусь привезти на допит сюди чи повезти вас до них?

— Краще очну ставку провести в Умані. Може, проведете допит у Софійському парку, де я випадково зустрів Суровцеву?

— Ну що ж, поїдете до Умані.

Федосенко розпитував мене також про мої фотографії Яна Палаха і Януша Корчака. Я записав у протоколі, що Палах — це видатний чеський герой, який спалив себе на знак протесту проти окупації Чехо-Словаччини, і що Корчака спалили окупанти. Федосенко радів, що я щось записав у протоколі. Але після обіду він знову викликав мене і почав умовляти, щоб я скреслив слова про окупантів. Видко, начальство пояснило йому, що я використовував допит для пропаганди і глузував з його незнання історії. Коли я відмовився змінити своє свідчення, Федосенко порвав протокол і про Корчака більше не питав.

Одного разу допит був призначений на вечір. У кабінеті сиділи прокурор, який наглядав за КДБ, і невідомий мені слідчий. Завели Віктора Б. Я зрадів живій людині. У Віктора був розгублений вигляд, і я радісно всміхнувся, намагаючись підбадьорювати його. Прочитали його свідчення. Він заявив, що я давав йому самвидав і був у стосунках з Якіром, Григоренком, Світличним і Строкатою. Якіра й Григоренка він назвав «керівниками демократичного руху».

Оскільки я не хотів свідчити або брати участь в очній ставці, то я свої заперечення висловив у формі питань Вікторові: «Хіба в демократичному русі є керівники, хіба самвидав — це організація?»

Ані Віктор, ані кадебісти не могли зрозуміти, чого я хотів від них. Маючи надію, що Віктор натяком скаже мені, чи Якіра заарештували, я сказав: «Ось посадять Якіра, і тоді твоє твдження стане свідченням проти нього».

Віктор погодився — і я зажадав записати це в протоколі, — що рух — це не організація, і що ніхто ним не керує. Було ще кілька уточнень. Віктор зняв твердження про те, що я дав йому кілька найбільш кримінальних статтів. КДБ хотіло довести за його допомогою, що я брав участь у написанні програмових документів. Я не зводив очей з Віктора, намагаючись показати йому, що я був готовий морально підтримати його. До того ж я надіявся, що він потім розповість Тані про мою тактику. (А що коли КДБ брехало їй і казало, що я давав свідчення?) Зрозумівши, чого я добивався, кадебісти почали кричати, що я нахабно поводжуся, ставлю навідні питання і натискаю на свідка. «Чому ви не дивитесь на нас? Ви гіпнотизуєте свідка!»

Я розсміявся з їхніх уявлень про гіпнозу. Віктора відвели. Згодом Федосенко сказав мені, що Віктор іще раз змінив свої свідчення, цим разом на користь обвинувачення. Потім, за який місяць, я почув крізь двері, як Віктор прощався з своїм слідчим. З його тону я зрозумів, що КДБ його зламало.*

*Історія Віктора Б. — це одна з найсумніших. Людина він недурна, але характер у нього слабкий. Віктор іще раніше мав стосунки з КДБ, і воно швидко зрозуміло, хто він такий. Під кінець 1971 року Віктор з причин

Я постійно сподівався провокацій, але була тільки одна, незрозуміла мені спроба. З'явився новий наглядач з розумним обличчям, який добре розмовляв по-українському, що відразу викликало в мене підозріння. Одного разу він мовчки засунув мені в кормушку аркуш паперу. Я завагався, але потім вирішив, що зможу спаралізувати будь-яку провокацію, і взяв папір. Наглядач вирвав його з моїх рук, і я наглядача більше не бачив. Згодом Таня розповіла мені, що якийсь наглядач передав Любі Середняк записки від мене і Семена Глузмана. У цих записках ми нібито радили їй все розповісти, бо наша зброя — правда. Люба повірила наглядачеві, що він зв'язаний з українським націоналістичним рухом, і дала свідчення, гадаючи, що вона допомогла нам. Глузман, про якого вона розповіла все, що знала, одержав максимальний реченець, а Люба до останньої хвилини вважала, що врятувала його. (Слідчі запевняли її, що коли вона відмовиться свідчити про Глузмана, то його судитиме військовий трибунал.)

У лютому мене перевели до іншої камери. У ній було темно й сиво і смерділо від переповненої параші. У кутку лежав дідок. Він виглядав заляканим і не поворухнувся, коли я зайшов. Я почав розпитувати його, хто він і за що сидить. Звався він Кузьма і за хабарі одержав десять років. Він був водопровідник і одержав від кількох осіб вісімдесят карбованців за ремонт. Слідчий приписав йому хабарі в сімсот карбованців і погрозами та обіцянками

здоров'я переїхав до Вірменії. 13 січня 1972 року його літаком привезли до Києва, примістили в готелі КДБ, напроти республіканського слідчого ізолятора, і протримали під арештом п'ять або шість днів. Я випадково зустріла його за півроку. Будучи підпилим, він розповів мені подробиці справи.

Він був дуже переляканий і нічого не знав про арешт друзів. Його щодня водили на допити, і в кімнаті з ним завжди перебували два слідчі КДБ. Йому погрожували, що викличуть на допити дружину, а в неї хворе серце, що сина не приймуть до університету і що родину виселять з квартири. Віктор піддався і підписав усі свідчення проти Льоні, Світличного, Чорновола (Віктора возили для цього до Львова) та інших друзів. На процесі Льоні Віктор був головним свідком.

Опісля Віктор іноді приходив до мене. Він плакав, що зрадив друзів і що КДБ його купило. Сина прийняли до університету, і з квартири родину не прогнали, але Віктор утратив працю. Ці переживання посилили хворобу мозку, яка в нього була й раніше, і він став інвалідом з маленькою пенсією. Одного разу Віктор розповів, що на допитах він часто давав свідчення у приступі і навіть не пам'ятав, що саме казав. Його брав жах за те, що він, хвора людина, на волі, а здоровий Льоня в божевільні. (Його хвороба пізніше загострилась, і він провів деякий час у психіатричній лікарні.) Тепер Віктор розчавлений і хворобою, і муками зрадника. Він жертва КДБ до куди більшої міри, ніж ті, хто засуджений на фізичні муки в таборах і в'язницях.

Тетяна Плющ

звільнити його добився потвердження цього. На суді Кузьма пояснив, як з нього вирвали фальшиве зізнання, але це не допомогло. Він досі не розумів, чому свідки давали фальшиві свідчення і чому слідчий не виконав обіцянки. У таборі товариші пояснили йому всі його помилки, і він написав яких двадцять п'ять скарг на слідчого, суддю та прокурора. За ці скарги його перевели до в'язниці КДБ. Хоча вже пройшло кілька місяців, йому ще не показували обвинувачення і ні разу не викликали на допит.

Я пояснив Кузьмі, що влада порушила закон. Він не узагальнював своїх скарг на слідчого й суддю на владу в цілому. Отож не було ані пропаганди, ані наклепу на радянський лад. «Вимагайте, щоб вам подали обвинувачення і почали допитувати вас», — порадив я.

Кузьма не міг наважитися на це. Жах перед думкою, що йому можуть до десяти років додати роки за антирадянську пропаганду, так паралізував його, що він цілими днями нерухомо лежав на ліжку, навіть не встаючи до параші. Поступово мені пощастило підбадьорити його, але тоді його викликали на допит і звинуватили в наклепі на лад. Я пояснив йому, що ця стаття Кримінального кодексу у віданні Прокуратури, а не КДБ. Але протестувати Кузьма далі не зважувався, і мені тільки вдалося переконати його зажадати, щоб його дружину повідомили про переведення його до в'язниці.

Кузьма скаржився мені, що його дружина не чекає мене десять років і буде невірна йому. Тема невірности пронизує всі розмови одружених зеків. Навіть розпусники, які на волі ніколи не цікавилися своїми дружинами, переживають уявну зраду. Я намагався довести Кузьмі, що його дружина буде дурепа, якщо не зраджуватиме його. Він погодився зі мною і навіть пообіцяв натякнути на це в листі. Тепер він одержав передачу від дружини, але радість його швидко змінилася вибухом гніву. Вона передала йому печиво, хоча знала, що він його не любив. «Значить, вона зовсім забула про мене!» — лементував він.

Я звернув Кузьмину увагу на форму печева: воно виглядало, як серце. — «Старий йолопе! — сварив я його. — Жінки завжди розумніші, ніж чоловіки. Вона не могла висловити тобі свою любов у листі і придумала, як натякнути тобі за допомогою печива. Помилилася вона тільки в твоїх розумових здібностях».

Кузьма тиждень радів печивом і захоплювався розумом і тонкістю дружини. Він швидко змінився і тепер сміявся з моїх анекдот і розповідей про дурноту КДБ. Він почав читати книжки, і коли прочитав роман Ірини Вільде «Сестри Річинські», то дивувався її точним описом переживань героя. Його дружина посилала йому рушник, яким вона витерлася, щоб передати йому частину себе. Кузьма давно вже не цікавився статтю, але ще мріяв про рушник.

Незабаром після цього мене й Кузьму перевели до іншої камери, з вікном, що виходило на прогулянкове подвір'я. Одного

дня я почув сміх Євгена Сверстюка, а потім його голос. Його теж заарештували.

Коли в газеті з'явилось зречення Зіновії Франко, я сердито коментував його, але Кузьма намагався виправдати її. У сусідній камері перебувала якась жінка. «Може, це Зіновія, — казав Кузьма. — Якщо вона тут, то її зречення зрозуміле». Але я був переконаний, що кадебісти не наважились ув'язнити Зіновію. Усе таки онучка Івана Франка, якого влада так звеличувала і чий зібраний твори вона так цензурувала.

— Чи ви прочитали лист Франко? — спитав мене на допиті Федосенко, зловтішно показуючи мені газету. Згодом кадебіст приніс Федосенкові якісь папери. Прочитавши їх, вони захотіли: — Ох, Леоніде Івановичу, якби ви знали, що тут, то ви написали б такого листа, як Франко.

Я здогадався, що хтось з близьких друзів зрадив мене. Але кадебісти не розуміли головного. Адже ми боролися не в ім'я абстрактної ідеї, але в ім'я поваги й любови до себе. Моя позиція не змінилася б, навіть якби всі зрадили мене й зреклися.

Коли стало ясно, що мені ґарантована психушка, я спробував чесно подивитися в очі жахові свого майбутнього. З одного боку, була небезпека збожеволіти від лікування і перебування серед хворих. Страшно втратити розум і збутися дітей та дружини. Але що було б, якби я пішов на зраду? Я міг би виторгувати свободу за не дуже велику ціну. Я міг би навіть не свідчити проти товаришів, а тільки написати покаянного листа до газети, відмовляючись від своїх поглядів і обвинувачуючи себе у ворожості до народу. А далі? Я все одну втрачу дружину й повагу друзів. Навіть вірнопіддані зневажатимуть мене. Лишиться алкоголізм або куля в лоб. Кінець-кінцем я втрачу більше, ніж коли збожеволю в психушці. Страх перед наслідками зради був у багато разів сильніший, ніж страх перед психушкою.

У квітні Кузьмі сказали, що його відправлять до табору за недоведеністю звинувачення, і ми попрощалися. Півмісяця я провів сам. Праця над грою успішно просувалась, і я швидко вичерпав бібліотеку. Я зажадав твори Леніна, бо хотів оцінити його позицію в різних питаннях. Сапожников заявив, що політичним в'язням не дозволено давати політичну літературу. «Ви завжди перекручуєте Леніна, використовуєте його в антирадянських цілях!»

Тоді я запропонував начальникові ізолятора, щоб моя дружина передала для в'язниці клясичну літературу — Гоголя, Лермонтова, Пушкіна, Лесю Українку й Івана Франка. Сапожников погодився, але Федосенко обурився: «Наша держава не така бідна, щоб ув'язнені дарували їй свої книжки. Вимагайте від начальника, щоб він закупив літературу!»

У травні до мене посадили кишенькового злодія, якого звали Віктор Шаратов. Його засудили на три роки, а в таборі він почав

«розкручуватися» на нові строки за те, що постійно боровся за справедливість. Він бив стукачів і хуліганів і кілька разів брав участь у різанині — усе на тлі тієї самої боротьби проти мерзотної поведінки співкамерників. Віктор — один з останніх романтиків кримінального світу. Він ненавидів аморалізм сучасного кримінального світу. Ми часто сперечалися про злочинський закон. Мені він виглядав нелюдським, але кінець-кінцем я погодився з Віктором, що такий закон кращий, ніж відсутність якоїнебудь чести й моралі в хуліганів.

Віктор попав до в'язниці КДБ як свідок у справі приятеля, який втік з табору особливого режиму. Приятель перейшов кілька кордонів і дійшов до Югославії, де вбив кількох прикордонників.

Якось ми почули вигуки на прогулянковому подвір'ї: «Говорить Радіо Пекін. Радянські ревізійністи ще раз зрадили справу соціалізму. Хай живе сонечко Мао Дзе-дун».

Віктор прислухався. «Це він. Грає дурника, щоб уникнути розстрілу».

До мене Віктор сидів з Данилом Шумуком, учасником партизанського руху на Україні. Шумук відсидів своє за Сталіна, а тепер знову сів за написання книжки спогадів. Віктор також сидів з одним політичним в'язнем, який втік до Туреччини, тоді затужив за батьківщиною і повернувся до Радянського Союзу. Тепер його звинуватили в «зраді Батьківщини».

З Віктором ми провели не більше, ніж тиждень, але надзвичайно подружили. Я розповідав йому про самвидав, а він мені про мерзенність табірної начальства. Він відсидів уже шістнадцять років, і лишалось йому вісім, якщо він не накрутить собі новий строк. Він мріяв жити коло мене й Тані, під Києвом.

Над нашою камерою перебувала Надійка Світлична. Вона хворіла на туберкульозу й постійно кашляла. З моїх і Шумукових розповідей Віктор заочно закохався в неї. Він відповідав на її кашлі і гукав їй у вікно. Вона стала його Вегою.

Ми майже не спали ці дні — «говорили за життя». Віктор не міг повірити, що мене відправлять до психушки. «Ти ж здоровіший від усіх, кого я знав!» Я сміявся з його наївності. Кого цікавив стан моєї психіки?

Двічі мене викликали до кабінету начальника в'язниці на розмову з психіатрами з Київської психіатричної лікарні імені Павлова.

— Леоніде Івановичу, кажуть, що ви ненавидите лікарів і не вірите медицині, — заявив один з цих психіатрів.

— Слідчий збрехав, — відповів я. — Я вважаю нелюдами лікарів типу професора Лунца з Інституту імені Сербського, але я ніколи не узагальнював цього на всіх лікарів.

П'ятого травня Віктора викликали на очну ставку. Вернувся він пригноблений. «Смертна кара моєму приятелеві забезпечена.

Він мріє на прощання рішити хоча одного кадебіста. Хвалить югославські в'язниці для політичних і каже, що там здорово обжираються».

Наступного дня смикнули на допит мене. Федосенко зловтішно подав мені ухвалу відправити мене на психіатричну експертизу до Інституту імені Сербського. В ухвалі перераховано прізвища людей, які говорили про моє «дивацтво». Серед них був Едвард Недорослов. Я пригадав його моралістичну критику марксизму й демократичного руху. Я давно казав йому, що його «моралізуючий песимізм» може привести його до зради, але він наполягав, що я прийду до «бесовщини» й терору. І от тепер здійснилося моє твердження про аморальність його позиції.

Я написав заяву з вимогою пройти експертизу в Києві, бо майже всі свідки в моїй справі були тут. Зажадав також, щоб дружина призначила свого представника до експертизи, як це передбачено в Кримінально-процесуальному кодексі. Федосенко пообіцяв розглянути мою заяву і відіслав мене до камери.

Вістка приголомшила Віктора. Учора він почув про приятеля, а сьогодні він тратив мене. Ми полюбили один одного за ці дні. Віктор гарячково почав збирати мої речі і подарував мені клуночок і трошки масла. Він розповів, як я повинен поводитися у поїзді та в пересильній, щоб кримінальники не обікрали й не побили. «Злодії тебе не чіпатимуть, — запевнив мене Віктор. — Вони шанують політичних. А от хулігани — вони боягузи, і ти їм тільки покажи, що не даси спуску, і вони відваляться».

Я лишив Вікторові список книжок, які відповідали його зацікавленням, і адресу Тані. Може, їй вдасться прислати йому книжки. Сьогодні лишилася від нього тільки квітка, вирізьблена з кістки, яку він послав Тані з табору. Квітка зека Шарапова в Парижі! Карнавал двадцятого сторіччя!

Під кінець я хахикнув Надійці Світличній. Вона відповіла разом з співкамерницею. Ми з Віктором прощались і домовлялись про листування, коли в коридорі залунав крик: «Я не піду до психушки!» Голос був знайомий, мова — українська. Чи це міг бути Василь Стус? Мене вивели з речами і прошмонали в боксі. Зайшов Сапожніков.

— Ви нічого оце не почули? — спитав він.

— Якийсь крик. Не розібрав, — збрехав я.

— Вірю. Ви ніколи не обманюєте.

Зайшов Федосенко, ледве стримуючи радість під холодною маскою. «Ваші прохання відхилено. Інститут Сербського — найвищий орган у судовій експертизі. Якщо він поставити вам діагнозу, то вона буде точна. Згідно з законом пропонувати експерта повинні ви, а не ваші родичі. Це зроблено для того, щоб захистити людину від нечесних родичів. Бували випадки, коли дружини садовили своїх чоловіків до психлікарні».

— Дурний закон! А що як у мене нема кандидата на лікаря? А якщо я прошу, щоб дружина вибрала психіатра? І чому ви мені відразу не сказали про ваше трактування закону? Я б сам запропонував психіатра. Давайте папір, я напишу заяву.

— Уже пізно. Пора їхати. За вами прийшов конвой.

— Ви падлюка. Ви не тільки служите в нелюдській організації, але й самі виявляєте ініціативу.

— Ну, чого ж так нервувати? — відповів Федосенко. — Проїдетеся до Москви, і якщо виявитесь здоровими, то повернетесь до нас.

ПСИХІЯТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Подорож до Москви почалася з переїзду в чорному вороні до Лук'янівської тюрми. У вороні мене посадовили у вузькому, задушливому боксі, і я з своєю негнучкою ногою не міг ані сидіти, ані стояти. Коло Лук'янівки ми простояли понад годину, і я врешті не витримав більше бокса і почав протестувати. Тоді навантажили кілька воронів зеками і повезли на вокзал, повз річку Либідь, над якою я з сином частенько блукав. Коло вагона стояли конвойні з собаками. Мене посадовили в окреме купе з заґратованими дверми. Навпроти купе — вікна з завісками, а поруч — напхане жінками купе. У вагоні лунали крики конвойних і зеків. В'язнів рахували й перевіряли за фотографіями на папках з справою. Зі мною був спеціальний наглядач з в'язниці.

Дорогою зеки лаялися з конвойними про воду (нам давали солоний оселедець) і вбиральню. «Пити!» За півгодини або годину приносили конвойні випити. «Сцяти!» Моя старенька сусідка, член партії, яку засудили за «крадіж державного майна», шавкотіла:

— Солдатику! Скажи начальникові, що в мене хворий сечовий міхур.

— Не треба було воду пити, бабусю! — відповів конвойний.

Нарешті почали водити в'язнів до вбиральні. Жінки по дорозі заглядали в камери, а чоловіки вигукували й розподіляли жінок між собою. Після вбиральні зеки втихомирено завели неквапні розмови: хто, за що, скільки одержав, з ким зустрівся. Зав'язувалися романи. Чоловіки прохали солдатів передати «бабам» їжу, а жінки передавали «мужикам» куриво.

— А ви за що сидите? — спитала моя сусідка. — Гомосексуаліст?

— Та ні, політик, — відповів я. Припущення було зрозуміле. Кого ж іще могли посадити окремо від усіх?

— Як політик? Хіба за політику далі саджають так, як за Сталіна?

— Та ні, трохи менше.

Жінці було соромно переді мною за свою статтю. Усе таки член партії, а так безідейно сіла. Вона пояснила, що працювала на молочному заводі.

— Ви ж знаєте, що всі тягнуть продукти додому. І мене піймали з маслом. Розсердилися на мене на прохідній і зловили.

— Брешеш, стара! — крикнули їй зеки. — Крала цілою машиною. За кілька кілограмів не посадять.

Старенька образилась. Що вона, хижачка, спекулянтка? Для себе брала, а не на продаж. Її посестри почали розповідати, як люди крадуть і скільки одержують за вкрадене.

— Якщо крадуть усі, то кого ж саджають? — спитав я, хоч і знав відповідь.

— Тих, хто зачіпає начальство, або загребущих.

Жінки поскаржилися трошки на життя і перейшли до етапної романтики. Одна стара зечка розповіла про свій роман з афганським ханом, який став комуністом і приїхав до країни переможного соціалізму. Там його не зрозуміли, і він гепнув у табори. Хан з своєї камери спускав жінці «коня» — записку на нитці. Вона з задоволенням читала його освідчення. З кожною запискою хан смілішав, описуючи свою пристрасть і мрії. Але коли він знахабнів настільки, що пояснив ханський шлях у любові, то жінка перервала листування. Ми реготали з його карнавальної трагедії: хан-комуніст жив любовними мріями тисячолітньої давности, а його односторонній примушували його жити за законом гулагної романтики.

Росія перебуває на етапному етапі свого розвитку. Недаремно слово «етап» перекочувало з підручників історичного матеріалізму, історії партії і політичної економії в блатний жаргон і там набуло нового значення, як і слово «табір» і оце недавно — завдяки Солженіцинові — фраза «архіпелаг таборів». Але було б неправильно виривати цей новий етап з історичного контексту. Етапом гнали слов'ян монголи. Етапом пішли в копальні Сибіру горді декабристи. Етапом крокував Достоевський; етапом їхав Полежаєв; етапом ішли повсталі поляки й народовольці.

Врешті Столипін, голова Ради міністрів за царя Миколи Другого, механізував етапи, перейнявши від Західної Європи поїзди, і зеки почали їздити в столипінських вагонах. Про Столипіна пам'ятають тепер тільки інтелігенти, але про «столипінки» добре знають робітники й селяни. Він хотів увічнити самодержавну Росію і благав історію подарувати йому двадцять років для створення підпори самодержавству, а увічнив себе в етапних вагонах.

Радянські газети люблять писати про «зелену вулицю» прогресові, нововведенням і новаторству. У в'язниці я довідався про походження вислову «зелена алея». Так називали ряди солдатів, між якими проходив солдат, який провинився, а його били зеленим пруттям або шпіцрутенами. Він помирав від побиття, а цар гордо заявляв, що в Росії нема смертної кари.

Етап, шлях у невідоме, зелена вулиця, алея... Озеро миле, мила батьківщина... Жене по вибоїнах етапів Росія, в страху перед її

величчю зупиняються або відсахуються народи. І волочить за собою ця трійка-століпінка Україну, Литву, Грузію, Молдавію, усі братерські й небратерські народи.

Уранці я покликав наглядача.

— Дайте почитати.

— Не дозволено пересильним.

— А що ж мені робити?

— Єбати стіни!

Усе таки приніс він якусь нісенітницю, яку я з нудьги прочитав, про першу світову війну, революцію і громадянську війну в Харкові. І раптом згадка про Затонського і його маленьку доньку. Я ж знайомий з донькою. Це мати Іри Рапп, дружини Володі Пономарьова. Затонський робив революцію і створював радянську владу на Україні, виявився ворогом народу, потім реабілітувався. Його донька страждала за батька, потім за вигнану з праці доньку і посадженого в ту саму Холодну Гору зятя. Іра їде до табору і бачить на стіні в кабінеті начальника портрет діда. Я шукаю на стінах записи Володі і читаю книжку про Затонського. Надзвичайний спіральний, етапний російсько-український карнавал.

У День Перемоги, 9 травня, наглядачі підхмелились і подобрішали. «Завтра етап», — заявили. Наступного дня був шмон у боксі і черга в лазні. Якийсь злодій моргнув мені і переможно витягнув заборонену голку й бритву. На грудях татуювання — Кремль, Ленін і гола жінка, яку кляче між ногами орел. Психологія злодія-зека: міт Леніна й Прометея. Леніна на грудях я вперше бачив. У психушці він був у багатьох.

— Навіщо Леніна виколов? — спитав я одного.

— Він усе життя по тюрмах, і я теж.

— Дурниця, — відповів я. — Він був у тюрмі кілька місяців, на слідстві. Одержав заслання.

Коли мене повели до ворона, я оглянувся на напис, який я полкубив: «Сенс життя — у самовідданій, чесній праці для народу». Жінки у вороні висловлювали мені співчуття і горлали на конвойних, щоб мене посадили в інший бокс, бо моя негнучка ного не дозволяла мені сидіти, а низька стеля не дозволяла стояти.

У століпіні я попрохав казаха, який стояв коло моєї камери, відсунути завіски на вікні.

— Хочеш на зелень подивитись? — спитав він, розсовуючи завіски. Поїзд проїжджав повз поля й горби. Я почав мугикати українські пісні. Наглядач слухав, слухав і заспівав по-казахському. Показавши на горбисту місцевість, він сказав, що вдома такі самі зелені горби. Він явно знав, що я «політик», але цієї теми не торкався.

Кримінальники ненавидять «звірків» і кажуть, що з них найлютіші вертухаї, але мій досвід каже, що найпаскудніші — росіяни та українці. Найкращі — прибалти. Середньоазійці найпокірніші і най-

ретельніші, але ніколи не роблять на зло зекам. Ось і цей казах. Коли його прохали передати «ксіву», то перелякано озирався, чи не було начальства, і відмовлявся. Але махорку їжу він передавав — з таким же переляканим виглядом. За відмову передати «ксіву» кримінальники кричали йому: «звірьок», «косоокий», але він тільки винувато всміхався і казав:

— Ляйтенант побачить.

Уночі коло жіночої камери зібрались конвойні. Вони розпитували малоліток про їхні пригоди. Дівчата з задоволенням відповідали, і конвойні нахабнішали. Було дуже холодно, бо конвойні відчинили вікно, і жінки попрохали їх зачинити вікно і відійти. Але конвойні не розходилися. Вони були солдати і не часто мали нагоду бути так близько до жінок. Я кутався в своєму пальті, але від холоду й вигуків конвойних не міг ані спати, ані думати.

Уранці, коли ми приїхали до Москви, мені попався непоганий конвой. Жінки попрохали офіцера помістити мене в широкий бокс, і я доїхав до Лефортовської в'язниці королем. Там мене обшукали, повели до лазні і на огляд лікарем, а тоді до камери. Тут не було так чисто, як у Києві, і стіни були обсипані та потріскані. Проте був унітаз і вмивальник, і було багато туалетного паперу. Адже це столиця першої в світі соціалістичної держави.

У Києві я постійно сперечався з наглядачами за туалетний папір. Коло вбиральні наглядач видавав мені клаптик паперу. — «Ще!» — казав я. Він давав мені ще один клаптик. «Ще!»

— Вистачить, — відповідав наглядач. — Усім досить, а вам ні. Папером на таких не запасешся.

Я повертався до камери і викликав чергового офіцера. «Чому всім досить, а вам ні? — питав він, коли приходив за півгодини. — Ви що — пан?»

— Як вам не соромно сперечатися з зеком за туалетний папір? Ви ж офіцер, маєте вищу освіту.

Витріщивши свої білясті, баранячі очі, офіцер кричав:

— Припиніть розмови! Не хочете йти до вбиральні, не йдіть.

Я сідав писати скаргу, намагаючись гумористично оформити її, тому що її могли використати психіатри і тому що протести на тему туалетного паперу такі признизливі, що треба було посміятися і з себе, і з наглядачів. У скарзі я описував суперечку з офіцером і обґрунтовував свою позицію з медичного, філософського, юридичного й економічного поглядів. Я писав про юридичну, але не фізіологічну рівність людей за соціалізмом. Якщо офіцер скаржився що країна бідна на папір, то я пропонував звернутися до моєї дружини. Вона забезпечить папером усю в'язницю, і то кращої якості. Цитуючи «Минуле і думи» Герцена, я писав про достоїнність офіцерського звання і про царських офіцерів. Співкамерники реготали. Приходив Сапожников і обіцяв поладнати питання, але за

тиждень сцена повторювалась. Життя у в'язниці зведене багато в чому до чисто біологічного рівня.

Вивчивши свою камеру в Лефортові, я попрохав книжок.

— Бібліотекаря покищо нема, — відповів наглядч. — На, прочитай ось цю книжку.

Він дав мені том педагогічних статтів Толстого. Я їх раніше не читав і знайшов багато цікавих думок. Особливо важливою видалася мені думка Толстого, що головне у вихованні дитини — це вплив через несвідомість. Це близько збігалось з позицією, яку ми з Танею зайняли.

Наступного дня мене повезли до Інституту імені Сербського. У приймальні молодий лікар записав мої дані. Мене поголили, викупали, переодягнули в лікарняний одяг і повели до трикімнатної палати. Мешканці відразу почали один за одним підходити до мене.

— Марксист. Манія реформізму й марксизму.

— А, Севрукас, з Прибалтики? Читав про вас у «Хроніці».

Підійшов наступний.

— Сіоніст. Не хотів служити в армії. А он там іще один сіоніст. Він у нас теоретик. Кандидат медичних наук. Шкода, що вас раніше не привезли. Нам уже казали, що вас привезуть. Тут сидів Красівський з Українського національного фронту. Чудовий хлопець.

Севрукас потягнув мене покурити у вбиральні.

— З нянькою обережно. Вона весь день грає з нами в доміно, слухає і доносить.

— А справжні психи є? — спитав я.

— Подивіться самі. Я не хочу казати.

Севрукас показав мені гумористичні да-цзи-бао Юрія Белова. Граф Белов, маюст, звинувачує ревізійніста Брежнєва і його ставленика професора Лунца в переслідуванні справжніх комуністів.

У кутку лежала купа книжок. Я зрадів, коли знайшов там саме те, що мені було потрібне: Стендаль, Стефан Цвайґ і біографії.

Севрукаса викликали до медсестри. Він був заявив голодівку на протест проти лікування. Я порадив йому, що немає глужду протестувати на експертизі.

Подали розкішний обід з каші й компоту. Опісля всі сіли грати в доміно. Я переглядав математичні книжки Севрукаса. Раптом мене викликали, одягли і повезли до Лефортова. Я досі не знаю, чому мене возили до Інституту імені Сербського на дві години. Може, одна рука не відала, що робила друга. А може, прийшов згори новий наказ, який скасував спрямування слідчого на стаціонарну експертизу.

Кілька днів я був сам, без книжок. Тоді одного вечора внесли ліжко. «Може, це "квочка?"» — подумав я. Завели худого хлопця. З очей і рухів видно було, що це бувалий зеґ.

— Антик? — спитав він.

— А це що таке?

— Антиккомуніст.

— Так, стаття сімдесята, хоча я фактично не антикомуніст. А ви як здогадались?

— Ваших легко пізнати. А я за валюту. Перевели з Бутирки. Там сидів за крадіж. Я директор крамниці. Михайлович Віктор. Мене щойно перевели від вашого, від Іллі. Він поет.

— Ілля Габай, москвин?

— А ти хіба знаєш Іллю?

— Чув про нього, — відповів я обережно. Згадка про Іллю відновила побоювання, що Михайлович — квочка.

Михайлович почав з пам'яті читати вірші Габая. Він дуже любив їх і пам'ятав навіть великі поеми, деякі з яких я читав був у самвидаві. Підозріння про Михайловича зменшилося. Чи квочку спеціально муштрували б у поезії? Навряд.

Михайлович обережно приглядався до мене. Він пожвавив, коли довідався, що я з Ініціативної групи. Закони та юридичні тонкощі він знав на зубок, і пояснив, що зі мною проведуть у в'язниці амбуляторну, п'ятихвилинну експертизу. «Не хочуть, щоб про тебе знали в таборах і психушках».

Михайлович не цікавився політикою, проте літературу він добре знав і любив поговорити про неї. Його батько був французький комуніст і спеціаліст з політекономії, який приїхав до СРСР у двадцять років допомагати будувати соціалізм. Зрозумівши вчасно, до чого йшло, він лишив сина в якогось партійного боса, виїхав до Середньої Азії і знайшов працю бухгалтера. Так йому вдалося уникнути арешту й звинувачень у шпигунстві і троцькізмі. Віктор звик до розкошів. Коли повернувся його батько, вони жили бідно, але нахил до солодкого життя у Віктора лишився і привів його до табору. Вийшовши з табору, він вирішив красти законно. Він кінчив торговельний інститут і став директором крамниці. З Міністерства торгівлі йому підкидали дефіцитний товар, за який він брав подвійну ціну. Ділився він своїми прибутками з добродійниками з Міністерства і з продавцями, які інакше донесли б на нього. Хоча він давав і Відділові боротьби з крадіжками, і народному контролю, на життя йому вистачало. Жив він по-панському: відвідував закриті крамниці, відпочивав у урядових санаторіях і дивився на фільми для «слуг народу». Усі Вікторові друзі — «гендлярі», як він їх зневажливо називав, — належали до особливої верстви москвинів, до якої входили богема і діти партійних та урядових босів.

У цих колах усе поладжується телефоном. Якщо ти хочеш роздобути квиток на «Солодке життя» або «8½» Фелліні, то дзвониш адміністраторові театру: «Товаришу Іванов? Це з Міністерства, Петров. Товариш Сидоров хоче десять квиточків у п'ятнадцятому? Зорганізуйте. Мій секретар зайде». Важливо не згадувати чину,

вжити партійне жаргонне слово «зорганізуйте», казати «квиточок» замість «квиток» і зазначити бажаний ряд. Адміністратор ані пари з уст.

Михайлович розсміявся, коли я спитав його, чому він розповідав мені деталі, за які його могли посадити. «КДБ це не цікавить, — пояснив він, — а МВС знає, але не чіпає. Я не наживався шахрайством. Просто користувався привілеями для вибраних. Хай спробують згадати про них на суді — самі себе посадять». На його думку, тільки Політбюро і КДБ неможливо підкупити. Політбюро не має потреби в «нечистих» грошах, а кадебістів суворо карають за хабарництво.

Михайлович попав до в'язниці, бо зрадив його знайомий. У того була ревізія крамниці, і він попрохав Михайловича тимчасово підкинути йому товар. Ревізори знайшли в крамниці «лівий» товар з підпільних цехів на заводах. Знайомий «розкрутився» і розповів про Михайловича. На суді він побачив, що занапастив і Михайловича, і себе, і почав міняти свої свідчення. Адвокат Михайловича використав суперечності в свідченнях і порушення закону в слідстві, і Михайлович одержав тільки чотири роки.

Після того, як Михайлович провів рік у Бутирській в'язниці, піймали валютника, який дав на нього свідчення. Тепер Михайловича привезли до Лефортова, бо КДБ не довіряє продажній міліції та прокуратурі і само веде валютні справи. КДБ також бере на себе великі економічні справи в Грузії і Вірменії — ці республіки наскрізь пронизані підкупом, спекуляцією, крадіжкою і хабарництвом бюрократії.

Михайлович не сумнівався, що не вдасться пришити йому валюту.

— Перше правило бізнесмена — не мішати різні справи. Треба працювати спеціалізовано. То більше, що серед валютників багато агентів міліції і КДБ. Вони спокійно наживаються, а міліції підкидають відомості про злочини.

Ми з Михайловичем чергували розмови й пісні з читанням книжок. Бібліотека в Лефортові чудова, і за шість місяців я прочитав багато цікавих книжок, деякі з них майже неможливо знайти на волі. Я прочитав усі повісті Гоголя, «Сантиментальну подорож» Стерна і чимало романів Діккенса. У в'язниці емоційне сприйняття краси різко зросло в мене, і Діккенс, який раніше не подобався мені, раптом відкрив для мене красу й сантиментальний гумор старої Англії.

Приблизно за місяць принесли ще одне ліжко. «Квочка», — вирішив Михайлович. Увели молодого чоловіка з масою книжок.

— Ліфшиц, Фелікс, валюта, — представився він. Михайлович переглянув його обвинувальний акт.

— Навіщо ти зазначив так багато операцій?

— Мені порадив співкамерник, Зубок.

— Зубок? Він досвідчений пройдисвіт і не міг порадити такої дурниці. Строк намотують за систематичність операцій і за число епізодів, а не за загальний оборот. Зубок мав завдання дати тобі таку пораду.

Ми дістали Кримінальний кодекс і побачили, що так і було. «Зубок став квочкою, — пояснив Михайлович. — Йому дали великий строк, і він має надію на амністію або помилування».

Чимало довідалися ми про квочок у Лефортові, перестукуючись з іншими камерами. Зіставивши всі дані, ми виявили з десяток квочок — усе люди з великими строками. Усі старожили Бутирської в'язниці знають капітана міліції «Золоту ручку» або «Криву ручку» (одна рука в нього покалічена). Хоч усіх новаків попереджали, що він — квочка, але звичайно спізнялися. Він завжди першим зустрічав новака, розпитував про його справу і давав поради. Багатьох людей обдурював цей «дійшлий зек». Старожили кілька разів намагалися пришити «Золоту ручку». Але як же вони могли це зробити голими руками?

За допомогою в'язничної абетки я довідався й про інших зеків у Лефортові. Один з них — афганець-студент, родич шаха, який по-звірячому закатавав його батька. (Його закопали по шию в землю, викопали йому очі і мочились йому на голову). Афганець поїхав учитися в СРСР і став лівим. Але лівизна не пошкодила йому гандлювати валютою. Він попав до Лефортова телям. Не знаючи законів, він піймався на вудочку слідчого і «розколосся». Коли досвідчені співкамерники пояснили йому закон, він люто зненавидів Союз, КДБ, наглядачів і лівизну і взявся писати скарги шахові. З коридору ми часто чули його улюблену лайку: «Я є... тебе в ніс, як ворога народу!» «Як ворога народу» — це вислів педерастів, але афганець з темноти своєї об'єднав з іншою лайкою.

Ліфшиц до цього сидів з робітником — фашистом та ідіотом. Цей ідіот з приятелем розкидав у Кремлі метелики проти комунізму, які підписала «Радянська фашистська партія». Ліфшиц розважався тим, що гіпнотизував ідіота і примушував його танцювати. Співкамерник полюбив його, хоча в метеликах було написано, що «євреїв треба відправити в газові камери, щоб не смерділи».

Усі зеки в Лефортові захоплювались Миколою Плахотнюком. Улітку 1971 року він ішов по вулиці в Києві з молододою американкою. Кадебісти не випускали їх з поля зору. Один з них підійшов до Плахотнюка і вдарив його в обличчя. Плахотнюк написав скаргу, яку психіатри потім використали як доказ, що він божевільний і хворий на манію переслідування. Він побував в Інституті імені Сербського і тепер чекав на етап. Плахотнюк відмовлявся говорити з начальством по-російському: «Чому мене тримають у РРФСР? За законом вимагаю перекладача!»

Одного дня ми побачили на прогулянковому подвір'ї напис «Якір». Помітивши моє хвилювання, мої співкамерники почали

підсміхатися з мене: «Завтра з'явиться Сахаров, а післязавтра — Солженіцин». Але я переконався, що Якір справді сидів, і почав писати на стінах своє прізвище й нумер камери. Відповіді не було.

Врешті мене викликали до психіатра, якоїсь дами з Інституту імени Сербського. Вона почала з сексу, але я відмовився відповідати. Тоді вона розпитала про біографію. «Ваша мати пише, що ви з шкільних часів дивно поводитесь».

— Покажіть її лист. Може я зрозумію, про що вона пише.

— Лист у слідчого.

Я уявляю, що мама справді могла вилаяти мене в листі родичам: «Льонка ніколи мене не слухав, от і попав до тюрми». Але навряд чи її могли б намовити «допомогти» мені.

Психіатр назвала кілька моїх знайомих, які говорили про мое дивацтво. Один з них — відомий стукач. Другий зі мною був майже незнайомий. Перед арештом до мене заходив якийсь Шевченко, який відрекомендувався моїм родичем і колишнім заступником секретаря партійного бюро Академії наук. Шевченко намовляв мене покаятися і пропонував улаштувати мені працю. Я трошки посперечався з ним про Чехо-Словаччину й український рух. Таня погиркалась з ним тому, що він твердив, ніби Світличний покається у в'язниці 1966 року. Це була мерзенна брехня, хоча Шевченко присягався, що в Академії читали листа Світличного. Коли я спитав Світличного, то він відповів, що чув про такого листа. З протоколів його допиту вибрали фрази і скомпонували їх у формі каяття. Шевченко відійшов і не з'являвся знову, аж поки виринув у свідченнях на слідстві, а потім і свідком на суді.

— Чому ви почали займатись антирадянщиною? — спитала психіатр.

— Антирадянщиною не займався.

— Ну, політичною діяльністю.

— Я не хотів повторення 1937 року.

— Алеж з культом покінчено.

— А садовити людей за погляди продовжують, а робітники й селяни одержують малу платню.

— Чого ж ви добиваєтесь?

— Демократизації держави.

Після довгої суперечки про методи демократизації психіатр спитала: «А ви знаєте, що буде, якщо дозволять усе друкувати?» І так ішло колом. Я стримував себе, щоб не вибухнути і не обізвати її дурепою, а Лунца негідником. Коли я зажадав свого психіатра, вона відповіла, що це вирішить слідчий.

Психіатр записала те, що я розповів їй про свої самвидавні статті. Я гадував тільки ті, що були вилучені. Вона вимагала, щоб я переповів зміст, але я дещо забув.

— Чому ж ви не думали про родину, про дружину й дітей? — спитала вона. — Це ж небезпечна ознака.

— Думав. Спитайте їх.

— Ну, вони вас люблять і тому не скажуть, як ви їх покинули, зайнявшись антирадянщиною.

Я запротестував проти слова «антирадянщина».

— У вашому щоденнику є і психологія, і філософія, і література, й історія, і Бог зна що.

— У «Програмі КПРС» сказано, що партія хоче, щоб люди були гармонійними та всебічно розвиненими. От я й намагався дотримуватися програми.

— Щоденник написано до складення програми.

— Значить, я передбачив програму.

— Ви постійно жартуєте, не думаючи про наслідки для себе. Ви наражали себе й свою родину на небезпеку. Це значить, що у вас неадекватна реакція на оточення.

— Тоді партія більшовиків виявляла ще більшу неадекватність.

— Ви вважаєте себе другим Леніном?

— Партія більшовиків складалася не тільки з Леніна. Взагалі дивно виходить. У школі мене вчили бути сміливим, принциповим, чесним і послідовним. А тепер у спробі дотримуватися цього бачать ознаку психічного розладу.

Психіатр процитувала уривок з мого щоденника про те, що в мене боліла голова і доведеться піти до лікаря.

— Там такого запису нема, — сказав я. — Покажіть.

— Не можна.

— Тоді хай моя мати розповість про цей період. Боліла в мене голова після того, як я попав під трамвай.

— Ми перевіряли. Лікарі написали, що психічних наслідків падіння не спостерегли. Але в щоденнику люди пишуть чесніше, ніж говорять іншим.

Психіатр тричі приходила до мене на розмови по двадцять хвилин. У цих безглузких дискусіях вона стрибала з теми до теми, не звертаючи уваги на логіку й офіційні догми і постійно картаючи мій алогізм і дивацтво.

Фелікс Ліфшиц, сам психіатр, намагався зрозуміти її методу. Я боявся, що він — квочка, і мало розповідав йому про те, як я збирався відповідати. Проте за весь час, що ми були разом, він не дав мені ані одної неправильної психіатричної поради.

У Ліфшица були дві власні книжки: підручник з психіатрії за редакцією Морозова і збірник статтів про «актуальні проблеми сексопатології». Я прочитав розділ про шизофренію в підручнику. Написаний він незрозуміло, і симптоми нечітко зформульовані. Ліфшиц теж не міг пояснити мені Морозовських метод діагностування. Наявність таких книжок у Ліфшица підказувала, що він — квочка, але чого хотіли вони досягти за його допомогою? Дуже

дивно було, що книжку про сексопатологію пропустили до в'язниці. Аджеж начальство добре знає про «сеанси».

Майже в усіх художніх творах в'язні виривають сторінки з любовними сценами. «Воскресіння» Толстого понівечено, і майже весь Мопсан вирваний. Читання таких вирваних сторінок називається «прийняттям сеансу». Деякі в'язні симулюють хворобу, щоб посидіти з лікаркою і — вершина щастя — доторкнутись до неї ногою або рукою. До камери заглядає наглядачка. «Як вам не соромно матюкатися на весь ізолятор?» В'язні заграють з нею і починають сеанс. Розповіді про сексуальні пригоди — це теж сеанси, як і фотографії жінок на стінах камери. Сполучивши політичний протест з сеансом, одна камера в Лефортові повісила на стіні портрет Анджели Дейвіс, і в'язні колективно онанізували, споглядаючи її образ.

У Михайловича кінчилось слідство. Йому пощастило спростувати звинувачення у валютних операціях, і його забрали від нас. Лишились ми з Ліфшицом, удвох. Я навчив його багатьох ігор, які ми робили з паперу й картону. Гравець з нього був першокласний, і він обігравав мене в усьому, крім шахів.

З картону я зробив свою улюблену гру — маджонг. Ліфшиц теж захопився нею. Яюсь під час гри в маджонг до камери вбіг корпусний наглядач.

— Ви чому в карти граєте? — крикнув він на нас. Видавали тільки доміно, дамки й шахи.

— Це не карти, а китайські шахи.

— А вам російських ігор мало? — Він схопив частину кісток і вийшов.

Я сів писати скаргу, щоб розважитися. Оскільки Ліфшиц — єврей, а я — українець, заяву про російські гри я розглядаю, як вияв великодержавного шовінізму. Нам китайські гри нічим не дальші, ніж російські. Якщо наглядач боїться, що гра маоїстська, то я спішу спростувати це. Гра нараховує п'ять тисяч років і, мабуть, більш феудальна, ніж соціалістична. Тому нічого ворожого радянському ладові в ній нема.

Ліфшиц теж написав скаргу, пародіюючи дискусію з наглядачем. Я боявся, що його посадять у карцер за пародію, але йому минулося. На скарги нам не відповіли, але не перешкоджали більше ґрати. Навпаки, наглядачі почали навчатися в мене різних ігор і приходити до мене по допомогу, коли розв'язували кросворди. Вони теж нудились.

Поки ми отак розважались, психіатри-кадебісти вивчали мої відповіді. Врешті мене викликали до кабінету лікаря. Там сидів професор Данило Лунц, дідуган з хижим і хитрим виразом на обличчі. Він відразу почав засипати мене питаннями. Алогізму в них не було, але я не міг зрозуміти систему, за якою він ставив їх. Я відповідав коротко й чітко, бо кожна неточна фраза могла бути

перекручена. Влада могла спотворювати й точні відповіді, але навіщо допомагати їй фальсифікувати? Говорити з Лунцом було важче, ніж з попередніми психіатрами. Він швидко помічав розпливчасті відповіді й суперечності, а в моїх відповідях були неясності, бо я не хотів одверто говорити про всі свої погляди.

Коли Лунц спитав мене, які статті я написав, я згадав статтю про Бабин Яр, гадаючи, що в нього лишилось хоч трошки єврейського почуття і що мій виступ проти антисемітизму зачепить щось у ньому. Але Лунц — людина патологічна, з великим запасом людиноненависництва, яка навівала страх родичам і співпрацівникам. Якщо в нього не лишилося нічого людського, то чому мало лишитися щось національне? Бабин Яр не зацікавив його, і він кінчив розмову за яких п'ятнадцять хвилин.

— Чому мені не дали стаціонарної експертизи? — спитав я.

— А вона не потрібна, — відповів Лунц. — Ваш випадок дуже простий.

— Я вимагаю свого експерта.

— Це справа вашої дружини і слідчого.

— Але слідчий сказав, що право вимагати свого психіатра маю я, а не мої родичі.

— Я не чув вашої розмови з слідчим.

Почувши мою розповідь, Ліфшиц вирішив, що я правильно відповідав.

— Головне бути у відповідях посередині. Не можна бути ані веселим, ані сумним. Не можна бути ані логічним, ані нелогічним.

Я розсміявся:

— Алеж надто велика серединність теж ненормальна.

Минали місяці, і мене більше не чіпали. Ми з Ліфшицом грали й жартували. Я читав йому лекції про психоаналіз й йогу, а він мені про психіатрію. Нарешті почався процес над групою валютників, до якої входив Ліфшиц. Коли Михайлович переглядав їхню справу, то він, на підставі свого досвіду, обіцяв Ліфшицові «шістку», і ми були переконані в цьому. Його адвокат Арія говорив про п'ятку. Вирок приголомшив усіх нас. «Паровозові» групи дали п'ятнадцять років, іще одному — дванадцять, а Ліфшицові — десять. Коли за деякий час Ліфшицові дозволили побачення з дружиною, він довідався, що преса розтрубила справу і що великі строки пояснювалися тим, що «паровоз» хотів виїхати до Ізраїлю.

Ліфшиц з тиждень не міг оговтатися від несподіваного вироку, але тоді наша камера знову почала наповнюватися реготом, і прибігали наглядачі, дивуючись сміхові жертв.

У мене виникло невеличке тертя з Ліфшицом. Один з наших наглядачів — психопат з садистичними нахилами. Обличчя в нього було таке патологічне, що в мене завжди холонула спина, коли він приводив мене до камери. Ліфшиц, як психіатр, швидко знайшов його хворобливі місця і почав збиткуватися з ним. Одне-два слова

— і наглядч заводився. Він відчиняв годівницю і обливав нас матюками. Але куди йому було до матюків Ліфшица!

Наглядч заводився ще більше, поки не кричав на весь коридор, погрожуючи нам побиттям. Кінець-кінцем прибігав корпусний, щоб утихомирити бунтівників. Ліфшиц був бездоганно ввічливий з ним, тоді як наглядч ніяк не міг отямитися і далі вигукував погрози: «Я тебе в рот...! Я тобі їсти не дам!? Я тобі... вирву!» Ліфшиц злісно всміхався, ставив наглядчеві діагнозу і пропонував корпусному викликати Лунца на потвердження. Мені ледве вдалося намовити Ліфшица не писати скаргу. Він хотів вести далі потіху і натакнути, що начальники в'язниці теж психи. Мені шкода було бідолахи-наглядча. Та й помста нещасному за мерзотність інших була неприємна. «Ти — толстовець, — казав мені Ліфшиц. — Тобі треба в монастир іти».

Ми з Ліфшицом розважались й анекдотами, і в обох нас був запас на кожний життєвий випадок. Року 1971 випустили багатьох людей, які хотіли виїхати до Ізраїлю. Тоді з'явилась довга серія «сіоністських» анекдот. Це були анекдоти про гордих людей, євреїв, які випрямили плечі і звільнились від почуття неповноцінних громадян.

Ось одна з них. Рабинович подає заяву на виїзд до Канади. Він приходить в ОВІР, відділ, який видає візи і на практиці являє собою філію КДБ. Йому кажуть, що він може їхати. «Я передумав, — каже Рабинович. — Хочу в Сполучені Штати». За тиждень він заявляє, що хоче їхати до Австралії, потім до Ізраїлю. Врешті йому кажуть: «Послухайте, Рабинович. Он у тій кімнаті стоїть глобус. Виберіть собі країну до вподоби». Рабинович виходить за три години. «А у вас нема іншого глобуса?»

Забавлялися ми ще й тим, що розпізнавали фігури в плямах на стінах, дверях і стелі. Одного разу, коли з нами ще був Михайлович, Ліфшиц показав на пляму на стелі коло лампи. Я приглянувся і побачив Христа. Руки він підніс, мов Божа Мати в Софіївському соборі в Києві. Він не був розп'ятий, але й не торжествував. Скільки муки й прояснення було в цій фігурі! Розпізнав Христа й Михайлович. Цікаво, що ніхто з нас не насміхався з цього з'явлення Христа, хоч глузували ми з усього на світі. Так ця камера й лишилась у пам'яті як камера з Христом на стелі.

Зацікавлення грою не покинуло мене, але тепер воно було більш філософське. У «Капіталі» Маркса я знайшов елементи в теорії вартости і в характеристиці праці й капіталу, які можна пристосувати до гри. Разом з Ліфшицом ми випробували кілька моїх ігор. Я видумав нову гру, основану на трансформації пішака на королеву. Гра виявилася громіздкою, і я взявся шліфувати її. Ліфшиц відмовився допомагати мені, бо в грі не було елементів випадковости.

Розпитуючи всіх своїх співкамерників, я склав велику колекцію кримінальних ігор. Більшість з них — на дошкільному рівні, а в дечому навіть на нижчому, бо головну роль в них відіграють неігрові елементи — нагороди, прізвиська, лайки і похвали, жарти й помста. Непропорційно велике місце займає газард, що його підігрують позаігрові мотиви. Наступний крок до деградації виявляють уболівальники спорту. Емоції, які виявляє п'ятирічна дитина, коли вона грає в гусачка, принципово не відрізняються від емоцій уболівальника на футбольному матчі. Сюжетно-рольова гра деградує на наркоманні марення, на коров'ячу музику для подразнення нервів, а не естетичної насолоди. Недаремно молодь починає бійки на концертах. Гонитва за модою, сенсацією і спортом з'являється тоді, коли гра, тобто культура, деградується на культуру механізованого онанізму.

Написавши кілька листів про приручення у Пришвіна, я підійшов до проблеми культури з боку очищення і сублимації. Проблеми психоаналізи гри, Шевченка й нації, хамства Кочетова й Шевцова, любови, приручення і сміху злилися в єдину проблему культури й антикультури. Я прийшов до висновку, що, як сітка людських стосунків, культура — це система сублимацій. Обидві функції культури — олюднювання зв'язків між людьми і тваринного в людині — згадуються в коротких формулах у «Економічно-філософських рукописах» 1844 року Маркса і в деяких місцях «Капіталу». Проблема комунізму визначилась для мене як проблема культури і боротьби з хамським суспільством, яке охамлює все людське.

У другій серії листів Тані я розглянув тему «казки любови», тобто позитивної функції ідеалів, казок і мітів. Про позитивні аспекти міту я писав іще 1970 року в нарисі «Етична настанова». Пришвін і Сент-Екзюпері дали мені художній матеріал для уточнення цих аспектів у формі поняття «казки любови». Я пригадав, що поняття кристалізації Стендаля стосується до ролі казки в розвитку любови й олюднювання статевих стосунків, але його творів у Лефортові не було. Натомість були книжки Олександра Гріна, в яких я знайшов цікавий психологічний матеріал.

«Сага про Форсайтів» Голсворсі також насвітлює обидва боки культури — казку любови і приручення — з своєрідного погляду. Голсворсі вважає, що поняття приручення треба протиставити поняттю присвоєння. При прирученні «я» дарує себе іншому, любить іншого за те, що він відмінний і має свою цінність і сутність. Завдяки цьому «подарункові» іншому, завдяки обережному, шанобливому ставленню до іншого, «я» виходить за свої межі і розширюється. Трагедія абсолютної самотності частково розв'язується культурою — любов'ю, дружбою, мистецтвом, релігією, наукою. Віддаючи себе, ти здобуваєш світ, Іншого, Друга.

В основі присвоєння лежить ця сама потреба розширити себе, але тут «я» зазіхає на особливість і самоцінність іншого. У казці «Царівна-жаба» це висловлено в образі спалення жаб'ячого кожушка. У казці про Царівну-лебідку присвоєння висловлено в бажанні з'їсти лебедя. Каїн убиває Авеля, Мічурін заявляє, що «людина не повинна чекати на ласку від природи, а брати її у неї», ламати, спалювати, скоряти — усе це форми присвоєння.

Присвоюючи оточення, «я» розширює своє фізичне тіло, але вбиває своєрідність Другого. Воно опиняється в зовсім порожньому середовищі і тим самим зникає і стає ніким. Легенди про вампірів, які поглинають психічну енергію в оточенні, але все більше знесилюються і втрачають своє лібідо, дають мітологічне зображення трагедії присвоювача.

Чарівні казки, які зображують пошук чогось відсутнього або вкраденого, часто кінчаються весіллям. Герой перетворюється на мага, короля, святого або бога. Але до цього герой опиняється перед небезпекою. Його переслідує донька, дружина або мати змія, якого він убив. Усі різновиди небезпеки з їхнього боку зводяться до поглинання ними героя. У весільному гімні Рігведи висловлено страх нареченого перед нареченою, страх перед поглиненням у шлюбі. Один бік цього — страх перед втратою невинності, який зовсім незрозумілий в патріархальній культурі. Царівна-жаба покидає свого чоловіка, коли він зазіхає на її межі і спалює її жаб'ячий кожушок.

У «Корені життя» Пришвін пов'язав казку про Лебідку і свою власну казку про оленя-квітку з мітом любови в узагальненій формі. У «Корені життя», у «Фацелії» і в багатьох малюнках природи і філософських алегоріях Пришвін розвинув опозицію приручення і присвоєння, культури й хамства. Він встановив зв'язок між любов'ю до Іншого і творчістю, між сублімацією й її генералізацією. Справа не в тому, що вона покинула тебе, а в тому, що вона була. Якщо вона відійшла, тоді шукання її приводить тебе до виявлення краси природи, людства й культури, до поширення «я», до творчості як здійснення «я», до подолання самотності й смерти в творчості і любові.

П'ятнадцятого вересня минуло дев'ять місяців мого перебування у в'язниці. Згідно з законом, мене могли далі тримати під слідством тільки, якщо слідчий, за підтримкою Генерального прокурора СРСР, мав дозвіл від Президії Верховної Ради. Я написав заяву до Адміністративного відділу ЦК КПРС, до Генерального прокурора Руденка і до прокурора для нагляду над КДБ. (Я довго вагався, чи звертатися до ЦК, бо це значило б визнати де-юре те, що існує де-факто: усе в країні залежить не від рад і не від уряду, а від верхівки партії.) Я описав, як велось слідство і як від

1969 року готувалося для мене психіатричне ув'язнення. Я зажадав додаткових електрофізіологічних та біохемічних досліджень, бо одних допитів — особливо коли вони проведені необ'єктивно — не досить, щоб установити діагнозу. Зажадав я також свого представника в комісії експертів і проведення стаціонарної експертизи.

В окремій заяві начальникові Лефортовської в'язниці я зажадав пояснення, на якій підставі мене тримали у тюрмі, і запитав, чи Президія Верховної Ради дала свою згоду. Наступного дня до камери зайшов начальник і заявив, що слідчий уже послав Руденкові прохання продовжити строк слідства в моїй справі.

Сімнадцятого вересня мене викликали до кабінету прокурора для нагляду над КДБ. Там сиділа група людей, серед них Лунц і жінка-психіатр, яка раніше розмовляла зі мною. Сивий чоловік, який вирізнявся від групи своїм інтелігентним обличчям, пояснив мені, що ця друга комісія від Міністерства охорони здоров'я.

— А ви хто такий? — спитав я.

— Я Снежневський.

— А, чув. Віктор Некрасов написав вам листа про Григоренка і одержав вашу відповідь.

— Так, я відповів йому.

— Навіщо друга експертиза?

— На прохання слідчого.

— Дивно. Слідчий зацікавлений у тому, щоб оголосити мене шизофреніком, а я сумніваюсь, чи попередня комісія оголосила мене здоровим.

— Але хіба ви теж не хотіли другої експертизи?

— Так. Стаціонарної, з об'єктивними дослідженнями і з участю психіатра, якому я і дружина довіряли б.

Снежневський завів суперечку про об'єктивні дослідження і довір'я до психіатрів. — Електроенцефелограми нічого не доводять. Тести й біохемія теж.

Я послався на його ж праці.

— Адже ви самі, Леоніде Івановичу, досліджуєте методами структурної аналізи, — відповів Снежневський. — А в психіатрії структуру становлять комплекси симптомів.

Посперечавшись про структуру і об'єктивізацію аналізи, я спитав: — Але чому нема психіатра, якому я довіряв би?

— А чому ви нам не довіряєте? Ви ж нас не знаєте.

— Знаю з самвидаву. Ви, Морозов і Лунц доволі відомі інтелігенції.

— Призначення психіатра залежить від слідчого. А він вважає, що наша комісія достатньо компетентна.

— Алеж є закон, який дає мені й дружині право мати свого представника в експертизі.

— Я гадаю, що ви плутаєте закон і неправильно тлумачите його.

Снежнівський почав розпитувати мене про демократичний рух і Ініціативну групу. Я завагався. Відмовитися від відповідей на знак протесту проти відсутності власного психіатра? Що це дасть мені? Без мене запишуть що завгодно, ще й манію переслідування або марення ставлення припишуть. А якщо відповідатиму, то зможу дати відповіді, які суперечитимуть діагнозі і які зможе використати адвокат. Отож я пояснив, що демократичний рух бореться за продовження демократизації, яку почали Двадцятий і Двадцять другий з'їзди. Я не вважаю себе антирадянцем тому, що я і мої товариші вимагаємо того, про що була мова на цих з'їздах. Свободи, яких ми вимагаємо, записані в конституції.

— Так ви вважаєте себе хрущовцем? — спитав Снежнівський.
— Алеж ви про нього писали дуже погано.

— Так, писав. Але на безриб'ї і рак риба. До того ж я повторюю: ми за поширення половинчатих реформ Хрущова і проти відродження сталінізму.

— У чому ви бачите сталінізм під сучасну пору?

Я перерахував окупацію Чехо-Словаччини, незаконні суди і переслідування людей за демонстрації, самвидав і участь в українському національному відродженні.

— Так ви реформіст?

— Ви хочете поставити мені марення реформізму?

— Ми нічого не хочемо ставити.

— Так, я за корінні реформи в СРСР.

— І ви гадаєте, що жменька самвидавників може зреформувати країну?

— Ні. Усе залежатиме від розвитку економіки і міжнародних взаємин.

— Під корінними реформами ви розумієте дозвіл на багато-партійність?

— Не тільки. Сюди входять і робітничі ради і здійснення конституції.

— Алеж у конституції монопартійність.

— Формально багатопартійність не заборонена.

— Уявіть собі, що було б, якби дозволили інші партії!

— Дивно. Буржуазні країни не бояться своїх компартій, не бояться творів Леніна або газети «Правда». А в нас усього бояться. Що ж це за ідеологія, яка боїться інших ідеологій? Проте хвалиться своєю непереможністю! Понад п'ятдесят п'ять років минуло від революції, а досі думають, що населення перейде на бік капіталізму, якщо почитає буржуазного мислителя.

— А які це праці ви писали у в'язниці?

— Я продовжував те, що почав з дружиною до арешту. Це структурна й психологічна аналіза гри. Я хотів би, щоб те, що я

написав, було передане моїй дружині, і щоб вона показала це спеціалістам. Я хотів би продовжити цю працю і в психушці.

— Ну, знаєте, там вас лікуватимуть.

— А я все таки прошу віддати дружині або мені всі мої матеріали. Спеціалісти позитивно оцінили мої дотюремні праці, та й дружина моя спеціаліст у цій галузі.

— Кажуть, що ви самі видумали деякі ігри.

— Так, я грав у них з моїми дітьми й співкамерниками. Їм вони сподобалися.

— Гарзд, я перекажу, щоб вам дозволили всі матеріали забрати з собою.

Розмова скінчилася. Згодом я довідався, що на підставі цієї бесіди Снежнівський поставив мені діагнозу «ідей реформаторства, які перейшли в ідею винахідливості в галузі психології». Тому він порекомендував послати мене не до спецтюрми, а до звичайної психіатричної лікарні. Наступного дня мене кинули в етап.

У Київській в'язниці моїм співкамерником виявився «домушник» — злодій, який спеціалізувався на грабуванні заможних домів. Попався він через одну проститутку, яка відвідувала дім якогось заступника міністра. За її допомогою він довідався, де що лежало, і обікрав. Коли міліція допитала всіх проститутток, які заходили до заступника міністра, вона призналася. Із краденого майже нічого не знайшли, але виявили валюту, і злодій попав як валютник до слідчого ізолятора КДБ.

Я з цим валютником не зійшовся вдачею. Ні розмови, ні гра в нас не клеїлись, і ми часто ображались один на одного. Його зневага до радянської буржуазії поєднувалася з радянським патріотизмом і антисемітизмом. Хоч і як я доводив, що у верхах буржуазії євреїв тепер мало, він продовжував винуватити євреїв у продажності влади. Сам будучи дуже розпусним, він звинувачував дітей радянської верхівки в розпусності і зв'язках з Заходом. («Звідти вони набираються наркотиків, порнографічних фільмів, групового сексу й інших форм розпусти.») Коли я намагався добитися від нього критеріїв доброї і дикої, західньої розпусти, він нічого не відповідав. У порівнянні з московськими спецами з розпусти він виглядав провінційним самоуком: те, що в Москві вважалося модним, у Києві навіть не згадувалося.

Року 1971 або 1972 таємниче зник син секретаря ЦК України Борисенка. Він був зв'язаний з злочинцями, які плекали груповий секс, порнографію, гандлювали наркотиками й валютою. По Києву та передмістях порозвішували фотографії сина, і КДБ та міліція перевернули весь кримінальний світ Києва, але трупа так і не знайшли. Заарештували багатьох друзів сина Щербицького, а іншим погрожували, щоб не зв'язувалися з ним. Відгомін цієї кампанії з синами Борисенка й Щербицького я чув потім і на етапі, і в психушці.

Діти партійних і урядових босів інтимно зв'язані з богемою та кримінальним світом. З одного боку, вони пересичені, з другого — не вірять у красиві слова батьків, які самі розважаються шльондрами й порнографією. До того ж є бажання володарів користуватися владою доскоchu, стати спадковими володарями, а не каліфами на годину. Радянська буржуазія перетворюється з виборної на спадкову касту. Пільги, які вона має і передає дітям, юридично не оформлені і залежать від переворотів угорі. А діти буржуазії або хочуть стати повноправними господарями, або виступають проти батьків, беручи участь у злочинах, у фашистських організаціях або навіть у демократичному рухові. (Відомі випадки, коли діти видатних діячів КДБ викрадають заборонені книжки і пускають їх у самвидав.)

Київська в'язниця зустріла мене сюрпризом: закуплено багато книжок, серед них Лермонтов, Тичина, Леся Українка, Шіллер і Шевченко. І дозволено, нарешті, Леніна.

Почав я з Шевченка. Мене цікавив його останній період, коли він розв'язав свою головну тему, тему гріха й спокути, в поемі «Марія». Після «Марії» різко міняються тематика й образи «Кобзаря». Релігійна тематика посилюється, але звертається Шевченко головне до пророків, роздумуючи над майбутнім України і порівнюючи її з Юдеєю. Ось-ось мав вийти указ про розкріпачення селян, а він писав про неситі очі царя й поміщиків. Він не вірив цареві, сподіваючись, що той викує нові кайдани людям. І все таки він чекав оновлення землі, глузував з церковного Бога і мріяв написати «Одіссею» України. І доля судила йому стати Гомером, сліпим Кобзарем.

Аристократія якогось стародавнього народу осліплювала солов'їв, щоб вони краще співали. Наші солов'ї, кобзарі, сліпнули в бою. Щоб продовжувати боротьбу з ворогом, вони ставали співцями сміху, сліз, військової слави і м'якої любови до Бога, природи й жінки. Вони стали символом української душі. Серед них був Кобзар кобзарів — Шевченко. Року 1935 кобзарів розстріляли, а співців, що лишилися у живих, примусили співати славу партії і Сталінові.

У в'язниці мені попався двотомник Тичини. У чудових музикальних «Соняшних клярнетах» зображено Матір, Мадонну, яка благословляє землю України. Потім перед Тичиною стало питання: що потрібно народові, сонети й октави чи хліб? Геній мучився і вибрав хліб і колективізацію. Він зрікся краси в імя хліба. Але колективізація спричинила невиданий досі голод: від п'яти до десяти мільйонів загинулих і бозна скільки заарештованих за протести. Страх перед подіями примусив колишнього генія заплющити очі, самоосліпитися і співати гімни теророві. Співець краси і сонця романтизував чистки, ГПУ і Сталіна. А потім і на це не вистачило таланту, і він став міністром і віршомазом.

Попалась мені газета з віршами Євгена Євтушенка. Він продовжував двоїсто поводитися супроти режиму: то дасть крамольний віршик до самвидаву, то напише щось високопартійне. Я ще перед арештом написав статтю «Камо грядеши, Євгене Євтушенко?», в якій я звинуватив його в боягузливій громадянській поезії. Заливаючи сумління алькоголем, Євтушенко мужньо боронив негрів і чілійців і таврував в'язниці в чужих країнах, а про радянські в'язниці не згадував ані словом. Євтушенко-поет помер, як і багато його попередників, які приспівували владі. У цій системі талант гине, якщо він не противиться вимогам влади.

Коли мене викинули з праці, я знайшов працю бути «очима» сліпого кандидата філософських наук Ширяєва. Він писав дисертацію про те, як у СРСР згладжуються класові межі між службовцями, робітниками й селянами. Я читав йому заголовки газетних статтів, а він підбирав те, що пасувало до його колекції фактів. Робітники ставали інженерами, а вчителі йшли на заводи (тому що вчительська платня низька, підказував я йому, але він не слухав). Ширяєв не мав жадної статистики — тільки газетні заголовки і цитати з Леніна. Я намовляв його читати Маркса, але він не хотів.

Щойно появлялася передовиця в «Правді» або нова промова Брежнєва, Ширяєв виправляв свої тези, щоб іти в дусі генеральної лінії. Проте коли він приліпив до своєї дисертації напади на Дубчека та інших «опортуністів», я чисто фізично не зміг записувати їх. «Чи ви читали чехо-словацькі газети? — спитав я його. — Чи ви читали „Програму дій” або зустрічалися з членами чехо-словацької компартії?» Ширяєв обурився. «Не можна ж так сліпо всьому довіряти після Двадцятого з'їзду! — заявив я брутально. — Філософ мусить самостійно думати». На тему згладжування класових меж я навів платню моєї матері — шістдесят карбованців на місяць — і платню міністра освіти. На цьому моя кар'єра у філософа закінчилася. На моєму процесі він свідчив на користь обвинувачення про мої антирадянські висловлювання.

Поки я вивчав падіння Тичини, мене викликали до адвоката Кржепицького. Він заявив, що його найняла моя дружина і що, оскільки мене мали відправити до психолікарні, боронити мене він буде сам. Я сказав, що не був підготований до цієї розмови, але хотів, щоб він на суді не визнавав антирадянської спрямованості моїх статтів; він мав доводити, що вони конституційні. Він мав також заявити, що і я, і моя родина вимагали нової експертизи з участю наших психіатрів.

Почувши від мене слово «психушка», Кржепицький зауважив:

— Чому ви, культурна людина, користуєтесь жаргоном кримінальників?

Після такої суттєвої юридичної поради він став мені нудним. Більше я його не бачив.

У день ювілею Леніна ми з співкамерником розважались анекдотами про Леніна. Ми уявляли мавзолей, кошмарний поганський пантеон трупів загиблої революції, де солдати-роботи змінюються на варті нелюдськими рухами, не кліпаючи очима. Культ мерця з обрядовістю роботів — що за символ для омертвіння ідеї і перетворення її на поганську релігію!

У травні мене перевели до іншої камери. Мій новий співкамерник був опасистий парубок, якого заарештували за хабарі, контрабанду й валюту.

— Політик? — відразу спитав він мене. — Я тут з одним п'ятнадцять днів сидів, з Лісовим, філософом. Так він мене прогнав — не любить матюків.

Спершу новий співкамерник був стерпний. Він читав, а я писав про гру. Коли він перебивав, я прохав його почекати годину-дві, але з кожним днем він усе більше розперізувався. «У мене довідка психопата. Що хочу, те й роблю». Він репетував мерзенні ідіотські частівки і розповідав, як він згвалтує доньку слідчого і підсмажить і з'їсть усю його родину. Потім він завів фашистські промови і почав писати доноси на своїх товаришів.

Я сказав йому, що він нищить себе. Давши свідчення на своїх друзів, він провокував їх свідчити проти нього. «Я розумію, що твої товариші такі самі плазуни, як і ти, — сказав я, — але навіщо ти продаєш їх?»

— Однаково жидівські морди мене продадуть, — відповів він.

Після цієї розмови він зовсім знахабнів: ще дужче горланив свої мерзенні частівки, псував повітря, випорожнювався прямо в камері — і все мені на злість. Більше місяця я не витримав і зажадав, щоб нас розвели. Наступний тиждень я провів в самотності.

ПСИХУШКА

Шістнадцятого липня 1973 року я дочитував книжку Б. Г. Кузнецова «Айнштайн». Я читав її ще на волі і вважав її найкращою з того, що зустрічав про Айнштейна. Коли я побачив обличчя Айнштейна на візку бібліотекаря, то так зрадив, що забув подивитися на інші книжки. З книжки Кузнецова я виписав уривки про «чудо» магнетизму, «дитячість» Айнштейна, емоційне поле його мислення, ролю гри, відчуття краси і гумору в його творчості, любов до людей і духовну близькість з Достоевським і Моцартом.

Достоевський писав, що краса врятує світ. «І перед диктатурою краси / відступляться потворні диктатури», — заявив Василь Стус. Леле, японські фашисти високо цінували красу, а естетизм філософії Ніцше не перешкодив німецьким фашистам використати її. Серед радянських фашистів і кадебістів теж є любителі краси. Один слідчий Київського КДБ знає напам'ять поезії Лермонтова, Есеніна, молодого Тичини і шестидесятників.

Наука? Так, без правди-істини навряд чи вдасться виплутатися з апокаліпсиса «соцтабору» і всього двадцятого сторіччя. Але наука сама стає мітом, і Левіятан перетворює її на брехню.

Роля сміху зводиться в основному до боротьби зі страхом і смертю, з усім мертвущим і перестарілим. Кажуть, що сміх Рабле приготував Французьку революцію. Жовтневу революцію супроводжували буфонада й сатира. Анекдоти й сміх самвидавних сатириків очищують суспільство від пересудів. Пісні Галіча знаменують кінець ідеології радянських вождів. Вони прочищують місце для нової серйозности, нового змагання живих ідеологій.

Карнавалізацію вводили й Іван Грозний і Петро Перший, але це був карнавал, на знущання з живих людей, на приневолення й приниження їх і пролиття їхньої крові. Запроваджуючи опрічницькі веселощі над боярами, Іван Грозний заборонив світські пісні, скомороство, гусла, гру в кістки і навіть у шахи. Веселощі накинено зверху, і сміх був принизливий і садистичний. Так само садистично сміялися Сталін і Берія. Їхній сміх не звільняв людей, а катував їх. Справжній сміх іде знизу, від народу. Він глузує з тих, хто гнобить народ і забирає в нього свободу.

Кузнецов пише, що гумор Моцарта й Айнштайна «вливається в дуже широкий і могутній потік сміху, який все руйнує і будує». Бахтін влучно називає це «карнавальною культурою». Сміх знищує старе й віджиляє і народжує нове. Чи можна сміятися з старого? Видко, можна, якщо старе заявляє, що «після мене хоч потоп», якщо воно тягне в могилу те, що народжується, якщо воно — ходяча смерть. Народна культура дає підставу знайти міру в стосунках між традиціями, які такі потрібні культурі, і догмами, які заважають людині жити. Сміх народної культури підриває мудрість садукеев і святенність фарисеїв, паскудить усе, що принижує й пригноблює людину. Але де міра сміху? Якщо сміх у сукупності своїй породжує діалектичне ставлення до світу, то він сам мусить бути діалектичним і в запереченні старого, і в створенні нового. Інакше він редукується в сміх нігілізму, цинізму й божевілля.

На книжці Кузнецова штамп в'язничної бібліотеки, а на зморшках на Айнштайновім чолі — номер, як номер на чолі зека Солженіцина на одній з фотографій, що ходила в самвидаві. Я сміявся з цього фарсу, з цієї трагікомедії історії. Іронія долі, фарс історії, трагікомедія — тріяда Гегеля в сміховій культурі людства. Ні, такий сміх — поганенька зброя в боротьбі зі страхом перед психушкою.

— Леоніде Івановичу, зберіть свої речі! Ми переглянемо їх і віддамо, — сказав заступник начальника в'язниці, зайшовши до камери.

— Уже? До Дніпропетровська? А побачення з дружиною? Ви ж обіцяли.

— Ви їдете на місце вашого призначення.

— До психушки?

— Побачите.

— А мої листи? А статті? Покличте Федосенка. Він обіцяв передати їх моїй дружині. Там нема нічого крамольного. Я хочу продовжувати свою наукову працю в психушці. Якщо не віддасте дружині, то лишіть мені.

— Не я вирішую ці питання, але я гадаю, що ви одержите все, що вам потрібно.

Я зібрав листи родині і чернетки та чистовики праць про гру, сміх, загадки й казки. У боксі на першому поверсі наглядачі забрали папери і обшмонали мене, заглядаючи до рота, під пахви і в зад. Мені до всього було байдуже, аби записки віддали Тані. Зайшли солдати і недбало обшукали мене — вони довіряли наглядачам. При виході мені дали підписатися на різних паперах про те, що все моє віддали. Я запротестував: не віддали авторучок, книжок, газет і дечого з одягу. Наглядачі побігли шукати. Конвойні дратувалися. Треба було їхати на вокзал. Нарешті хтось гукнув:

— Леоніде Івановичу! Ми вам усе вишлемо. У нас ніколи нічого не пропадає.

Я запротестував, але слабо: попереду була психушка, і мені треба було берегти нерви. Адже видко було, що мені й так нічого не віддадуть.

У боксі вірона моя нога знову не дозволяла мені сидіти, а стеля була така низька, що неможливо було стояти. Крізь щілини в боксі я побачив, що ворон стояв у подвір'ї Лук'янівки і підбирав кримінальників.

На станції наглядачі з собаками відраховували в'язнів. Як завжди, я потрапив між чоловіків і жінок. Стояли ми годину, дві, три, чотири. Арештанти просилися до вбиральні, але на станціях не дозволено.

Увечорі ми вирушили, і ніч пройшла спокійно. Уранці малолітка попрохала попоїсти чогось несолоного. Я передав їй помаранчі й ковбасу, і ми завели розмову.

— Так ви політик? — спитала вона. — Правильно. На хуя їх усіх.

— Ти в українських справах? — гукнув хтось ліворуч від мене.

— В усяких, — відповів я.

— Я колись у Львові ваші метелики розкидував.

— Політичний? — спитав я.

— Ні, злодій. Дохле діло — політика.

— Ти там шльондрам жерти давав! — гукнув інший в'язень. (Жіноче купе вибухло обуренням.) — Мені не даси?

Ми розбалакалися. Він виявився вірменом з Бесарабки, на ім'я Олег (для жінок — Алик). Він злодіював і спекулював. Мій «політичний» знайомий замовк, проте Алик розговорився з жінками. Одна з них жила в тому самому районі Києва, і в них були деякі спільні знайомі серед п'яниць, злодіїв і проститутток. Вони з Аликом обмінювались історіями. Але довідавшись про її солідний вік, Алик охолов і почав роман з дівчиною, якій я давав помаранчі й ковбасу.

— У мене тут десятка схована, — сказав він їй. — Я дам вохрі — разом до вбиральні підемо.

— А якщо він відмовить?

— Аби ти не відмовила.

— А що будемо робити?

— Побачимо.

Алик повів переговори з наглядачем, який грав комедію, але врешті погодився: десять карбованців — це велика сума для солдата.

— Нін, а Нін! Усе в порядку! — гукнув Алик.

— Що в порядку?

— Разом випустять.

— Навіщо?

— Ти хіба не знаєш? Ми ж домовились!

Нініні товаришки давали їй поради. Вона не погоджувалась і чогось боялася. Алик лаявся. Коли почалась «оправка», наглядачі вивели перше жінок, крикливіших. Вивели Ніну, і її довго не було.

Алик почав висловлювати своє обурення. Я довго не міг зрозуміти, в чому справа, і коли нарешті зрозумів, то звернувся за підтвердженням до знайомої Алика.

— Він що, правду каже?

— А ти думав? — відповіла вона. Я почув у її голосі і заздрощі і розчарування. Чому солдатик не її тримав там? І досаду на Алика. Чому він був готовий заплатити десятку за сучку, яка продалася вартовому, а за неї, землячку, не хотів? Але я розумів і Олега. Йому було соромно пропонувати гроші за секс ровесниці й землячці після такої зворушливої розмови про спільних знайомих.

Жінки зчинили бучу тому, що їх довго не вели на «оправку». Коли Ніну привели, Олег спрямував на неї потік матюків і пообіцяв передати до табору про її вчинок. Ніна мовчала. Жінки з нею не розмовляли.

Уранці поїзд під'їхав до Дніпродзержинська. На станції чекали оркестра й діти з квітами.

— Нас зустрічають, — реготалися зеки.

Олег розповів, що тут півроку тому міліція вбила когось і вибух бунт. Про цей бунт мені потім часто казали.

У Дніпропетровську нас усіх звантажили й відразу повели до лазні. Коли я останній вийшов з лазні, наглядач шепнув:

— Політичний?

— Так.

— У справі Сахарова, Григоренка й Дзюби?

— Не знаю.

— А цих знаєш?

— Не знаю, — відповів я, побоюючись, що це провокація.

Опісля мене привели до лікаря, Елли Петрівни Каменецької.

— Нічого, ми швидко вилікуємо вас від політичної маячні, — заявила вона, кінчивши оглядати мене.

— Алеж ви ще не знаєте, в чому справа! — запротестував я.

— Академік Снежнівський знає. Він ніколи не помиляється.

Жах психушки звалився на мене з першого дня. У карантинній палаті, до якої привели мене, було більше хворих, ніж ліжок. Мене примістили третім на двох зсунутих ліжках. Там уже були інші новоприбулі. Майже всі вони були досвідчені злодії, які симулювали хворобу, щоб відпочити й підгодуватися на лікарняних харчах.

Не розмовляй зі мною, — шепнув «політичний» злодій Микола. — Я тільки жону. Твій сусід, видно, теж.

Злодії відразу взяли наді мною опіку. Коли «ідіот» праворуч від мене обмазав свої ноги калом, вони прогнали його і дали мені його місце.

— Ти що, малахольний? — спитали вони, коли я запротестував.

— Тут не виживеш, якщо будеш панькатися з гнидами. Він же тільки жене! Не міг вибрати чогось приємнішого для інших. Смердить.

Санітарами працювали кримінальники, які відбували короткі строки за хуліганство, злочинство або спекуляцію. Їх набирали з звичайної в'язниці, яка була поруч з психушкою, і більшість охоче йшла: замість гарувати в таборі, вони могли доглядати за психами. Зподії швидко злигалися з санітарами і могли робити що завгодно, бо санітари боялися, що потраплять до табору і зустрінуться з своїми жертвами. Їхнє ставлення до злочинців поширилось і на мене. Один санітар спитав мене, чи мені чогось не потрібно. Я розпитав його про лад і про методи боротьби політичних з адміністрацією.

— Тут повне беззаконня, — пояснив він мені. — Якщо погризешся з лікарями, медсестрами або санітарами, то кінець. Заштрикають ліками, а санітари битимуть і не пускатимуть до вбиральні. Усі політики мовчать, і ти мовчи.

— Які ліки дають політикам?

— Усякі. Декому легші, декому важчі. Аби галоперидол не давали.

Я бачив дію галоперидолу на співкамерниках і дивувався, чому його давали в карантені. Адже хвороби ще не з'ясовані і протипоказання невідомі. Один хворий корчився в судорозі, відкинувши голову набік і вирячивши очі. Другий висолопив язик і задихався. Третій кричав, кликав медсестру і прохав коректора, щоб зняти фізичні наслідки галоперидолу. Ліки давали в таких великих дозах, щоб виявити симулянтів і зламати опір. Мої злочинці занепали духом — от так вскочили. Цього ж першого дня кримінальник, який симулював амнезію, піддався і попрохався до Каменецької, щоб зізнатися.

Наступний день справив на мене ще гнітючіше враження. Я прокинувся рано і побачив, що два санітари щосили били Олега. Він не противився, бо боявся покарання ліками, і тільки бурмотів:

— От у таборі зустрінємось. Шкодувати будете.

Санітари розлючено взялися бити його.

— За що вони тебе? — спитав я Олега, коли вони відійшли.

— До вбиральні вимагав, курити хотів, — пояснив він. Нам дозволяли виходити курити тільки тричі на день.

Коли мене того самого ранку послали до Елли Петрівни, вона розпитала про мою справу: що писав, кому передавав, чому займався антирадянщиною? Я розповів про свої статті і заперечив, що вони антирадянські. Вона слухала неухважно і вряди-годи робила позначки.

Вскочив санітар:

— Хворий збурився і пробував побити мене!

— Перекажіть сестрі дати сірки, — наказала Елла Петрівна. Коли санітар вийшов, Елла Петрівна далі допитувала мене, наче нічого не було: — Як поставилась ваша дружина до ваших писань?

— Ніяк. Вона політикою не цікавиться.

— Алеж вона бачила, що ви щось писали. До вас приїжджали

люди. Ви їздили до Москви, Львова й Одеси. Де ви гроші брали на це, якщо не працювали?

— Товариші допомагали.

— Так у вас була підпільна організація і каса?

— Ви слідчий чи лікар? — огризнувся я. — На медичні питання я відповідатиму, на слідчі — ні.

— Гаразд. Ви на всі наші питання відповісте, якщо хочете вийти звідси.

У палаті був галас, коли я повернувся. Хворий, якому призначили сірку, спробував повіситися у вбиральні. Елла Петрівна зайшла перевірити.

— Повіситися захотів? Не вдасться!

Злодії намагалися пояснити їй, що не він бив санітарів, а вони його. Елла Петрівна викликала цих злодіїв до себе і призначила їм сірку й галоперидол. Усі злодії, крім одного, призналися в симуляції. Цей один, довідався я з розмови з ним, був справді хворий на манію величності й переслідування і вважав, що табірні начальники послали його до психушки тому, що він знав їхні таємниці. Усіх моїх товаришів з етапу полікували кілька місяців і тоді вислали до таборів, але симулянтів потримали довше, ніж справжнього хворого.

До Олега прийшли санітари прохати вибачення:

— Ми ж не знали, що ти справжній злодій. Думали, що ти псих.

З того дня наше становище різко покращало. Зник наш нікотиновий голод, бо санітари приносили багато махорки і пускали нашу групу до вбиральні повсякчас, якщо не бачили сестри або Елли Петрівни. Але я був пригнічений муками в'язнів, які борсались у корчах від галоперидолу.

Політичні передали мені пораду, щоб я визнав себе божевільним і покався (тільки не на письмі). Це мене здивувало, бо про декого я чув, що це дуже сміливі люди. Мене вони очікували. Кілька місяців перед цим один з них побачив у лікаря наказ: «Плющеві не дозволяти спілкування з Плахотнюком». Отже, лікарі ще до суду знали, що мене пришлють сюди.

У палаті стояв гамір. У кутку лежав пасивний педераст. Йому давали великі дози галоперидолу, а санітари й хворі часто знущалися з нього.

— Приємно було? — питали санітари про його взаємини з чоловіками.

— Не боліло? А як ти в перший раз? А мені не даси?

Я намагався обстати за педерастом, але мої друзі сердилися на мене:

— А тобі що, шкода підера, цього півня, козла, Машки смердючої?

І він справді брудний, обдертий і жалюгідний. Але всі ми ходили в подертих підштанках і сорочках. Спершу я соромився

перед медсестрами, бо підштанки не трималися без ґудзиків і зав'язок. Але потім я сердито подумав: «Та ви ж самі доводите людям до безсоромности. Чого ж мені соромитися вас, безсоромних бабів?»

Привели новий етап в'язнів. «Є політичний з Києва», — повідомили санітари. Я кинувся до коридора і побачив знайоме обличчя з козацькими вусами. Це був молодий київський поет Василь Рубань. Але чому він тут? Адже поезії його не політичні. Він належав до групи молодих поетів-філософів Віктора Кордуна й Григорієва.

У коридорі з'явилась Елла Петрівна:

— А, зустрілись? До палати! Санітари, чому дозволили Плющеві вийти в коридор?

Того самого дня мене перевели на другий поверх. Тут відразу спитали мене про мою статтю. — А, політик! Сьогодні перевели звідси Плахотнюка.

Підійшов старенький познайомитися.

— Мальцев. Я теж політичний. Громадянин США.

Усі називали Мальцева Містером. Він хворів на розпад свідомости, але в дечому лишився нормальним. Він не любив матюків і в стосунках з іншими був увічливий. Він щодня писав скарги до Прокуратури й КДБ, в яких звинувачував лікарів у тому, що вони разом з його колишньою коханкою отруювали його ліками. Через нього вбили Кеннеді, твердив він, і міліція вкрала все золото, яке він привіз із Сполучених Штатів. Якийсь родич привозив Містерові посилки. Санітари забирали в нього всі харчі, нібито за те, що передавали його скарги. Коли над лікарню пролітав літак, Містер хапав рушник, махав у вікно і кричав:

— Американці! Кидайте атомні бомби на цих фашистів! Хай вся ця проклята країна згорить!

Не встиг я оговтатися в цій палаті, коли мене перевели до наглядової палати, призначеної для агресивних або важко хворих пацієнтів. Тут я познайомився з Борисом Євдокимовим, письменником і членом НТС, який відсидів багато років за Сталіна і працював журналістом у Ленінграді. Він був підстаркуватий і хворів на астму й серце. Настрій в нього був підупалий: він визнав себе хворим і зізнався в злочинах супроти держави, але йому прямо сказали, що випустять його не скоро. Я цілими днями сидів у нього на ліжку і розмовляв з ним на різні теми. Ми багато сперечалися, бо погляди наші були зовсім відмінні, і інші політичні дивувалися нашій дружбі.

Становище Євдокима було особливо важке тому, що до нього погано ставилися майже всі хворі і медичний персонал.

— Чому ви дружите з цим негідником і фашистом? — кілька разів питала мене Елла Петрівна. Вона особливо дошкуляла йому за камембер, що його привозила йому дружина.

— Ви ж культурна людина, — говорила бувало Елла Петрівна, — а такий ненажера. Ваша дружина привозить вам гнилий сир, а ви його їсте.

Я намагався пояснити їй, що в Західній Європі такий сир широко розповсюджений, але вона не вірила мені. Побачивши, що між нами важко вбити клин, Елла Петрівна перевела мене до попередньої палати. Коли ми з Євдокимовим далі зустрічалися в убиральні й їдальні, вона наказала санітарам не допускати наших зустрічей. Але санітари трактували мене як політичного. До того ж їм перепадали продукти з посилок і від Євдокимова, і від мене.

Коли ми з Євдокимовим були ще в одній палаті, медсестра сказала хворим, що ми жиди й антирадянці і перешкоджаємо лікувати хворих. Тільки один пацієнт піймався на це. Він почав кричати, що ми своїми антирадянськими розмовами не дозволяємо йому спати. Інший хворий, який з'валтував і вбив п'ятирічну дівчинку, доносив наглядачам і санітарам, що ми ховаємо в себе тютюн.

Хворі називали Каменецьку Ільзе Кох або, за книжкою Ільфи й Петрова «Дванадцять стільців», Еллочкою Людоїдкою. Вершиною її цинізму було те, що вона сіла на голову хворого, який назвав її Ільзе Кох. Вона сміялася з прізвиська: дивіться, мовляв, як мужики бояться мене. Дуже хотіла вона, щоб її вважали інтелігентною, і похвалилась Євдокимову, що купила книжку Еріха-Марії Ремарка. Він її прозвав «Ремаркою». Вона помстилася тим, що приписала йому галоперидол.

Як й інші лікарі, Елла Петрівна суворо ставилася до донощиків, але охоче користувалась їхніми послугами. Лікарів не цікавило те, що донощики часто брехали. а тому що вони формально не карали, а призначали лікування, неможливо було протестувати проти їхніх вчинків.

Хворих, які все таки протестували, карали тим, що прив'язували ремінням до ліжка на кілька годин, а то й на добу, підвищували дози невролептиків і били.

— От за це будеш одержувати галоперидол, — прямо казали медсестри.

Найгіршою карою вважалася сірка. Після ін'єкції сірки у людини підвищується температура до 40°; місце уколу болить, і людина не може ані ходити, ані лежати. У багатьох хворих унаслідок сірки з'являється геморої. Дози сірки поступово підвищуються. У дванадцятому відділі звичайно давали курс з десяти до п'ятнадцяти уколів. Усі зі страхом говорили про дев'ятий відділ: там дози були більші і курс складався з двадцяти-двадцяти п'яти уколів. (Плахотнюка перевели до цього відділу, щоб ми не зустрілися.) Мені сірку ніколи не давали, бо боялися моєї дружини.

Назвати Дніпропетровську психлікарню медичним закладом не можна. Поперше, вона називається «спеціальною психіатрич-

ною лікарнею» тому, що в ній особливо суворий режим. Подруге, хоча вирок судів, які скеровували сюди в'язнів, згадували про «звільнення з-під варти», це фактично в'язниця. Лікарня і сусідня звичайна в'язниця огорожені колючим дротом. На різках розміщені вишки з автоматниками. Крім звичайних наглядачів, над нами стояли санітари-кримінальники, медсестри й лікарі, отож варти тут було більше, ніж у звичайних в'язницях.

День починався з підйому о шостій ранку. Після роздавання курива (трьох чайних ложок махорки або двох до п'яти цигарок) нас виводили до вбиральні. Водили всі палати разом, або одну за одною. Часто вели нас строем. У вбиральні йшла боротьба за місце. Тих, хто прорвався до дірки, підганяли. Слабших відганяли. Деякі хворі не могли мочитися, коли приходила їхня черга, бо виробили невроту сподівання. Виникали бійки. До вбиральні прибігали санітари, били хворих і проганяли їх. На добу було шість таких виводів до вбиральні. При трьох з них дозволено було курити.

Годували нас тричі на день. Перед сніданням і вечерею черговий, визначений з-поміж хворих, роздавав продукти, що їх ми купували в крамниці або одержували від родичів. Хворі ставали в черги або виходили групами по три-п'ять осіб. Медсестра записувала, скільки кому видано, щоб санітари не брали собі продуктів. Санітарам не дозволено було одержувати з дому продуктів. Завжди голодні, вони чекали, мов хижак, щоб хворі одержали харчі.

— Ковбаса є? Банку консервів і яблук. І цукру набери мені!

Тоді доводилось під носом медсестри сховати в кишені шматок ковбаси або банку. Якщо хворий відмовлявся дати санітарові, то він ані не одержував курива, ані не міг виходити до вбиральні поза порядком. І треба було так розподілити харчі, щоб кожний санітар одержав щось із двох посилок, які можна було одержувати з дому щомісяця, із двох посилок, які можна було передати під час побачення, і з того, що закуплено в крамниці. Та й соромно було б не дати щось тим хворим, які з дому нічого не одержували. До цієї категорії входила половина хворих.

Деякі хворі віддавали санітарам усі свої харчі, аби тільки мати дозвіл покурити. Лікарі намагалися піймати тих, хто віддавав свої продукти. У дев'ятому відділі, до якого мене згодом перевели, якось влаштували облаву і виявили в багатьох хворих нестачу. Їх викликали і погрожували сіркою, щоб вони назвали санітарів, яким віддали свої харчі. Дехто видав. Викликали й мене.

— Леоніде Івановичу! — суворим голосом почала Ніна Миколаївна Бочковська, начальниця дев'ятого відділу. — Кому ви віддали банку консервів?

— Ви ж розумієте, що я не скажу, — відповів я.

— Як вам не соромно? Ці негідники грабують хворих. Ви стоїте за справедливе суспільство, а самі захищаєте грабіжників.

Я спробував оправдатися:

— Санітари крастимуть, поки не скасуються обмеження на куриво й вбиральню.

— Ні, ми взагалі заборонимо пускати до вбиральні без дозволу медсестри.

— Тоді в багатьох захворіє сечовий міхур.

Після сніданку або обіду — одногодинна прогулянка. Закон передбачав дві години, але начальство наполягало, що подвір'я надто мале. І справді, важко було б пропустити через нього тринадцять відділів, тож висилали по два-три відділи. У теплі місяці на подвір'ї збивалося по сто осіб. Земля була вкрита блювотою — багато хворих блювали від ліків — і плювками. Я ходив на подвір'я тільки, щоб почути вісті і зустрітися з іншими політичними.

О десятій годині вечора — «отбой». Усю ніч било в очі яскраве світло жарівки на стелі.

Раз на тиждень нам дозволяли писати листи — усім разом, серед крику й гамору — і видавали книжки. Бібліотека складалася з книжок хворих, і назагал це була така гидота, що я не міг її читати.

Щотижня або що десять днів нас водили до лазні. Її набивали так, що під одним душем штовхались і бились три-чотири особи. Часу відводили так мало, що той, хто не добивався до місця під душем, устигав тільки розмазати по тілу бруд. Вода текла то крижана, то кипляча.

Що кілька місяців витрушували матраци й подушки і прожарювали від комах. Чимало ув'язнених були такі слабкі, що не могли нести матраци. Санітари тоді скидали їх на інших в'язнів, які сердились і лялились. Порох вибивали дрюками. Треба було захопити собі місце, щоб витрусити матрац, і чимало в'язнів відносили матраци назад, так і не вибивши пороху.

Я спав під впливом невролептиків і часто прокидався від криків. Санітари били хворого за «нахабну» поведінку. Хворий кричав, що хоче до вбиральні, а санітари не пускали, бо в нього не було продуктів. Прибігала медсестра.

— Іваненко, ти чому хуліганиш?

— До вбиральні хочу!

— Курити знову!

— Ні, посцяти.

— Не виражайся. Брешеш, знову курити хочеш. — Якщо медсестра добра, то додавала: — Гарзд. Тільки припильнуйте, щоб не курив. Усі пальці обгоріли від махорки.

Хтось голосно співав непристойну пісню. Інший так само голосно співав іще більше сороміцьку. Я не міг відійти від мерзенних частівок, пісень, суперечок і розповідей про сексуальні пригоди.

— Заскочили ми в село до фінів, — розповідав один хворий. —

Ні душі. Дивлюсь і бачу, як ховається одна. Я пістолет витягаю і на неї. «Лягай» — кажу. Лягла.

Далі йшли всі подробиці згвалтування. Я з зацікавленням слухав, бо цей хворий був умілий розповідач. Його розповіді мали сюжет і чимало говорили про психологію слухачів. Особливо любив він розповідати, як він убив свою дружину.

У Толі починалася маячня. Він часто заводив пісню «Ой встала та чорна хмара». Потім він кричав і матюкався. Маячня в нього включала римування:

— Конституція, туція, туція, туція. Проституція, туція, туція, туція...

До Толі усі чомусь особливо добре ставилися. Якщо його не зв'язували на початку нападу, то він ліз до вікна, щоб бити скло, або до вбиральні, щоб трощити все підряд. Тоді кликали наглядачів і санітарів з інших відділів, щоб зв'язати його, але він далі римував:

— Толя, толя, толя, оля, оля... Лекарство, лекарство, арство, арство, царство, дарство...

Далі Толя знову співав про чорні хмари. І так годинами тривав напад. Толі давали уколи, і він поступово заспокоювався. Часом ці напади починались уночі, і тоді я не спав аж до кінця.

Іноді мене викликали на допити. Питання завжди були ті самі: що я писав, чому я писав і чому не думав про свою родину?

— Щоб вам швидше вийти на волю, ви мусите допомогти нам зрозуміти причини вашої хвороби, — сказала Елла Петрівна на одному з цих допитів. — Напишіть автобіографію. Поясніть, які причини примусили вас вдатися до антирадянської діяльності.

— Це щось на зразок сповіді, духовної автобіографії?

— От от! Не бійтеся. Це ж вам самому потрібно. Ви можете не писати про своїх друзів, про свої стосунки з жінками. Ви — фрейдист, але чомусь соромитесь одверто говорити про це.

— От це я напевно не буду описувати, бо вважаю це своєю власною справою. Та й духовну сповідь навряд чи напишу. Я не можу бути певним, що її не використає КДБ.

— Ні. Я ж вам сказала, що це не для КДБ, а для психіатрів, — наполягала Елла Петрівна. — КДБ не втручається в наші справи.

— Гаразд, я подумаю.

— Подумайте. Вам же потрібно усвідомити помилковість ваших поглядів. Що швидше ми вилікуємо вас від них, то швидше ви повернетесь до родини. Ми не пропонуємо вам зраджувати антирадянські таємниці вашого руху демократів і націоналістів.

Я повернувся до палати і розповів іншим політичним про пропозицію. Такі пропозиції, я довідався, ставилися тільки широко відомим політичним в'язням. Тих, хто написав таку сповідь, потім у розмовах з лікарями примушували на письмі доводити, що їхні ідеї дурні, нелогічні та утопічні. Зрікання супроводжувалися приниженням, і бували випадки, коли таке самообпльовування показували родичам. Навіть тоді КДБ чекало рік-два, поки дозволяло виписати

політичного з психушки. Деякі політичні без запрошення писали покаянні автобіографії, але це звичайно були справжні хворі. Такі сповіді правили за об'єкт глузування з боку санітарів, медсестер і лікарів.

— Ну що, Іванов, не хочеш тепер виступати в телебаченні перед народом?

— Ні, Ніно Миколаївно, я був дурнем.

— А тепер ти не дурень?

— Вилікувався.

— А ти певен, що вилікувався?

— Так, я політикою більше не цікавлюся.

— А газети читаєш?

— Тільки про спорт. — Зацікавлення спортом служило показником вилікування від політики.

Після розмови з Еллою Петрівною я пригадав свою бесіду з Володимиром Дремлюгою в день народження Павла Литвинова і своє бажання написати про шляхи, якими люди приходять до заперечення радянського ладу. Ну що ж, подумав я, треба буде після виходу з психушки написати отаку сповідь сина сторіччя.

Нарешті мені дозволили побачення з дружиною. Я не бачив її півтора року, і тому було багато про що розповісти. У неї теж було чимало вісток. Багато наших друзів злякались і відійшли від руху. Інші, на яких ми не мали великих надій, виявились мужніми і підтримали Таню, ризикуючи конфліктом з КДБ. Проте багато ліберальних красномовців і активних самвидавників ані разу не відвідали її. А люди, які не вірили в самвидав, які були байдужі до політики з чисто моральних міркувань або з пошани до себе, почали нехтувати небезпеку.

Таня натякнула на негідну поведінку Петра Якіра й Віктора Красіна. От цьому я не міг повірити. Вона висловила також сумніви про позицію Дзюби. Це було неприємно і захитувало мою власну позицію. Таня помітила це і сказала:

— Чи ми розділюємо себе й народ? Ми мусимо продовжувати заради себе, отже й заради народу, а не заради односторонців. Адже останні можуть виявитися не на висоті.

Потім Таня попрохала мене не розлючуватися. Вона помітила з мого тону, що я сповнений ненависти. Я розсміявся. Її прохання збігалось з метою, яку я поставив собі: зберегти холоднокровною голову при сповненому ненавистю й любов'ю серці. Таня нагадала мені спостереження Камю, що його я особливо сподобав: «Тривала боротьба за справедливість поглинає любов, яка породила її».

Я натякнув Тані, що хотів би, щоб усі мої праці під псевдонімами були зібрані в один збірник і щоб я міг хоч так далі боротися. Я попрохав її дістати дозвіл одержати всі листи й праці про гру, що їх я написав у в'язниці, бо хотів, щоб вона продовжила працю. Їй

відмовили під тим приводом, що все це підшито до моєї історії хвороби.

Замовив я в Тані книжки про структурну аналізу, психологію гри й мистецтва, гумор і дослідження емоцій. За попереднього приїзду, — коли їй не дозволили побачення зі мною під якимось приводом, — Таня привезла мені кілька книжок — збірку італійських п'єс, книжку Мартіна Гарднера про математичні гри й оповідання Тове Янсон про мумін-троллів. Мене викликали на допит.

— Навіщо вам казка Янсон? — здивовано спитала Елла Петрівна.

— Цю казку любить мій син, — пояснив я. Про те, що я її теж любив, я не згадував: це свідчило б про мій інфантилізм. — Він і передав її мені.

— Дивно! Складні філософські книжки, в яких я ні слова не розумію, і раптом дитячі книжки.

— Я вивчав дитячу психологію, казки, гри й загадки. Це вимагає складного наукового апарату. От бачите ці формули? — сказав я, показавши їй те, що попало під руку, щоб довести зв'язок моїх дитячих зацікавлень з дорослою наукою.

Але в Елли Петрівни так і лишилися підозріння про мое шизофренічне падіння в дитинство, підсилені багатством книжок про китайську культуру, мітологію, морфологію мистецтва й гри. Я написав був початок казки про комишеня, яке живе в комишині. Коли Елла Петрівна прочитала її і заявила, що нічого не зрозуміла, я пояснив, що казку написано спеціально для мого сина, а не як літературу. Він зрозуміє всі образи. Елла Петрівна відповіла, що вона казку не пропустить, бо це може стати матеріалом для історії хвороби. Син мій згодом відповів на лист, в якому я переказав казку. Вона йому сподобалась.

— Ось бачите, син зрозумів казку, — сказав я. — Вона вся побудована на дитячому, а не на дорослому сприйманні світу.

Написавши другу частину казки, я зрозумів, що не зможу продовжити її: гамір і марення хворих не дозволяли мені зосередитися. Та й важко було б написати оптимістичне закінчення, яке до того послужило б психіятрам як симптом моєї «хвороби».

За три місяці, що їх я провів у дванадцятому відділі, трапилися дві незвичайні події. Одної ночі хворий спробував повіситися в убиральні. Його випадково знайшли. Санітари побили його і забрали в усіх хворих хустинки. Усі знущалися з потенційного самогубця, а він виправдовувався тим, що не міг більше витримати такого життя.

Іншого разу збунтувалися карантинники. (У карантені завжди існує бунтівничий дух таборів.) Коли санітари побили малолітка, за нього обстали злодії і кілька разів ударили санітарів. Бунтівникам призначили сірку. Знаючи, що сірка зламає опір за кілька годин,

вони перегородили двері до палати ліжками. Поки вони споруджували барикаду, найсильнішии з них вийшов з лавкою в руках і, мов палицею, відганяв санітарів і наглядачів. Його схопили й позвірячому побили. Бунтівники розбили все скло, порізали собі груди й животи, — це типова для кримінальників форма протесту, — виламали радіатори і погрожували кинути їх на тих, хто наважився б удертися.

Зібралось начальство в'язниці, і приїхав прокурор області, щоб вести переговори. Бунтівники вимагали припинити лікування сіркою і побиття санітарами і випустити їх без покарання. Обіцянку було неважко дати. Бунтівників відправили до в'язниці, а звідти розкинули по відділах.

Бунт відразу позначився на нас. Усім, хто надто голосно обговорював події або висловлював задоволення, призначували курси сірки. Мене намагалися пов'язати з бунтівниками, але без успіху, хоча махорку я їм передавав.

День після бунту Елла Петрівна викликала мене до свого кабінету.

— Ви переводитесь до іншого відділу, — заявила вона, ніяково усміхаючись.

— До дев'ятого?

— Так. Ну, чого ж ви зразу спохмурніли? Там таке саме лікування, як і тут, і санітари менш свавільні. Просто Плахотнюк домагався переведення до мене, і ви підете на його місце.

АНАНАС З НЬЮ-ЙОРКУ

У дев'ятому відділі мене примістили в «надзорці» — наглядовій палаті для агресивних і важко хворих пацієнтів. У палаті було вісімнадцять-двадцять осіб, хоча бувають «надзорки» по сорок осіб. Гамір, спів і бійки між хворими й санітарами не припинялися. Я попросив, щоб мене перевели до звичайної палати, але довго чекав на дозвіл.

Хоча радіо гриміло від ранку до десятої вечора, звичайна палата мала свої переваги. Хворі — їх було тринадцять-чотиринадцять — були спокійні, і з ними можна було розмовляти. Володя, молодий син професора філософії, захоплювався науковою фантастикою, і ми з ним говорили про книжки й науку. Але після двох вечорів розмов, його перевели з палати й попередили, щоб він зі мною не спілкувався, і дали йому підвищені дози галоперидолу. Мене спитали, чому я зв'язався з пацаном, який вбив свого брата.

— А хіба мені й розмовляти не дозволено? Примістіть мене тільки з політичними, — відповів я.

— Щоб ви змови готували?

— Які змови?

— Та звісно які.

Якось я спитав Володю, чому за весь цей час я не зустрів злочинця, валютника або вбивцю, який щиро покався. Володя так і не зрозумів, що моє питання стосувалось і до нього. Не каються ні здорові, ні хворі, ні видужалі в'язні. Єдиний в них жаль — що погано замели сліди злочину. У кожного виправдання на свій злочин. «Я ж тільки в багачів крав, — сказав один. — У полковників, директорів і міністрів». Інший виправдовувався словами: «Держава краде в людей, а я в неї». А третій твердив: «На валюті ніхто не терпить. Я провів операцію, і обидві сторони задоволені». А одна проститутка казала: «Хай мені більше на заводі платять, щоб я одягтись і наїстися могла. А то чиновницькі доньки ходять у закордонному, а я в задрипаному пальті. Чим я гірша від них?»

Хоча санітари менше били хворих у дев'ятому відділі, це тільки тому, що все було підпорядковане теророві Ніни Миколаївни Бочковської. От кого треба було назвати Ільзе Кох. Голос її був

спокійний і впевнений, і її тонке, холодне обличчя інколи освітлювалося зневажливою усмішкою. Супроти Бочковської Елла Людоїдка була просто сексуально допитлива гістеричка.

Бочковська не входила в дискусії з хворими. Вона вбігала до палати і безживним голосом заявляла: «Петров ти знову лаяв сестру. Сірка! Іванов, кажуть, що ти займаєшся онанізмом. Галоперидол!» Коли в'язень поскаржився на біль, вона відповідала: «Нічого. Перш ніж гвалтувати дівчину, задумаєшся і пригадаєш сірку. Вилікуватися ти сюди прийшов, а не відпочивати». Хворому, який спитав її, коли він видужає, вона заявила: «Коли я вийду на пенсію, а ти перестанеш онанізувати». А іншому хворому вона сказала: «Лікувати вас — наша справа. Нам за це платять. Сірка вам допоможе. Болить... Алеж ви мужчина, а не баба. Терпіти треба. Адже ви на фронті були поранені й терпіли. А тут вас лікують».

Один старенький в'язень назвав Бочковську гестапівкою. Вона відразу приписала йому великі дози сірки. Він кричав і скиглив від болю, так що ми не могли спати.

- Леоніде Івановичу! — гукав він мені. — Я не вмру?
- Ні, від сірки не вмирають! — сердито відповідав я.
- Хлопці, я вмру?
- Заткнись, не вмреш!

Ошалівши від болю, старий вибив шиби і спробував перерізати собі горло. Його приборкали й побили. За два дні хтось помітив, що в нього посиніло обличчя. Медсестра змряла його пульс і викликала лікарів, які переливали йому кров і давали кисень. За три дні старого відволодали. Призначивши сірку, та ще й в таких великих дозах, Бочковська не перевірила протипоказань.

Бочковська розумілася на психології і легко ловила мене, коли я уникав її питань. (Я зовсім не збирався казати їй все, що я думаю про владу, і відповідав тільки на питання про свої праці.) Вона глузувала з моїх листів дружині й дітям: «ласкаві слова», «поради дітям», «мрії про спільну працю». Здивувала вона мене тим, що цінила мого улюбленого мистця Чурльоніса. Проте вона докоряла мені за те, що я любив психічно ненормальних малярів: Іванова, Врубеля, пізнього Ван-Гоґа і Шаґала. Коли Таня передала мені книжку Анрі Перрюшо «Життя Ван-Гоґа», Бочковська заборонила мені давати її іншим хворим, бо це була історія психічної хвороби.

— Плющ, чому ви ніколи не вітаєтесь з нами? — спитала якась Бочковська. — Це принципово, чи через невихованість? Ви культурна людина, книжки читаєте.

Допити вона вела гострим, зневажливим тоном.

- От ви дружите з цим убивцею, що двох жінок убив!
- Не дружив я з ним, а просто слухав його цікаві розповіді, — пояснив я.

— Як можете ви слухати про таку розпусту? У вас дружина, до якої ви так ніжно звертаєтесь у листах, а самі слухаєте гидоту.

— Ви ж самі звинуватили мене в тому, що я ні з ким, крім політичних, не розмовляю. З ким же мені говорити? Книжок ви даєте мало.

Бочковська докладно вивчила мої листи, щоб знайти мої слабкі місця, і тому їй іноді вдавалося спонукати мене до вибуху гніву.

— Як вам не соромно викликати мене на політичну дискусію? — сказав я їй. — Я ледве тямлю під впливом невролептиків. Мені все байдуже, і кожна моя неточна відповідь буде записана як ознака, що моя хвороба загострюється. А вам за мої безглузді зауваження заплащать великими грішми й відпусткою. Ви ж любите малярство. Невже любов до краси не пов'язана з любов'ю до людей?

— Ви даремно гарячкуєтесь і неправильно трактуєте мої слова. Саме з любови до хворих ми повинні знати, що ви таїте в душі, чому ви такі грубі з персоналом і чому ви відводите очі замість вітатися з нами. Може, ви надумали вбити когось або навіть себе на злість нам?

— Такими розмовами ви самі нашттовхуєте на подібні думки, — відповів я. — Чому замість психотерапії ви принижуєте хворих за кожну ваду і погрожуєте їм покаранням?

— А ви напишіть доповідну записку про це.

— Щоб ви підшили до історії хвороби, як доказ розвитку манії реформізму?

— У вас явна манія переслідування. У лікарях ви бачите ворогів. Чому б вам не написати духовну автобіографію? Поясніть, які причини замолоду підшттовхнули вас до неправильних поглядів, які книжки ви читали, з ким зустрічалися, що ви писали і як ви все це передумали тепер. Поясніть у подробицях помилковість ваших попередніх поглядів, і як ви тепер оцінюєте нашу дійсність і вашу власну антирадянську діяльність. У вас хвороблива риса — не називати інших антирадянців. Та їй не треба. Ті, кому потрібно, і так знають. От ця Клара. Хто вона?

— Кочегар.

— Неправда. Вона пише дуже витончені спостереження про літературу.

— А хіба кочегар не може цінити літературу?

— Не так витончено.

— Її прогнали з університету.

— От бачите, всі ваші друзі — Ходорович, Гільдман, Фельдман — антирадянці. Як ми можемо випустити вас, якщо ви відразу потрапите в їхнє оточення і ваша маячня відновиться? Перестаньте з ними листуватися. Це буде ознакою, що ви видужуєте.

Моїм лікарем призначили Людмилу Олексіївну Любарську. В'язні розповіли мені, що вона завідувала лікарнею, коли її зорганізували 1968 року. Умови тодішні були значно гірші: хворі

спали на підлозі, санітари люто били їх і кількох убили. Любарську тоді понизили в ранзі до звичайного лікаря і перевели до Бочковської.

Любарська була краща, ніж Бочковська в тому, що вона не садистка, а просто дурепа. Про її професійний рівень свідчить відповідь, яку вона дала мені, коли я спитав, чому в лікарні не застосовується психотерапія. «У психіатрії психотерапія не придатна», — заявила вона. Любарська щиро вірила, що людина, яка відмовилася від кар'єри математика і виставила себе й свою родину під удар, щоб зайнятися політикою (хай нею займаються політики), — ненормальна. Моє широке коло зацікавлень правило для неї за незаперечний доказ шизофренії, і вона допитувала мене з цієї позиції нормальності й моральності.

— Напишіть покаяння, — намовляла вона мене. — Перестаньте писати листи друзям-антирадянцям і скажіть дружині, щоб вона припинила скандалити.

З того, як Любарська говорила про Таню, видно було, що не я, а вона — головний псих і ворог. Персонал так боявся Тані, що навіть порушував розпорядження не пускати на побачення дітей до шістнадцяти років. Любарська кілька разів прохала мене урезонити Таню. Інакше її заарештують, а дітей заберуть. Я намагався пояснити це Тані, але розумів, що це виглядало безглуздо: вона робила все можливе, щоб урятувати мене, а я перешкоджав їй намовами тихіше діяти. Кінець-кінцем я махнув рукою. Тані було видніше.

Згадавши про захоплення мого молодшого сина комашками, камінцями, казками й іграми, Любарська натякнула на те, що він — шизофренік. Коли Таня поскаржилась у листі про щось у поведінці нашого старшого сина і похвалила молодшого, Любарська заявила мені, що старший син на правильному шляху, а молодший — шизофренік. А коли Клара Гільдман писала мені теплі листи, то Любарська твердила, що Клара моя коханка, і відмовлялася передавати їх мені. Узагалі лікарі пропонували мені припинити листування з усіма знайомими, бо всі вони антирадянці, і моє листування з ними доводило, що, вийшовши з лікарні, я відновлю свою «антирадянську діяльність».

Якщо я скаржився на голосне радіо, Любарська казала:
— Бачите, це ваше антирадянське нутро не витримує.

Якщо я не вітався з нею, вона закидала мені ворожість. Якщо я говорив про радянську буржуазію, вона твердила, що це вияв неадекватного сприймання дійсності. А якщо я протестував проти обивательського підходу до суспільно-політичного життя, то вона запевняла, що я хворію на манію величності і вважаю себе Леніном.

Коли мені стало важко зосереджуватися під час допитів на питаннях і я перестав сперечатися, Любарська зауважила:

— Тактика мовчання. Розлютився, відійшов у себе. А погляди які кидає! Так би й перерізали всіх.

Я спробував усміхнутися:

— Я проти тих, хто ріже.

— Проте розмовляєте з убивцями, а з нами не хочете. Подивіться, скільки презирства й ненависти у вас на обличчі. Ви боїтеся виявити свої думки!

Медсестри в лікарні назагал виконували накази лікарів, хоча деякі любили пожартувати з хворих або покричати на них. До мене медсестри ставились увічливо, бо, видно, був наказ не розмовляти зі мною. Але були й такі, що пошепки казали, що вважають нас здоровими, і радили нам удавати, що ми видужали. Одна медсестра почула, як я розмовляю з Танею на побаченні, і опісля пообіцяла не давати мені ліків.

— Я все зрозуміла, — сказала вона. — Мені дуже шкода вас. Але нічим іншим я не можу допомогти.

Наглядачів теж попереджали не розмовляти зі мною, але вони, озираючись, розпитували мене про Сахарова й Солженіцина. Дружина одного наглядача послухала західне радіопересилання і заявила йому:

— Якщо ти не покинеш це прокляте місце, то я розведуся з тобою!

Наглядач скаржився нам, що начальники не відпускають його. Ми порадили йому пообіцяти дружині, що він допомагатиме політичним, чим зможе.

Кілька санітарів розпитували мене про демократичний рух і висловлювали співчуття. Узагалі санітари людяніше ставились і до політичних в'язнів, і до справжніх хворих, ніж наглядачі, і били й глузували тільки з тих, хто підлабузнювався до персоналу. Деякі санітари попереджали нас про обшуки і допомагали нам ховати записки й махорку. Опісля вони віддавали частину схованого власникам. Я майже завжди одержував свої листи, книжки й цигарки.

В'язні заповнювали дні розповідями про секс, повторюючи ті самі неправдоподібні історії, і санітари частенько підходили послухати й розповісти свої пригоди. Розважались вони й тим, що глузували з хворих, які хотіли вийти до вбиральні.

— Бабів мав? — питали вони в'язня. — Багато? А що ти з ними робиш? Ану, затанцюй гопака. Погано, погано! Краще бугі-вугі. Стрибай вище, вище!

— Що там за гамір? — гукала медсестра.

— Та це Петька до вбиральні проситься. Пустити?

— Так він же недавно був!

— Нічого, він гарно танцює. Сцяти хоче, хай іде.

Коли ця гра набридала, санітари нацьковували двох хворих:

— Він про тебе сказав, що ти козен!

— Сам він півень смердючий! — відповідав другий.

Починався обмін лайками. Хтось не витримував і бив по голові. Призначалася сірка: хворі «розпалилися».

Більшість ув'язнених у Дніпропетровській психлікарні — це психічно хворі вбивці, ґвалтівники й хулігани. Але й були між ними яких шістдесят політичних в'язнів, здебільшого психічно здорових. Це такі люди, як Плахотнюк, Рубан, Євдокимов, Лупиніс і Яценко, яких ув'язнили за «антирадянську діяльність», і також «перекинчики», — люди, які намагалися перейти кордон на Захід.

Усіх політичних попереджали, щоб вони не спілкувалися зі мною. Іноді для повнішої ізоляції мені забороняли ходити до кухні або на подвір'я, щоб я випадково не зустрівся з ними. Коли я виходив на подвір'я, то розмовляв головне з Віктором Рафальським, учителем історії, який належав до підпільної марксистської організації на Західній Україні. Групу виявили 1954 року, і Рафальський п'ять років мандрував від психушки до психушки. Ленінградська лікарня ставила йому діагнозу, що він нормальний, а Інститут імені Сербського твердив, що він шизофренік.

Року 1964 Рафальського посадовили до Казанської спецпсихлікарні на п'ять років, бо виявили його зв'язок з підпільною марксистською групою в Києві. Року 1969 його знову заарештували, коли знайшли давно написаний ним рукопис з «націоналістичним ухилом». Хоч як він доводив, що книжка стара і що він її нікому не давав читати, його тримали в Дніпропетровській психушці як шизофреніка.

Маячний пацієнт у відділі Рафальського доніс, що Рафальський, колишній член УПА на прізвище Троцюк і Василь Сірий, учитель, якого ув'язнили за намір утекти за кордон літаком, укладали антирадянську змову. Не допитавши змовників, усім трьом почали давати великі дози сірки й барбамілу, під впливом якого людина все розповідає. Їх непритомними приносили до палати. Сірка протипоказана Рафальському. Його здоров'я різко погіршилось, і зникла його повсякчасна життєрадісність. Пізніше один з лікарів сказав йому, що він не повинен зв'язуватися з такими людьми, як Троцюк і я.

Врешті лікарі заявили Рафальському, що він видажує. Щоб бути звільненим, він потребував опікуна, який взяв би його на поруку. Його мати мешкала в будинку для пенсіонерів у Ленінграді і не наважувалася прохати друзів, щоб не зрадити їх. Коли одна з медсестер погодилася оформити опікунство над Рафальським, адміністрація почала виживати її з праці, і Рафальський намовив її кинути думку. Я запропонував йому як опікунку свою приятельку Клару Гільдман. Завідувач відділу глянув на прізвище.

— А, за кордон, до Ізраїлю хочете втекти! Ми знаємо, що це ставлениця Плюща. Шукайте когось відповіднішого.

Рафальський досі не знайшов відповідного опікуна.

До Анатолія Лупиноса ставилися добре, поки він не викрав свою історію хвороби і не написав заяву, в якій показав усі фальшиві та нелогічні аргументи комісії, які ставили йому діагнози, і зажадав контрехспертизи. З Лупиносом розмовляло КДБ, і йому дали сильні нові ліки, виготовлені в Сполучених Штатах. Людина великої відваги, він знітився.

Миколі Плахотнюкові лікар дозволив вести нотатки, але наглядачі знайшли їх і донесли на Плахотнюка. Лікареві ухвалено партійну догану, і посилено нагляд за папером і перами. Потім до Плахотнюка приїхали кадебісти, щоб одержати свідчення для нових судів. Він відмовився відповідати, покликавшись на те, що він вважається божевільним.

— Нічого, — відповіли кадебісти, — ми пошлемо вас на нову експертизу, і там вас визнають здоровим.

Плахотнюк далі відмовився свідчити.

Усі політичні були приголомшені, коли почули в радіо фальшиві казяття Красіна і Якіра. Багато з них були такі вражені, що не могли ані думати, ані говорити. Євдокимов сподівався чогось подібного від Якіра. Але я не очікував такого ні від нього, ні, особливо, від Красіна. Як міг Якір, який так болісно пережив судовий фарс над батьком і знущання з себе й матері, повторювати брехливі фрази? Мені ж здавалося, що він швидше покінчить з собою, ніж зрадить друзів.

Потім прийшла зрада Дзюби, Селезенка й Холодного. Українців особливо вразив Дзюба, який роками був символом незламної молодості України. Ми навіть думали, що його може тортували. Але Таня на побаченні пояснила простіше: він не захотів покидати дружину й доньку, яку дуже любив, і вмирати від туберкульозу в таборі.

Бочковська вчепилася до мене, щоб я написав казяття в душі Дзюби, Якіра й Красіна.

— Ви ж самі розумієте, що люди їхнього віку не можуть так легко змінити своїх поглядів, — пояснив я. — Хіба ви хочете, щоб я написав фальшивий папірець?

— Ні, ні. Ми знаємо, що ви правдива людина. Але, може, ви передумаєте під їхнім впливом і зміните свої погляди.

Визнати себе хворим — це передумова видужання. Але коли один мій знайомий за моєю порадою визнав себе хворим, Бочковська сказала йому: «Ні, ви здорові, але будете тут доти, доки не відмовитесь від своїх антирадянських поглядів і від розмов з антирадянцями». Після визнання хвороби вимагається казяття в шкідливості своєї діяльності. В'язень мусить підтримати казяття доказами, що воно шире, й обґрунтувати, чому він вважає себе хворим. На останнє я обережно відповідав, що я не спеціаліст і не можу судити про свою хворобу, тим більше, що я своїй діагнози не бачив і не знаю, що треба заперечувати. Але навіть коли в'язень

переконає лікарів, що він був хворий, рішення про звільнення роблять не лікарі, а суди, які можуть ухвалити, що хворому потрібне дальше лікування. Насправді, КДБ ставить діагнозу, призначає лікування (Тані казали в КДБ, що мені даватимуть менші дози, якщо вона тихіше поводитиметься) і вирішує, коли в'язень видужав і може бути звільнений.

У палаті з'явилася нова жертва веселощів режиму. Коли його привезли, Коля зовсім не рухався. На обід його садовили й годували ложкою. В убиральні він їв кал. Хтось помітив, що якщо над вухом вимовити йому слово «конячка», то він вибухав реготом. Приходили санітари, наглядачі й медсестри, щоб послухати цей гістичний сміх.

З кожним тижнем Коля мінявся. Він почав сам їсти і сміятися тільки у відповідь на сміх. Ми зауважили, що він дуже хотів ковбаси.

— Хочеш ковбаси? — глузували з нього наглядачі й медсестри.

— Так! Де?

— Завтра принесу.

Наступного дня Коля кидався до особи, яка обіцяла ковбасу, і з радісним сміхом ідіота гукав: «Давай!»

Коли гра з ковбасою набридла їм, наглядачі й санітари почали погрожувати, що пересплять з його дружиною. Коля дуже любив свою дружину й доньку і зберігав малюнок доньки. Він плакав і скаржився лікареві. Тоді наглядачі й санітари почали грати в згвалтування, якого Коля панічно боявся. Кілька чоловіків тримали його за руки й ноги, а інший спускав штани і йшов на нього. Коля викручувався й кричав, а всі реготали.

Отак минали дні: крики й допити лікарів, жарти й побиття санітарами, стогони болю або розпачу, блатні пісні, суперечки й лайки про спорт, прилюдний онанізм, пожирання калу в убиральні і шукання недокурків серед уживаного туалетного паперу. У ніч під новий 1976 рік санітар скинув з хворого покривало і побачив, що той перерізав собі горло. Нас усіх вигнали до вбиральні, і лікарі до ранку чаклували над пацієнтом. Його врятували, а потім побили. Під час показу фільму хворий, який роздобув якось цвяха, вдарив по голові іншого. Я покликав санітарів. Обох хворих жорстоко побили.

Коли приїжджала моя мати, то вона дуже переживала, що я повірив психіятрам, ніби вона писала до КДБ про моє дивацтво. Вона досі ніколи не вірила моїм розповідям про життя й методи радянської буржуазії, але тепер вона нарешті зрозуміла, що таке радянська влада.

Таня розповідала про кампанію за мене Міжнародної Амнесії, Міжнародного комітету математиків і українських організацій. Я був переконаний, що все це даремне, але мені було приємно, що я хоча чимось брав участь у боротьбі. На одному побаченні Таня передала мені банку зацукреного ананасу, яку хтось прислав їй з

Нью-Йорку. Цей ананас розійшовся по всій палаті, як символ вільного світу.

Невролептики та щоденні сцени притуплювали мене інтелектуально, морально й емоційно. Лікування і режим у психушці, як я побачив на власному прикладі, призначені відразу зламати людину і знищити її волю до опору. У дванадцятому відділі мені приписували галоперидол у малих дозах. У дев'ятому відділі я пройшов два курси інсулінотерапії. Після кожної ін'єкції лікарі прив'язували мене до ліжка, немов хотіли викликати інсуліновий шок. Пізніше мені давали великі дози трифтазину, і в таблетках — три таблетки на раз, тричі на день, — і в ін'єкціях. А коли в мене з'явилося бешихове запалення, то мені давали й уколи пеніциліну.

Хоч я намагався випльовувати таблетки, вони вбивали моє бажання читати або думати, і я швидко тратив зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною та дітьми. Пам'ять моя різко послабла, і мова стала коротка й уривчаста. З'явилися у мене аутизм і мізантропія, і я цілими днями лежав на своєму ліжку і пробував спати. У голові лишилися тільки думки про куріння і хабарі санітарам за додатковий вихід до вбиральні. Я навіть не хотів побачень, яких раніше так нетерпляче чекав, бо боявся, що Таня розповість про нові арешти, і не хотів, щоб вона бачила апатію, сонноту й корчі, що їх спричинював галоперидол. Побачення з дітьми були особливо болючі: доводилося штучно всміхатися і намагатися жартувати.

Я все більше боявся, що моя деградація невігойна і що я допоможу своїм катам тим, що збожеволію. Почуття безвихідности, необмежености перебування в цьому пеклі, спонукало багатьох здорових в'язнів думати про самогубство. Я теж тратив волю до життя. Тримався я тільки самозаклинанням: не розлютитися, не забути, не піддатися!

В останні місяці мого перебування в психушці медперсонал краще ставився до мене і менше глузував з мене.

— Чи хотіли б ви вийти тепер? — питали лікарі. — Ким би ви хотіли працювати?

— Ким завгодно.

— А не хотіли б ви виїхати за кордон?

— Ні. Але якби довелося вибирати між психушкою і закордоном, то волів би виїхати.

Я знав, що Таня добивалася виїзду, але не вірив у таку можливість. Я хотів лишень, щоб мене випустили на волю, і життя на Заході я не уявляв. Як математик, я був дискваліфікований. Чи мали мої праці про гру якусь вартість? Чи пристосуємося ми до нових умов життя? Усе краще й гірше, що знав я про Захід, виринали в думках.

Бочковська спекулювала на моїй непевності з усією рафінованістю Ільзе Кох. Коли я відверто спитав її, чи мене не випишуть тепер, вона відповіла, що я ще не видужав. Але не пройшло й півмісяця, коли мене викликали до кабінету начальника. Там чекали на мене Каткова, начальник медичної частини, і Бабенко, начальник в'язниці. Вони з прикрістю заявили, що моя верхня одежа зробилася непридатна і що вони за лікарняні гроші купили мені штани й сорочку. Штани виявилися малими. Бабенко побіг купувати нові. Ці теж були малі. Він купив третю пару. Від краватки я відмовився: вони хотіли вислати мене на Захід європейцем. Усю цю бутафорію склали до валізки, теж купленої в'язницею.

На стіл подали розкішний м'ясний суп. Я зрадів, що не сховавав за щоку список шістдесяти політ'язнів, який ми насилу місяцями укладали. Я похвалив суп.

— А хіба вам не дають щодня таку порцію м'яса і фрикадельки?

— Кухарі по дорозі зжирають.

— Леоніде Івановичу, а ви знаєте, куди їдете?

— Маю надію, що до Києва, попрощатися з рідними.

— Ні, ви їдете туди, куди ваша дружина взяла візу. — Язики у них не могли вимовити слова «Ізраїль».

— На станцію Чоп? До Ізраїлю?

— Так.

Мене повезли в аеропорт і посадовили на літак. Він приземлився не в Чопі, а в Мукачеві. Там, у супроводі товаришів у цивільному, мені дозволили походити по місту і попрощатися з Україною. У Мукачеві потримали мене решту дня: вони скорочували час на прощання з матір'ю і сестрою. До Чопу я приїхав за годину перед від'їздом поїзда. Хтось настирливо фотографував щасливу зустріч родини. Нас делікатно обшукали, неделікатно затримавши інших пасажирів. У думках пробігала поема Галіча:

Когда я вернусь,
Засвистят в феврале соловьи —
Тот старый мотив — тот давнишний, забытый,
запелый.
И я упаду,
Побежденный своею победой,
И ткнусь головой, как в пристань, в колени твои!
Когда я вернусь.

А коли я повернуся?!..

V

У ВЕЛИКІЙ ЗОНІ

ТЕТЯНА ЖИТНІКОВА-ПЛЮЩ

ПЕРШІ ДВА РОКИ

Міністерству внутрішніх справ УРСР
Житнікової Т. І.
Плющ А. І.

ЗАЯВА

Коло одинадцятої години вечора 30 квітня на порозі нашого будинку схопили нас три особи — одна в уніформі молодшого лейтенанта міліції і дві в цивільному. Нічого не пояснивши і викрутивши нам руки, вони повезли нас до Подільського РВВС м. Києва.*

Там особи, які назвали себе лейтенантом Жилінським, капітаном Філоненком і Смирновим Валерієм (у цивільному), заявили нам, що ми подібні до спекулянтів і що нас підозрюють у хованні наркотиків, зброї та порнографії в наших торбинках або в одезі. Нас обшукали. Понятими були цивільні, які привезли нас до РВВС.

Після обшуку вигадка про спекуляцію була вже не потрібна. Вони вимагали віддати їм записник, обіцяючи за це нас відразу випустити, а в противному разі затримати на п'ятнадцять діб за «непослух владі» і «спробу сховатися». Коли Житнікова заперечила, що звинувачення фальшиве, вони шантажували нас тим, що «поняті» засвідчать на суді про наше «лихослів'я», «образу» урядовцям і відмову свідчити. На нашу заяву, що ми поскаржимося, Жилінський відповів: «Та скаржитесь, скільки хочете. Все одно ця скарга прийде до мене».

Питання міліціонерів і цивільних стосувалися до Плюща Л. І. (він перебуває тепер у слідчому ізоляторі КДБ) і до нашої прогулянки по місту. Забравши записник, міліціонери не дали нам ні розписки, ні переліку вилучених речей. Додому ми дістались аж о п'ятій годині ранку.

Уся ця історія — від хамської поведінки до дивних питань — примушує нас думати, що справжньою причиною не була спекуляція. Якби ми при цьому не перебували в приміщенні районного відділу міліції, ми були б

* РВВС: районний відділ внутрішніх справ, тобто відділ міліції. — Ред.

твердо переконані, що на нас напали переодягнені злочинці, і відразу після звільнення поскаржилися б міліції. Прохаємо Вас розглянути історію і вжити заходів, щоб згадані урядовці не ганьбили мундир, який їм довірено носити.

3 травня 1973

Т. Житнікова

А. Плющ

Важко пояснити, чим були ті останні чотири роки. Як могу я з'ясувати тим, хто не жив у «країні переможного соціалізму», що значать звичайна самопошана й відмова брехати в країні, де слово й думка — злочини? Питання, як жити, виникло для мене й Льоні тоді, коли ми вперше усвідомили себе, як осіб. Поступово ми оформили єдино можливу відповідь: жити з самопошаною. Це значило самвидав, який треба було друкувати й розповсюджувати. Треба було шукати однодумців і постійно думати.

Коли стало ясно, що в майбутньому ув'язнення, відповідь далі була тільки одна. На докори доброзичливців ми відповідали:

— Так, у нас є діти. Так, ми знаємо, що опинимось у в'язниці. Але ми не можемо врятувати дітей, якщо будемо рабами і занапастимо їхні душі.

Тому, попавши на обшук в Івана Дзюби 14 січня, ми не відчували страху, а сприймали все, як належне. У нас був досвід інших обшуків, і ми читали «Хроніку поточних подій». Був біль за Івана. Невже прийшла його черга? Хотілось якось допомогти, поділити з ним цей кошмар. А він сидів з спокійною усмішкою і потішав нас.

Коли кадебісти повели мене до кухні і наказали мені роздягнутися, мені було абсолютно байдуже: адже це не були люди. Дві наглядачки в уніформах обмацали моє волосся, заглянули в рот і примусили мене присісти. Потім вони обмацали кожний шов одержі, відпороли етикету від спідниці і витягли гумову стьожку з трусів. Чого вони шукали? Діамантів, самвидаву? Ні, вони добре знали, що цього не знайдуть. (А от торбинку вони оглянули погано і не помітили клаптика паперу з даними для «Хроніки».) Усе це було придумане, щоб перелякати й принизити мене. Згодом — у відділі міліції і в хаті Віктора Некрасова, коли мене знову обшукували, — я завжди знала, що вони шукають слідів страху.

Коли нарешті нас відпустили і ми поспішили до Світличних, там теж були ознаки погрому. Іванова дружина Леоніда сиділа в спустошеній квартирі: підлога була завалена стягненими з полиць книжками. Наступних чотири роки все лишилося так само, немов кадебісти щойно вийшли. Кімната Івана стояла зачинена, і Ліля жила на клаптику місця коло ліжка. І тільки коли бачиш це досі спустошене життя, можеш уявити, як Ліля почуває себе в тій квартирі.

Ніч минула в чаду — не було сили вирішити, що робити. Я з апатією дивилась, як Льюня спалював папери. Уранці ми відіслали Лесика до дитячого садка, а Діму до школи. «Якщо прийдеш після школи і застанеш обшук, то подзвони мамі», — попередили ми Діму на всякий випадок.

Збираючись на працю, я взяла з собою найдорожче, що було в хаті, — фотографію Олександра Ісайовича з автографом і теплим написом, яку він подарував Льюні 1969 року на подяку за його статтю «Камо грядеши, Євгене Євтушенко?»

Під кінець дня мене покликали до телефону. «Мамо, в нас гості», — сказав Діма. Перша думка — попередити друзів. Яюсь я кінчила лекцію і тоді попередила, кого могла, телефоном. Я не дозволяла собі думати про те, що діялось удома. І так почалося моє нове життя. Кордон пройшов чітко: життя до і після 15 січня. Того ж дня зник і останній страх.

Я була того дня з Володею Ювченком. Він був один з тих, хто непомітно, але твердо тримався друзів у всіх ситуаціях. Його рік перед тим викинули з школи, де він викладав історію, за «толстовство» і «пропаганду пацифізму». Його позбавили права працювати з дітьми і не давали спокою за знайомство зі мною.

Наша остання візита по дорозі додому була до Олександра Фельдмана. Коли ми зайшли, то потрапили на обшук. Ми перекинулись кількома словами і встигли сказати, в кого ще йшли обшуки. Стало ясно, що почався погром. Обшуки й арешти тривали кілька днів. У Сашка цим разом забрали єврейську літературу — статті й підручники з івриту. Він поводився чітко й різко: жадних розмов з кадебістами, тільки протести проти беззаконня. (Його час іще не прийшов тоді, і його за три дні звільнили.) Я зажадала, щоб мене й Володю випустили, бо вдома чекали мої діти. Кадебісти досить швидко дозволили нам іти. Того дня відбувалося так багато обшуків, довідалась я пізніше, що вони не могли узгодити всього.

Удома було по два-три кадебісти в кожній кімнаті. Прийшли і друзі, яких я попередила про обшук. Льюня був зморений, бо обшук ішов від ранку. Наших друзів незабаром відвезли до КДБ. Дітей ми насилу вкляли спати. Діма розумів, у чому справа. Лесик відчував, що діялося щось страшне, з ненавистю дивився на чужих і не хотів спати.

Льюня заспокоював мене, казав, що все витримає, і прохав мене поводитися тихо, бо я лишуся сама з дітьми. У мене ж не було жадних думок, і я далі не усвідомлювала, що це — все. Спершу кадебісти навіть заборонили сидіти поруч, але ми не звертали на них уваги і просиділи разом до ранку.

Під кінець, коли вони вже все списали, кадебісти почали забирати наші фотографії. Вони брали все, що їм хотілося, навіть фотографії мого батька й Льюниної матері. Навіщо? Вони мовчали. Тоді дали наказ: «Одягайтесь!»

Усе перевернено. Я шукала теплого одягу. У хаті тільки три карбованці, але було зарано, щоб зайти до сусідів і позичити. Ми з Льонею попрощались. Кадебісти промимрили шось утішне і вийшли з ним. Усе. Я прилягла. Ще не зрозуміла, що трапилось.

Подзвонив телефон. Лена Костьоріна з Москви хотіла знати, що в нас. Тоді подзвонив Петро Якір. «Танечко, що б не було, пам'ятай, ми завжди з тобою!»

Минули січень, лютий і березень. Від різних людей доходили вістки, що їх викликали у справі Льоні. КДБ постійно говорило, що він «ненормальний» і «такий же божевільний, як і Григоренко». На праці я почула, що на нараді керівництва було сказано, що я «сіоністка» і проваджу «антисуспільний спосіб життя». Що робити?

Прокуророві УРСР
копія старшому слідчому КДБ при Раді Міністрів УРСР
т. Федосенкові
Житнікової Т. І.

ЗАЯВА

24 травня 1972 р. директор Республіканського методичного кабінету ігор і іграшок Міністерства освіти УРСР т. Бортничук повідомила мене, що моє заплановане раніше відрядження до Кримської області скасовано.

Адміністрація раніше намагалася обмежити мої права, скасувавши два відрядження на міжнародну виставку іграшок і на Всесоюзний семінар про іграшки в Москві. У другому випадку адміністрація і КДБ виявили дивовижну узгодженість дій, спільно запобігши моєму вильоту до Москви.

Але тільки тепер директор кабінету офіційно заявила, що відрядження скасовується в зв'язку з тим, що мене викликають на допити в органи КДБ і що мені, як методистові, висловлено недовіря. Згідно з директором, я не тільки не можу виїжджати в службові відрядження, але взагалі не можу працювати в кабінеті.

Таким чином мені дали зрозуміти, що мене можуть звільнити з праці в зв'язку з арештом мого чоловіка, Плюща Л. І., у справі якого мене й викликали до КДБ як свідка. Я вважаю, що така погроза являє собою шантаж і психологічний натиск на мене як свідка.

Я наполягаю, щоб моє право лишитися на своїй праці було офіційно потверджене, і я прошу органи прокуратури допомогти мені в цьому. Прошу внести цю заяву в справу мого чоловіка.

25 травня 1972

Т. Житнікова

Допити в Республіканському КДБ почалися 11 травня.

— Тетяно Іллівно, ось тут лист для вас від Леоніда Івановича, але я не можу дати його вам у руки. Хочете, щоб я прочитав? — заявив слідчий першого дня.

Як ці сволоцюги розраховували все! Чотири місяці не було ані слова від Льоні, і на допити я погодилася, щоб хоча трошки довідатись про нього. Але слухати, як цей мерзотник читатиме слова, звернені до мене?

— Ні, не хочу, щоб ви читали. Або дайте його мені, або зовсім не треба.

— Ну, гаразд. Я ось тут закрию кілька рядків, а решту можете читати.

Допити стосувалися до вилученої літератури: звідки вона і хто її читав? Хто приходив до нас і про що ми говорили? Спершу здавалося, що не було небезпеки в признанні, що я знайома з Ірою Якір або Юликом Кімом. Адже це свої, близькі люди. Казати, що не знаю їх, значить зрікатися друзів. Знайома я з ними? Так. Не вели вони антирадянських розмов? Не вели. Привозили вони антирадянську літературу? Ні, не привозили. Як ставлюся я до них? Як до друзів.

Але з кожним допитом я чіткіше усвідомлювала, що поведжуся неправильно. КДБ не потрібна правда. Йому потрібно зв'язати всіх нас, як антирадянців, довести, що оскільки ми знайомі, то всі ми вороги держави. Навіть позитивне зауваження про приятеля обернеться на шкоду і йому, і мені. Так я поступово виробила тактику казати якнайменше: не знаю, не пам'ятаю, ні, не читав, ні, не давав. Із запізненням я перестала признаватися до друзів. Потішало мене тільки те, що в моїх свідченнях не було ані слова про суть звинувачення.

Міністерству внутрішніх справ УРСР
Комітетові державної безпеки
при Раді Міністрів УРСР
Житнікової Т. І.

ЗАЯВА

27 травня 1972 р. старший лейтенант міліції Юречко запросив мене на розмову до Дарницького відділу міліції, де начальник відділу капітан Селехов і старший лейтенант Юречко примушували мене дати розписку про те, що 27, 28, 29 і 30 травня я не відвідуватиму суспільні місця міста і не ходитиму до центру міста (за винятком місця праці). Якщо ж я порушу цю вимогу, то нестиму відповідальність за порушення суспільного порядку і буду притягнена до кримінальної відповідальності. На мою вимогу

пояснити причину, чому я маю дати таку розписку, капітан Селехов відповів, що «держава — це орган насильства» і всі громадяни зобов'язані скорятися її вимогам, тим більше, що ця вимога походить не тільки від міліції, але й від КДБ.

Коли я відмовилася дати розписку, яку я вважаю образливою і незаконною, старший лейтенант погрожував, що мені в такому випадку дадуть п'ятнадцять днів за опір владі і ці чотири дні я напевно відсиджу в камері попереднього ув'язнення, і не хотів випустити мене. Після моєї категоричної відмови написати таку зовсім незрозумілу й немотивовану органами міліції розписку мене випустили, і старший лейтенант заявив, щоб я пішла за поясненням до Республіканського КДБ на Володимирській, 33.

Така поведінка органів міліції дає мені підставу сподіватися незаконних вчинків і навмисних провокацій. У мене нема ніяких гарантій в тому, що я не буду заарештована під вигаданим приводом. Я прошу Вас розслідувати дії вищеназваних осіб, пояснити те, що трапилось, і захистити мене від свавілля й насильства.

27 травня 1972

Т. Житнікова

Бідний Дімка, як він перелякався тоді! Я взяла його з собою, щоб бодай хтось знав про те, куди мене повезли. Адже напередодні саме так забрали Сашка Фельдмана, а його братові сказали, що не знають, де він. Сашка знайшли аж шість днів пізніше, в камері попереднього ув'язнення, де, згідно з законом, не можна тримати людину більше, ніж три доби, не пред'явивши обвинувачення. Але при чому тут закон? До Києва мав приїхати Річард Ніксон, і багатьох людей викликали до міліції і вимагали від них подібних розписок, а деяких просто заарештовували.

Генеральному прокуророві СРСР
т. Руденкові
копія: Прокуророві Української РСР
Житнікової Т. І.

ЗАЯВА

25 травня 1972 р. т. Федосенко, слідчий КДБ, який веде слідство у справі мого чоловіка Плюща Л. І. (заарештованого в Києві 15 січня 1972 р.), повідомив мене, що мого чоловіка скеровано на психіатричну експертизу. За словами слідчого, за мотиви цього править те, що чоловік «багато хворів», і «деякі підстави» самого слідчого. У мене відмовилися прийняти передачу і повідомити, куди його спрямовано.

Я знаю свого чоловіка чотирнадцять років (одружилися ми, коли йому було дев'ятнадцять років), і тому я маю всі дані, щоб говорити про його психічне здоров'я. Хворів він тільки в дитинстві, перенісши у віці дев'яти-чотирнадцяти років кісткову туберкульозу ноги.

Підстави боятися тенденційного підходу до справи мого чоловіка дають факти, які трапилися задовго до відіслання його на експертизу. У лютому співпрацівник КДБ т. Сур, який теж займається справою Плюща Л. І., заявив знайомому мого чоловіка Діденкові Ф. А., що в КДБ є лист матері Плюща, в якому вона пише про «дивацтво» сина. Фактично ж вона такого листа не написала і подібних заяв органам КДБ не робила. Треба думати, що слідчий хотів почути про «дивацтва» Плюща і тому вирішив «допомогти» співрозмовникові. У той самий час, тобто на початку слідства, одному з свідків у справі Плюща (його прізвище відоме мені, але я не називаю його, щоб не стягнути на нього неприємності) було заявлено, що «Плющ такий самий божевільний, як і генерал Григоренко».

Усі ці факти примушують мене звернутися до Вас з проханням не допустити беззаконня під час слідства в справі Плюща (зокрема у питанні психіатричної експертизи) і не допустити свавілля у вирішенні його справи.

4 червня 1972

Т. Житнікова

Відповідей на ці заяви, звісно, я не одержала. Потяглися місяці чекання. У Москві Льоня перебував у Лефортові, про що я довідалася тільки тому, що передачі для нього приймали саме там. Доходили чутки, що його визнали неосудним і пошлють до Дніпропетровської психіатричної в'язниці, але на телеграми й листи про строк слідства не було відповідей. У листопаді слідство кінчили. Я знайшла адвоката, який погодився прийняти справу, але в нього теж не було жадних надій.

У відповідь на одну із моїх заяв мене викликали до Республіканської прокуратури на розмову з начальником відділу для нагляду над КДБ, Малим. Який там нагляд? На мої питання і вимоги Малий відповідав безпорадним белькотінням. Він прочитав результати експертиз.

Я довідалася від нього, що їх було дві. Перша експертиза тривала від 12 червня до 14 липня, коли Льоня буцімто перебував в Інституті імені Сербського, і називалася «стаціонарною». Голова комісії — Георгій Морозов, а члени — доктор наук Качаєв, професор Лунц і старший науковий співпрацівник Гарцев. Діагноза така:

Матеріали справи, рукописної продукції, результати обстеження свідчать про те, що Плющ Л. І. хворий на психічну хворобу — шизофренію повільного протікання. З юнацького віку хворіє на параноїльний розлад, який характеризується ідеями реформаторства, розладом емоційної сфери, некритичним ставленням до свого стану. Являє соціальної небезпеку; слід вважати неосудним, підлягає скеруванню до спеціальної психіатричної лікарні на примусове лікування.

Проте КДБ узяло діагнозу під сумнів і попрохало Міністерство охорони здоров'я скликати нову комісію. До неї ввійшли Андрій

Снежневський як голова і Лунц, Морозов і Ануфреєв як члени. У їхній діагнозі було сказано:

Хворий на хронічне психічне захворювання у формі шизофренії. Названа хвороба характеризується раннім початком з формуванням паранояльного розладу — елементами фантазії, наївністю суджень, — що і визначає поведінку. За останнього часу характеризується появою ідей винахідництва в ділянці психології. Наявне некритичне ставлення до створеного. Являє соціально небезпеку, потребує лікування в психіатричній лікарні.

За час від першої експертизи стан поліпшився... Появився розлад емоційно-вольової сфери (апатія, байдужість, пасивність); стабільна ідея реформаторства трансформувалася на ідею винахідництва в ділянці психології... Скерувати на примусове лікування до психо-неврологічної лікарні.

Від адвоката я довідалася, що друга експертиза визнала можливість лікування у звичайній психіатричній лікарні. Адвокат, який бачився з Льонею і казав, що він добре тримається, був абсолютно переконаний в психічному здоров'ї Льоні, але не тішив себе ілюзіями.

Суд тривав від 25 до 29 січня 1973 року. У травні я звернулася листом до Миколи Підгорного, Леоніда Брежнєва і Олексія Косигіна:

...Я докладала всіх зусиль до того, щоб справа Плюща Л. І. не випадала з-під контролю закону: писемно й усно зверталася з заявами, проханнями, протестами до всіх можливих інстанцій, аж до Прокуратури СРСР і Верховної Ради СРСР. Але це ні до чого не довело. Я була позбавлена можливості запобігти обвинувальному ухилові слідства. Мені не дали можливості мати своїм представником на медичних експертизах когонебудь з відомих мені лікарів-психіатрів. Мене не повідомили про висновки експертиз і тим самим не дали можливості запросити адвоката у період слідства, на що Плющ має право. Я була позбавлена можливості бути присутньою на судовому процесі над моїм чоловіком. Мені до цього часу не дали постанови суду чи бодай виписки з неї. Мене двічі залякували репресіями у відділі міліції (на моє обурення мені цинічно заявили: «Можете оскаржувати, однаково ваша скарга до нас прийде»). Я жадного разу не одержала побачення з чоловіком (30 дня його арешту проминуло вже понад шістьнадцять місяців). Мені заборонили навіть листуватися з чоловіком.

Заступник прокурора УРСР Самаєв і начальник слідчого ізолятора Сапожніков з неприхованим садизмом офіційно заявили мені: «Ви ніколи не відстанете побачення з чоловіком. Та й ніхто вам не дозволить листуватися з ним. Він же божевільний. Пощо вам щонебудь писати психічно хворому? І, тим більше, пощо вам бачити цього хворого? Про що з ним можна говорити? Щоб вас тут більше не бачили!» Щоб сказати так жінці про батька її дітей, мало зачерствіти душею, треба хворіти на патологію бездушності, треба витруїти в собі все людське.

Мій чоловік цілковито здоровий. Його заарештували не за антирадянську діяльність (такої діяльності не було), а за погляди, які чимось відрізняються від поглядів Самаєва і Сапожнікова. Алеж за висловлювання деяких поглядів, що допускалися після 1953 року, до 1953 року людину розстріляли б; за висловлювання деяких поглядів, дозволених після 1964 року, до 1964 року могли б запроторити в табір. Тепер для мого чоловіка хтось із КДБ обрав інквізиторський спосіб розправи «без пролиття крові», як говорили за середніх віків. Самаєв, Сапожников та іже з ними не розглядають своїх дій як беззаконня, а прикривають самодурство пишними словами.

Я зрозуміла, що коли безкарно допускається беззаконня хоча б і в малому, то воно неминуче потягне за собою велике беззаконня, яке порушники будуть змушені прикривати ще більшим. Як припустити, що «доцільність» бодай у якомунебудь випадку може підмінити чи підправляти закон, то в інших випадках ця доцільність буде замінити закон, буде витіснити його.

Алеж життя нашого суспільства побудоване тепер на принципах гуманніших і демократичніших, ніж до Двадцятого з'їзду КПРС. І я не вірю в те, що все, що сталося з нашою родиною, — державна konieczність. Навпаки, я думаю, що ця несправедливість походить від окремих осіб, що мають хибне уявлення про честь мундира.

Допоможіть нам, інакше станеться верх бездушності, межа нелюдяности — ув'язнення здорової людини у лікарні спеціального типу. Загроза цього пекельного жаху зависла над чоловіком, наді мною і нашими дітьми в середині другої половини двадцятого сторіччя, у нашій країні.

Безнадія опановує не тоді, коли немає ніякої допомоги, а тоді, коли вже не хочеться ніякої допомоги. Але не може бути, щоб у світі не лишилося нічого святого.

Перед цим я вислала довгого листа Верховному Судові УРСР, в якому описала, як пройшли слідство й суд, і покликала на порушення закону.

...при цінуванні психічного стану Плюща Л. І. брали до уваги твердження свідків, що мало знали, майже не знали Плюща Л. І. або не бачили його останні п'ять-десять років. Так, наприклад, на суд були викликані свідок Шевченко, що бачив Плюща один раз (протягом однієї години), свідок Колесов, епізодично знайомий протягом дуже короткого часу 1963 року (часу, що взагалі в розгляд не входив). Ніхто з викликаних до суду свідків не має медичної освіти, і в той же час чотирьом свідкам, що хотіли скласти свідчення і добре знали Л. І. Плюща, відмовлено дати на суді свідчення на тій підставі, що вони не психіатри.

Мене, що знаю Л. І. Плюща уже чотирнадцять років і маю підстави говорити про його психічне здоров'я з повною відповідальністю (про що свідчать і мої свідчення слідству), на суд не викликали. Не була покликана слідчими органами, не говорячи вже про суд, рідна сестра Плюща...

Відповідей і на ці листи, ясна річ, не було. Відповідей суттєвих. А якщо приходили, то такі:

Верховний Суд УРСР
Народний суд Ленінського району м. Києва

24. 8. 1973

ДОВІДКА

Видана дружині боржника Плюща Л. І., Житніковій Тетяні Іллівні, в тому, що його борг 73 к. 35 коп. за постановою Київського обласного суду з 29. 1. 1973 р. повністю сплачено в народному суді Ленінського району м. Києва.

Судовий виконавець Лисенко

Розмова в суді, куди я прийшла на виклик судового виконавця, була стисла: заплатити судові витрати. У протилежному випадку, судовий виконавець відразу виїжджає зі мною і списує майно на сплату боргу. Я погодилася на спис майна. Судовий виконавець прочитала, що підлягає списові. Виявилось, що списувати нема чого, бо вдома тільки найнеобхідніші речі. Я пояснила чиновниці, за що й чому вона повинна брати в мене гроші. Вона була вражена — їй ще не доводилося мати таких «клієнтів». Вона заплакала й почала благодати простити їй за те, що вона зобов'язана виконувати свою працю.

Були й суттєві відповіді:

Прокуратура
Української Радянської Соціалістичної Республіки
громадянки Житніковій Тетяні Іллівні
Київ 147, вул. Ентузіастів 33, кв. 36

На Вашу заяву повідомляю, що Плюща Л. І. приміщено на лікування в психіатричній лікарні на законній підставі.

Щодо прохання про повернення Ваших заяв, то в цій справі слід звернутися до слідчого, який вилучив згадані документи.

Начальник відділу нагляду над слідством
в органах держбезпеки
Старший радник юстиції
Макаренко

Папери — листи до ЦК КПРС, до Верховної Ради і до Верховного Суду УРСР — були вилучені при новому обшуку, цим разом у справі щойно заарештованого Віктора Некіпелова. Потім відбулася розмова з слідчим Кондратенком у Дарницькому районному відділі прокуратури. Мене привезли туди прямо з праці. Розмова була «дружня», майже домашня. Чому я відмовляюся свідчити у справі Некіпелова, коли мене можуть посадити за це? Чому я зв'язана з сіонізмом? Слідчий прочитав довгого листа, буцімто з Ізраїлю. «Ось бачите, як там погано», — сказав слідчий. (За три дні я одержала висланий мені виклик з Ізраїлю.) І нарешті останнє:

— Я розумію ваше становище, ваше бажання полегшити долю чоловіка. Я й сам, можливо, прямував би до цього. Але мушу попередити, що ви не ті форми захисту вибрали. За такий захист, — слідчий показав фотокопії вилучених заяв, — можуть і звільнити. Адже ви на ідеологічній праці. Якби ви не поводитись так, то доля вашого чоловіка була б інша.

П'ятого липня Верховний Суд УРСР ствердив рішення спрямувати Льоню на лікування до спеціальної психіатричної лікарні, але мене аж 23 липня повідомили, що його спрямували до Дніпропетровська. Наступного дня ми з Тетяною Ходорович стояли коло брами Дніпропетровської в'язниці.

Те, що в офіційних документах називається «лікарнею», знаходиться на території Дніпропетровської обласної в'язниці, за спільним кам'яним муром. Зверху колючий дріт, через який пропущено струм, а на вежах стоять автоматники. Вхід через залізні двері з вовчком і маленьким коридором повз варту. Усередині ще один мур з колючим дротом. Віддалік видно кам'яні стіни і заґратовані вікна старої царської в'язниці. Це і є «лікарня», яку 1974 року, в розмові з членами Міжнародного комітету математиків, представник радянського посольства у Франції назвав «лікарнею поліпшеного типу, приблизно як для академіків».

Під стінами цієї «лікарні» я вистоювала по п'ять-шість годин, щоб одержати дозвіл на побачення. Першого разу мені відмовили побачення під приводом, що Льоня проходив карантен. Взяли папір, перо й фотографії дітей, що їх я привезла йому. Вийшла лікарка, назвала себе Еллою Петрівною, і запропонувала, щоб я оформила пенсію на дітей (яких двадцять карбованців на місяць).

— Я ніколи не визнаю свого чоловіка хворим, — відповіла я, — а одержувати пенсію значить визнати це. — Згодом я довідалася, що Льоня теж відмовився від пенсії.

Розмова поступово перетворювалася на допит. Як оцінюю я «антирадянську діяльність» свого чоловіка? Чи їздила до Москви? Чому? Які у нас друзі? Які листи й документи писала я разом з Леонідом Івановичем?

Начальникові
Управління виправно-трудових установ
Міністерства внутрішніх справ УРСР
т. Макогонові В. Є.

ЗАЯВА

Мій чоловік, Плющ Леонід Іванович, перебуває у Дніпропетровській спецпсихлікарні. Відвідини його на побаченні, розмови з ним, з лікарем і з черговим режиму змушують мене прохати Вас перевести чоловіка до іншої установи.

Основні мотиви цього такі: моєму чоловікові не дають можливості вести листування навіть з найближчими родичами; письмове приладдя дають лише раз на тиждень по неділях, і навіть ці листи не доходять на адресу. Так, за півтора місяця перебування його в лікарні я не одержала від нього жадного листа. Йому не дають можливості читати й працювати з книжками. Така заборона не викликана медичними висновками, а пояснюється настановою осіб, що керують режимом утримання. (Так мені пояснив черговий по режиму.)

Бож як вважати (а ні чоловік, ні я так не думаємо) його психічно хворим на ґрунті «ідей реформаторства і месіянства», тобто на ґрунті проблем соціального характеру, то це ніяк не дає підстав забороняти чоловікові працювати над суто теоретичними проблемами, пов'язаними з його фахом математика. Як мені й вияснено, за характером утримання чоловік має право на одержання літератури, що його цікавить, з ділянки математично-психологічної теорії гри (це та ділянка, в якій він працював останні роки).

Пригноблююче враження залишив у мене і зовнішній вигляд чоловіка. Його одяг на два-три розміри більший, ніж потрібно, надзвичайно старий, запраний. Ураховуючи, що для людини його становища навіть одяга допомагає зберегти людську подобу, я звертаю Вашу увагу і на це.

Я не прошу ніяких особливих умов для мого чоловіка — просто дотримання звичайного режиму. Я побоююся, що хтось для мого чоловіка створює умови, в яких бракує того мінімального кінцевого елемента здорового глузду і співчуття у ставленні до людей, що опинилися в такому становищі, як мій чоловік.

Дуже прошу Вас допомогти мені.

29. 8. 73

Житнікова

Звернення допомогло. Мені дозволили передати піжаму («тільки темного кольору»), а за деякий час і ще одну. Згодом я довідалася, що другу піжаму видавали тільки на час побачень, коли Льюню голили й переодягали.

Запросив мене на розмову начальник установи р/я ЯЕ 308/РБ (так звичайно нумеруються всі в'язничні установи), підполковник Прус:

— Дослідження виявили, що ваш чоловік — важко хвора людина, яку треба лікувати. Завдання родичів — допомогти лікарям у цьому. Тому ви повинні привозити йому менше книжок. Йому важко читати їх, а згодом буде ще важче. Книжки лежатимуть, а він буде розладжуватися тому, що не може їх читати. І на побачення краще вам рідше приїжджати.

У п'ятницю, 19 жовтня, я приїхала з Дімою до Льоні. Побачення відмовили:

— Плюща перевели до іншої палати. Хворий на сусіднім з ним ліжку захворів на гостру інфекційну хворобу, і тому ваш чоловік у карантені. Спробуйте прийти в понеділок. Може, до того часу картина з'ясується і ви одержите побачення.

П'ятниця, субота, неділя... Що трапилось? Чому Льоня в іншому відділі? Було зовсім ясно, що карантена — це тільки вигадка, претекст не пускати нас. Але чому? Чи щось трапилось Льоні? До того ж філери невідступно ходили за нами. Знайомі, в яких ми зупинилися, люди добрі. Як же можна привести до них «хвіст»? Але що робити? Куди подітися?

У понеділок о дев'ятій ранку ми вже чекали під брамою. Побачення дали. Дозволили й Дімі зайти, хоча досі його не пускали, бо йому ще не було шістнадцять років. Кімната для побачень — вузька, темна, з штучним освітленням. Єдине вікно відрізане перегородкою, за якою приймають передачі після побачень. Уздовж стіни стояла довга лавка, а перед нею бар'єр до висоти грудей. На віддалі двох з половиною метрів стояла подібна лавка з бар'єром, на якій сиділи родичі. Між хворими і родичами сидів наглядач, іноді їх два. Вони чули кожне слово раніше, ніж той, для кого воно призначене.

Мені ще було добре: влада так боялася розповсюдження відомостей про Льоню, що майже завжди дозволяла мені бачити його тільки в присутності наглядачів. Інші в'язні не мали таких привілеїв. Заводили шістьох-сімох в'язнів, а на кожного було двоє родичів. Гамір такий, що важко чути, а тут іще й коментарі, попередження та поради вартових. До в'язнів найчастіше приїжджають матері, звичайні селянки, виснажені дорогою і розгублені в місті. Серед крику вони намовляють своїх синів добре поводитися і слухати начальство, розповідають новини і плачуть. Сини хмуряться і жадібно розпитують про вільне життя. Тоді за годину, а часом і менше, вартові дають команду і відводять родичів, а після них в'язнів.

Тут, за перегородкою, приймають і важать на допотопній вазі передачі. Усе суворо обмежене: кілограм цукру, кілограм фруктів, кілограм городини, триста грамів ковбаси, дві-три банки м'ясних консервів (їх періодично забороняють і дозволяють тільки консерви з рибою або городиною), півкілограма хлібних виробів, десять варених яєчок, півкілограма меду, півкілограма цукерок

(але не шоколядних), чотириста грамів масла і півкілограма тютюну (цигарки не дозволені). Із цього списку можна скласти передачу на п'ять кілограмів.

Коли до кімнати для побачення увели Льюню, його не можна було впізнати. В очах його я бачила біль і сум, і говорив він з трудом, з перервами. Він часто відкидався на спинку стільця, шукаючи підпори, і нарешті ліг. Він почав задихатися і розстібати свій одяг неслухняними пальцями. Його почало ломити, обличчя спотворилось у корчах, почало зводити руки й ноги. То він витягався, напружуючись усім тілом, то безсило падав. Часом він втрачав слух. Але він намагався говорити, гарячково ковтаючи слину. Корчі стискали горло і голосові зв'язки. Десять хвилин до кінця побачення він попрохав, щоб його відвели.

Опісля я довідалася, що його перевели до дев'ятого відділу («це найстрашніший у в'язниці», — устиг він шепнути). Тут його тримали в камері з двома десятками хворих і тричі на день давали ін'єкції галоперидолу.

Я попросила викликати лікаря. Вона представилась, як Людмила Олексіївна, і відмовилася назвати своє прізвище.

— Я ще не встигла належно ознайомитися з Леонідом Івановичем, — сказала вона, — і тому можу повідомити про нього небагато. Покищо я ще не встановила в нього філософської інтоксикації. Однак у хворого помітний нахил до математизації психології та медицини.

Я пояснила, що Льюня працював в інституті, де вивчав застосування математики в медицині, і навела приклади математики в медичній теорії і практиці.

— Я лікар, — відповіла Людмила Олексіївна, — і розумію, що математика не має жадного стосунку до медицини. Нам, лікарям, це не потрібне.

— Які ліки приймає Леонід Іванович? — спитала я.

— Пощо вам це знати? Що треба, те й даємо. От ви посилаєте йому багато книжок. Навіщо йому це? Він хворий!

На наступному побаченні Льюня розповів, що йому того дня було дуже погано. Корчі зводили все тіло, і він не міг ані лежати, ані сидіти. Не спав він усю ніч.

МВС УРСР
Управління внутрішніх справ
виконавчого комітету
Дніпропетровської обласної
Ради депутатів трудящих
Установа ЯЕ 308/РБ
11. 11. 1973, No. Ж-5

Київ 252147
вул. Ентузіастів 33, кв. 36
Житніковій Т. І.

На Ваш лист з 25. 10. 1973 повідомляю, що Ваш чоловік перебуває на лікуванні в лікарні і стан його здоров'я задовільний.

На побаченні з Вами 22. 10. 1973 він був у звичайному його стані, і розладів у мові і корчів у нього не було. На побаченні з Вами був присутній лікар.

Щодо діагнози й лікування Вашого чоловіка, згідно з Положенням про психічні лікарні, родичам жадних медичних відомостей не даємо.

Начальник установи ЯЕ 308/РБ
Прус

Знову заяви і відповіді. Від Медичного відділу Міністерства внутрішніх справ прийшов лист з датою 27 грудня 1973 року:

Вашу заяву про погіршення здоров'я Вашого чоловіка Плюща Л. І. перевірено. Викладені в заяві відомості при перевірці не potwierдилися. Під час Вашого побачення 22. 10. 1973 був присутній лікар. У Вашого чоловіка корчів не було, розмовляв він вільно, будь-яких порушень міміки не помічено. За своїм психічним станом Ваш чоловік потребує дальшого лікування в психікарні спеціального типу.

З кожним днем Льоні було все гірше й гірше. Від галоперидолу тіло його напухло до неймовірних розмірів. Млявий і апатичний, він ледве розмовляв на побаченнях. Він майже ні про що не питав. Усе виглядало безнадійно й безглуздо. Ніхто не міг допомогти.

Льоня прохав книжок не передавати, бо не міг ані читати, ані думати. Він прохав пробачення в усіх знайомих за те, що не відповідав на їхні листи, але хотів, щоб вони далі писали. «Листи дають мені тільки для прочитання, — сказав він, — а потім забирають. Забрали й фотографії». Він прохав також, щоб я поклопоталася про переведення до дванадцятого відділу, про який він на першому побаченні сказав: «Тут страшно, тут так страшно!»

Під час побачення зайшла лікарка і з радісною усмішкою привітала всіх з святом Великого Жовтня. Мені дуже хотілося сказати все, що я думала про неї, але я розуміла, що треба стриматися: Льоня в її руках.

— Мене цікавить діагноза мого чоловіка. Чому йому дають галоперидол? Чи йому дають коректор?

— Який коректор? А вам пощо знати?

— Я знаю, що йому дають галоперидол. Саме цим пояснюється напад, свідками якого ми з сином були.

— А що, хіба Леонід Іванович скаржиться? Адже у нас з ним чудові стосунки. Чи не так, Леоніде Івановичу? — Льоня мовчав, але його погляд дуже ясно відповідав на питання. — Щодо вашого питання, то я нічого не казатиму ані про діагнозу, ані про лікування.

Я пішла до заступника начальника медичної частини в'язниці, Валентини Каткової, з проханням перевести Льоню до іншого відділу і дозволити йому мати при собі листи й фотографії. Каткова медовим голосом розповіла, як тут усе гарно, як усі хворі й родичі задоволені, і як багато охочих потрапити сюди.

— Вони не знають, за що тут люди, але вони знають, що ми їх лікуємо. Ми — московської школи.

— Снежневського?

— Так, Снежневського, — гордо відповіла Каткова. — Ви не думайте, що в нас експериментують. Ми лікуємо за суворою методикою. Нами всі задоволені, приїздять до нас і професори.

Я нагадала Катковій про своє прохання.

— Переведення до попереднього відділу неможливе, бо це наш соматичний відділ. Там перебувають люди, в яких поряд з нервовими хворобами є туберкульоза, виразки, недуги печінки. Ми частенько переміщуємо хворих. Та там і місця тепер нема, нікуди й ліжко поставити.

— А щодо листів і фотографій?

— Листи, знаєте, їх багато назбирається і можуть таргани розплодитися. У нас їх, звичайно, нема, але все може статися. А фотографії? Ну, гаразд, це скромне прохання. Та й листи деякі. Я спробую розв'язати це. Думаю, що можна буде лишити.

Так, школа була Снежневського. Про нього я вже знала.

Андрію Володимировичу!

29 січня 1973 р. Київський обласний суд ухвалив постанову у справі мого чоловіка Леоніда Івановича Плюща: визнати його неосудним і примістити на примусове лікування в психіатричній лікарні спеціального типу. За підставу для цього правила медична експертиза, під якою стоїть Ваш підпис як її голови.

Вам, можливо, неприємно буде читати цього листа, але, слово чести, писати його мені ще гіркіше. Прочитайте його, будь ласка, без упередження.

Я не розповідатиму про всі приниження людської гідності, про цинічну зневагу до закону і про слідчі й судові знущання, яких зазнала наша родина через Вашу експертизу. (Якщо Вас цікавить документальний виклад фактів, Ви знайдете його в моїй заяві до Верховного Суду УРСР про касаційний розгляд справи.) Скажу тільки про те, що безпосередньо стосується до Вашого підпису.

Можу Вас запевнити, що в усій цій історії Ви не були самостійні. Ви просто виконавець чужого задуму. З перших днів слідства співпрацівники КДБ усяким способом підказували свідкам їхні відповіді про ненормальність і дивацтво Плюща. Слідчі підібрали саме податливих свідків, більшість яких ми, родичі й друзі Леоніда Івановича, бачили вперше. Але навіть без свідків співпрацівники КДБ не сумнівалися, що Ви поставите свій підпис під висновками експертизи.

У КДБ мене питали про чоловіка, коли його вже спрямовано на експертизу. На суді мені заборонили бути свідком або представником чоловіка, якого не допустили до залі засідання. Увесь процес був закритий, і мені навіть заборонили зайти до залі. Суд не потребував свідків, які знали мого чоловіка. Найважливішим свідченням була Ваша експертиза. Отак, прикрившись Вашим підписом, КДБ уникнуло відкритого суду над моїм чоловіком.

Людині властиво помилятися, але якщо помилка веде до катування й жорстокости, то це вже не називається помилкою. Чим Ви керувались, Андрію Володимировичу, коли ставили свій підпис? Адже відхилення від загальновоєзних норм, якщо воно не хворобливе, не є ознакою шизофренії, навіть якщо прикриватися дуже зручним і гнучким терміном «шизофренія млявого перебігу». Не мені пояснювати Вам, що сумнівами й відхиленнями від норми, коли вони стають масовими, здійснюється суспільний прогрес. Норма — це явище історичне, скороминуче. Сумнівались і відхилялись від норми Радіщев, Чаадаєв, декабристи, петрашевці, релігійні подвижники й революціонери, коли їх охоплювало *реформаторство*.

До яких висновків дійшли б Ви, якби дослідили людину, яка надумала мандрувати й спокушати людей спасенними притчами і обіцяти їм рай, якщо вони внутрішньо вдосконаляться? До висновків про відхилення від норми, про *манію месіянства*? Але саме таким був Христос.

А що якби людина, досить стара, щоб задовольнитися своїми досягненнями, тайкома зникла, кинувши дружину й дітей, щоб запротестувати проти встановленої норми? Хіба це не відхилення від норми і *некритичне ставлення до своїх вчинків*? Але саме так зробив Толстой.

А що Ви сказали б про людину, яка кинула матеріальне забезпечення і улюблену працю і несподівано вирішила зробити добро Африці? Чи Ваша експертиза приписала б їй *наївність суджень*? Чи Ви, уособлення нормальности, так окреслили б діяльність великого Швайцера?

Так чим же Ви керувались, яким мірилом норми, коли приписували моєму чоловікові реформаторство, месіянство, некритичне ставлення до вчинків і наївність суджень? У чому відхилявся Леонід Іванович від норми, яку Ви захищаєте?

Я познайомилася з своїм чоловіком, коли йому було дев'ятнадцять років (тепер йому тридцять три). У нас двоє дітей, старшому тринадцять років, а молодшому сім. Я люблю свого чоловіка, люблю так, що Ви й зрозуміти цього не зможете. Я вдячна долі, що моє життя виповнене цією людиною. Його заарештували 15 січня 1972 року. Відтоді я його більше не бачила. У мене забрали чоловіка, у наших дітей — батька.

Мій чоловік добрий, чесний і розумний. Знаючи його чотирнадцять років, я маю всі підстави твердити, що він абсолютно здоровий і нормальний. Він має високу достойність ніколи, нікому не передовіряти свій розум. У всіх своїх думках, словах і вчинках він керується виключно власним сумлінням. Кожний, хто знає його, потвердить це.

Ваш підпис кинув цю людину у лікарню *спеціального типу* на безтермінове ув'язнення. Що це значить для цілком здорової людини, Ви знаєте не гірше, ніж я. Чому, в ім'я чого потрібно було Вам зламати й знищити мого чоловіка? Якими високими ідеалами керувалися Ви? Хіба не стягненими з Плюща 73 карбованцями судових витрат, в які входить і ціна Вашої експертизи? Де Ви придбали таке поступливе сумління? Де Ви знайшли моральне право приректи здорову людину на повну ізоляцію серед божевільних і на безборонність перед свавіллям? Адже це гірше, ніж в'язниця, каторга чи вбивство. Як посміли Ви це зробити, Ви, хто дав присягу Гіппократа? Вас не гризли сумніви? Ви не боялися захлинутися сльозами дітей Плюща? Ви — кат мого чоловіка!

Не знаю тільки, чи Ви кат свідомий. У мене ще досі є краплина надії, що Ви не усвідомлювали свого вчинку. Якщо це так, то Ви докладете всіх зусиль, щоб після касаційного розгляду справи (лишилось яких два тижні) Плющ не був поселений в тій безодні, яку Ви приготували для нього розчерком пера.

Якщо мій лист не дійде до Вас, то я постараюся довести його до Вашого відома будь-яким іншим способом.

14 лютого 1973

Житнікова Тетяна Іллівна

Я знаю, що лист дійшов за призначенням, бо у відповідь я одержала повідомлення про вручення. Доходили й інші листи. Адресат у всіх був один: Комітет державної безпеки. Адреса на коверті не мала значення. Я це знала і на це розраховувала. Іншого вибору не було. На кожному побаченні Льоні було все гірше й гірше.

Тоді прийшла відповідь на мій лист. Приятель, якого ми дуже любили, погодився стати посередником між мною і КДБ. Ультиматум був твердий: або я перестану писати й звертатися до громадськості за допомогою, або буде гірше.

Перша відповідь: *Ні! Ні за що! Ніякої змови з державними бандитами!* А тоді як Льоня? Чи могла я відповідати так? Адже я тут, а він там, у психушці. Поговорити з ним, порадитися? Чи мала я право скидати на нього це рішення? Він тримався, не піддавався ні на які пропозиції, а я йому ніж у спину?

Ні, ні! З ними не можна йти ні на які переговори, навіть якби я відкинула всі моральні принципи, які не дозволяли мені брати

участі в їхніх злочинах. Звичайна логіка доводила, що не змовляються з бандитами, в яких нема ні принципів, ні честі. А державні бандити навіть не свідомі логіки. Ні! Це була єдино правильна відповідь.

Проте Льоні було все гірше й гірше: він опух до неймовірних розмірів і вже не розмовляв на побаченнях. Я намагалася потішити його, а сама тільки думала, як би не розплакатися, не показати, який він страшний. Коли вряди-годи приїжджала до нього мати, то треба було й її підтримати: Льоня не повинен бачити її сліз. Життя перетворилося на безперервне чекання — від побачення до побачення, до думок, що вони ще з ним зробили.

На побачення 4 січня 1974 року я поїхала з Танею Чернишовою. Не було сил виходити після побачення лишень з думкою, що я лишаю Льоню знову в тому кошмарі. Танечка терпляче чекала п'ять годин на морозі. Їй не дозволяли побачити Льоню навіть крізь ґрати в коридорі, і вона тільки заглянула у вовчок. Після того ніхто з моїх друзів не міг побачити Льоню. Варта нікого не пускала, і автоматник ставав спиною до вовчка.

Ніколи в своєму житті я не відчувала тепло дружби так, як у ці роки. Мила моя сестричка Танечка Чернишова, скільки її тягали по КДБ, скільки напутливих розмов провели! Чому вона спілкувалася з такими поганими людьми? Чи знала вона, що їй самій грозило? Не борець, не опозиціонер і не дисидент, вона відповідала тільки одне: «Буду ходити, буду допомагати. У моїх друзів горе, і я мушу бути з ними».

ДРУГІ ДВА РОКИ

Дзвінок у дверях дзеленькнув 17 січня 1974 року так стандартно й звично, що я навіть не здригнулась. КДБ прийшло з обшуком.

Обшук відбувся тихо, по-домашньому. Кадебісти навіть видали мені довідку на виправдання відсутности від праці. У документі була мова про «слідчу справу». Я бачила, що вона пов'язана з Некрасовим. Коли кадебісти знайшли його книжку «У житті і в листах» з дарчим написом «Льоні Плющеві, з любов'ю і повагою», вони бігали дзвонити кудись і порадитися. Треба було попередити москвинів: фотоплівка і текст статті «Етична настанова», що їх теж вилучено, готувалися для книжки про Льоню для передачі за кордон. Та й хотілося поділитися новинами і почути рідні голоси друзів. Потім я вирушила до Некрасова, щоб довідатися, що в нього, і сказати про вилучену книжку.

Слідування за собою я виявила відразу. Значить, щось серйозне. У будинку Некрасова я заглянула в замкову щілину: дивно, коридор завалений стосами газет і горіло світло.

— А, Тетяна Іллівна! У вас уже кінчили? — На порозі стояв незнайомий у цивільному. — А вам навіщо сюди? Хіба мало свого обшуку?

Кадебісти прийшли до Некрасова о восьмій ранку. Усі книжки й папери перевернено, і в кожній кімнаті так багато кадебістів, що я ледве знайшла господарів. Мене повели до кухні і посадили поруч поняту. Молодій дівчині було соромно й незручно: господарі такі не схожі на злочинців і всюди так багато книжок. Кадебісти влаштувалися надовго: принісши термоси, вони пили з них чай.

За деякий час господарям дозволили зайти до кухні, і ми сіли пообідати й поговорити. Кадебісти приходили й відходили. Якийсь начальник заглянув до кухні.

— А, Житнікова! Ви що тут робите?

Прийшла молоденька дівчина в уніформі прапорщика КДБ.

— І ви служите в КДБ? — спитала Галина Вікторівна, дружина Некрасова. — Така красива й молода. Хіба вам не соромно?

ПРОТОКОЛ ОСОБИСТОГО ОБШУКУ

Київ

17 січня 1974

Співробітниця КДБ при РМ УРСР прапорщик Томашевська з доручення старшого слідчого слідвідділу КДБ при РМ УРСР майора Колпака у присутності понятих... у квартирі № 10 будинку № 15 по вул. Хрещатик, міста Києва, яку займає громадянин Некрасов Віктор Платонович, з дотриманням вимог ст. ст. 184, 188 і 189 КПК УРСР, провела особистий обшук у громадянки Житнікової Тетяни Іллівни, 1937 року народження, яка проживає в місті Києві, вул. Ентузіастів 33, кв. 36, і яка прибула на квартиру громадянина Некрасова В. П. у будинку № 15 по вул. Хрещатик, де в цей час відбувався обшук.

Громадянка Житнікова Т. І. зайшла до згаданої квартири о 16 год. 40 хв. При особистому обшуку в громадянки Житнікової Т. І. нічого не виявлено і не вилучено. Обшук тривав від 17 год. 35 хв. до 18 год. 5 хв.

Півгодини працювали чотири жінки: одна промацувала шви одержі і заглядала в усі мої отвори. Три інші мовчки спостерігали, щоб могли підписати, що «нічого не виявлено і не вилучено».

Тепер слідкування йшло неприховано й цілодобово. Приходила на працю і з вікна бачила авто, яке відпрацьовувало свої години так само, як і я.

20 січня я поїхала у відрядження до Криму. Завдання звичайне: перевірити стан виховної праці в дитячих садках і прочитати доповідь на семінарі для дошкільних працівників у Ялті.

На вокзалі в Симферополі мене зустріли керівники дошкільного виховання в області, і ми вирушили до Ялти автом першого секретаря райкому партії. Його дружина, завідувачка дитячого садка, теж їхала на семінар. За нашим авто відразу виїхало друге. Коли ми спинились у провулку в новому кварталі міста, я помітила, що хвіст зник. Мені було смішно, і я чекала, що буде далі.

Виїхавши з міста, ми піднімалися в гори до перевалу. На верхівці — дорожній пост автоінспекції. Наше авто спинили. Дружина секретаря обурилася: міліція знала номери місцевого начальства і не повинна була спинити нас.

— Це не міліція, — пояснив шофер. — Це КДБ. Мене питали, хто їде в авті, і я перелічив.

Мої супутниці зраділи і почали жартувати, але я знала, в чому справа. За деякий час авто, що заблукало було, наздогнало нас, і нам дозволили вирушити.

У готелі мені дали кімнату у глухому коридорі і з незнайомою дівчиною, а не з колегами. Увесь тиждень я працювала нормально. Я до дитячого садка, а «вони» за мною. Тут, у горах, на крутих вуличках приморських містечок, де майже не було відпочивальни-

ків, слідкування було зовсім неприховане. Усіх сімох філерів я вже пізнавала з вигляду.

Мої колеги познайомили мене з двома чоловіками, які приїхали у відрядження. 27 січня, в передостанній день відрядження, мої колеги запросили своїх нових знайомих і мене до ресторану. На жаль, я досі не можу розповісти, як я довідалася про провокацію. Документів тут у мене нема, і читачеві доведеться повірити мені на слові.

Ідея була примітивна: упоїти мене, зробити так, щоб мене зайшли в кімнати готелю з незнайомим чоловіком, і звинуватити мене в проституції. У Радянському Союзі існує дуже суворе правило про те, що не можна перебувати в кімнаті готелю з особою протилежної статі після одинадцятої вечора. Особливо суворо дотримуються цього правила в приморських містах. Так влада бореться з проституцією, яка нібито не існує за соціалізму.

Під час вечері я зрозуміла, що мої колеги теж були залучені до операції. Стало ясно, чому старша з них несподівано виїхала, а тоді повернулася.

Після вечері колеги запросили мене й обох своїх знайомих до кімнати одного з них. По дорозі одна з жінок зникла. Учотирьох ми зайшли до кімнати і сіли. Нас опанувала обтяжлива мовчанка. Усі учасники операції тремтіли. (Гадаю, що й чоловіки не були професіонали.) Один з них під якимсь безглуздим приводом устав, схопив за руку свою супутницю, вибіг з кімнати, зачинив двері і замкнув їх на ключ.

Усе трапилось так швидко, що я не встигла перелякатися. Кинувшись до дверей, я почала грукати з усієї сили. Видко, я стукала дуже голосно, бо чоловік повернувся і відімкнув двері. Він щось пробурмотів, але я пробігла повз нього до своєї кімнати і кинулася на ліжко.

Не спала я тієї ночі. Не спала й моя сусідка. За попередній тиждень я зрозуміла, хто вона така. Її пояснення, чому вона, нібито звичайна телефоністка, перебувала в готелі Інтуриста, були непереконливі, а її спроби розпитувати мене були незграбні. До того ж, самі за себе говорили мої недбайливо укладені після обшуку речі.

Мене охопив розпач. Я була сама й безпорадна. Я побачила, як легко зламати людину. Потішало мене тільки те, що люди чужі й незнайомі наважилися попередити мене.

Уранці я подзвонила Тетяні Ходорович у Москву і розповіла їй всю історію. Тетяна Сергіївна не витримала, і ми домовились, що зустрінёмось у Дніпропетровську (поїзд з Симферополя іде через Дніпропетровськ).

О другій годині ночі 30 січня я чекала на Тетяну Сергіївну на вокзалі. Навколо зібралися міліціонери, і я відчула, що це марна.

Коли ввійшла Тетяна Сергіївна, я відразу підбігла до неї. Міліціонери оточили нас.

— Тетяно Сергіївно, пройдіть.

— Куди, в чому справа? — спитала вона.

— Пройдіть. Нам треба поговорити. Пройдіть до відділу міліції.

Відділ був тут таки, на вокзальному майдані. Тетяна Сергіївна несла мішок: привезла для Льоні консерви й ковбасу, яких у Києві неможливо було дістати. Мішок передати не дозволили. Її завели до кімнати. Мене не впустили, а за кілька хвилин наказали зайти до сусідньої кімнати. Міліціонер став у дверях і не випускав мене. Я чула голос Тетяни Сергіївни. Коли я зрозуміла, що її відводили, я вискочила повз міліціонера. Авто вже від'їжджало. Куди її забрали?

Тієї ночі мені здавалося, що вже не стало сил. За попередні два тижні були обшук, слідкування, випадок у Криму, а тепер і арешт Тетяни Сергіївни. Уранці 'побачення з Льонею не дали: він у «карантені». Це було дивно. Я ж була вислала телеграму, питаючи про можливість побачення і повідомляючи, що приїду 30 січня. У в'язниці мені пояснили, що на телеграму відповіли. І справді, в Києві лежала телеграма, але вислана об 11,40, а я була у в'язниці о 10,00.

Повернувшись до Києва, я не мала сили йти додому до дітей. Я зайшла до Іллі Володимировича Гольденфельда. Він був професор фізики, який взяв Льоню на працю до своєї лябораторії за рік до Льониного арешту. Після арешту Льоні ми з Гольденфельдом особливо зблизилися. В його хаті я завжди могла знайти підтримку й потіху.

Пішли ми з ним на телеграф. Слава Богу, цим разом пронесло! Тетяну Сергіївну відправили літаком до Москви, і їй заборонили приїжджати до Дніпропетровська, бо місто закрите для чужинців, а вона знайома з чужинцями.

Увечері зайшов знайомий, якого я знала поверхово. Він під секретом повідомив мене, що була медична комісія, яка продовжила Льонин термін. Стан його важкий. Звідкись мій знайомий довідався, що вже було рішення і про мій арешт. Що це? Нова провокація?

Щоб кінчити розмову про провокації, розповім про ще одну, яка трапилась невдовзі. Ціль була та сама: компромітувати й шантажувати мене.

Одного вечора я зайшла до Некрасова. Він з дружиною виїхав, і в квартирі мешкав Ілля Володимирович. Ми засиділися допізна. Раптом знайомий дзвінок. Прийшли міліціонери з понятими.

— У нас є сигнал від сусідів, що тут іде пиятика і перебувають якісь підозрілі люди.

Вони перевірили наші документи. Усе було в порядку, але міліціонери все таки склали протокол про те, що ми з Гольденфельдом перебували вночі в квартирі Некрасова. Було огидно від думки,

що я в полоні цієї держави. Покидьок у міліційній уніформі має право колибуть зайти до мене. Ілля Володимирович збирався виїхати до Ізраїлю, і його вже вигнали з партії і позбавили праці. Ми думали тоді, що епізод пов'язаний з його виїзними митарствами, але наступного дня анонімний голос повідомив його дружину про його «злочинну поведінку». Знайдено і канали, щоб передати вістку Льоні в психушці.

КДБ притягнуло і моїх батьків і попрохало їх вплинути на мене. Досі я їм дуже мало розповідала, але тепер я повідомила їм про випадок у Криму. Коли батько пішов розвідати, йому сказали: «А пощо вона до ресторану ходить?» Через батьків погрожували забрати дітей. За ними уважно стежили в школі, і було навіть вуличне слідкування за Лесиком.

Лютневе побачення відбулося. Стан Льоні не змінився. Йому давали інсулін. Я написала листа Миколі Підгорному з проханням випустити нас за кордон. Замість відповіді, мого батька викликали до райкому партії, де повідомили про мій лист і знову погрозили забрати дітей.

Я довідалася, що Андрій Сахаров звернувся на Захід в обороні Льоні.

Голові КДБ при РМ СРСР
т. Юрієві Андропову

16 липня я звернулася до Вас з проханням допомогти моїй родині виїхати за кордон. Відповіддю на це прохання я вважаю розмову в обласному КДБ з т. Бондаренком А. Ф., який заявив, що органи КДБ не мають відношення до мого питання.

Така відповідь не задовольняє мене з кількох причин. Слідство органів КДБ привело мого чоловіка, Леоніда Плюща, до психіатричної в'язниці, бо воно велось з таким ухилом іще з перших днів (до всяких експертиз). У березні й травні співпрацівники обласного КДБ, тт. Давиденко М. С. і Бондаренко А. Ф., зовсім виразно пояснили мені, що становище Леоніда Івановича цілком залежить від моєї поведінки. Я повинна перестати звертатися до різних організацій, що припинить вимоги громадськості звільнити Леоніда Івановича. Для «виконання» цих умов Леоніда Івановича перевели в квітні до іншої камери, де йому давали галоперидол замість інсуліну. («Ось бачите, як ми виконали своє слово», — сказав мені Давиденко.)

Водночас супроти мене були влаштовані різні провокації і шантаж. Маю на увазі і черговий обшук у невідомій мені справі № 62, і провокацію з метою показати мене перед колегами жінкою легкої поведінки. У розмові з моїм батьком співпрацівники органів КДБ не заперечували своєї поінформованості в цьому випадку. І само собою, звичне слідкування і заборона публікації моїх праць.

Та й саме лікування мого чоловіка, як і перебування його у спец'язниці, узалежнено від здійснення ним пропозицій, які далекі від медицини. Йому знову запропоновано зробити публічну заяву, подібну до заяв, що їх свого часу склали Якір і Красін, і визнати, що всі його дії в обороні прав людини мали антирадянський характер. На питання, від чого ж лікують Леоніда Івановича, лікар відповів: «Він мусить змінити свої погляди».

Так зване лікування Плюща в спец'язниці, при якому здоровій людині вводять препарати, що руйнують психіку, і умови, в яких живе наша родина, безсумнівно пов'язані з КДБ.

Ми з чоловіком ґрунтовно обміркували питання про виїзд за кордон, і тому я знову звертаюся до Вас за допомогою в скасуванні примусового лікування і виїзді нашої родини за кордон.

Я відправила в міський ОВІР папери для оформлення виїзду.* Процедура вимагає характеристики з місця праці, але я вирішила покинути працю. Питання про виїзд вирішено, і я мусіла спрямувати на це всі свої зусилля. Щобільше, подвійне життя ставало нестерпним: ходити на лекції про «націоналістів» і «сіоністів», торочити, мов папуга, ідіотичну офіційну пропаганду, мовчати, коли ганьбили Солженіцина й Сахарова, а тоді приходити додому ввечері, щоб читати Солженіцина і передруковувати для самвидаву листи Сахарова. На душі стало легше відразу, як я звільнилася. Я вирішила пошукати якусь ручну, не пов'язану з ідеологією працю.

На початку серпня Льоні припинили давати інсулін. Під кінець він був у передшоковому стані. Натомість йому почали давати трифтазин, від якого він ставав сонним і млявим, але який все таки був кращий, ніж інсулін і галоперидол. В його камері було душно, і прогулянки були скорочені до однієї години. Піжаму й спідню білизну він сам прав у вмивальнику і сушив на ліжку. Коли я запропонувала частіше передавати білизну, він відмовився: казенне краще, бо його іноді міняють. Я спитав про співкамерників. «Усіх їх мені дуже шкода», — відповів він. Дози трифтазину постійно збільшували, і тепер уже давали по 45 міліграмів на день. З очима в нього було погано, і йому важко було читати.

Начальникові медвідділу
МВС УРСР

Мій чоловік, Леонід Іванович Плющ, перебуває від 15 липня 1973 р. у Дніпропетровській спеціальній психіатричній лікарні. З 29 листопада 1974 р. його стан різко погіршився у зв'язку з введенням неприпущено великих доз трифтазину. Оскільки подібні ін'єкції галоперидолу рік тому довели його до майже повної втрати життєдіяльності — він не міг говорити, читати,

* ОВІР (Отдел виз и регистрации): Відділ віз і реєстрації. — Ред.

писати або пересуватися, — у мене виникли побоювання, що його хочуть і цим разом довести до такого стану.

Мої побоювання цілком potwierдилися 13 грудня, коли від імени начальника установи мені запропонували з'явитися наступного дня. Але 14 грудня мені побачення не дали. Не побачила я і підполковника Пруса, бо він, як повідомив медичний персонал, терміново виїхав у відрядження. Ні один з мотивів, за якими мені відмовили побачення, не виглядає вірогідним. Вірогідне для мене щось інше: мого чоловіка знову доведено до такого стану, що його бояться показати мені. Моя певність основана ще й на тому, що протягом місяця я не одержала від нього ані одного листа.

З огляду на те, що я останнім часом заявила про бажання виїхати за кордон, я оцінюю теперішній стан мого чоловіка, як відповідь КДБ на моє законне право на еміграцію і як шантаж і залякування. Я оцінюю це як практику заручників: мій чоловік перебуває в руках МВС, нікому не підзвітної організації. Мій трирічний досвід боротьби за звільнення Плюща і захисту його прав і людської гідності potwierджує це.

Нагадую: Леонід Іванович хворий на туберкульозу, і його здоров'я, погане й до ув'язнення, зовсім підірване перебуванням у в'язниці та спецпсихлікарні. Препарати, які йому вводять, розраховані на важкі форми шизофренії.

Психічно Леонід Іванович абсолютно здоровий. Але навіть та фальшива й безпідставна діагноза, що її поставлено йому в Інституті імени Сербського, — «шизофренія млявого перебігу», — не вимагає такого жорстокого курсу лікування.

Ні Ви, ні Ваші підлеглі не можете гарантувати щасливого кінця при таких препаратах і дозах. Я боюся вже не за здоров'я, а за життя чоловіка.

Я вимагаю негайного побачення, протягом найближчих діб. У противному разі я маю намір звинуватити персонал Дніпропетровської спецпсихлікарні в навмисному вбивстві мого чоловіка Леоніда Івановича Плюща.

16 грудня 1974

Т. Житнікова

Відповіді не було. 20 грудня 1974 року я звернулася до прокурора Дніпропетровської області з клопотанням розпочати судову справу проти медичного персоналу лікарні, зазначаючи, що йшлося про навмисне руйнування фізичного й психічного здоров'я мого чоловіка.

Водночас я звернулася до Міжнародної асоціації юристів і Світової асоціації психіатрів:

Я звертаюся до цих організацій тому, що тепер іде мова не про захист прав людини, а про зовсім конкретні порушення прийнятих у всьому цивілізованому світі (включно з Радянським Союзом) законів, що стосуються до юрисдикції й охорони здоров'я.

Я не сумніваюсь у тому, що й у Радянському Союзі є адвокати, які могли б представити мої інтереси в суді, і чесні психіатри, які розуміють

абсурдність діагнози і злочинність так званого лікування. Але ті державні організації, що їх я обвинувачую, перебувають поза засягом звичайних громадських установ. Це закритий світ, до якого неможливо ані достукатися, ані докритися. Тільки тому я звертаюся до міжнародної громадськості й міжнародних організацій.

Моя мета — це здійснення законного права всієї моєї родини на еміграцію. Еміграція, як офіційно заявив відповідальний співпрацівник Київського міського ОБІРУ, буде можлива тільки тоді, коли Леонід Іванович Плющ буде на волі. Але на волі він може опинитися тільки тоді, коли його визнають здоровим або видужалим. Таким чином, усе знову зводиться до подій у Дніпропетровську.

Про різке погіршення стану Леоніда Івановича я суджу на тій підставі, що за мною знову почалося неприховане й цілодобове слідкування. Початок збігається з відмовою мені чергового побачення. Це значить, що влада, розуміючи, які висновки я зроблю з відмови в побаченні, хоче мене залякати й примусити мовчати. Це пряме визнання органами МВС важкого становища Леоніда Івановича Плюща.

Мене поставлено в становище, в якому всі мої дії впираються в дії МВС, бо і ОБІР і спецпсихлікарня закріплені за цим відомством. Я хочу прорвати це зачароване коло і прошу допомоги. Я з усією відповідальністю заявляю, що мова йде про людське життя.

Т. Житнікова

Незабаром прийшла відповідь, знову через посередника. Від імени заступника Андропова мені було запропоновано оформити опікунство. Тоді, мовляв, можна буде говорити й про виписування. Конкретнішу відповідь було обіцяно дати з дня на день. Іноді навіть була мова про те, що Льоню, можливо, випустять під кінець січня. «Можливо» звучало як «майже напевно».

Хоча інстанція, яка обіцяла це, була дуже поважна, я знала, що це якесь зволікання, хитрування. Згодом, приїхавши на Захід, ми довідалися, що влада хотіла зволікати: якимось сотим пунктом у переговорах Леоніда Брежнєва з Джералдом Фордом у Владивостоці стояло питання про Льоню. Раз дружба між американським і радянським народами була знову «скріплена» і Форд від'їхав, усе лишилось, як і до того.

Я все таки вирішила прийняти пораду свого «доброзичливця» з КДБ і спробувати оформити опікунство. Я пішла по інстанціях, але побачила, що це не так просто. Мені треба було б подати до суду заяву про те, що я визнаю свого чоловіка хворим і прошу передати його мені під опіку. Але й це не вирішило б питання: влада могла б визнати Льоню божевільним на підставі моєї заяви і все таки не передати його мені під опіку з огляду на мою політичну ненадійність і дармоїдство.

Уривок з самвидавної статті Тетяни Ходорович і Юрія Орлова «Леоніда Плюща перетворюють на божевільного. З якою метою?»:

Півгодинне побачення 10 лютого 1975 року. (Побачення дозволено, дарма що проголошено карантену). Впроваджують Леоніда Плюща. Обличчя набрякле, з червоними плямами, слідами щойно перенесеного бешихового запалення. Що важливіше і що більше лякає, це порожні, безвиразні очі, повна відсутність емоцій і байдужість та млявість. Згаслі очі не жавішають навіть тоді, коли бачать дружину.

Плющ мовчить. Він нічого не розповідає і навіть не питає про дітей.

— Ти погано почуваш себе?

— Усе гаразд.

— У тебе болить серце?

— Усе гаразд.

— Температура?

— Усе гаразд.

Це не Плющ! Це психічно хвора людина. Чи стане вона такою, як була?

Із коротких відповідей, які він дає тільки на прямо поставлені питання, дружина довідується, що він далі перебуває в палаті для агресивних хворих. На прогулянки він не ходить, бо холодно і йому не хочеться. «Важко все це». Ані читати, ані писати листи він не може. Він весь час лежить і багато спить. Приймає двічі на день по три таблетки якогось препарату.

Після побачення Тетяна Житнікова розмовляє з головним лікарем Прусом.

— У зв'язку з погіршенням психічного стану вашого чоловіка, ми перевели його до наглядової палати.

— У чому виявилось це погіршення?

— Ви ж самі нарікаєте, що не одержуєте листів від нього. Він не хоче писати. Це і є симптом погіршення. Та й ще млявість. Ви самі щойно переконались у цьому. — (Так ось чому дали побачення під час карантени!)

— Але такий стан з'являється в нього тільки після уведення препаратів. Крім того, хіба треба приміщувати «мляву» людину разом з агресивними хворими?

— Ми не зобов'язані звітувати вам про свої дії, лікування або діагнозу. Ми маємо інструкцію.

Удома на Житнікову чекає відповідь від заступника начальника медичного відділу Міністерства внутрішніх справ СРСР Попова: «Повідомляємо Вас, що психічне здоров'я Вашого чоловіка справді дещо погіршилось. У зв'язку з цим його приміщено в спостережній палаті (а не камері, як Ви її назвали). Тримання в цій палаті ніякої небезпеки для його життя і здоров'я не становить. Лікування здійснюється за медичним показанням. Дози ліків призначаються йому з урахуванням його психічного й соматичного стану і не можуть спричинити якогонебудь погіршення його здоров'я. Відомості про його здоров'я Ви регулярно одержуєте в розмовах з лікарями і на побаченнях».

Після побачення я відразу хотіла поїхати до Москви. На вокзалі в Дніпропетровську виявилось, що не було квитків на московський поїзд. За три години мали пройти два інші. Цим разом приїхала зі мною близька наша приятелька Тамара Левіна з Харкова, яка хотіла побачити Льоню. Ми ходили по місту, а за нами слідкували звичні

філери. Я вже пізнавала їх з вигляду. На вулиці було холодно, і ми з Тамарою вирішили зайти до кінотеатру погрітися. На кінці черги за квитками стала жінка-філер. Таня обернулася до неї: «Підемо до кіна?» «Так!» радісно відповіла жінка. Їй теж було холодно. Ми хоч іноді могли зайти до кафе, а їй доводилося стовбичити за дверима.

Отож я не здивувалася, коли побачила, що філери приєдналися до мене й Тамари в черзі за квитками на Москву. Дивувало лише те, що касирка довго не видавала квитків. Поїзд уже мав відійти, коли вона вибачно сказала (видко було, що вона нічого не розуміла): «Пробачте, але квитки чомусь сказали не продавати». Стало ясно, що до Москви нас не пустять. Довелось їхати додому.

Я вирішила обов'язково поїхати до Москви і звернутися безпосередньо до Міністерства внутрішніх справ. Зваживши на дніпропетровський досвід, я запланувала поїхати автобусом, який доходив тільки до Орла, а звідти добратися до Москви. Квитки купила Клара Гільдман. Вона була зголосилася їхати зі мною «на всякий випадок». Ми розіграли все, немов у детективі. Я пішла до автобуса без багажу (усе було в Клари), щоб виглядало, що я її проводжала, і сіла в автобус в останню хвилину. За вікном лишилися розгублені кадебісти, які слідкували за мною в авті аж з хати. Але це все таки не Сіменон і не Крісті. При виїзді з міста автобус зупинила дорожня автоінспекція. До автобуса зайшли міліціонер-регулювальник і товариш у цивільному і без вагання підійшли до нас.

— Тетяно Іллівно, вийдемо!

— Чому?

— Вийдемо. Ми вам усе пояснимо.

— Я не вийду! У мене є квиток і я мушу їхати! Не бачу підстав для затримання.

Я попрохала документи. Товариш у цивільному виявився капітаном міліції.

— Ви ж розумієте, що автобус не поїде, поки ви не вийдете, — сказав він. — Люди нервуються через вас. Виходьте.

Люди справді нервувалися. Спершу вони нічого не розуміли: чому скидають людину з автобуса? Коли я почала голосно протестувати, один пасажир навіть підтримав мене: «А справді, на якій підставі? У неї ж є квиток!» Але час минав, і автобус стояв. Після години стало ясно, що автобус не вирушить, поки я не зйду. Порадившись з Кларою, я вирішила вийти. Чому мають страждати люди? До Орла треба всю ніч їхати, а завтра робочий день.

Коли ми з Кларою вийшли з автобуса, нас провели до будки регулювальників. Я знову спитала, на якій підставі мене скинули з автобуса.

— Вам завтра треба з'явитися до міліції, до районного відділу. Вдома на вас чекає повістка.

— Але я годину з хати, ніякої повістки там нема.

Мене повезли додому. Там виявилось, що міліціонер недавно приніс виклик до районного відділу міліції.

У міліції наступного дня мене взяли допитувати. Чому я не працюю? На які гроші живу? Дали мені підписати папірець, попередження, що як не влаштуюсь на працю до двох тижнів, то буду притягнена до судової відповідальності за дармоїдство.

У березні стан Льоні був такий самий. До апатії і сонности додалася сильна набряклість. Він далі перебував у наглядовій палаті і приймав ті самі таблетки. Він намагався відключитися від оточення. Таке відключення траплялось і на побаченнях, і він звертався порожніми очима кудись повз мене. У цей час він нічого не бачив і не чув. Доводилося гукати до нього, і тоді він повертався до себе.

На це неможливо дивитися. Я почала натяками намовляти Льоню написати заяву, в якій він обережно визнає, що його статті — «відхилення від норми». Але Льоня твердо заявив: «Писати їм я нічого не буду».

У Дніпропетровській прокуратурі, куди мене врешті викликали, мені недвозначно сказано, що мені не дозволено розпочати судову справу проти персоналу лікарні. Медична комісія, яку очолювала професор Блохіна (вона з доручення Міністерства охорони здоров'я очолювала постійну комісію в спец'язниці), перевірила лікування та умови тримання Плюща і не знайшла ніяких порушень. (На наступному побаченні Льоня сказав мені, що ніякої комісії не було і ніхто його не обстежував.)

Прокурор повідомив мене, що Льоні поставлено нову діагнозу: «шизофренія в паранойяльній формі». Він чув також, що у французькій пресі були статті про Плюща. «Раджу вам звертатися не до західніх газет, а до радянських інституцій. Адже вас можуть притягнути за наклеп».

Я знову поїхала до Москви і з Юрієм Орловим пішла до Медичного управління МВС СРСР. Там я передала заяву з проханням перевести Льоню до іншої лікарні і припинити лікування невролептиками до розгляду Київським обласним судом питання про примусове лікування.

Цього самого дня ми з Юрієм відвідали академіка Снежневського. Він не знав, хто ми, і, спантеличений Юрієвим званням доктора й професора, відчинив нам двері. Він був примушений прочитати мою заяву.

Андрію Володимировичу!

12 жовтня 1972 р. експертиза Інституту імени Сербського, в якій Ви брали участь, поставила моєму чоловікові, Леонідові Івановичеві Плющеві, діагнозу «шизофренії млявого перебігу». Ані я, дружина Леоніда Івановича, ані його мати й сестра, ані одна людина з кола родичів, друзів, знайомих і товаришів по службі не повірили в професійну сумлінність і наукову вірогідність поставленої в Інституті імени Сербського діагнози. Ми бачили в діагнозі вирок політично небажаному інакодумцеві, ухвалений зацікавленою організацією і здійснений поступливими лікарями...

Лікування, що застосовується до Леоніда Івановича, злочинне з погляду міжнародних і радянських психіатричних норм. У звичайних психлікарнях, тобто не підпорядкованих МВС, «шизофренію млявого перебігу» невролептиками не лікують. Я оцінюю це свідоме відхилення від установлених норм, як страхітливе катування медичними препаратами. Мета цих тортур — викликати симптоми шизофренії.

Ваші колеги добились мети: Леонід Іванович тратить пам'ять, працездатність, зацікавлення книжками, наукою і друзями, тобто всім тим, що становило зміст його життя і на волі, і навіть у нелюдських умовах Дніпропетровської спецпсихлікарні доти, доки його не піддали довгому й інтенсивному «лікуванню». З Медичного відділу МВС УРСР я одержала повідомлення про погіршення стану Леоніда Івановича. Отже, єдиний висновок, до якого я могу прийти, це висновок про те, що погіршення настає внаслідок «лікування», а єдиний висновок, до якого може прийти чесний психіатр, це висновок про те, що погіршення є не що інше, як невролептичний синдром, який завжди зникає після припинення «лікування» невролептиками. Леоніда Івановича «лікують», щоб він став хворим, і він хворий тому, що його «лікують»...

Я вже вимагаю не справедливості, а логіки. Є межа, за якою несправедливість перетворюється на відвертий цинізм, який нехтує права й гідність людини і загрожує самому існуванню таких понять. Представники «найгуманнішої професії» переступили цю межу: для них не діагноза визначає лікування, а лікування визначає діагнозу.

Я звертаюся до Київського обласного суду з заявою про скасування примусового лікування і вимагаю Вашого негайного втручання. Ви, визаний голова радянської психіатрії і один із авторів діагнози, яка засудила мого чоловіка на безтермінове ув'язнення в психіатричній в'язниці, несете повну моральну й професійну відповідальність за все, що трапилось.

Я вимагаю, щоб Леоніда Івановича перестали напоумовувати невролептиками до рішення суду. Чергова медична комісія мусить побачити людину, а не вплив на людину по-варварському застосованих ліків.

7 квітня 1975

Т. Житнікова

Снежнівський пообіцяв нам, що він попросить Георгія Морозова, директора Інституту імени Сербського, негайно вислати

своїх експертів до Дніпропетровська. Ні відповідей на листи, ні комісії експертів так і не було.

Ми з Юрієм також звернулися до пресконференції про Льюню, яка відбулася 23 квітня в Парижі. Міжнародний комітет математиків і Міжнародна амнестія, які скликали пресконференцію, вже два роки вели кампанію за звільнення Льюні.

У МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА 23 КВІТНЯ 1975

У день захисту Леоніда Плюща я вважаю за потрібне розголосити кілька випадків:

(1) 9 квітня 1975 р. я, разом з дружиною Леоніда Плюща, відвідав Медичне управління МВС СРСР. Посередині довгої розмови відповідальний урядовець управління заявив: «Ви погано ставитесь передусім до самого Плюща. Хіба йому було б краще піти до табору?»

(2) Увечорі того самого дня ми відвідали професора А. В. Снежневського на його квартирі. У ході напруженої розмови він поставив нам таке приголомшливе питання: «Хіба краще було б для Плюща одержати сім років суворого режиму?»

(3) Дружині Плюща, Тетяні Житніковій, через посередників ще раз передано, що способи примусового лікування Плюща прямо залежать від її поведінки. Якщо вона перестане апелювати до світової громадської думки, то Леоніда Плюща, можливо, переведуть з спецпсихлікарні до звичайної лікарні після року або вісімнадцяти місяців. У протилежному випадку йому буде гірше.

Я гадаю, що ці факти не потребують коментарів. Можу тільки повторити те, що вже сказав професорові Снежневському: *Нюрнберзький трибунал засудив подібні методи.*

професор Юрій Орлов

Від дня арешту мого чоловіка минуло майже три з половиною роки. З них рік він провів у в'язниці, а решту часу в Дніпропетровській спецпсихлікарні. Про в'язницю він згадує, як про втрачений рай: там він міг розмовляти й читати, і, головне, там його не «лікували».

На Заході видано дві книжки про Леоніда Івановича. Надруковано статті і зібрано підписи. З різних країн дзвонили психіатри й члени асоціацій, які боронять права людини. Незнайомі люди присипали листи, пройняті співчуттям і зрозумінням. Я не відчувала себе самотньою в боротьбі з величезною і жорстокою державною машиною, яка може забрати в мене дітей і волю так, як вона вже забрала мого чоловіка.

Ця увага не була головною. Кожного разу, коли я чула про новий крок в обороні Леоніда Івановича, я думала: «Тепер усе, його випустять. Якщо не випустять, то бодай припинять тортури і дадуть йому перепочинок. Вони

спиняться й подумують. Якщо не через милосердя, то заради свого престижу й морального авторитету. Чи варто, чи „прагматично“ через одного неслухняного й недостатньо лояльного громадянина викликати обурення п'яти сот французьких математиків?» Виявилося, що радянська держава має свої уявлення про розрядку, престиж і моральний авторитет. Вона на все має одну відповідь. Я посилаю скарги, заяви, прохання й документи до всіх можливих радянських інстанцій, від районного суду до ЦК, а Леоніда Івановича далі «лікують». На його оборону виступають міжнародні організації, преса й громадська думка Заходу, а Леоніда Івановича далі «лікують».

Леоніда Івановича Плюща, «математика Плюща», як його називає західне радіомовлення, того Плюща, про якого написано книжки й статті, чії листи й праці опубліковано, того Плюща, якого знали я, діти його, рідні, близькі й друзі, такого Плюща більше нема. Є дуже хвора, втомлена людина, яку довели до межі терпіння і яка тратить пам'ять і здатність читати, писати й думати.

Ті, хто своїми руками вбиває його, знають, що вони учиняють злочин. Раніше мені здавалося, що я мала справу з слухняними урядовцями, які не відають, що творять. Тепер я переконана, що вони відають. Усі відають — від лікарів Інституту імені Сербського, які послали психічно здорову людину на тортури божевільням, до начальника варту, який наказав вартовому з автоматом у руках закрити вовчок у дверях, щоб наш близький приятель не побачив, що вони зробили з Плющем.

Моє становище нестерпне. Діти виснажені і живуть у постійному напруженні й страху. Повертаючись додому, за завжди бачу бліді, нашорошені обличчя своїх синів: вони бояться, що я зникну так, як зникіхній батько. Наше коло знайомих рідшає. Ми відкинуті, «позначені». Спілкуватися зі мною значить виявляти мужність, на яку мало хто здатний. Навколо — нормальне щоденне життя зі своїми радощами й турботами. Ми виключені з нього, викреслені, бо для моїх співгромадян нема нічого страшнішого, ніж печатка «політичної ненадійності», яку поставило мені КДБ.

Немає «справи Плюща». Є справа людської гідності й свободи. Чого ж ми можемо сподіватися від майбутнього, якщо світ звикне до переслідування вільної думки і до аморальності та безкарності держави, яка відповідає за долю людства? На що ми можемо надіятися? На яке завтра засудуємо ми своїх дітей? Думайте не про нас. Думайте про себе. Моє страшне сьогодні може стати таким самим завтра для величезної кількості людей, якщо опустяться руки, якщо навіть на мить здасться, що зусилля врятувати розум і сумління безрезультатні.

Леонід Іванович хотів небагато: жити в своїй країні і приносити їй користь як творча, тобто вільна особа. Його послали до божевільні. Я докладала всіх зусиль, щоб довести його психічне здоров'я. Безглузда спроба: ті, хто карав його божевільням, знали не гірше від мене, що він нормальний. Я хотіла бачити помилку там, де був навмисний злочин. Тепер я кажу: так, він хворий, страшно хворий. Його треба рятувати від гіршого, ніж хвороба, — від смерті.

У своїй країні я більше не маю на що сподіватися. Тепер усі мої зусилля спрямовані на те, щоб відповідні установи прийняли мої документи на еміграцію. Але вони мають непробивну логіку: вони не можуть прийняти

документи, поки мій чоловік перебуває на лікуванні. Установа, в якій його лікують, підлягає тому самому МВС, що й установа, яка завідує справами еміграції.

Я безмежно вдячна всім закордонним математикам і всім, хто турбується долею Леоніда Івановича. Але я зрозуміла й інше: радянські колеги Плюща мовчать. Вони глухі до несправедливості, немов препарати, від яких він глухне, впливають і на них.

Хай мені віддадуть чоловіка, хворим, яким вони його зробили, і хай дозволять усім нам виїхати з цієї країни. Право на еміграцію — це єдине право, якого я вимагаю.

Т. Житнікова

Наприкінці травня сестра Льоні поїхала на побачення. Приїхала вона охоплена жахом і розпачем. У нього знову виникло бешихове запалення, і ніс розрісся на півобличчя. Температура — 39,9°. Трифтазин припинили давати на кілька днів і робили уколи пеніциліну. Стан його важкий: насилу прийшов на побачення і не розмовляв і ні про що не питав. Настрій пригнічений; він не мав надії вийти з в'язниці.

КДБ знову повело розмову зі мною через посередників, обіцяючи й погрожуючи. Але я остаточно зрозуміла, що влада зовсім не збиралася звільнити Льоню. Вона тільки хотіла уникнути протестів за кордоном.

Від 1 липня до 3 вересня Льоню «лікували» трифтазином й інсуліном. Але до шоку лікарів, видно, не хотіли довести, бо ні разу не прив'язували Льоню до ліжка. Він далі був пригнічений та песимістичний: «Не вибратися мені звідси!»

У травні до мене заїхала група американських конгресменів. Прийшли вони о другій годині ночі, щоб розпитати про Льоню і потішити мене. Навіть не могли уявити, якою підтримкою для нас усіх було побачити людей з майже невідомого світу. Це було таким різким контрастом з ранком, коли я пішла на працю і мене вилаяли найгіршими словами.

До того часу я влаштувалася на працю агентом у фотоательє — ходила по хатах і збирала замовлення на виготовлення фотографій. Влаштувалася я незаконно, збрехавши про свою освіту, бо є інструкція не приймати на посаду робітника людей з вищою освітою.

Минали місяці, а становище Льоні не мінялося. Я вже перестала вірити, що зміни можливі, і далі писала на Захід не так з надією, як за інерцією. Я довідалася, що Міжнародний комітет математиків організував на жовтень мітинг в обороні Льоні. Але яку вістку могла я передати? Не було змін, не було сенсацій, не було чим уразити світ.

Одного вечора до мене зайшли три французькі адвокати, які репрезентували Міжнародний комітет захисту прав людини. Вони питали про Льюню і пояснили, що хотіли б піти до Міністерства внутрішніх справ. Ми вирішили піти разом.

У Міністерстві нам перше казали, що всі урядовці виїхали у відрядження — навіть сам міністер виїхав за кордон, — але потім ми потрапили до начальника Медичного відділу, якому підлягає Дніпропетровська в'язниця. Добилися ми до нього тільки тому, що, на відміну від головного входу до Міністерства, де без перепустки не пройдеш, до Медичного відділу можна зайти вільно, і вихід теж один, і підполковникові Ващенко довелось прийняти нас. Навіть для мене, що вже звикла до кафкіянства радянської системи, розмова була курйозна. До того часу я вже настільки засвоїла методи спілкування з різними інстанціями, що могла всю розмову застенографувати, щоб потім передати її через адвокатів на Захід.

ПИТАННЯ: Кожна особа має право вибрати собі лікаря, в тому числі й за вибором родичів. Дружина Плюща вважає за потрібне, щоб її чоловіка оглянули інші лікарі.

ВАЩЕНКО: Я оцінюю це як недовір'я до радянських спеціалістів. У нас немає такої системи, щоб приїжджали й дивилися.

ПИТАННЯ: Ми, як адвокати, не розуміємо, як у такому випадку в Радянському Союзі здійснюються принципи Деклярації прав людини, і прохаємо це з'ясувати.

ВАЩЕНКО: Як можна вибрати лікаря, якщо хворий перебуває в лікарні?

ПИТАННЯ: Якщо людина не може сама вибрати, то є родичі. Поясніть нам, як це буває у вас.

ВАЩЕНКО: У нас є лікарі в лікарні, а крім того й інші лікарі. Інакше виходить, що висловлюється недовір'я.

ПИТАННЯ: У Радянському Союзі є високі спеціалісти. Хто вони? Назвіть їхні імена.

ВАЩЕНКО: Так, справді, ми маємо відомих спеціалістів, і їх знають за кордоном.

ПИТАННЯ: Ми хотіли б з числа радянських психіатрів вибрати лікаря для огляду Плюща.

ВАЩЕНКО: Пощо будете ви вибирати? Ми й самі можемо призначити лікаря.

ПИТАННЯ: Назвіть усе такі імена відомих психіатрів.

ВАЩЕНКО: Я не готовий відповідати. Не розумію, чому нам мають вибирати лікаря.

ПИТАННЯ: Чи не могли б ви нам сказати прізвища лікарів, які лікують Плюща?

ВАЩЕНКО (після вагання): Так, могу, але наприкінці дня.

ПИТАННЯ: Ми маємо запрошення для Плюща і його родини, а також для Євдокимова, приїхати на лікування до Франції. Які ви порадите шляхи для законного виїзду?

ВАЩЕНКО: Є Міністерство закордонних справ і Міністерство охорони здоров'я.

ПИТАННЯ: Чи можна особисто вручити ці запрошення?

ВАЩЕНКО: Ні, це хворі, і потрібно спеціального дозволу медичної комісії, яка вирішить можливість від'їзду.

ПИТАННЯ: Скажіть, чи ви вважаєте, що Плющ хворий?

ВАЩЕНКО: Так, хворий.

ПИТАННЯ: У Радянському Союзі нема законів, які забороняють бачити хворого. Могли б ми бачити Плюща?

ВАЩЕНКО: Якщо стан хворого дозволяє.

ПИТАННЯ: Будь ласка, поясніть, чому ми не можемо побачити хворого?

ВАЩЕНКО: Це психічно хворі люди. Вони бувають у різному стані.

ПИТАННЯ: Але це суперечить законам Радянського Союзу! Хіба є закон, який забороняє бачити хворого?

ВАЩЕНКО: Можна, якщо стан хворого дозволяє. А ви туристи, і для вас мусить бути дозвіл їхати до Дніпропетровська.

ПИТАННЯ: Такого дозволу в нас нема, але все таки, чому ми не можемо бачити Плюща, якщо його дружина звернулася до нас з таким проханням?

ВАЩЕНКО: Можна, якщо стан здоров'я дозволяє.

ПИТАННЯ: Яка особливість стану Плюща не дозволяє його бачити?

ВАЩЕНКО: У конкретному випадку я не можу сказати.

ПИТАННЯ: Чи ви можете подзвонити до Дніпропетровська і довідатися, чи стан Плюща дозволяє його бачити? Дружина Плюща бачила його 3 вересня і вважає його стан нормальним для спілкування. Якщо це так, то довідайтесь, чи ми можемо поїхати до Дніпропетровська разом з дружиною Плюща. Це саме й про Євдокимова. Довідайтесь, будь ласка, про його стан і чи можна з ним бачитися.

ВАЩЕНКО: Гаразд, я про все це довідаюсь. (Ми домовляємося прийти до нього наприкінці дня.)

ПИТАННЯ: Ми прохаємо також довідатися в Дніпропетровську прізвище лікаря, який лікує Плюща, і лікарів у комісії, яка огляне Плюща в жовтні.

ВАЩЕНКО: Гаразд, я про все довідаюсь. До сімнадцятої години я подзвоню до Дніпропетровська.

О сімнадцятій годині:

ВАЩЕНКО: Стан здоров'я Плюща такий, як і був 3 вересня, коли дружина бачила його. Лікар, який лікує його, це — психіатр з п'ятнадцятирічним стажем. Він пройшов переатестацію і має першу категорію. Його прізвище знати не обов'язково.

ПИТАННЯ: Чи прізвище лікаря являє собою державну таємницю?

ВАЩЕНКО: Лікар досвідчений, і його прізвище не має значення. Ви не офіційні особи і тому повинні звертатися до Міністерства закордонних справ. Я приймаю вас неофіційно.

ПИТАННЯ: Ми гадаємо, що ми, адвокати, офіційні особи, і ви теж. Ви одягнені в уніформу, і ми прийшли до вас в офіційну устанovu. До того ж, підполковник, який завідує приймальною МВС, спрямував нас до вас у Медвідділі міністерства.

ВАЩЕНКО: Ви особи неофіційні, і я вам у даному випадку не відповідаю. Я можу назвати прізвище лікаря, якщо до мене звернеться дружина Плюща, а вона не зверталася до мене з цим питанням.

ЖИТНІКОВА: Я прошу вас назвати мені прізвище лікаря, який лікує Плюща.

ВАЩЕНКО: Я не буду називати прізвище лікаря.

ПИТАННЯ: Оскільки це ваш службовий обов'язок, хто крім вас може відповісти?

ВАЩЕНКО: Вас повинно цікавити, який це лікар, досвідчений чи ні. Лікар Плюща — це спеціаліст з стажем, а прізвище його немає принципового значення.

ПИТАННЯ: В усьому світі і в Радянському Союзі адвокат обороняє інтереси людей, які звертаються до нього. Дружина Плюща звернулася до нас, як адвокатів, і для нас важливо знати прізвище лікаря.

ВАЩЕНКО: Я вже сказав. Ви туристи і не маєте права ставити питання. Є адвокатура, і розмова не повинна бути в такому пляні, як ви її ведете. А на медичні питання вам відповіли.

ПИТАННЯ: Ми представляємо громадську думку країни, яка має дружні стосунки з Радянським Союзом. У нас багато контактів з колегами в Радянському Союзі. Ми добре знаємо і цікавимось станом медицини в Радянському Союзі. Ім'я Плюща широко відоме на Заході. П'ятсот математиків підписали звернення, в якому вони висловили занепокоєння станом Плюща. Нас вразило те, що на прості питання про Плюща ми не одержали відповіді. Ми й надалі будемо пильно слідкувати за станом Плюща.

ЯЦЕНКО (заступник начальника, присутній при другій розмові): Ми вдячні за високу думку про радянську медицину. Відповіді на медичні питання ви одержали, а на решту можете одержати у відповідних організаціях.

ПИТАННЯ: У нас іще три питання. Перше, що відомо про стан Євдокимова?

ВІДПОВІДЬ: Він забезпечений кваліфікованим доглядом і, відповідно до його хвороби, перебуває в доброму стані. Його стан не викликає занепокоєння.

ПИТАННЯ: Друге, якщо стан Плюща задовільний, то чому мусить він перебувати в лікарні?

ВІДПОВІДЬ: В його психічному стані він задовільний, а як хворий він повинен там перебувати.

ПИТАННЯ: Чи можна розуміти стан Євдокимова так само, як і Плюща?

ВІДПОВІДЬ: Буде комісія. Вона й вирішить ці питання.

ПИТАННЯ: Третє, ми вислали запрошення Плющеві та Євдокимову на лікування у Франції. Чи ви одержали такі папери?

ВІДПОВІДЬ: Ми не одержали таких листів. А питання про таке лікування вирішують Міністерство охорони здоров'я СРСР і Міністерство закордонних справ.

ПИТАННЯ: До якої компетентної організації можна послати такого листа?

ВІДПОВІДЬ: Ми не компетентні вирішувати таке питання.

ПИТАННЯ: Чи не могли б ви дати адресу Міністерства закордонних справ?

ВІДПОВІДЬ: Ми не маємо зв'язків з Міністерством закордонних справ і їхньої адреси не знаємо. (Міністерство закордонних справ УРСР міститься за п'ятсот метрів від Медичного відділу Міністерства внутрішніх справ.)

ПИТАННЯ: Ми вражені тим, що ви не знаєте адреси Міністерства закордонних справ. Ми змушені посилати такі запрошення до всіх міністерств, поки вони попадуть до потрібного. Хіба це нормально? Чи є надія, що Плющ і Євдокимов виїдуть до Франції?

ВІДПОВІДЬ: На таке питання я не можу відповісти. Це питання не наше.

ПИТАННЯ: Чи можна послати ліки Плющеві та Євдокимову?

ВІДПОВІДЬ: Якщо вони показані при лікуванні і якщо відповідають нашим гостам, тобто тим стандартам, за якими ми купуємо ліки за кордоном.*

ПИТАННЯ: Як ви ставитеся до того, що в лікуванні Плюща застосовуються такі препарати, як галоперидол і інсулін? Хіба вони не шкідливі?

ВІДПОВІДЬ: У Радянському Союзі це прийняті ліки. Ми читаємо літературу і знаємо, що за кордоном вони теж застосовуються. І у вас у Франції. Якщо ви цього не знаєте, то ви не читаете вашої медичної літератури. (Встає) Я відповів на всі питання.

Безглуздість розмови збентежила французів, але для мене вона була зовсім природна. У Радянському Союзі злочини, суди й кати анонімні, і тільки жертви мають імена.

Звернення, яке я написала до математиків, перетворилося на своєрідне підсумування поглядів на суспільство, в якому я жила, і на себе в цьому суспільстві. Лист я назвала «Тортури часом (жовтень 1975)»:

У день, який названий іменем мого чоловіка, Леоніда Плюща, я звертаюся до Вас з безмежною вдячністю і неомірною журбою. Придивляючись до тих страшних трьох з половиною років, що їх Леонід Іванович провів у в'язниці, і думаючи про безпросвітне майбутнє, ми невпинно ставимо собі все те саме питання: навіщо держава звалила такі муки на одну людину? Чому відірвано чоловіка від дружини, батька від дітей, приятеля від приятелів? Кому потрібно, щоб після наших поїздок до Дніпропетровської спецпсихлікарні що два тижні ми переконувались у тому, що фізичні сили найдорожчої для нас людини вичерпуються під впливом безупинних тортур ліками, тьмяніє світлий розум і ступлюється те пристрасне зацікавлення життям, яке було самою суттю особистості Леоніда Івановича? Навіщо засуджено Леоніда Івановича на безтермінове вмирання, а нас на ролі безсилих свідків?

Спершу здавалося, що влада хотіла примусити Леоніда Івановича відмовитися від своїх поглядів, перекреслити своє минуле, публічно

* Гост (государственный общесоюзный стандарт): державний загальносоюзний стандарт. — Ред.

покаятися в «гріхах» і виблагати прощення. Але ці спроби ні до чого не довели: Леонід Іванович вистояв і не пішов на діалог з своїми катами.

Ми думаємо тепер, що відповіді на наші питання можна знайти в тривалості ув'язнення Леоніда Івановича в спецпсихлікарні і в очевидному безглузді такого ув'язнення навіть з погляду тієї абсурдної діагнози, на яку його засудили. Влада не просто мстить на Леонідові Івановичеві за його стійкість, мужність і вірність своїм переконанням. Плюща, його родину і його друзів катують часом. Нас привчають до думки, що те, що діється з нами, природне, законне й нормальне, що так повинно бути й інакше бути не може.

Природно й законно для нашої країни, що психічно здорова, обдарована людина, колись повна невиснажної соціальної енергії, зустрічає тридцять шостий рік свого життя не в колі родини й друзів, але в камері з двадцять вісьмома маніяками, вбивцями і патологічними злочинцями. Особиста соціальна активність вважається в радянській країні соціально небезпечною, шойно вона виходить поза межі загальноприйнятої догми. Соціально небезпечних людей треба ізолювати. Такий неписаний закон, і на його підставі засуджено Леоніда Івановича.

Майбутнє покаже, чи над Леонідом Івановичем Плющем проводять черговий науковий експеримент: адже і цікаво і для науки важливо знати, як довго може витримати нормальна психіка, коли її безперервно атакують величезні дози ліків, які звичайно застосовуються до психічно неповноцінних людей.

Але немає сумніву, що над Леонідом Івановичем і над усіма нами проведено соціальний експеримент. Нас привчають почувати себе ізгоями, відступниками, чий кожний крок незаконний і яким роблять нечувану ласку, коли лишають на волі. Навіть просте спілкування з нами утруднено, бо вимагає мужності, на яку мало хто здатний: знайомство з нами може кожної хвилини перетворитися на злочин в очах КДБ.

Радянські керівники підписують документи в Гельсінкі, а дільничий міліціонер зупиняє на вулиці шістнадцятирічного сина Плюща і питає: «Це що за сволота збирається в твоєї матері?» Він має на увазі американських конгресменів і французьких адвокатів, які приїхали до нас. Деклярація прав людини, розрядка, Гельсінкі не для нас. Каткування часом триває.

Ось чому ми такі вдячні всім людям, які боронять свободу сумління і право на виїзд з країни, в якій життя стало нестерпним. Кожне втручання ззовні, кожний голос, який лунає на наш захист, незалежно від того, чи цим негайно досягається практичний результат, — це прорив у страшній психологічній та соціальній ізоляції, на яку нас засуджено. Тільки це сповнює надією. Тільки це допомагає жити.

Підписали ми цього листа вдвох з Тетяною Ходорович. Готова життя своє віддати за друзів, Тетяна Сергіївна з перших днів арешту прийняла наше горе до серця і поставилася до наших дітей, як до своїх. Погрози, шантаж, обшуки, вимкнений телефон, слідкування, ночі у вагонах «Москва-Дніпропетровськ», дощ і холод під стінами дніпропетровської в'язниці стали її побутом. Згодом вона знову стояла під стінами в'язниць: в Одесі, де сидів В'ячеслав Ігрунов, і в Москві, де ув'язнено Петра Старчика. Знову й знову вона

продовжувала свою «антирадянську діяльність» — казала правду про свою країну. І нема для нас людини ближчої та дорожчої.

Час минав. Пройшла комісія, яка знову ухвалила продовжити лікування Льоні. Я знала, що протести на Заході не стихали, але я вже була майже зовсім байдужа. Я відчувала вдячність і не мала ніякої надії. Але просто нічого не робити? Мовчати? Писати? Куди? Написала я на всякий випадок до Міністерства охорони здоров'я СРСР і нагадала про розмову в Медвідділі МВС УРСР. У листі я прохала випустити Льоню на лікування, покликаючись на запрошення з Франції, хоча воно до мене ніколи не дійшло. Результат той самий, що завжди: мовчанка.

26 листопада 1975 року я одержала короте сповіщення — зайти до Міністерства охорони здоров'я УРСР. Зі мною пішов для підтримки Віталій Скуратовський, хоч я сподівалася тільки відписки. У Відділі зовнішніх зв'язків урядовець заявив:

— Нам подзвонили з Міністерства охорони здоров'я СРСР і прохали передати, що ваше прохання на виїзд за кордон задоволене. Ми вже зв'язалися з ОБІРом. Ідіть туди, і там скажуть, що робити.

Я не пам'ятаю, як ми з Віталієм дійшли до ОБІРу і про що ми говорили. Я йшла, говорила і не вірила, що це правда. В ОБІРі мене прийняв урядовець, якого добре знають усі євреї Києва. Скільки горя принесла ця безвиразна людина в уніформі полковника МВС! Це він рік тому знущався з мене, коли казав, що не прийме наших документів, поки Льоня не «вилікується». Цим разом урядовець був увічливий, привітний і балакучий.

— Ось вам анкети на вас і синів. Виповніть їх, заплатіть гроші, зберіть документи і принесіть їх до мене.

— А Леонід Іванович? Як з ним?

— Цього я не знаю. Ви перше виповніть анкети, а потім ми скажемо, що робити. Питання вашого чоловіка буде вирішене потім. Керівництво над цим думає.

Що це? Про що ж вони ще думали? Адже було ясно, що питання з'ясоване, якщо ОБІР одержав вказівку оформити документи. Що робити? Їхати до Льоні? Я не могла їхати до 1 грудня: наближався кінець тижня, і у в'язниці не приймали в суботу й неділю. (Це зроблено навмисно, щоб менше людей приїздило, особливо здалека.)

Я почала поспіхом збирати документи. Водночас працівники ОБІРу почали дивно поводитися: побачення відкладалися з дня на день. У Дніпропетровську нічого не знали про рішення, а може, начальник удавав, що не знає. Що гірше, саме в цей час зняли Пруса, а новий начальник заводив нові порядки. Стало суворіше з передачами, і відчувалося, що прийшла «освічена людина»: на мундирі підполковника причеплені два значки, які вказували, що начальник мав і медичну і юридичну вищу освіту. Його відповіді

Врешті я потрапила до начальника ОБІРу і зажадала остаточної відповіді щодо візи для Льоні. (Папери для мене й синів ОБІР прийняв.) Чіткої відповіді він знову не дав — «керівництво вирішує це питання» — але спробував шантажувати мене:

— Навіщо ви повідомляєте за кордон? Начальству це може не сподобатися. Майте на увазі, що така ваша поведінка не прискіпшить рішення, а навпаки.

— Якби я вас слухала, то ще довго не побачилася б з вами. Я визначаю свою поведінку, а не якесь керівництво.

В останні дні грудня я відчула, що «начальство» ухвалило рішення. Уже працівники ОБІРу розшукували мене, а не я їх. 29 грудня лишалося тільки одержати підписи на документах, які нам дозволено брати з собою, і дістати візи.

Був передодень Нового року, і в усіх установах було не до мене. Коли я приїхала до нотаріальної контори, єдиної установи в Києві, яка знімає та засвідчує копії, співпрацівники саме одержали новорічні пайки: яйця, оселедець, м'ясні консерви та гречані крупи. Вони знали, як залежать від них ті, що виїжджають. Ніхто інший не може зробити того, що тут роблять: передруковують документи, які свідчать про належність до радянської держави. Коли я попрохала все таки оформити папери, вони різко відповіли мені:

— Прийдіть завтра.

— Але я не можу завтра. Вранці маю одержати візи.

— А нам байдуже. Та й хто вам завтра буде їх давати? Одержите після Нового року.

— Алеж є ще три години робочого часу, і я перша в черзі.

— Сьогодні ви нічого не одержите.

Я подзвонила начальникові ОБІРу, і він видав наказ. Видко, щось дуже переконливе сказав він, бо начальниця нотаріальної контори сказала працівникам відкласти пайки і взятися за мої папери. Машиністки дивувалися. Що за поспіх, і що я за персона?

Те саме трапилося в Міністерстві юстиції, де мені всього лиш мали поставити печатки на метриках і дипломах. Хоча я прийшла перед відкриттям Міністерства і була єдиним відвідувачем у тому відділі, мені сказали зайти за паперами наприкінці дня. І знову дзвінок начальника ОБІРу розв'язав проблему: за п'ятнадцять хвилин я вже мала папери на руках.

«Сервіс» ОБІРу продовжувався на всіх етапах. Уперше в житті я їхала до Москви поїздом, на який звичайно неможливо дістати квитки, не кажучи вже про те, щоб виїхати з Києва напередодні Нового року. Квиток чекав на мене в тому самому відділі міліції, де п'ять років перед тим обшукували Льоню і його томи Маркса.

У цей останній день нашого останнього року на батьківщині я одержала візи для проїзду через Австрію і візи до Ізраїлю в голландському посольстві, яке провадить ізраїльські справи в Москві.

Голова родини: Житнікова Тетяна Іллівна.

Член родини: Плющ Леонід Іванович.

Ціль подорожі: постійне проживання.

У пункти: Ізраїль.

Дійсна для виїзду з СРСР: до 10 січня 1976

і вїзду до СРСР до:

через прикордонні пункти СРСР, відкриті для пасажирського руху:
Чоп.

Видана: 30 грудня 1975

Так офіційно повідомлено мене, що ми більше не радянські громадяни і не маємо права повертатися додому. Мені навіть довелося заплатити по дев'ятсот карбованців за кожного, щоб позбутися радянського громадянства.

Хоча був поспіх (видко була сувора вказівка нас швидше викинути), після Нового року все знову стало непевним. З січня 1976 року в ОВІРі мені запропонували поїхати до Дніпропетровська, щоб «відвезти одягу». Коли я приїхала, мені дали звичайне побачення. Льоня був далі такий самий. Я обережно сказала йому, що все остаточно полагоджено і що візи в моїх руках. Я наївно гадала, що його тепер випустять, але їм тільки була потрібна одягу. Знову начальник казав мені, що він нічого не знає. Медична комісія зойно оглянула Льоню, а суд іще мав вирішити, чи випустити його.

У мене думки стрибали в довгої лози. Я побігла до обласного суду.

— За яким законом? — крикнула я. — У мене на руках віза. Леонід Плющ уже не радянський громадянин. Ми мусимо покинути СРСР до 10 січня!

Прокурор мовчки переглянув візу. Усе було зовсім логічним: незаконне засудження і однаково незаконне звільнення. Звичайно процедура дуже сувора. Медична комісія мусить визнати людину здоровою, а потім суд вирішує, чи можна її звільнити. Потім довга процедура оформлення опікунства. Справа може тягнутися роками, а люди, які видужали, далі перебувають у камерах з хворими.

Але державна машина може крутитися і в іншому напрямі. Видаючи мені візи, начальник ОВІРу сказав:

— Ви покищо оформлюйте, а ми будемо вважати, що все в порядку. Ви тільки напишіть заяву, що прохаєте призначити

комісію. І я цю заяву передам до Дніпропетровська. Я це швидше зроблю.

Так я й не довідалася, чи суд звільнив Льоню. А я стільки клопоталася, списавши гори заяв до всіх можливих інстанцій. Так, усе вирішується законом: законом беззаконня.

Я не віддала одержу, яку привезла з собою.

— Я не хочу брати участі у ваших спектаклях, — сказала я у в'язниці. — Висилайте Льоню за кордон у тому, в чому він у вас ходить.

Квитки до Чопу нам теж продали на прохання ОБІРу. Спершу відмовилися продати квитки матері й сестрі Льоні, і мені довелося влаштувати скандал, щоб дозволили.

На проводи приїхали всі друзі, які могли звільнитись у будень. Таксі, якими ми виїхали з хати, супроводжували авто КДБ. Вагон оточили міліціонери, а за ними товариші в цивільному. Були там мої батьки. Чи побачу я їх колись?

У Чопі нас завели до кімнати Інтуриста і попрохали не виходити поза вокзал. Ляйтенант, який опікувався нами, пояснив, що не знає, коли буде літак з Дніпропетровська. Ми просиділи весь день на вокзалі, у ресторані, який відкрили тільки для нас. Мене дивувало, що не було видно інших емігрантів. Згодом, у Братиславі, ми зустріли групу людей з України, які їхали тим самим поїздом з Чопу. Вони здогадалися, хто ми, коли їх швидко переглянули в митниці. Ляйтенант порадив мені купити квитки до Відня. Я заявила, що не куплю їх, поки не побачу свого чоловіка.

О дев'ятій годині вечора ввели Льоню. Він ледве йшов, і його з обох боків підтримували люди в цивільному. Ми кинулися до нього. Фотограф з ТАРСу почав знімати нас. Льоня був одягнений в розкішному новому одязі. Я почала здирати з нього одяг і шпурляти ним в обличчя кадебістів. «Забирайтесь геть! — кричала я. — Щоб я вас тут не бачила!» Вони пробували щось казати, але потім покинули нас. Ми передягнули Льоню. Увесь його старий одяг був малий. Стільки разів бачила я Льоню напухлого й товстого і ні разу не подумала, що йому буде потрібний більший одяг. Але як могла я брати те, що вони йому дали? Одяг я викинула разом з валізкою, яку вони заповідливо принесли. Вони все передбачили і навіть дали Льоні краватку, шпильку і — для сорочки з гудзиками на манжетах — шпоньки.

Ми трошки заспокоїлися. Льоня сидів з мамою та сестрою. Він весь тремтів. Хлопці плакали. Батько не міг сам одягнутися, і вони йому допомагали. Зайшов ляйтенант, порадив мені піти за квитками і попередив, що поїзд відійде за годину.

До кімнати знову зайшли всі ті, що супроводжали нас. Один з них, лікар з Дніпропетровської спецпсихлікарні, дав мені підписати папірець. У ньому було написано, що я беру Леоніда Плюща під свою опіку і зобов'язуюсь, що він не провадитиме «антисупільної

діяльності». Я різко сказала лікареві, що нічого підписувати не буду, і зажадала, щоб вони забралися разом з своїм фотографом. Льоня розхвилювався і почав благати мене заспокоїтися. Коли я притихла, лікар поставив іще одну пропозицію:

— Тетяно Іллівно, ми передбачали вашу реакцію і приготували другу заяву. Підпишіть, як хочете, в будь-якій редакції.

Я скреслила все, що стосувалося до якоїнебудь діяльності, і написала, що Леоніда Івановича Плюща передано мені під опіку. Фотограф енергійно знімав усю цю сцену.

Зайшов офіцер прикордонного війська і сказав, що пора йти. Ми зійшли під конвоем до митниці, вхід до якої був оточений. Льоні зробили останню ласку: обшукавши його, йому дозволили провести з матір'ю тих кілька хвилин, коли обшукували мене й дітей. Тоді прийшли конвойні і повели нас прямо до вагона. За кілька хвилин поїзд до Відня вирушив. Нас проводжала батьківщина — прикордонники і люди в цивільному.

КІНЦЕВЕ СЛОВО

Хоч за переконанням я далі марксист, але давно не вважаю себе ані лєнінцем (бо Лєнін — це тільки соціалістична маска сталінського тоталітаризму), ані комуністом (бо побачив реальність єврокомунізму). Моя віра в радянський комунізм зазнала краху 1956 року. Хіба можу я забути, що вбито мільйони? Що вигублено фізично й культурно цілі нації? Що знищено всі сподівання революції? Що затоптано літературу й мистецтво? Що загальмовано науковий розвиток? Що панують брехня, терор і неволя? Як можу я не бачити дисидентів, яких проганяють з праці, а їх родини голодують? І що найважливіше, як можу я бути байдужим до фальсифікованих процесів, таборів, в'язниць і психушок, де знущануться з хворих і руйнують психічне здоров'я політв'язнів?

Одним з моїх співв'язнів у дніпропетровській психушці був доброзичливий робочий хлопець, який попав туди за дрібницю. Політикою він ніколи раніше не цікавився, але тепер він перекривлювався зі злости, як тільки хтось згадував політичну тему. «Правильно робить Піночет! — заявляв він. — Усіх цих комуністів і соціалістичну та ліберальну погань треба в їхній власній крові топити!» Цей хлопець не єдиний, якому психушка прищепила такі погляди. Слухаючи його, я поставив собі за мету не стати рабом своєї ненависти й бажання помсти.

Так, буття визначає свідомість, але це не значить, що людина конче стає рабом свого індивідуального буття. Якщо мене б'ють зліва, то я мушу подивитися, чи це справді ліві б'ють мене, і подумати, як їм відповісти. Свобода — це необхідність, яку моя свідомість прийняла. Це обов'язок перед собою, самосвідомою людиною. Це шлях у житті, що його я вибрав у даних умовах і при даних можливостях.

На мітингу на оборону радянських політв'язнів у Нью-Йорку я згадав про тортури в Чіле. Опісля до мене підійшов знайомий москвин. Я гадав, що він одна з найзрівноваженіших осіб у Москві. Він навіть визнавав себе християнином. Тепер він захлинався люттю. «Хіба тобі Росії мало? — спитав він. — Навіщо тобі Чіле? Що ти знаєш про них?»

Але чому треба вважати, що чилійські тортури приємніші, ніж катування в радянських психушках? Чому Захід повинен вірити нашим свідченням про гулаг, якщо ми не віримо чилійцям? У них менше підстав вірити нам, бо в СРСР краще обманюють, і їм легше довідатися про звірства в Ірані й Уругваї, ніж у СРСР.

Перуанський соціаліст Хернан Куентас розповідав про те, як він з товаришами радів у в'язниці, прочитавши в державній газеті про моє звільнення. Це ж було повідомлення їхніх ворогів. Звідки вони знали, що я потім підтримуватиму їх, а не їхні уряди, що я не вестиму фашистської пропаганди? Я дуже радий, що Міжнародний комітет проти репресій допоміг Куентасові і його адвокату вийти на волю. Своєю підтримкою фальсифікованих судів над соціалістичною опозицією в Чехо-Словаччині Анджела Дейвіс заохочувала американських правих полювати за відьмами. Я був певний, що ця дурепа схвалює гулаг, але я радів у в'язниці, коли почув, що її виправдано.

До другої світової війни Гестапо, ГПУ і НКВД співпрацювали в удосконаленні науки тортур. Євгенія Гінзбург пише в «Крутому маршруті», що німецькі комуністи, які побували в лапах і Гестапо, і НКВД, не знали, хто вчився катування у кого. Під час процесу Сланського чехо-словацька служба безпеки вчилася і в радянських порадників, і в колишніх нацистів.

Тортури й брехня не стають людянішими, якщо їх застосовують в ім'я християнського спасіння або комуністичного ідеалу. Вони мають особливість іррадіювати по країнах, які застосовують їх, перетворювати катів на звірів і заражати їх психоідеологією тортур: око за око, зуб за зуб. У вірші «После допроса» Віктор Некіпелов пише:

У какой бы не встал я заплеванной стенки,
Все равно буду петь, не склонив головы.
Проклинаю любые на свете застенки,
Безразлично: Сант-Яго, Афин иль Москвы.

Катування в Чіле, Греції та Ірані неможливо відділити від переслідування на Україні, у Вірменії або в Грузії; психушки в Радянському Союзі здатні викликати психіатричні в'язниці на Заході. Світ один: і рабство, і свобода неподільні.

Леонід Плющ

ЗМІСТ

Марко Царинник: Марксистська метаноія	7
Переднє слово	15
I ВИРЯДЖАННЯ	
1 Санаторне дитинство	19
2 Кавалеристи й проститутки	29
3 Сільське вчителювання	34
4 Кришталевий палац	39
5 Антирадянські настрої	54
II ПЕРЕЛІМ	
6 Лист до ЦК	67
7 Пам'ятаючи минуле	79
8 Переслідування й відчуження	89
9 Зони мовчання	100
10 Баптисти, євреї і націоналісти	111
III СЕРЕД ВІДСТУПНИКІВ	
11 Празька весна й московське літо	129
12 Друзі в Умані	152
13 Національні проблеми	161
14 Мутра закручується	189
15 Процеси в Харкові й Києві	203
16 На свої повертатися кола	220
IV В ЕПІЦЕНТРИ СОЦТАБОРУ	
17 Арешт	259
18 Допити	266
19 Психіатрична експертиза	280
20 Психушка	301
21 Ананас з Нью-Йорку	315
V У ВЕЛИКІЙ ЗОНІ	
Тетяна Житнікова-Плющ	
22 Перші два роки	327
23 Другі два роки	346
Леонід Плющ: Кінцеве слово	371